

ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ
И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

1 (299)

ҚАҢТАР – АҚПАН 2015 ж.
ЯНВАРЬ – ФЕВРАЛЬ 2015 г.
JANUARY – FEBRUARY 2015

1962 ЖЫЛДЫҢ ҚАҢТАР АЙЫНАН ШЫҒА БАСТАҒАН
ИЗДАЕТСЯ С ЯНВАРЯ 1962 ГОДА
PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

ЖЫЛЫНА 6 РЕТ ШЫҒАДЫ
ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД
PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

АЛМАТЫ, ҚР ҰҒА
АЛМАТЫ, НАН РК
ALMATY, NAS RK

Б а с р е д а к т о р

ҚР ҰҒА академигі

Пралиев С. Ж.

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Баймұратов У.Б.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Байпақов К.М.**; филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Есім Г.Е.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қирабаев С.С.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қошанов А.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нәрибаев К.Н.** (бас редактордың орынбасары); филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нысанбаев А.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сабикенов С.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сулейменов М.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сатубалдин С.С.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбжанов Х.М.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбусейтова М.Х.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Байтанаев Б.А.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Жақып Б.А.**; фил. ғ. докторы, проф., чл.-корр. НАН РК **Қалижанов У.К.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қамзабекұлы Д.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қожамжарова Д.П.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қойгелдиев М.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Құрманбайұлы Ш.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Таймағанбетов Ж.К.**; социол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Шәукенова З.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА құрметті мүшесі **Дербісәлі А.**

Р е д а к ц и я к ең с е с і:

Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Белостечник Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА академигі **Велиханлы Н.** (Азербайджан); Тәжікстан ҰҒА академигі **Назаров Т.Н.** (Тәжікстан); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Рошка А.** (Молдова); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Руснак Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Мұрадов Ш.** (Әзірбайжан); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Сафарова З.** (Әзірбайжан); э. ғ. д., проф. **Василенко В.Н.** (Украина); заң ғ. докт., проф. **Устищенко В.А.** (Украина)

Главный редактор

академик НАН РК

С. Ж. Пралиев

Редакционная коллегия:

докт. экон. н., проф., академик НАН РК **У.Б. Баймуратов**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **К.М. Байпаков**; докт. филос. н., проф., академик НАН РК **Г.Е. Есим**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **С.С. Кирабаев**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **А.К. Кошанов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **К.Н. Нармбаев** (заместитель главного редактора); докт. филос. н., проф., академик НАН РК **А.Н. Нысанбаев**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **С.Н. Сабикенов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **С.С. Сатубалдин**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **М.К. Сулейменов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Х.М. Абжанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.Х. Абусейтова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Байтанаев**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Жакып**; докт. фиол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **У.К. Калижанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д. Камзабекулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д.П. Кожамжарова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.К. Койгельдиев**; докт. фил. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ш. Курманбайулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ж.К. Таймаганбетов**; докт. социол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **З.К. Шаукенова**; д. фил. н., проф., Почетный член НАН РК **А. Дербисали**

Редакционный совет

академик НАН Республики Молдова **Г. Белостечник** (Молдова); академик НАН Азербайджанской Республики **Н. Велиханлы** (Азербайджан); академик НАН Республики Таджикистан **Т.Н. Назаров** (Таджикистан); академик НАН Республики Молдова **А. Рошка** (Молдова); академик НАН Республики Молдова **Г. Руснак** (Молдова); чл.-корр. НАН Азербайджанской Республики **Ш. Мурадов** (Азербайджан), член-корр. НАН Азербайджанской Республики **З.Сафарова** (Азербайджан); д. э. н., проф. **В.Н. Василенко** (Украина); д.ю.н., проф. **В.А. Устименко** (Украина)

Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. ISSN 2224-5294

Собственник: ООО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан № 10894-Ж, выданное 30.04.2010 г.

Периодичность 6 раз в год

Тираж: 2000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, 220, тел. 272-13-19, 272-13-18,
www.nauka-nanrk.kz / social-human.kz

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2015 г.

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75

Editor in chief

S.Zh. Praliyev,
academician of NAS RK

Editorial board:

U.B. Baymuratov, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.M. Baipakov**, dr. hist. sc., prof., academician of NAS RK; **G.Ye. Esim**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Kirabayev**, dr. phil. sc., prof., academician of NAS RK; **A.K. Koshanov**, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.N. Naribayev**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK (deputy editor-in-chief); **A.N. Nysanbayev**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.N. Sabikenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **M.K. Suleimenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Satubaldin**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK; **Kh.M. Abzhanov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.Kh. Abusseitov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Baitanayev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Zhakyp**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **U.K. Kalizhanov**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D. Kamzabekuly**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D.P. Kozhamzharova**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.K. Koigeldiev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Sh. Kurmanbaiuly**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Zh.K. Taymaganbetov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Z.K. Shaukenova**, dr. soc. sc., prof., corr. member of NAS RK; **A. Derbisali**, dr. phil. sc., prof., honorary member of NAS RK

Editorial staff:

G. Belostchnik, NAS Moldova academician (Moldova); **N. Velichanly**, NAS Azerbaijan academician (Azerbaijan); **T.N. Nazarov**, NAS Tajikistan academician (Tajikistan); **A. Roshka**, NAS Moldova academician (Moldova); **G. Rusnak**, NAS Moldova academician (Moldova); **Sh. Muradov**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **Z. Safarova**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **V.N. Vasilenko**, dr. econ. sc., prof. (Ukraine); **V.A. Ustimenko**, dr. jurid. sc., prof. (Ukraine)

News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities.
ISSN 2224-5294

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty)

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of information and archives of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan N **10894-Ж**, issued 30.04.2010

Periodicity: 6 times a year

Circulation: 2000 copies

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 219, 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18,

www:nauka-nanrk.kz / social-human.kz

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2015

Address of printing house: ST "Aruna", 75, Muratbayev str, Almaty

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 5 – 16

OUR RELICS FROM MOROCCO AND SPAIN

A. B. Derbisali

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: medieval cities of Kazakhstan, thinkers of medieval Kazakhstan, historical sources.

Abstract. The author shows a result of the business trip in Morocco in this article. The Kazakh lands were rich with spiritual, cultural, written and material heritage. In the Middle Ages on our territories, particularly, in the south the strengthened fortresses, in the form of the big and small cities, as Balasagun, Taraz, Shelzhi, Zhikil, to Isfidzhab-al-Bayda-Sayram, Mankent, Otyrar, Sutkent, Turkistan, Baladzh, Sauran, Sygnak, Kypshak, Arkok, Asanas, Zhend were built.

They carried out cultural and scientific activity of the center. Here so many thinkers, unique persons, wise men and scientists, who left the valuable compositions, lived. However, unfortunately, within centuries and the millennia, during the different periods of history valuable historical sources were lost. In this regard, the author revealed and brought some of the above-named written sources and works of medieval thinkers of Kazakhstan.

УДК 339.52/92(54)

МАРОККО МЕН ИСПАНИЯДАҒЫ ЖӘДІГЕРЛІКТЕРІМІЗ

Әбсаттар қажы Дербісәлі

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Қазақстанның орта ғасырдың қалалары, орта ғасырдың Қазақстанның ойшылы, тарихи бастаулар.

Аннотация. Автор Мароккодағы Иссапардың нәтижесін көрсетеді. Қазақ жері рухани, мәдени жазба және материалдық мұраларға бай болған. Орта ғасырларда еліміздің әсіресе оңтүстігінде Баласағұн, Тараз, Шелжі, Жікіл, Исфиджаб-әл-Байда-Сайрам, Манкент, Отырар, Сүткент, Түркістан, Баладж, Сауран, Сығнақ, Қыпшақ, Аркөк, Асанас, Женд секілді үлкенді-кішілі шаһарлары, қорғандар мен қамалдары болды. Олар қадери халінше мәдени, ғылыми орталық қызметін де атқарды. Онда талай ойшылдар, кемеңгерлер, даналар, ғылымдар тұрып, құнды шығармалар туындатты. Өкінішке орай түрлі жылдар мен ғасырлар, кезеңдерде ол дүниелер жан-жаққа шашырап кетті немесе жоғалды. Автор тауып әкелген, көрсеткен жазба дүниелер солардың қаламынан туған, солардан қалған немесе солар жайлы жазылған еңбектер.

2013 жылдың жазында Астанада Мемлекет басшысының тапсырмасымен Қазақстан мемлекеттілігінің тарихи-мәдени дамуын тиянақты зерделеу, тамыры мыңдаған жылдарға кеткен тарихи мұраларымызды түйсіну, ХХІ ғасыр талаптары жағдайындағы тарих ғылымы мен білімін реформалау жолдарын айқындау мақсатында ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі Жалпыұлттық кеңес өтті. Одан соң Мемлекет тарихы институтында Жалпыұлттық кеңесі аясында «Қазақстанның тарих

ғылымы мен білімін реформалау: жолдары, мәселелері, даму бағыттары» атты ашық сұхбат алаңы ұйымдастырылды. Аталған шараға мемлекеттік билік өкілдері: ҚР Президентінің Әкімшілігі, ҚР БҒМ, ҚР МАМ, қоғамдық институттардан: Қазақстан халқы Ассамблеясы, қоғамдық қорлар мен ұйым өкілдері, Республиканың жетекші тарихшы-ғалымдары, ғылыми-педагогикалық сала мамандары қатысты.

Онда еліміздің толымды да шынайы тарихын жазу мәселесі көтеріліп, осы сала мамандарына нақты тапсырмалар берілді. Осы алқалы жиында біз де өз ойларымызбен бөлістік. Соңыра бір топ ғалымдарымызды қажетті материалдар жинау үшін Үндістан, Моңғолия, Қытай, Иран, Араб елдеріне жібердік. Мен өзім сол жылы Түркияда болып отыз мың беттен астам қолжазбалар алып қайттым. Ал 2014 жылы сапарым енді Марокко мен Испанияға жоспарланды.

Сонымен 2014 жылдың 1-11 қыркүйегі аралығында Солтүстік Африканың Марокко Корольдігіндегі әл-Қарауин университеті мен ел астанасы Рабат және Касабланка қалаларының қолжазба қорлары мен кітапханаларында жұмыс істедім. Әуелі Рабаттағы Мәдениет министрлігінде, оның бас хатшысы Лүтфи әл-Марини мырзаның қабылдауында болып, іссапардың мақсаты жайын баяндадым. Ол жылы қарсы алып, көлік бөліп, жолбашылыққа осы саланың бір маманын қосып берді.

Рабаттағы Ұлттық кітапханада Орта Азия мен Қазақстанның тарихы мен руханияты, мәдениетіне қатысты қолжазбалар және өзге де еңбектермен таныстым. Олардан керекті мәліметтерді жазып алған соң, кітап болып басылғандарын іздеп, табылғандарын мүмкіндігінше сатып алуға да тырыстым.

Сонан соң ежелгі Фес қаласына зиярат еттім. Оның іргетасын ертеректе Марокко сұлтандарының бірі Маулай Идрис (ІХғ.) қалаған. Ол қазір Африкадағы көрнекті тарихи, мәдени, ғылыми шаһарлардың бірі. Онда бір миллионнан астам халық тұрады. 800-ден астам мешіттері, сондай-ақ ІХ ғасырда ашылған университет бар. Ал бас мешіті әл-Қарауинде бір мезгілде 20 мыңнан астам ғибадат жасай алады. Сөйтіп ол ұзақ ғасырлардан бері мешіт қана емес, университет және үлкен кітапхана да қызметін атқарумен келеді.

Иә, Фес Солтүстік Африканың батысындағы ислам мәдениеті мен ғылым, білімінің ірі орталығы. Қала араб дүниесіндегі ежелгі тарихи, мәдени шаһар болғандықтан ЮНЕСКО-ның тізіміне кіргізілген.

Әл-Қарауин 859 жылы Тунистен Мароккоға қоныс аударған ауқатты әулеттің қаражатына салынған. Уақыт өте ол Батыс Африкадағы рухани орталықтардың біріне айналды. Марокко сұлтандарының қамқорлығының арқасында ол бірте-бірте кеңейе берді. Мұнда діни дәрістерден басқа грамматика, логика, медицина, математика, астрономия, химия, тарих, география мен медицина бойынша да пәндер оқытылатын.

Орта ғасырларда әл-Қарауин христиандық Еуропа мен мұсылман шығысы арасындағы мәдени байланыстың дамуында үлкен рөл атқарды.

Оның қабырғасынан мұсылман және әлем мәдениетіне ықпал еткен бірқатар аса көрнекті философтар мен дінтанушы ғалымдар шыққан.

Әл-Қарауин мен барған күннің ертеңіне реставрацияға жабылып жатыр екен. Дей тұрғанмен Мәдениет министрлігінің нұсқауымен демалысқа кеткен қолжазба қорының меңгерушісі (Абд әл-Фаттах Букшүф) қызметіне оралып, қолжазбалармен таныстырды.

Әл-Қарауин кітапханасынан орта ғасырлық атақты тарихшы Әбу Зайд Абд ар-Рахман ибн Мұхаммед ибн Халдунның (1332-1406) әлемге әйгілі “Мұқаддима” атты еңбегінің қолжазбасын кездестірдім. Өзімде оның араб тіліндегі нұсқасы болғандықтан, француз тіліндегі аудармасын алдым. Ибн Халдун Ақсақ Темірдің (1336-1405) тұстасы, онымен Дамаскіде кездескен, Орта Азия тарихына еңбек арнаған ғұлама. Сондай-ақ сол жерден Марокконың ортағасырлық саяхатшысы Ибн Баттутаның “Рихла Ибн Баттута” (“Тухфат ан-нуззар фи гараиб әл-амсар уа аджаиб әл-асфар”) атты еңбегін де көрдім. Оның араб тіліндегі нұсқасын алдым.

Ибн Баттута [Әбу Абдалла Мұхаммед ибн Абдаллах әл-Лауати ат-Танджи) – 1304-1377] қазіргі қазақ жерінің Атырау облысындағы Сарайшық қаласында болып, ол жайлы мағлұмат қалдырған. Кейінірек Хорезмге де барған. Онан соң Насаф шаһарында (қазіргі Өзбекстандағы Қаршы қаласы) Отырарлық Хұсам ад-дин Отырари атты ғалыммен танысып, ол жайлы дерек қалдырған.

Әл-Қарауин қолжазба қорынан сондай-ақ философтар Ибн Туфайл, (?-1185), Ибн Рушд (1126-1198), ақын Ибн Зайдун (1003-1071) және т.б. еңбектерін және қазақ елінің ғалым перзенттері жайлы жазған Ибн Әби Йағлудың “Тарих Әби Йағлу” атты еңбегін ұшыраттым. Абд әл-Фаттах мырза оның бір нұсқасын жіберуге уәде етті.

Рабатқа оралған соң ондағы “Әл-Алфия” және “Әл-Аман” атты үлкен кітапханалар қорымен танысып, бірқатар кітаптарға қолым жетті.

Касабланка қаласында да бірнеше кітап қорларында болып, бірқатар жазба дүниелерді алдым. Нәтижеде Марокодан Қазақстанның тарихы, әдебиеті мен мәдениетіне қатысты мағлұматтар бар (Әмір Катиб бин Әмір Умар Әмір Ғазы әл-Фараби әл-Итқани (Иқани) әл-Әмид, Қауам ад-дин, Әбу Ханифа (1286-1357), һибатулла ат-Тарази (1272-1333) және т.б. жайлы айтылатын) төмендегідей дүниелерді алып қайттым:

1. Тақи ад-дин бин Абд әл-Қадир ат-Тамими ад-дари әл-Ғаззи әл-Мисри әл-Ханафи. Ат-Табақат ас-санийа фи тараджим әл-ханафийа. ар-Рияд 1983, 4 том

2. Ибн Баттута. (Рихла ибн Баттута). Тухфат ан-назар фи ғараиб әл-асар уа ғаджайб әл-асфар. Бейрут 2003

3. Аш-Шейх әл-имам Әби-л Уалид Ибраһим әл-Мағруф ибн Шихна. Муғину хуккам. Бейрут [жылы көрсетілмеген].

4. Абд ар-Рахман Хусейн әл-Азауи. Ат-Табари. Ас-Сира уа-т тарих. Бағдад 1989

5. Наджм ад-дин Умар ан-Насафи. Әл-Қанд фи зикри улама Самарқанд, Тегран 1999

6. Әл-Бируни. Әл-Джамаһир фи мағрифат әл-джауаһир. Бейрут 1960

7. Әбу-л Қасым Убайдалла Хордазбег. Әл-Масалик уа-л мамалик, Брил 1889

Сонан соң (12-21 қыркүйекте) Испания Корольдігінде болдым. Осы елдегі атақты Эскуриал қаласына зиярат еттім. Ол Мадридтің батыс жағында 60 шақырым жердегі Сьерра де Гвадаррама тауының етегінде. Шаһардың негізі 1557 жылы қаланған деседі. Ондағы XVI ғасырдан бері дін және білім ордасы һәм кітапхана да қызметін атқарып келе жатқан даңқты кітапхананың бай қорымен таныстым. Ол Ватикан кітапханасынан кейінгі екінші орында екен. Мұнда әлемдегі ең көп араб қолжазбалары сақтаулы. Папа Григорий XIII Эскуриал кітапханасынан кітап ұрлаған жан діннен шығады деген. Сол себепті ондағы дүниелер жақсы сақталумен келеді.

Директоры “Қазақстан елшілігінің хатын алғанбыз. Көмектесеміз. Бізде ескі қолжазбалар өте көп. Бірақ Орта Азияға байланыстылары аздау-ау деймін. Испанияның Андалусия өлкесін 711 жылдан бастап 1492 жылға дейін арабтар биледі. Олар ғылым мен мәдениет бойынша үлкен із қалдырды. Испан елінде Кордова халифаты болған. Кордовада 830 жылдары салынған зәулім

Эскуриал кітапханасы

мешіт қазір де тұр. Севильядан да қамал, мешіт пен олардың биік мұнараларын көресіз. Гренада ше? Ол туралы ұзақ әңгімелеу керек. Осындай қалалардан көптеген Гарнати-Гранадалық, Ишбили-Севилиялық, Куртуби-Кордовалық, Тулайтили-Толедолық секілді т.б. ғалымдар шыққан. Олар қалдырған сандаған жазба мұраларды әлем ғалымдары әлі зерттеуде. Біздің қолжазба қорында Орта Азиялық ғұламалардан гөрі Мағрибтық (Тунис, Алжир, Марокко) және Андалусиялық ғалымдардың дүниелері көп. Мен араб тілі мен әдебиеті және исламтанудың маманы емеспін. Ол жайлы Қазақстандық қонақ менен жақсы білетін болар. Іске сәт. Бізден еш кедергі болмайды” деді.

Кітапхана күніге таңертеңгі сағат 10-нан 14-ке дейін, яғни күніне, тек 4-ақ сағат жұмыс істейді екен. Мен Эскуриалда болған кез Испанияның мереке күндеріне тұс келіп, бірнеше күн кітапхана жабық болды.

Эскуриалдан әуелі ислам мәдениеті мен біліміне қатысты қолжазбалар каталогын парақтап шықтым. Нәтижесінде ортағасырлардағы Қазақстан мен Орта Азияның кемеңгерлері: Әбу Насыр әл-Фараби (870-950), Әбу Йакуб Сирадж ад-дин Йусуф бин Әбу Бакр бин Мұхаммед бин Әли әл-Хорезми ас-Саккаки (1160-1299), Сағад ад-дин Масуд бин Умар ат-Тафтазани (1322-1390), Әбу-л Қасым Махмуд бин Умар бин Ахмед аз-Замашари әл-Хорезми (1075-1144) секілді т.б. ойшылдардың еңбектерін көрдім. Мені қуантқан Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) бабамыздың теріге жазылған 10 трактатының табылуы еді.

Әбу Насырдың жинағы 612 санмен беріліпті. Қолжазбаның бастапқы беттері ескіріп сарғайған. Жыртылған тұстары да бар. Санмен басталған беттегі шығарма атауынан кейін 16 жол тіпті көрінбеуге айналыпты. Оқылуы қиын болды. Одан кейінгі беттердегі жазуларды айқынырақ деуге болады. 5-беттен әрі қарай көптеген сөздердің асты қызыл-қоңыр сиямен сызылып отырған. Оны трактаттарды көшірген хаттап сызды ма, жоқ па білмедім.

5-бет басмаламен басталған. Одан соң пайғамбарымыз Мұхаммедке (с.ғ.с.) салауат айтылған. Одан кейін “Тағлиқ ли-Әби Бакр Мұхаммед бин Йахия бин ас-Саиғ рахимаһу Алла ала китабиһи Әби Наср бин Мұхаммед әл-Фараби радиа Аллаһу анһу фи Исағуджи” деген жолдарды оқыдым. Қолжазба 126 бет.

Сондай-ақ Эскуриал кітапханасынан Шымкент қаласының шығысындағы 12 шақырым жердегі ежелгі Исфиджаб – әл-Байда-Сайрам қаласында орта ғасырларда туылған екі ғалымның [Ала ад-дин ас-Сайрами – XIVғ.] мен Йахия бин Йусуф [Сайф ад-дин әл-Масри әл-Ханафи] ас-Сайрами – XVғ.] трактаттарының табылуын да үлкен оқиғаға балауға болады.

Ала ад-дин ас-Сайрами (Әли ибн Ахмед ибн Мұхаммед ас-Сайрами әл-Ханафи (?-1388) Орта Азиялық ортағасырлық Ас-Саккакидің “Мифтах әл-улум” атты трактатының бір бөлігіне 1342 жылы түсіндірме жазыпты. Көлемі 139 бет. Әр бет жолы 23 қатардан тұрады. Ал Йахия бин Йусуф ас-Сайрамидің (?-1429/1430 ж. қайтыс болған) дүниесі “Китаб Хашия әл-Мутаууал ли-шейх... Йахия бин Сайф ас-Сайрами” деп аталған. Сөйтіп оның Орта Азиялық кемеңгер Сағад ад-дин ат-Тафтазаниге қатысы бар.

Йахия бин Йусуф жоғырада айтылған Ала ад-дин ас-Сайрамидің інісі. Екеуі де Сайрамда туылған.

Кейбір деректерде оның аты-жөні Абд ар-Рахман ибн Йахия ибн Йусуф ибн Мұхаммед ибн Иса шейх аш-шуйих Адуд ад-дин ибн шейх аш-шуйух әл-аллама Сайф ад-дин ас-Сайрами әл-Ханафи деген ұлы да болғандығы айтылады.

Сондай-ақ оның есімі Әбу-л Аббас Таки ад-дин Ахмед бин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Хасан Әли бин Йахия әл-Қустантини аш-Шумунни әл-Мисриге (1398-1468) байланысты да аталады. Деректерде аш-Шумуни дәріс алған ғұламалар ішінде Йахия бин Йусуф ас-Сайрами де бар.

Әбу Насыр әл-Фараби әлемге белгілі болса, ал қазақ жерінің ежелгі шаһарларының бірі Сайрамнан шыққан парасат иелерін жұрт әдетте біле бермейді. Сол себепті де осы ретте орайы келіп тұрған соң еңбектері Испанияның Эскуриал кітапханасынан табылған, XIV-XV ғасырларда өмір сүрген ағайынды Сайрамилер мен олардың ойпаз, қайраткер ұрпақтары туралы да араб тіліндегі бұлақ көздеріне сүйеніп сөз ете кетейік.

1. Ала ад-дин Әли ибн Ахмед ибн Мұхаммед ас-Сайрами. Бадр ад-дин әл-Айни (1361-1451) “Иқд әл-Джуман” атты еңбегінде Ала ад-дин (Әли ибн Ахмед ибн Мұхаммед) ас-Сайрами жайлы: “[нижраның] 788 жылының 3 раджабында – 1386 жылдың 31 шілдесінде ас-Сұлтан әл-Малик аз-Захир Барқұқ [Каирдегі] екі сарай арасындағы ғимарат құрлысын бітірді. Сұлтан оған сол жылдың

12 раджабында бейсенбіде зиярат етті. Онда оған қант пен лимон шырыны толтырылған үлкен шыныаяқ берілді.

Ол әлігі ғимаратқа (төрт) мазһаб үшін де, мұдаррис пен шейх аш-шуйух лауазымына лайық әл-имам әл-алим әл-аллама Ала ад-дин Әли Сайрамиді тағайындау үшін де келді. Ала ад-дин сондай-ақ Ханафи мударрисі лауазымын да алды. Сол күні шейх хұтба оқыды, ол онда өлеңмен сұлтан аз-Захир Әбу Саид Барқұқты (1382-1398) Құраннан көп дәйектеме келтіре отырып мадақтады, бата берді.

Бұл жиында әмірлер, қазылар, ғұламалар арасында маңызды кісілер де болды. Шейхқа сол күні сұлтан тарапынан оған дейін ешкім лайық болмаған көңіл аударылды. Сұлтан оның жайнамазын өзі тазалады, оған киімдер мен қашыр сыйлады.

Мұнда шейх аш-шуйух және ханафи шейхы ретінде бірінші болып Ала ад-дин ас-Сайрами және әл-хадис шейхы болған Маулана зада ас-Сайрами қызмет етті. Сонан соң аталмыш шейх Ала ад-дин медресе біткенше әл-Құдыс аш-шарифке [Иерусалимге] барып келуге сұлтаннан рұхсат сұрады. Сұлтан оған рұхсат берді.

Ол әл-Құдсқа жеткенде мен де қажылық жасау үшін сонда бардым. Мен [Умар] Шукри, ол шейх туралы естігенмін, бірақ оны көрмеген едім. [Сол себепті] мен онымен кездесуге ынтық болдым.

Кездескен соң оның ғылымды жақсы білетін, таңдаулы кісі екеніне көзім жетті. Кездесу кезінде ол маған өзімен бірге Мысырға барып, оның қызметінде болу жайлы ұсыныс жасалды. Бірақ олай ету менің жоспарымда жоқ болатын. Қажылық жасаған соң отаныма қайтқым келді. Бірақ ол, бұлай ету [үлкен кісілер] үшін керек деді. Соңыра бірақ мен отанымды және жақындарымды да қалдыруға шешім қабылдадым. Сөйтіп онымен Египетке аттандым. Біз Құдыста 10 күн болған соң, ұзамай Египетке келдік. Ол әлігі медресені тауып алды да, сонда жайғасты. Мен басқа жерге орналастым.

[Һижраның] 788 жылының 1 рамаданында – 1386 жылдың 29 қыркүйегінде ол маған хадим әл-худдам (қызметшілікті) ұсынды. Ол жұмыс маған лайық емес дедім. Ол бұл қызмет (оған) лайықты кісілер үшін [қажет] деді. (Ал) ол қызмет жеке мен үшін (ләзім). [Өйткені] Сен менің орынбасарым (наибымсың), медреседе менің атымнан хадиске қатысты барлық пәндер бойынша сабақ бересің деген соң осы шартқа мен келістім. Өйткені онымен қызметтестіктен көп пайда көрдім. Шейх қайтыс болғанға дейін міндетімді атқардым. Сонан соң кетейін деп едім, бірақ Шеркес әл-Халили уақытша бұрынғы қызметімде қалдырды,” дейді.

Бадр ад-дин әл-Айнидің “Иқ әл-джуманын” һижраның [Һижраның] 784-801 жылдар оқиғасымен баяндауды әрі қарай жалғастырған Иман Умар Шукри “790/1388 жылы қайтыс болғандар” деген тарауында:

“Біздің шейхымыз әл-Мадраса аз-Захирия әл-Барқукияның шейх аш-шуйухы Из-ад-дин ас-Сайрами Ала ад-дин Әбу-л Ала Ахмед ибн Мұхаммед ас-Сайрами әл-Ханафи қайтыс болды.

Ол әл-фиqh және әл-усул бойынша илм әл-мағани уа-л баянның ерекше білгірі болатын. Ол ұлы шейхтарды тікелей танитын. Герат, Хорезм, Сарай, Қырым, Тебриз, Мысыр қалаларында пәтуа шығарып, сабақ берді,” – дейді.

Умар Шукри әрі қарай Ала ад-дин ас-Сайрамидің шығыс уалаяттарынан (Сайрам жақтан) келгенін айта отырып, оның біраз уақыт Мардинде тұрғанын, сонан кейін Шамға (Дамаскіге) қоныс аударғанын, одан Халабқа орныққанын, Халабтан оны Сұлтан әл-Малик аз-Захир Әбу Саид Барқұқтың Египетке сарайлар арасына салынған медресеге шақырып шейх аш-шуйух қызметіне тағайындағанын, содан оның дүниеден өткенше қызмет еткен деп еске алады.

Умар Шукри сондай-ақ оның Каирде [Һижраның] 790 жылының жұмада әл-аууал айының 3-де – 1388 жылдың 10 мамырында 70-тен өте қайтыс болғанына тоқталған. Оған жаназа намазы Каирдегі ан-Наср қақпасының сыртында оқылыпты. Намазды сұлтанның найбы Судун аш-Шайхуни оқыған. Ала ад-дин ас-Сайрами сонымен Қубба ан-Наср жолындағы Йунус ад-Дауад-ар зиратында жерленген,” деп еске алады.

Ол дүниеден өткен соң оның лауазымын інісі аш-шейх Сайф ад-дин ас-Сайрами (?-?) атқарады. Ол бұдан бұрын біраз уақыт Тебризде тұрса керек. (Тебризді) Ақсақ Темір қиратқан соң, ол қаланы талақ тастап, жанұясымен Халабқа (Сирияға) келген.

“Мен одан “эл-һидаһаның” үлкен бөлігін, “эл-Кашшафтың” бас жағын, Сағад ат-Тафтазанидың “Шарх ат-танкихын” “Баб әл-қийас” бөліміне дейін, сондай-ақ оның “Шарх ат-талхисын” тыңдадым.

Медреседе мен онымен алғашқы күннен ол қайтыс болғанға дейін бірге болдым. Бұл хрониканы көшірген – Египетке бауыры шейх Бадр ад-дин Махмудқа келген (катиб) Ахмед ибн Ахмед ибн Мұса әл-Айнтаби.

Оның орнына бұл лауазымға шейх Сайф ад-дин ас-Сайрами ие болды. Ол оған дейін біраз уақыт Тебризде тұрған еді. Ақсақ Темір (Тимур Ланг) шаһарды құлатқан соң, ол қаланы тастап, жанұясымен Халабқа келді.

– Әл-Маула әл-Фадил әл-аллама уа-л ұстаз әл-камил әл-фәһһама шейх әл-ислам **Ала ад-дин Әли ас-Сайрами**. Ол жайлы деректі Қырымдағы Кафа, (Кепе – қазіргі Феодосия) қаласының тумасы Махмуд ибн Сүлеймен әл-Кафауидің (?-1582/1583) “Катаиб аьлам әл-ахйар мин фукаха мазһаб ан-Нуғман әл-мұхтар” еңбегінен көрдік. Ол Ала ад-дин білім алған деп бірқатар Орта Азияның көрнекті ғылымдарын атаған. Солардың ішінде әуелі ас-сайид Джалал ад-дин әл-Гурланиді ауызға алады. Гурлани шейх әл-имам Хұсам ад-дин ас-Сығнақиден, ол шейх әл-имам Ала ад-дин Абд әл-Азиз әл-Бұхариден, ол “Кашфтың” авторынан [Әбу-л Қасым Замахшариден], ал ол шейх әл-кабир Хафиз ад-дил әл-Кабир әл-Бұхари Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Насрдан, ол шейх имам Шамс әл-аимма Мұхаммед ибн Абд ас-Саттар әл-Кердериден, ал “Әл-һидаһаның” авторы шейху-л ислам Бұрһан ад-дин (ибн) Әбу Бакр әл-Фарғаниден дәріс алған. Оның “әл-һидаһасынан” имам, ұстаз Ибн әл-Каттани оқыған. Ол туралы ибн әл-һумам “Фатх әл-қадир шарх әл-һидаһада” былай деген: “Мен “әл-һидаһаны” әл-һидаһаның қариы деген атпен белгілі мырзам, шейх әл-имам Сирадж ад-дин Умар әл-Каттаниден, ол ұлық шейхтардың бірі Ала ад-дин ас-Сайраמידен, ол өзінің шейхы, осы кітаптың түсіндірушісі Сайид ас-Сайрами, сондай-ақ әл-аллама Уаджих ад-дин ад-Дили және әл-аллама аз-захид әл-кабир Шамс ад-дин әл-Хатиб ад-Дилиден оқыдым. Алла оған рахым етсін, ол [һижраның] 790//1388 жылы қайтыс болды”, – дейді.

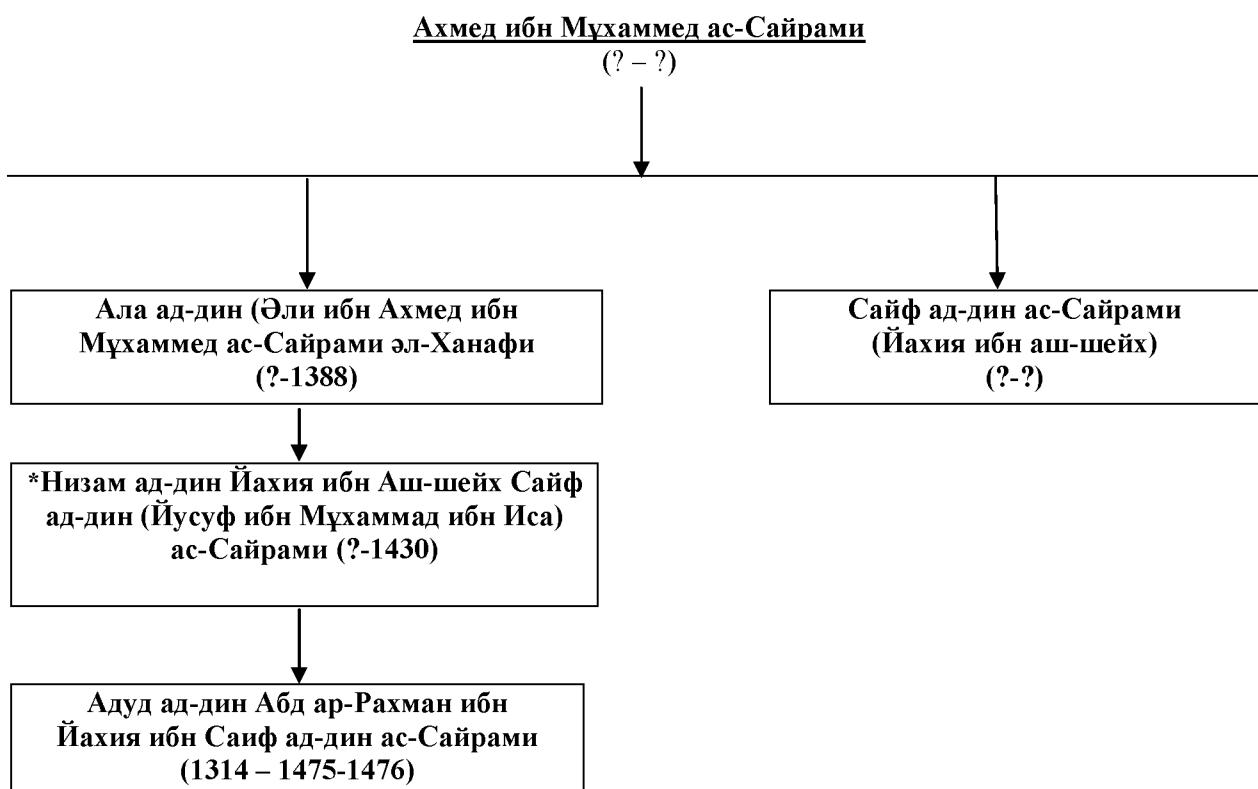
Тақи ад-дин Абд әл-Қадир ат-Тамими ад-Дари әл-Газзи әл-Мисри (?-1546-1547) **Ахмед ибн Мұхаммед Ала ад-дин ас-Сайрами** туралы “Ол отанында [Сайрамда] білім алды, сонда фикһ, методология, әл-мағани, әл-байан бойынша бір топ ғалымдардан кемеліне келгенше тағлым алды. Ол бірнеше қалаларда дәріс берді: Маридинге келіп, біраз сонда күн кешті. Сонан соң Халабқа барып, сонда тұрды. Аз-Захир Барқұқ [екі] сарай арасына медресесін салған кезде, оны өзіне шақырды. Ол [һижраның] 788/138-1387 жылы [Каирге] келді де сонда софы шейхы, ханафи мұдаррисі болып тағайындалды. Бұл [һижраның] сол жылы раджаб айының 12-де – 1386 жылдың 9 тамызында болған еді. Сонда ол өзінің Жаратушысының: “Айт, О Алла патшалық иесі” деген сөзін айтты. Сонан соң “әл-һидаһа” және өзге де кітаптар бойынша фикһ пен методологиядан сабақ берді.

Ибн Хаджар (әл-Асқалани – 1372-1449): “Біздің шейхымыз Изз ад-дин ибн Джамал оны суреттеудегі түсініктілігі мен кемелділігі үшін көтермелеп, жоғары бағалады. Ол одан өзге кітаптардан таба алмаған жайттерді тапқанын айтты” деген.

Ол әрқашан діндар, құдайдан қорқатын, көпшіл, кішіпейіл, өзіне-өзі риза емес, Жаратушының алдында өзін пақыр санағаны сонша, тіпті астмамен ауырып қалды. Сол аурудан ол [һижраның] 745 жылының джұмада әл-ула айының 3-де – 1393 жылдың 17 наурызында дүние салды. Алла оған рахым етсін” деп жазған.

– **Ала ад-дин (Ахмед ибн Мұхаммед) ас-Сайрами әл-Ханафи** туралы “Зайл әл-джауаһир әл-мудийасында” ибн Тулун (?-1546) да жазған. Ол “Ахмад ибн Мұхаммед ас-Сайрами әл-Ханафи, Ала ад-дин Сарай, Қырым, Хорезм, Герат, Табриз, Каирде және басқа да қалаларда пәтуа шығарды. Ол және інісі Сайф ад-дин ас-Сайрами Сайрам қаласында туылған” дейді.

2. Низам [ад-дин] ас-Сайрами (?-1430) жайлы деректі ортағасырлық оқымысты Зайн ад-дин Әбу-л Фадл әл-Қасым ибн Құтлубұға ас-Судуни әл-Джамали әл-Мисри әл-Ханафидің (1399-1474) атақты “Тадж ат-тараджим” атты еңбегінен кездестірдік. Фикһ бойынша дәріс алған ұстаздарының бірі ретінде ол Низам [ад-дин] ас-Сайрамиді атаған. Низам [ад-дин] ас-Сайрамиден ибн Құтлубұға орта ғасырлық үлкен ғалым Бұрһан ад-дин әл-Марғинанидің (?-1197) “Китаб әл-һидаһа” атты еңбегінің бір бөлігін және ат-Тафтазанидің (?-1390) “әл-Мутаууал” атты шығармасын тыңдапты.

*Ортағасырлық тарихшылар Низам ад-динді бірде Ала ад-диннің, енді бірде оның інісі Сайф ад-диннің баласы деп көрсеткен – Ә.Д.

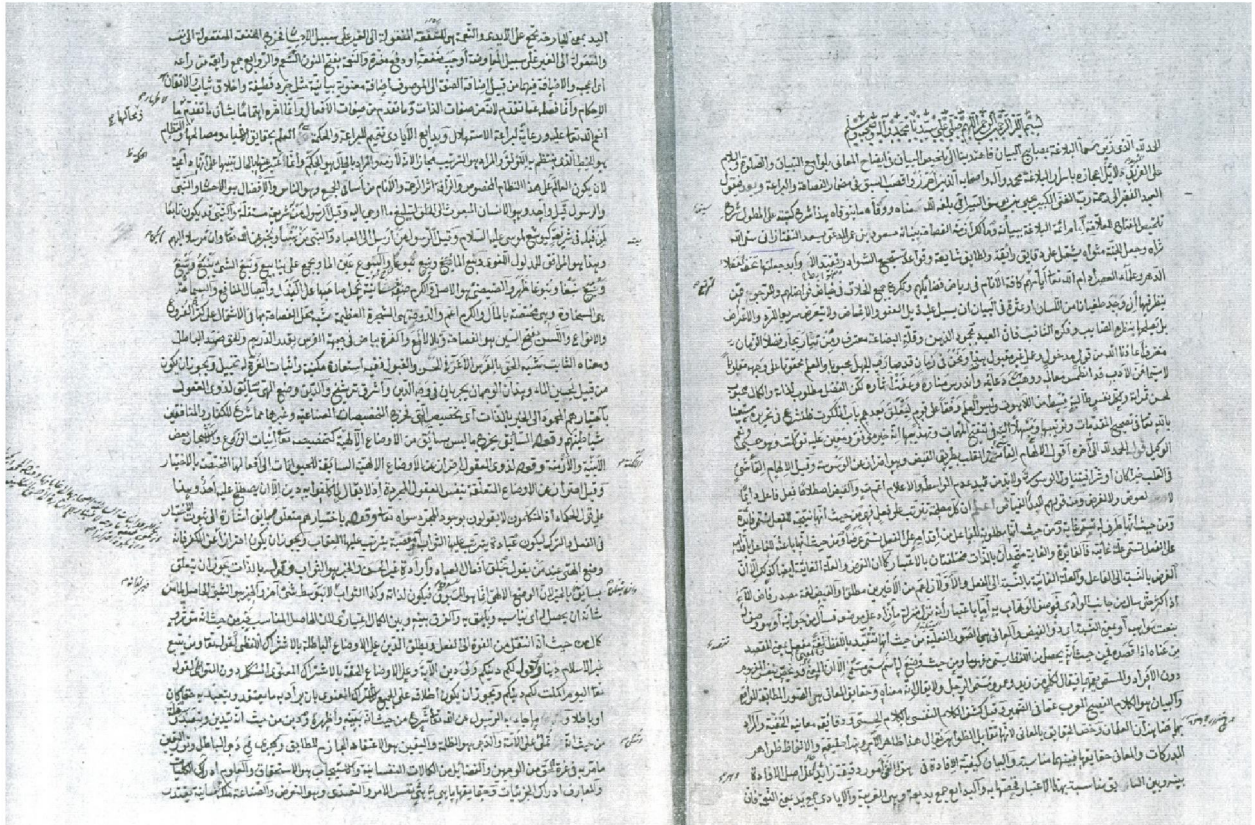
– Бадр ад-дин әл-Айни “Иқд әл-джуманда” “**Низам [ад-дин] Йахия ибн аш-шейх Сайф ад-дин (Йусуф ибн Мұхаммед ибн Иса) ас-Сайрами** Каирдегі әл-Мадраса әл-Барқуқияның шейхы болған. Ол джумада ас-сани айының 17-де (1430 жылдың 13 наурызында) қайтыс болды. Оның жаназа намазы [Каирдегі] ан-Наср қақпасы маңында оқылды. Ол Каирге әкесімен бірге келген еді. Ал оны әкесі Ала ад-дин ас-Сайраимен бірге сұлтан Барқұқ шақырған. Ол кезде ол жас болатын. [Һижраның] 810 жылының раби әл-аууал айында (1407 жылдың тамыз-қыркүйегінде) әкесі қайтыс болған соң, ол әкесінің орнына медресеге [басшы] болып тағайындалды. Ол дүниеден өткен соң біліміне қарап емес, аш-шауқа (кейбір кісілердің қалауы) бойынша, орнына баласы Адуд ад-дин Абд ар-Рахман тағайындалды”, - деп жазған.

– Абд ар-Раззақ Қармұт былай дейді: “Медресе әл-Барқуқияның шейхы **Низам ад-дин Йахия ибн аш-шейх Сайф ад-дин (Йусуф ибн Мұхаммед ибн Иса) ас-Сайрами** [Һижраның] 833-1429-1430 жылы қайтыс болды. Жұмада ас-сани айының 17-де сейсенбіде – 1430 жылдың 13 наурызынан ол дүниеден өткеннен кейін [Каир] сыртындағы ан-Наср қақпасы маңында жаназа намазы оқылды. Каирге ол әкесі Ала ад-дин ас-Сайраимен бірге келген. Әкесін Сұлтан Барқұқ өз медресесіне шақырған еді. Ол онда жас еді. [Һижраның] 810 жылының раби әл-аууалында – 1407 жылдың тамыз-қыркүйегінде әкесі қайтыс болды. Әкесінің орнына ол тағайындалды. Низам ад-дин қайтыс болған соң оның орнына баласы Адуд ад-дин Абд ар-Рахман ие болды. Бұл оның білімінің емес, соны қалаушылар арқасында болған еді.

3. Абд ар-Рахман ибн Йахия ибн Йусуф ибн Мұхаммед ибн Иса шейх аш-шуйух Адуд ад-дин ибн шейх аш-шуйух әл-аллама Сайф ад-дин ас-Сайрами әл-Ханафи (1314-1475-1476). Ол жайлы деректі Таки ад-дин әл-Газзи ат-Тамимидің “Ат-Табақат ас-сания фи тараджим әл-ханафия” атты еңбегінен оқимыз. Ол Абд ар-Рахман жайлы деректе әуелі оның қайтыс болған мерзімі деп Һижраның 880//1475-1476 жылын көрсеткен. Бұл мерзімді ол Джалал ад-дин ас-Суйутидің (1445-1505) “Ағйан әл-ағйан” деген шығармасынан кездестірген.

Абд ар-Рахман туралы мағлұмат сондай-ақ Ибн Тулунның (?-1546) “әл-Гураф әл-алайа фи тараджим мута’аххири әл-ханафиясында” да бар. Ибн Тулун Абд ар-Рахманды “Һижраның

713 жылы шаууал айының басында 1314 жылдың қаңтарында туылған” дейді де фикһ бойынша әкесі әл-аллама Әбу-л Аббас Таки ад-дин Ахмед аш-Шумунниден (1399-1468) дәріс алды. Қасиетті Құранды жаттап алды. Ғылыммен айналысып, әкесі дүние салған соң жоғарыда аталған шейхтардан оқыды. Медреседе жүріп сабақтарға деген құштарлығы оянды, фикһ, методолгия, араб тіліндегі пәндер, әл-мағани, әл-байан бойынша кемелділікке жетті. Зеректігі, таланттылығы, керемет жады, ептілігі, ақылы, көңілділігінің арқасында ол көптеген ғылым іздеушілерге (студенттерге) пайда келтірді. Ол діншіл де тақуа, құдайдан қорқатын, өте керек кезде болмаса билік басындағылармен сирек кездесті. Ол ханафит ғылымдар арасында атақтылардың бірі еді. Жылдар бойы пәтуа берді, одан көптеген ұлы ғұламалар дәріс алды. Жоғарыда көрсетілген мерзімде кенеттен қайтыс болды” деп жазады.

Әсуриал (Испания) кітапханасындағы Йахия бин Йусуф ас-Сайраמידің трактаты

4. Маулана зада ас-Сайрами жайлы деректер жоқтың қасы деуге болады. Ол туралы Бадр ад-дин әл-Айнидің “Иқд әл-джуманында” ғана бірер жол бар. Онда Бадр ад-дин әл-Айни Маулана Заде ас-Сайраמידі (XIV ғ.) тек атап қана кеткен. Кейбір деректерге қарағанда ол хадис саласының білгірі болған. [История Казахстана в арабских источниках III том. Алматы, 2006], [126-132, 145, 165-168, 179-180 беттер].

Ала ад-дин ас-Сайрами, Йахия ибн Йусуф ас-Сайрами және Адуд ад-дин ас-Сайрами де ислами әдебиеттерде аталады. Мысалы Ала ад-дин Садуд ад-дин Масуд бин Умар бин Абдулла әл-Ханафи ат-Тафтазанидің (1322-1390) шәкірттерінің бірі болса, Йахия бин Йусуфтан Әбу-л Аббас Таки ад-дин Ахмед бин Мұхаммед бин Мұхаммед Хасан бин Әли бин Йахия әл-Құстантини аш-Шумунни әл-Қаһири әл-Мисри (1399-1468) ілім алған, Адуд ад-дин ас-Сайрами Әбу-л Йусуф Бадр ад-дин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Халил (әл-Гарс) әл-Қаһири әл-Мисриден (1429-1489) тағлым үйренген.

Бадр ад-дин әл-Айни, Тақи ад-дин Абд әл-Қадыр әл-Мысри, Ибн Тулун, Ибн Құтлубұға, Махмуд ибн Сүлеймен әл-Кафауи секілді араб пен түріктердің білгір де білікті, көрнекті тарихшы,

шежірешілері қазақ елінің ежелгі қаласы Сайрамнан шыққан Сайрамитер мен олардың ұлдарын да жоғары бағалап, көтере сыпаттай еске алуы тектен тек емес.

Бадр ад-дин Ала ад-дин Сайрамиті Мысыр сұлтаны Барқұқтың өзі салған медресесінің шайқылар шайқы, мұдаррис етуге басқа-басқа емес, тек соларды таңдауы, оларды фикһ пен усул және пәтуа һәм өзге де ғылым түрлері бойынша үздік деп тануы көп жайдан хабар береді. Тіпті Ала ад-дин қайтыс болғанда оның жаназасын сұлтан орынбасарының оқуы ше? Ала ад-дин қайтыс болған соң оның орнына інісі Сайф ад-диннің тағайындалуы да жайдан жай емес. Яғни Ала ад-диннің інісі де ілім, білімі жағынан ағасынан кем болмаған. Сайф ад-дин атақты Әбу-л Қасым аз-Земахшари, Сағад ат-Тафтазани секілді ұлағатты ілімгерлердің шығармаларын басқалардан гөрі жақсы білген.

Араб қаламгерлері Орта Азиялық тарихшы, ірі ғалымдар Джалал ад-дин Гурлани, Сыр бойының шынары Хұсам ад-дин Сығнақи, Бұхаралық Хафиз ад-дин әл-Бұхари, имамдар шамшырағы деп танылған Мұхаммед Абд ас-Саттар әл-Кердери және т.б. атай отырып, осы тізімнің бас жағына Ала ад-дин ас-Сайрамиті бостан-босқа қоймаған.

Сайрамиті бабаларымыздың ізбасарлары Низам ад-дин ас-Сайрамиті мен оның баласы Абд ар-Рахман (Адуд ад-дин) ас-Сайрамитер де ата, әкелеріне тартып, білімді, парасатты азаматтар болған.

Ала ад-дин ас-Сайрамиті жайлы айтқанда арабтың аталмыш тарихшылары оған әл-алим (ғалым), әл-аллама (даңқты ғалым), мұдаррис әл-ханафийа (ханафи мазһабының ұстазы), шейх әл-хадис (хадистің шейхы [білгірі]), әл-байан (сыпаттау), әл-фикһ (мұсылман заңы), әл-усул (ғылым негізі) деген эпитеттер беріп, оларды сондай құрметті эпитеттермен атауы, олардың содан құрметтерге лайық болуынан деп ойлаймыз.

Осыған қарап қазақ жері қалаларының моңғол шапқыншылығынан соң XIV-XV ғасырларда да өз маңызын жоғалтпаған деуге болады. Осындай бабалармен бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның ұландары мақтануы керек.

Сайрамитер демекші орта ғасырларда мамлюктер және ислам білім, ғылымы, мәдениетінің орталығы болған Каирге 2000-2013 жылдары халықаралық діни конференцияларға барған сайын жиын арасында атақты әл-Азһар университеті маңындағы ескі махаллаларды аралап, кезінде Бейбарыс бабамыз (1217-1277) салдырған мешіт пен медресені, ханакаларды көріп, бабалар ізімен талай жүріп едім.

20 млн-дай халқы бар Каирдың бір ауданы қазір Сұлтан ағзам аз-Заһир Бейбарыс атамиздың атымен аталады.

Бейбарыс медресесін XIII-XIV ғасырларда Тараздық үлкен ғылым Һибатулла ат-Тарази (1272-1233) басқарғаны белгілі. Сөйтсек Тарази, Түркістани, Иқани, әл-Фарабитерден басқа, мұнда Сайрамиті атты бабаларымыз да тұрған екен және олардың бәрі де халық пен биліктің де үлкен құрметіне бөленген.

Каирге Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) де ат ізін салған деген деректер бар.

Сайрамитердің жаназа намаздарының Насыр қақпасы маңында оқылғандығын айттым. Насыр қақпасы қазір де бар. Ол кездері қақпа Каирдың солтүстік шеті болса керек. Қазір қақпаның ту сыртынан даңғыл жол өтуде. Оның арғы беті үлкен зират. Һибатулла бабаның сол зиратта жерленгенін білген соң, оны сол жақтан іздегенмін. Сөйтсек онда Сайрамиті бабалар да жерленген екен.

Жалпы ортағасырларда Египет пен Шам жұртында өмір сүріп, онда ізгілікті із қалдырған қазақ жерінің перзенттері аз емес.

Бейбарыс (1217-1277) мешітінен онша қашық емес әл-Худайри көшесіндегі ас-Сұргамишия медресесіне бір кездері Түркістан маңындағы Иқан селосының тумасы Қауам ад-дин әл-Итқани (Иқани) әл-Фараби ат-Түркістани (1286-1357) де басшылық еткен.

Сөйтіп Египет пен Шам елі және Бағдад пен Басра шаһарларын да ежелгі мәдениет ошақтары десек, ол мәдениетте біздің Сайрамиті, Тарази (1272-1333), әл-Фараби (870-980), Түркістани, Сығнақи (1240-1317) Женди бабаларымыздың да қосқан мол үлесі бар.

Сонымен Испаниядан табылған бабалар мұрасымен таныстыру үшін Мадридтегі елшілігіміздің 1-хатшысын шақырдым. Ол аталған шығармаларды көзімен көріп, қолымен ұстады. Кітапхана директорынан маған олардың көшірмелерін жасап беруді өтінді.

Ал, Эскуриал және Мадридтің ұлттық кітапханасында да Әбу Насыр әл-Фарабитің “Музыканың үлкен кітабы” атты белгілі еңбегі және Отырарлық тағы бір оқымысты әл-Джауһари әл-

Фарабидің (?-1008) (Әбу Наср Исмайыл бин Хаммад (?-1003)) “Ас-Сихах” (“Тадж әл-лұға уа сихах әл-арабийа”) атты араб тілі мәселесіне арналған еңбегінің қолжазбаларын көрдім.

Бұл екеуінің аталмыш дүниелерін 2013 жылы Стамбұлдағы Сүлеймания кітапханасынан алып келгендіктен және олардың менде кітаби нұсқасы болғандықтан көшірмесін жасатуды қажет етпедім.

Есесіне Мадридтегі ұлттық кітапханадан Голландия астанасы Амстердамда 1966 жылы жарияланған неміс шығыстанушысы-арабист, библиограф Морис Штейншнейдердің (1816-1907) “Әл-Фараби” атты монографиясының көшірмесін түсіртіп алдым. (Moritz Steinschneider, Al-Farabi (Alpharabius) des Arabischen Philosophen Leben und Schriften, Amsterdam 1966).

М. Штейншнейдер ортағасырлық Ибн Саид әл-Қифти мен Ибн Әби Үсайбиғаға сүйене отырып Әбу Насырдың 103 трактаттарының атын атаған. Ол осысымен де құнды.

Шынында да, Испанияның Андалусия өлкесінде ислам өркениетінің үлкен ізі қалған. Ол жерде ислам мәдениетіне де қызығушылық, құштарлық биік деңгейде еді. Ол жайлы академик И.Ю. Крачковский (1883-1950): “Арабтардың Испанияны жаулап алуының нәтижесінде араб тілі осы елдің дәулеттілер ортасының әдеби тіліне айналды. Бұл ретте айта кетер жайт – Испанияны арабтар алғанға дейін дүнияуи әдебиет онда болған жоқ. Қолданыстағы латын тіліндегі кітаптар тек діни сарында ғана еді. Сауаттылық діни ортаға ғана тиесілі-тін. Сол себепті де арабтардың жаулап алуынан кейін 100 жыл өткенде, IX ғасырда, Кордова қаласының епископы былай деп жазды: “Менің діндестерімнің көпшілігі арабтардың өлеңдері мен ертегілерін оларды жоққа шығару үшін емес, керісінше осы тілде дұрыс та шебер сөйлеу үшін зерделейді. Латын тілінде оқып, қасиетті жазбаларға түсіндірме жасай алатын бірер адамның өзін табудың өзі қиын болып барады. Олардың арасында “Інжілді”, елшілер мен сахабаларды оқытындар бар ма? Өкінішке орай христиан жастарының ішінде таланттылығымен көрінгендер тек қана арабтардың тілі мен әдебиетін ғана біледі, араб тіліндегі кітаптарға қызыға қарап, зерделегені, өз тілдерін ұмытқаны сонша, латын тілінде аз-мұздап досына хат жаза алатындардың жүзден біреуі табылар ма екен? Керісінше араб тілінде жоғары деңгейде сөйлей алатындар мен осы тілде әдемі өлең жаза алатындар арабтардың өздерінен де көп” деп күйіне айтқанын келтіреді.

Арабтар Испанияға үлкен өркениет, мәдениет әкелген, кезінде испандықтар ислам мәдениетіне қатты қызыққан. Арабтар Андалусияға қалалар, қамалдар, ғажайып ғимарттар салып елді көркейтті, сонымен қатар, көптеген жазба дүниелер қалдырды. Өкінішке орай испандықтар Андалусияны арабтардан тартып алған соң (1492 ж.) араб тіліндегі 20 мың қолжазбаны өртеді деген де жазба дерек бар. Оны испандық оқымыстылардың өздері де жасырмайды.

Эскуриал кітапханасынан “Ислам энциклопедиясының” соңғы басылымын да көрдім. Оның толықтырылған жаңа нұсқасын шығару 1977 жылы басталып, 2007 жылы аяқталыпты. Барлығы 12 том. Кейбір томдар 1000 беттен асады. “Ислам энциклопедиясы” Голландияның Лейден – Брил қаласында әрбір 30 жыл сайын ағылшын, неміс, француз тілдерінде шығып тұрады. Ескірді деп есептелген мақалалар жаңа зерттеулермен толықтырылып отырылады. Оған автор ретінде белгілі ғалымдар ғана тартылады және басуға ұсынылар дүниелер тың материалдарға сүйеніп жазылуы талап етіледі. Тексеріс, сүзілістен өтпеген мақалалар кітапқа кіргізілмейді. Энциклопедияның бұрынғы басылымдарында Қазақстанға жеке мақала берілмейтін. Бұл жолы тәуелсіз жұртымызға жеке мақала арналыпты. Авторы жапон тарихшысы Уяма Томокихо.

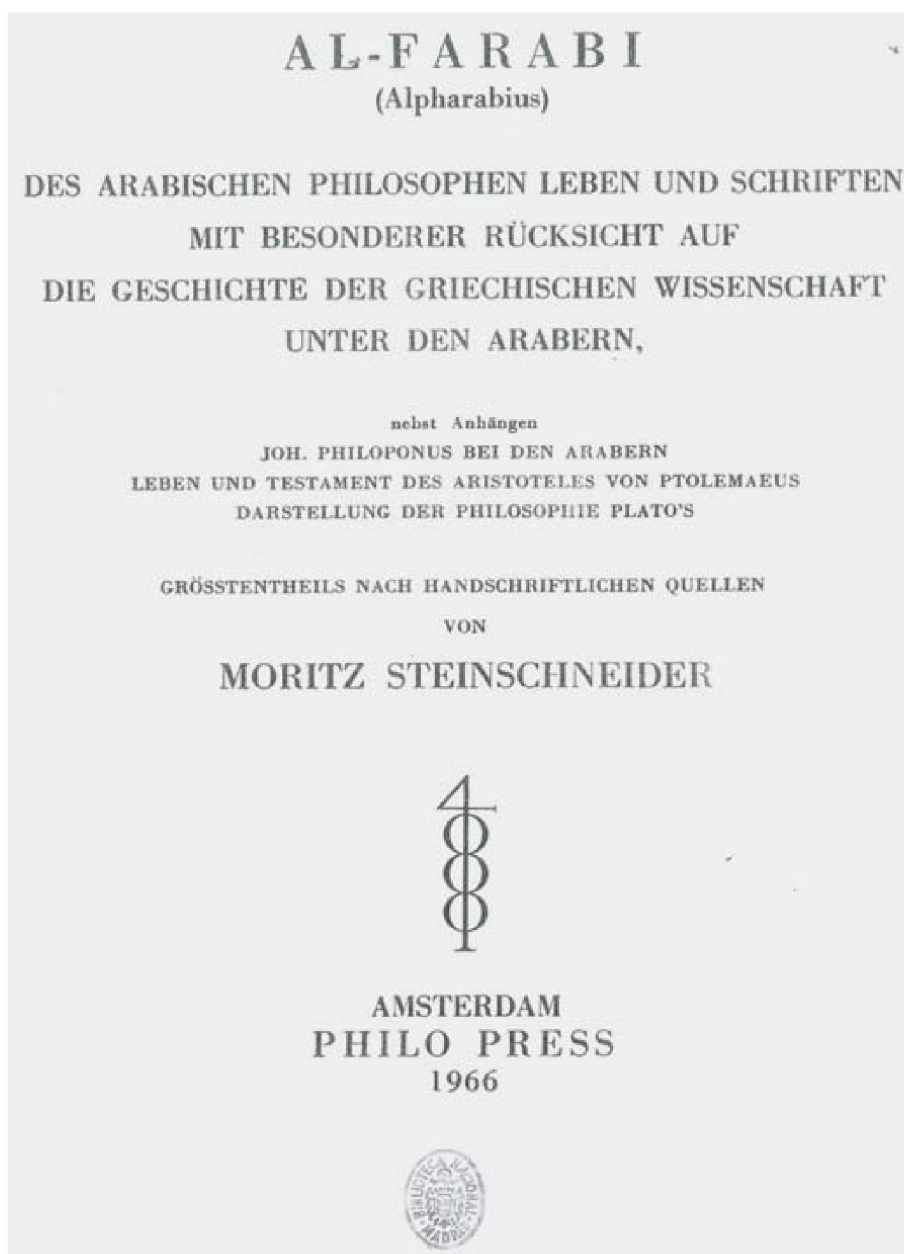
“Ислам энциклопедиясындағы” бізді қызықтырғаны Фараб және Отырардан шыққан ғалымдарға арналған материалдар еді. Энциклопедияда Отырарға (авторы W. Bazthold [B. Spaler]) және одан шыққан Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фарабиге (R. Walzer), Әбу Насыр Исмайыл бин Хаммад әл-Фарабиге (L. Kopf), Әбу Ибраһим Исхак бин Ибраһим әл-Фарабиге (H. Fleisgh) және Жетісулық Жамал Қаршиге (P. Jaokson), қалалардан Тараз (G.E. Bosworth), Женд (G.E. Bosworth) секілді шаһарларға да жеке-жеке құнды да тың материалдар пайдаланылып жазылған мақалалар беріліпті.

Айта кетер жайт “Ислам энциклопедиясы” кез-келген ел кітапханаларында бола бермейді. Оны алу үшін көлемді шет ел валютасы қажет.

Испаниядан Әбу Насыр әл-Фарабидің төмендегі 10 трактаты екі Сайраמידің шығармалары мен аталмыш М. Штейншнейдердің (1816-1907) де неміс тіліндегі әл-Фараби атты зерттеуін елге жеткіздім:

1. Китаб тағлиқ исагуджи ала фурфуриус

2. Ард Әби Наср фи китаб Барирминийас
3. Китаб әл-ибда
4. Китаб Әби Наср фи-л қийас
5. Иртийа фи Китаб ат-тахлил
6. Калам ала аууал китаб әл-бурхан ли Әби Бакр бин Йахиа
7. Қаул әби Бакр Мұхаммед бин Йахия Китаб әл-Бурхан
8. Шарх Садр әл-мақала әл-аууал бин китаб Иқлидис ли-Абу Наср Мұхаммед бин Мұхаммед әл-Фараби
9. Шарх әл-мақала әл-халлис минһу ли-Аби Наср айдан
10. Китаб әл-мақулат
11. [Низам ад-дин] Йахия бин Йусуф [Сайф ад-дин әл-Мисри әл-Ханафи] ас-Сайрами. Китаб Хашия әл –Мутаууал ли-шейх.
12. Ала ад-дин ас-Сайрами. Ас-Саккакидің “Мифтах әл-улумына түсіндірме”.
13. Moritz Steinschneider. Al-Farabi (Alpharabius) des Arabischen Philosophen Leben und Schrifftin. Amsterdam 1996, 268 p.

Ал Испанияның ұлттық кітапханасындағы 627 қолжазба атақты Әбу Әли Ибн Сина (980-1037) (поэзиясына) қатысты боп шықты.

Иссапардың нәтижелі болуына көрсеткен көмегі үшін Қазақстанның Мароккодағы төтенше және өкілетті елшісі Берік Сақбайұлы Арынов пен Испаниядағы төтенше және өкілетті елшісі Бақыт Амангелдіұлы Дүйсенбаев мырзаларға ризашылық білдірдім келеді.

Қазақ жері рухани, мәдени жазба және материалдық мұраларға бай болған. Орта ғасырларда еліміздің әсіресе оңтүстігінде Баласағұн, Тараз, Шелжі, Жікіл, Исфиджаб-әл-Байда-Сайрам, Манкент, Отырар, Сүткент, Түркістан, Баладж, Сауран, Сығнақ, Қыпшақ, Аркөк, Асанас, Женд секілді үлкенді-кішілі шаһарлары, қорғандар мен қамалдары болды. Олар қадери халінше мәдени, ғылыми орталық қызметін де атқарды. Онда талай ойшылдар, кемеңгерлер, даналар, ғылымдар тұрып, құнды шығармалар туындатты. Өкінішке орай түрлі жылдар мен ғасырлар, кезеңдерде ол дүниелер жан-жаққа шашырап кетті немесе жоғалды.

Мен тауып әкелген, көрсеткен жазба дүниелер солардың қаламынан туған, солардан қалған немесе солар жайлы жазылған еңбектер.

Олар орыс, қазақ тілдеріне аударылып, зерттелсе ұлтымыздың шынайы тарихын байытуға және 2015 жылы қазақ мемлекеттілігінің құрылғанына 550 жыл толуына байланысты жазылар, зерттелер жобаларға көмегі тиері сөзсіз. Сол үшін оларды ғылыми айналуға кіргізе беру қажет. Сондай-ақ мұндай дүниелер:

- Қазақстанның ортағасырлық кезеңдеріндегі тарихын жаңа материалдармен байытады.
- Жоғары және арнаулы орта білім оқушыларына арналған оқулықтар мен оқу құралдарына Қазақстанның осындай ортағасырлық ғұламалары мен олардың еңбектерін кіргізе беру қажет.
- Даланың ортағасырлық ғұламалары мен ойшылдарының шығармаларынан антология құрастыру керек.
- Олардың шығармаларын насихаттау және зерттеуге арналған халықаралық ғылыми теориялық және ғылыми-практикалық конференциялар өткізу ләзім.
- Магистрлер мен Phd докторларына үміткерлер жазатын ғылыми жұмыстар мен диссертацияларға олардың өмірі мен шығармашылығына арналған тақырыптар ұсыну керек.

НАШИ РЕЛИКВИИ ИЗ МАРОККО И ИСПАНИИ

А. Б. Дербисали

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: средневековые города Казахстана, мыслители средневекового Казахстана, исторические источники.

Аннотация. В статье автор описывает результат своей командировки в Марокко и Испанию. Казахские земли были богаты духовным, культурным, письменным и материальным наследием. В средние века на нашей земле, в частности, на юге были возведены такие укрепленные крепости в виде больших и малых городов, как Баласагун, Тараз, Шелжи, Жикил, Исфиджаб-ал-Байда-Сайрам, Манкент, Отырар, Суткент, Туркистан, Баладж, Сауран, Сыгнак, Кыпшақ, Аркок, Асанас, Женд.

Они выполняли культурную и научную деятельность центра. Здесь проживало большое количество мыслителей, уникалов, мудрецов и ученых, которые оставили свои бесценные сочинения. Однако, к большому сожалению, в течение веков и тысячелетий, в разные периоды истории ценные исторические источники были утрачены.

Автор обнаружил и привез некоторые из вышеназванных письменных источников и трудов средневековых мыслителей Казахстана.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 17 – 21

**MISSION TO THE SOVIET ASIA: THE VICE PRESIDENT
OF THE UNITED STATES HENRY WALLACE
IN SIBERIA, UZBEKISTAN AND KAZAKHSTAN (1944)**

A. K. Kamalov

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: USA, Soviet Union, World War II, diplomacy, Henry Wallace.

Abstract. Based on the analysis of American diplomatic documents and memoir literature the article examines the official trip of the USA Vice-President Henry Wallace to Siberia, Uzbekistan and Kazakhstan during the World War II, in May-June 1944. The trip to Soviet Asia, which was a part of a bigger tour to the USSR, China and Outer Mongolia, was “goodwill” diplomatic visit to two main strategic allies of the USA at the European and Asian fronts of the war. Special attention is paid in the article to Central Asian part of Henry Wallace’s visit, during which he visited the capital city of Uzbekistan – Tashkent, and several cities of Kazakhstan, including its capital – Alma-Ata.

УДК 372.82

**МИССИЯ В СОВЕТСКУЮ АЗИЮ:
ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТ США ГЕНРИ УОЛЛЕС
В СИБИРИ, УЗБЕКИСТАНЕ И КАЗАХСТАНЕ (1944 г.)**

А. К. Камалов

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: США, СССР, Вторая мировая война, дипломатия, Генри Уоллес.

Аннотация. В статье на основе анализа американской дипломатической документации и мемуарной литературы анализируется поездка вице-президента Соединенных Штатов Америки Генри Уоллеса в Сибирь, Узбекистан и Казахстан во время Второй мировой войны, в мае-июне 1944 г. Поездка в Советскую Азию была частью большой дипломатической миссии «доброй воли» СССР и Китая, являвшихся главными союзниками США на европейском и азиатском фронтах мировой войны. В статье особое внимание уделено центрально-азиатской части поездки Г. Уоллеса, во время которой он посетил столицу Узбекистана Ташкент и несколько городов Казахстана, включая Алма-Ату.

В июне 2014 г. исполнилось 70 лет со времени визита вице-президента США Генри Уоллеса (1888-1965 гг.) в Советский Союз и Китай, во время которого возглавляемая им американская делегация посетила Сибирь, советские республики Узбекистан и Казахстан, Монгольскую Народную Республику, китайскую провинцию Синьцзян и столицу гоминдановского Китая – город Чунцин. Поездка американского вице-президента в СССР, Китай и Монголию, ставшая одной из самых длительных по времени официальных зарубежных поездок высокопоставленного представителя Белого дома, имела достаточно ясные и открыто артикулированные цели, вместе с тем она была покрыта неким ореолом загадочности. Несомненно, визит Г. Уоллеса в июне 1944 г. в две страны, являвшиеся главными союзниками США во второй мировой войне – СССР (на европейском фронте) и Китай (в войне в Азии), был естественным событием в дипломатических отношениях военных лет. Однако было необычным то, что визит американского вице-президента в СССР не предполагал встреч ни со И.В. Сталиным, ни с советским министром иностранных дел, причем Москва вообще не входила в маршрут поездки американской делегации, который проходил

по провинциальным городам советской Сибири и городам двух союзных республик. Более официальной была китайская часть поездки Г. Уоллеса, который в Чунцине провел переговоры с Президентом Чан Кайши. Еще одной необычной особенностью поездки Г. Уоллеса было посещение на обратном пути из Китая столицы Монгольской Народной Республики, независимость которой не признавалась в то время ни Китаем, ни США, ни другими западными странами: в Улан-Баторе состоялась его встреча с монгольским президентом, маршалом Х.Чойболсаном. Наконец, зарубежная поездка американского вице-президента в 1944 г. включала «центрально-азиатскую программу», состоящую из посещения советских республик Казахстана и Узбекистана и кратковременной остановки на пути из Алма-Аты в Чунцин в административном центре Синьцзяна – городе Урумчи. Все отмеченные выше особенности поездки Генри Уоллеса делают ее чрезвычайно интересным и важным событием в истории международных отношений периода Второй мировой войны.

Визит Г. Уоллеса в Советский Союз и Китай в 1944 г. интересен еще и тем, что он относится к забытым событиям военного времени, требующим переосмысления с позиции современных знаний и представлений об истории Второй мировой войны вообще и советско-китайско-американских отношений в частности. С точки зрения научного осмысления это событие вряд ли можно отнести к «загадкам истории», если иметь в виду, что поездка была детально описана самим Г. Уоллесом в его книге «Миссия в Советскую Азию», опубликованную уже в 1946 г. [1], и его мемуарах «Цена своего мнения. Дневник Генри А. Уоллеса. 1942-1946 гг.», изданных в 1973 г. [2], а издание архивных материалов по внешней политике США включало специальный раздел «Миссия Уоллеса», в котором помещались отдельные относящиеся к визиту дипломатические документы [3]. Впрочем, за последнее время появились новые публикации, раскрывающие «неофициальные аспекты» официального визита. К ним относятся, например, мемуары известного американского монголоведа Оуэна Латтимора [4], входившего в состав делегации Г. Уоллеса, и научное исследование Вадима Бирштейна «Три дня в «Аушвице без газовых камер» [5], рассказывающее о посещении американской делегацией Магадана, центра советских трудовых лагерей. Миссия Г. Уоллеса приобрела загадочность больше в популярной литературе, в которой получили распространение легенды о ее связи с планами американцев по созданию военной базы в Синьцзяне, на границе Советской Средней Азии и Казахстана, осуществлению которых воспрепятствовал приход к власти коммунистов в 1949 г. Этим домыслам способствовало обострение американо-советских отношений в конце Второй мировой войны и дипломатическая активность США и Великобритании в Синьцзяне, в административном центре которого еще с 1943 г. оперировали американское и британское консульства (еще одно британское консульство с начала века существовало в Кашгаре).

О составе делегации. Вице-президента США в поездке в СССР и Китай сопровождала группа дипломатов и экспертов по этим странам, которая включала: представителя Государственного Департамента США Винсента Картера, работавшего в Отделе по делам Дальнего Востока; специалиста по Советскому Союзу Джона Назарда, сотрудника администрации по зарубежной экономике; известного ученого, специалиста по Китаю и Монголии Оуэна Латтимора, сотрудника Офиса информации о войне, бывшего американского советника Президента Китая Чан Кайши. Самолет американской делегации обслуживала большая группа из семи пилотов.

Маршрут поездки. Американская делегация выехала из Вашингтона 20 мая и вернулась в США в июле 1944 г. В общей сложности она пролетела 27132 миль и находилась в пути 135,2 часов. Самолет с американской делегацией на борту вылетел из Аляски в Сибирь, далее в Узбекскую и Казахскую ССР, оттуда через Синьцзян в Чунцин, а обратный путь из Китая лежал в Монгольскую Народную Республику и далее через Сибирь в Аляску. Список городов, в которых останавливалась делегация, включал советские города Сибири Магадан, Якутск, Комсомольск, Улан-Удэ, Красноярск, Абакан, Новосибирск, Чита, Сеймчан, Минусинск и другие города и поселки. Из казахстанских городов делегация посетила Семипалатинск, Караганду и Алма-Ату, а в Узбекистане она побывала только в Ташкенте.

Миссия доброй воли. Миссия Генри Уоллеса в СССР и Китая была «миссией доброй воли», то есть она не была призвана решать какие-то неотложные проблемы международных отношений, но носила символический характер, являясь проявлением дружеских союзнических отношений. В военное время подобные миссии инициировались руководителями стран довольно часто. «Миссией доброй воли» была, например, поездка в Советский Союз республиканского кандидата в

президенты Венделя Уилки во время президентских выборов, инициированная президентом Франклином Рузвельтом в 1942 г. Маршрут В.Уилки начинался в европейской части СССР: он посетил сначала Куйбышев, в котором располагались официальные советские агентства и посольства иностранных государств во время Второй мировой войны, затем Москву, где 23 сентября 1942 г. состоялась его встреча с Иосифом Сталиным. В.Уилки посетил Ташкент, откуда полетел в Китай. На обратном пути он сделал несколько остановок в Сибири и на советском Дальнем Востоке – Чите, Якутске и Сеймчане.

В отличие от В.Уилки, вице-президент США Г.Уоллес планировал встречу только с Президентом Китая, а поездка по Советскому Союзу не предполагала встреч с первыми руководителями страны. Г.Уоллес не подписывал никаких соглашений и даже не обсуждал серьезных политических вопросов, кроме вопроса создания единого китайского фронта Гоминдана и коммунистов в войне против Японии. В своих мемуарах О.Латтимор дает два возможных объяснения того, с какой целью вообще была организована поездка Г.Уоллеса в СССР и Китай: а) Президент Ф. Рузвельт хотел, чтобы Г.Уоллес в ходе этой поездки приобрел отсутствующий у него международный опыт и усилил свой авторитет, необходимый для следующих президентских выборов в США, в которых он должен был опять войти в команду Ф.Рузвельта; б) Ф.Рузвельт хотел, наоборот, показать слабость Г.Уоллеса как политика и отсутствие у него опыта международной деятельности, его некомпетентность в международных отношениях, чтобы сменить его во время выборов на другое лицо. Независимо от истинных мотивов, которыми руководствовался Президент Ф.Рузвельт, организовывая «миссию Уоллеса», встречающие стороны как в Советском Союзе, так и в Китае учли особенности профессиональной подготовки вице-президента, специалиста в области сельского хозяйства (агронома по специальности), для того, чтобы угодить ему и занять его посещением объектов сельского хозяйства и животноводства, от которых Г.Уоллес был просто в восторге. По воспоминаниям О.Латтимора, в Китае это даже делалось намеренно, чтобы не допустить его встречи с нежелательными для правительства деятелями. Сам Г.Уоллес так описывает цель миссии, возложенной на него Президентом: «В начале весны 1944 г. он почувствовал, что произошел раскол среди китайцев и существовала вероятность того, что японцы воспользуются ситуацией для достижения военного успеха» [1, с. 17].

Поездка по Сибири. Первой местностью в Сибири, в которой сделал посадку американский самолет, был Вейкал на побережье Берингова пролива. После него американцы побывали в поселке Сеймчан Магаданской области, Магадан, Якутск, Комсомольск, Иркутск. Описание сибирских городов, оставленное Г.Уоллес в книге, впечатляет дружественным и доброжелательным настроем к достижениям, которые повсюду им демонстрировались советскими властями. В. Бирстейн показал в своем исследовании, как советским властям удалось замаскировать Магадан во время трехдневного пребывания в нем американцев, что они даже не заподозрили о существовании здесь трудовых лагерей [5]. Г.Уоллес был восхищен уровнем индустриализации Сибири, которая особенно была видна в Комсомольске-на-Амуре. В каждом городе для гостей устраивали культурные программы с посещением местных театров, в некоторых из которых работали эвакуированные из европейской части театральные труппы. Из городов, расположенных на транссибирской магистрали, американцы посетили также Читу, Улан-Удэ, Иркутск, Красноярск и Новосибирск.

Встречи в Узбекистане. В Ташкенте американская делегация находилась 14-17 июня 1944 г. Особенностью встреч в столице Узбекистана было то, что в Ташкент прибыли послы трех стран, чтобы встретиться и сопровождать вице-президента США – Посол США в СССР Аверелл Гарриман, Посол Китая в СССР Фу Бин-шэн и Посол Мексики в СССР Луис Куинтанелла. Здесь американцев встречал глава местного правительства Абдужаббар Абдурахмановым. В Ташкенте было организовано посещение делегацией нескольких экспериментальных хлопковых центров. Г.Уоллес особо отметил большое число женщин, работающих в этих центрах, указывающее на равенство женщин и мужчин [1, с.103].

Генри Уоллес в Казахстане. 17 июня 1944 г. в полдень американский самолет совершил посадку в аэропорту города Алма-Аты. После Ташкента с миллионным населением столица Казахстана показалась американцам маленьким городом. «С воздуха кажется, будто прибываешь из метрополия Ташкента в его пригород», - заметил майор Сидней Спалдинг [1, с.103]. В мемуарах Г.Уоллеса сделана очень краткая запись о посещении города: «Приземлились в Алма-Ате около

полудня. [Население] - двести тысяч человек в 1929 г. Сегодня – 34000. Завершение железной дороги между Ташкентом и Семипалатинском через Алма-Ату, несомненно, увеличит население. Упаковочный завод, консервный завод, четыре завода, текстильные и шерстяные изделия, сигареты, киноиндустрия... Замечательный концерт – балет – хор Красной Армии. Балет был самым лучшим из того, что мы видели» [1, с.347]. В Алма-Ате делегацию встречал глава правительства Казахской ССР Нуртас Ундасынов (1904-1989 гг.). Вот как описывает Г.Уоллес об Алма-Ате: «На аэродроме нас представили президенту Казахской Советской Республики. Он – казах, Нуртас Ундасынов, местом его правительства является Алма-Ата, который ближе по расстоянию к Чунцину, чем к Москве. С ним были двое русских, с которыми мы познакомимся. Первый был помощник Ундасынова А.П.Загавелиев; второй был президент городского совета Алма-Аты П.Г.Орехов. В 1939 г. общее количество населения Казахской Республики было 6 000 000, равно распределенных между центральноазиатцами-казахами и русскими. Автомобиль повез нас в город по мощённым улицам, засаженным поливаемыми деревьями, дающими тень. На каждом перекрестке дорожные полицейские-женщины давали нам зеленый свет. Современные здания, мимо которых мы проезжали, оставляли хорошее впечатление. Было немного хижин и не так много домов сибирского типа из бревен. Посреди высоких высокогорных деревьев наша машина остановилась перед домом отдыха казахского правительства. Там мы провели ночь с 17 на 18 июня. Окрестности могли восхитить любого человека, любящего природу... Луис Куинтанелла сказал, что на испанском «Алма-Ата» значит «душа связывает». На казахском языке оно означает «отец яблок». Алма-Ата находится в сердце прекрасного района, выращивающего фрукты. После обеда я провел замечательно время, посетив станцию по селекции фруктовых деревьев в Казахском институте сельского хозяйства. Они дали мне очень красиво иллюстрированную книгу с описанием различных видов фруктовых деревьев. Описания были очень точными с цветными иллюстрациями. Это – одна из лучших работ, которые я когда-либо видел. Они также дали нам корзину с фруктами, чтобы мы забрали их в Китай.

Вечером на приветственном банкете я сидел рядом с казахским Президентом. Нуртас Ундасынов является главой власти в стране, размеры которой превышают территорию Техаса в четыре раза, районе, обеспечивающем 40% меди Советского Союза и более 80% свинца, и имеет ресурсы стратегических минералов – вольфрама, молибдена, ртути, олова и урана - источника атомной энергии.

«Казахи, которые работают на Карагандинских сталеплавильных заводах», - сказал он, - «прошли подготовку на старых заводах Магнитогорска и Кузнецка. Узбеки точно также готовят своих сталеваров», - добавил он. Его замечания напомнили мне об интересном примере того, как взаимозависима наша мировая экономика сегодня. В 1930-х годах американские инженеры из Кливленда и Чикаго отправлялись в Сибирь на основе договора о технической помощи, чтобы помочь русским основать свои первые сталеплавильные заводы. Их ноу-хау теперь передаются узбеками и казахам.

Пригород Караганды, в котором строится новый сталеплавильный завод, будет назван «Самаркандом» в честь древнего города Центральной Азии... Новый сталеплавильный завод будет иметь такое же местное название, как и Алма-Ата» [1, с.106]. Далее на вопрос Г.Уоллеса о том, какие еще города растут также быстро как Алма-Ата, казахский руководитель назвал Фрунзе, Шымкент и Джамбул [1, с.107].

«Пока советские лидеры говорили о городах, которые однажды будут соревноваться с Алма-Атой, мне пришел на ум следующий вопрос: можно ли символично сравнить их видения с взглядами пионеров Америки? Да. Думая о железных дорогах, поэт «парового шёпота» Уолт Вайтман видел «бесчисленные массы, выходящие на безграничные просторы». Джонни Эплсид, который пересек барьер Аппалачей, неся «семена и деревья-души» сегодняшнего Северо-Запада Америки, говорил «государственный капитал в каждом яблоке, вся Америка – в каждом яблоке». В нашу эпохудвигающихся машин народы Советской Азии по ту сторону Урала двигаются в направлении, которые американцам очень понятны» [1, с.108].

Три других города Казахстана – Семипалатинск, Караганду и Балхаш делегация Г.Уоллеса посетила ранее на пути из Сибири в Ташкент (12-13 июня). О посещении Семипалатинска в мемуарах вице-президент писал: «Я выпил три чашки кумыса с президентом в его юрте. Очень красивая обстановка внутри. Сделано из овечьих шкур. Обставлено внутри коврами» [2,с.347]. О том, как американцы посетили Федоровский угольный разрез вспомнил в публикации сын стахановца

Ф. Герман [6]. Встречи в Караганде и на Балхаше описываются в книге Г. Уоллеса очень кратко. Относительно последнего отмечал наличие медных рудников и очистительного завода, которым руководила женщина родом из Ленинграда [2, с. 347]. Из книги также видно, что в Семипалатинске его сопровождал глава правительства области Айжан Жусупов, а в Караганде – руководитель области Бисен Серекбаев. Очень много страниц его книги посвящены обсуждению разных сторон советской жизни. Улетая из Алма-Аты в Урумчи, 17 июня 1944 г., он написал телеграмму на имя В.И. Сталина, в которой, в частности, отметил: «Я был глубоко впечатлен огромным успехом якутов, бурят-монголов, казахов и узбеков» [1, с. 150].

В книге Г. Уоллеса имеются прекрасные зарисовки местности в районе озера Балхаш, интересные этнографические наблюдения и анализ современной ситуации в азиатской части Советского Союза [7]. В целом, Генри Уоллес создает в книге несколько идиллический идеализированный образ Советского Союза, что вполне соответствовало его политической позиции последовательного сторонника американо-советского сотрудничества, противника усилившейся вскоре после смерти Ф. Рузвельта политики «холодной войны». Не случайно он был смещен в последующем Президентом Гарри Трумэном как либерально настроенного в отношении Советского Союза политика.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Wallace H.A. Soviet Asia Mission. With collaboration of Andrew J. Steiger. – New-York: Reynal and Hitchcock, 1946. Данная статья написана в рамках научно-исследовательского проекта «From «Great game» to «Cold war»: international relations in Xinjiang in the the 1940s» по гранту AZ 05/ZA/13 Фонда Герды Хенкель, Германия.

[2] The Price of Vision. The Diary of Henry A. Wallace. 1942-1946. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1973.

[3] Mission of vice President Wallace to China, June 1944; correspondence between vice president Wallace and Generalissimo Chiang Kai-shek. 811.003 Wallace, Henry. 39 // Foreign Relations of the US Diplomatic papers. – 1944. – Vol. VI. – China. Washington, 1967. – P. 216- 246.

[4] Lattimore, Owen. Memoirs. – Tokyo: University of Tokyo Press, 1990.

[5] Birstein J. Vadim. Three Days in “Auschwitz without Gas Chambers”: Henry A. Wallace's Visit to Magadan in 1944 // <http://wilsoncenter.org/publication/three-days-%E2%80%9Causchwitz-without-gas-chambers%E2%80%9D-henry-wallaces-visit-to-magadan-1944> (14.01.2015)

[6] Попов Ю. Федор Герман (Казахстан-Коунград) – Генри Уоллес (США, Вашингтон) // Газета “Индустриальная Караганда”. 31.08.2010 (№99). – С. 5.

REFERENCES

[1] Wallace H.A. Soviet Asia Mission. With collaboration of Andrew J. Steiger. New-York: Reynal and Hitchcock, 1946.

[2] The Price of Vision. The Diary of Henry A. Wallace. 1942-1946. Boston: Houghton Mifflin Company, 1973.

[3] Mission of vice President Wallace to China, June 1944; correspondence between vice president Wallace and Generalissimo Chiang Kai-shek. 811.003 Wallace, Henry. 39. Foreign Relations of the US Diplomatic papers. 1944. Vol. VI. China. Washington, 1967. P. 216- 246.

[4] Lattimore, Owen. Memoirs. Tokyo: University of Tokyo Press, 1990.

[5] Birstein J. Vadim. Three Days in “Auschwitz without Gas Chambers”: Henry A. Wallace's Visit to Magadan in 1944. <http://wilsoncenter.org/publication/three-days-%E2%80%9Causchwitz-without-gas-chambers%E2%80%9D-henry-wallaces-visit-to-magadan-1944> (14.01.2015)

[6] Popov Yu. Fedor German (Kazakhstan-Koungrad) – Henry Wallace (USA, Washington). The “Industrialnaya Karaganda” newspaper. 31.08.2010 (№99). P. 5.

СОВЕТТІК АЗИЯҒА МИССИЯ: АҚШ-ТЫҢ ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТІ ГЕНРИ УОЛЛЕСТІН СІБІРДЕ, ӨЗБЕКІСТАНДА ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА (1944 ж.)

А. К. Камалов

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: АҚШ, Совет Одағы, Екінші дүниежүзілік соғыс, дипломатия, Генри Уоллес.

Аннотация. Мақалада америкалық журналист Барбара Стефанстың 1947 ж. басындағы Құлжаға сапары туралы британ және америкалық дипломатиялық құжаттары мен мемуарлық әдебиеттеріндегі мәліметтер сарапалады. Автор мәліметтерді кеңес-қытай қатынастары және Іле, Тарбағатай және Алтай округтарындағы жергілікті халықтың Гоминданға қарсы көтерілісі мен әскери қимылдары нәтижесінде орнаған режимдерді қолдап отырған Кеңес Одағының қызметін бақылау міндеті жүктелген Шыңжаң провинциясының әкімшілік орталығындағы америкалық және британдық консулдықтардың қызметтері контекстінде қарастырылады.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

**OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 22 – 27

**PRODUCTION OF FABRICS IN EAST TURKESTAN:
THE CONTINUITY OF TRADITIONS**

R.U. Karimova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: East Turkestan, continuity, tradition, weaving, production of fabrics.

Abstract. The problem of cultural continuity of the modern Uyghurs is one of the key issues in the history of Uyghurs and its solution will allow to a certain degree to shed light on the ethnogenesis of the Uyghur people and trace the stages of its development from ancient times to the present day. The article examines the continuity of traditions in the production of wool, cotton and silk fabrics that were established in the era of antiquity.

УДК 94: 745. 521(516)

**ПРОИЗВОДСТВО ТКАНЕЙ В ВОСТОЧНОМ ТУРКЕСТАНЕ:
ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИЙ**

Р. У. Каримова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Восточный Туркестан, преемственность, традиция, ткачество, производство тканей.

Аннотация. Проблема преемственности культуры современных уйгуров является одной из ключевых в истории уйгуров, ее решение позволит в определенной степени пролить свет на этногенез народа, проследить этапы его развития с древности до наших дней. В данной статье рассматривается преемственность традиций в производстве шерстяных, хлопчатобумажных и шелковых тканей, сложение которых ведет начало с эпохи древности.

О существовании актуальной проблемы преемственности культуры древних и современных уйгуров, ключевой в реконструкции истории этноса, я писала и ранее, в частности в статье о преемственности в керамике (Каримова, 2010, с. 119-131). В данной статье речь пойдет о преемственности традиций в производстве шерстяных, хлопчатобумажных и шелковых тканей.

Ткачество тканей – техника, судя по археологическим данным, распространенная в Восточном Туркестане с периода глубокой древности. Основное сырье, используемое в ткачестве – хлопок, шерсть и шелк. Сведения о ткачестве из хлопка появляются в китайских династийных хрониках в первой половине VI в. (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 67). Согласно мнению исследователей, хлопководство проникло в регион из Индии в начале новой эры первоначально в сопредельный с ней Хотанский оазис. К концу танского периода хлопководство распространяется до Ганьсуйского коридора и далее в Северный Китай (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 70-71). Упоминание о хлопчатобумажных тканях и изделиях из них встречается в многочисленных документах, обнаруженных в могильниках Астана и Караходжа (Турфанский оазис) (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 67-68). Кроме того, значительное число хлопчатобумажных тканей и изделий было найдено в захоронениях и на развалинах древних поселений в Миране, в Хотанском оазисе, в районе Лобнора. Ткани выполнены разнообразной техникой переплетения (полотняной, репсовидной, газовой, муслиновой,

камчатой), окрашены в красный, желтый, фиолетовый, синий и др. цвета и оформлены геометрическим и растительным узором. Высоким качеством среди них отличались ткани *бодэ*, привозимые в Китай с запада по Великому Шелковому пути. Ткань *бодэ*, в частности, упоминается в документе из могильника Астана в Турфанском оазисе (Лубо-Лесниченко, 1995, табл. III.3, с. 68; Stein, 1907, Tabl. LXXVII, W.XV.017, W.XV.018, LXXII, W.XV.012, s. 410).

Культивирование хлопка имело широкое распространение в регионе, начиная с периодов развитого и позднего средневековья. Каждая семья, сеявшая хлопчатник, изготавливала из него ткань, удовлетворявшую собственные нужды и шедшую на продажу. Эта простая материя отличалась прочностью и находила широкий сбыт у соседних кочевых племен (Тихонов, 1966, с. 82). Ткачами-ремесленниками изготавливались и более тонкие ткани. Хлопчатобумажные ткани упаковывались в тюки, на которых проставлялся соответствующий знак качества. В документах периода развитого средневековья несколько раз упоминается качество хлопка и шелка из Кашгара и Хотана (Gabain, 1973, с. 157). Из хлопчатобумажных тканей шили одежду, постельные принадлежности, мешки, подпруги и даже походные ведра (Radloff, 1928, док. № 5; Тихонов, 1966, с. 82). Из ткани и тонких веревок изготавливалась украшенная узором обувь (Stein, 1907, Tabl. XLIII, LXXXVIII).

Сложно определить, когда шелк стал известен населению Восточного Туркестана. Приблизительно с середины II тысячелетия до н. э. шелк проникает через Восточный Туркестан в Среднюю Азию. После походов Александра Македонского на восток в античной литературе появляются сведения о китайском шелке и о шелковой стране Серике (Восточный Туркестан и Северо-Западный Китай) (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 54). Однако для нас наибольший интерес представляют сведения не о распространении шелка в регионе, а о его местной выделке. Такие сведения появляются в китайских источниках в I – II вв. н. э. Сначала шелководство возникает в Иу (Комул), затем в Гаочане (Турфанский оазис) и в Яньци (Карашаре) (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 60; Каримова, 2005, с. 302). Документы из могильников Астана и Караходжа также свидетельствуют о том, что в V в. н. э. в Турфанском оазисе существовала развитая культура шелководства (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 61).

В V в. в Турфанском, Кашгарском, Кучинском, Хотанском оазисах производились шелковые полихромные ткани в самой сложной для эпохи древности технике. Есть предположение, что в Турфанском оазисе они изготавливались в казенных мастерских, обслуживавших правящий двор Гаочана (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 61-63). Восточнотуркестанские станки для производства шелковых тканей были с навоями в два раза более широкими по сравнению с современными им китайскими. На фрагменте настенной росписи VII в. из Кучи, хранящемся в Эрмитаже изображен восточнотуркестанский ткацкий станок для гладких тканей (Дьяконова, 1958, с. 50-51).

Восточнотуркестанская технология производства шелковых тканей имеет выраженную специфику: они изготавливались из нитей, не размотанных из шелковичного кокона, а полученных из коконов, покинутых мотыльками. В этой связи представляет интерес легенда, повествующая о проникновении культуры шелководства в Хотанский оазис. Один из трех ее вариантов, содержащийся в «Повествовании о Западных землях» танской династийной истории в переводе Н. Я. Бичурина гласит: «Прежде в Хотане не было ни тутовых деревьев, ни шелковичных червей. Соседние владения не хотели снабдить их. Владетель посватал одну княжну, и ему дали слово. При свидании с невестой он сообщил, что в его владении нет шелковичных червей, поэтому надобно для своего одеяния взять шелковичных червей. Девушка спрятала яйца шелковичных червей в хлопчатую бумагу в шляпе, а начальник пограничной крепости не осмелился обыскивать. С сего времени введено шелководство в Хотане. Девушка вырезала на камне условия не убивать шелковичных червей. Бабочки улетали, а из сырца изготавливали ткани» (Бичурин, 1950, с. 302). Как отмечает китайский исследователь Цзя Инъи, нити восточнотуркестанских тканей с сильной z-образной скруткой резко отличались от ровных нитей привозных китайских тканей. Он пишет, что местной особенностью является также более сильная скрутка основных нитей по сравнению с уточными, облегчающая работу ткача и связывает эту особенность с древней местной традицией изготовления шерстяных тканей. Восточнотуркестанские мастера не восприняли также древнекитайскую традицию изготовления узоров при помощи основы, а использовали с этой целью нити утка. Эта технология была перенесена в производство шелка и хлопка. К специфике местного производства полихромных шелковых тканей можно отнести также небольшую, по сравнению с китайскими,

плотность нитей и использование в них нитей шелка и хлопка, когда, к примеру, основа состоит из неокрашенных хлопчатобумажных нитей, а уток – из шелковых (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 63, 66). Такая техника традиционна и для уйгурского ковро ткачества (Исмаилова-Мамедова, 1978, с. 149).

Оригинальная техника изготовления шелковых тканей становится традиционной для Восточного Туркестана и постепенно развивается. К VI в. отнесен фрагмент шелковой ткани из могилы № 313 Астаны, выполненный той же техникой, но двумя основами и двумя утками. Эта технология давала узор одинаковый с обеих сторон, с той лишь разницей, что на изнаночной стороне он имел обратные цвета. Фрагмент очень плотной ткани из могилы № 328 создает впечатление рельефности узора. В VII в. в Восточном Туркестане стали применяться техника самит, киперное плетение с той же z-образной скруткой основы. На некоторых шелковых тканях местного производства в кромку для украшения вводились нити из шерсти и конопли (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 64–65).

Ткани украшались разнообразными узорами: геометрическим, растительным, стилизованным растительным и зооморфным; в доисламский период также зооморфным и антропоморфным. Декор состоял из изображений человеческих фигур и виноградных побегов, противостоящих птиц, звериных голов, цветочного орнамента, различных композиций геометрических элементов, надписей на хотанском языке, брахми и пр. Цветовая палитра тканей была богатой, использовались желтый, красный, коричневый, белый, синий цвета и их оттенки.

Мы располагаем крайне скудными сведениями о производстве шелка в периоды развитого и позднего средневековья. Производимый шелк в основном сдавался в качестве натурального налога государству или шел на продажу (Малявкин, 1974, с. 92). Шелковые нити применялись при изготовлении ковров (Тихонов, 1966, с. 214), дорогой одежды, уздечек (Позднеев, 1899, с. 109) и пр., использовавшихся в быту зажиточных слоев населения. Искусные мастера украшали цветным шелком декоративные изделия, расшивая их изображениями деревьев и цветов (Малявкин, 1974, с. 92). Ткани для одежды знати (узорчатая парча, тонкая камка, *кэсы*) покрывались затейливыми узорами: повторяющимися мотивами креста, помещенного в круг; креста, осложненного рогообразными завитками и также помещенного в круг; различных ромбов, розеток, цветочных элементов и пр. Ткань *кэсы* имела рельефный узор (Gabain, 1973, с. 59–65). Фрагмент шелковой ткани из могильника в районе Тузколь (Урумчи), представленный в экспозиции музея г. Урумчи, датирован XIII–XIV веками. Фрагмент очень плохой сохранности, поэтому сложно составить представление об его декоративном оформлении. Можно отметить, что композиционно поверхность фрагмента разбита на полосы с растительным, цветочным орнаментом. Одна из полос заполнена узором, состоящим из веточек с пятилепестковыми цветками и трехчастными листочками. Венчик цветков хорошо прорисован. Другая полоса украшена диагонально расположенными стебельками с узкими приостренными листьями. Цветовое решение также угадывается с трудом. Предположительно, темно-коричневая основа сочетается с узором белого и светло-синего цветов. Здесь же экспонируется фрагмент турфанского шелка того же периода, также украшенный цветочным узором (Музей г. Урумчи).

Многочисленные находки древних шерстяных тканей на территории Восточного Туркестана датируются приблизительно тем же временем, что и шелковые, концом II – началом I тыс. до н. э. Изначально они принадлежали к местной продукции. Из шерсти древние мастера изготавливали одежду, пряжу, шнуры, веревки. Известными центрами производства шерсти и изделий из шерсти были древний Лоулань, Ния, Инпань, жители которых владели разнообразной техникой шерстяного ткачества. Одним из распространенных приемов является упомянутая выше z-образная скрутка основы (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 36–49).

В раннее средневековье шерстяные изделия представлены более скудно. По-видимому, шерстяные ткани постепенно начинают вытесняться из обихода шелком и хлопком. Шерстяные изделия продолжают играть определенную роль в жизни населения Турфанского, Миранского, Хотанского оазисов, в Эндере, однако теряется разнообразие технических приемов их изготовления. Тем не менее, мы остановимся на характеристике тканей изучаемого нами периода. Большинство из этих тканей выполнено в технике гладкого полотняного плетения, встречаются также саржевая, репсовая техника, техника свободного нерегулярного переплетения, «ручного плетения», гобеленового плетения типа дарри. Цветовая гамма шерстяных изделий становится богаче: помимо красного, желтого, коричневого, розового, серого, кирпичного цветов разных оттенков появляются

зеленый, синий, золотистый, зеленовато-желтый, малиновый. Орнамент состоит из чередующихся разноцветных полос, стилизованных изображений животных в стремительном беге, ромбовидного узора (Stein, 1921, vol. 1, с. 160, 172, 191, 193, 279, 292, 477-484).

О шерстяных тканях развитого средневековья можно судить по единичным образцам, таким как, например, фрагмент ткани из Марал беши, датированный X–XIII вв.. Фрагмент очень плохой сохранности, украшен рядами шестилепестковых цветков с выделенными венчиками, о его цветовом решении судить невозможно (Музей г. Урумчи).

Интересно отметить, что, несмотря на постепенное угасание производства шерстяных тканей, этот вид традиционного ремесла «дожил» до нового времени. Нам попадались отдельные образцы старинных шерстяных тканей в современных антикварных магазинчиках СУАР КНР. Таков фрагмент старинной полосатой ткани из Хотана, техника ткачества которой напоминает гобеленовое плетение типа дарри. Ткань выткана нитями серого цвета разных оттенков, от светлого до почти черного. Полосы чередуются в следующем порядке: более широкие орнаментированные полосы разделены промежуточными, состоящими в свою очередь из нескольких продольных полосок. Более широкие полосы оформлены раппортами из поперечных полосок, по три с каждой стороны и фигурной в виде плетенки в центре. Между раппортами изображены медальоны или кресты (Каримова, 2005, табл. 37/3).

Шерстяные, шелковые и хлопчатобумажные ткани украшались вышивкой, аппликацией, набойкой. Самые ранние находки, свидетельствующие о бытовании в Восточном Туркестане техники набойки отнесены к III–IV вв. н. э. Это шерстяные и хлопчатобумажные ткани, найденные в Хотанском, Турфанском оазисах, в районе Лобнора. Анализ обнаруженных тканей позволил ученым прийти к выводу, что в Восточном Туркестане в раннем средневековье были распространены все три основные разновидности техники набойки – узелковая, восковая и блоковая (Лубо-Лесниченко, 1995, с. 73). Более подробно остановимся на последней из перечисленных – технике блоковой набойки, которая широко бытует в Восточном Туркестане и по сей день.

Блоковая техника набойки состоит из нанесения рисунка на ткани при помощи штампов *кэлип*. По мнению китайского исследователя У Минь, изучавшей набойки из Астаны, раннесредневековые штампы не были вырезаны из дерева, они представляли собой деревянные рамки с помещенными внутри бумажными штампами, наклеенными для крепости на тонкую газовую ткань. Сохранившиеся штампы, датированные периодом правления в Китае XIII–XIV вв. (Музей г. Урумчи) представляют собой форму плоской прямоугольной корзиночки из тонкого листового металла с невысоким прямым очертанием бортом и высокой ручкой. Ручка корзиночки дугообразно перекинута и в месте соединения с основой раздваивается рогаткой. Дно корзиночки имеет сквозной ажурный узор. Такие же штампы мы встречаем среди инструментария позднесредневекового периода, а также в новое время (Этнографический музей). Судя по отмеченному ареалу, по-видимому, большее распространение в период позднего средневековья и в традиционном ремесле (новое время), имели штампы в виде деревянных брусков прямоугольной, квадратной, круглой, овальной формы. На лицевой или рабочей поверхности такого штампа вырезан узор. Приблизительные размеры средневековых штампов: длина 10 – 15 см (в одном случае 24 см) (У Минь, 1979; Лубо-Лесниченко, 1995, с. 74) современных – 10=15 x 8=10 см (встречаются и больших размеров). Толщина – около 5 см, при этом на многих штампах боковые стороны нерабочего основания скруглены для удобства держания. Бывают и мелкие штампы фигурных форм (Ремпель, 1961, табл. 44/1; Этнографический музей). Перед окраской ткани складывались пополам и даже вчетверо (для симметричности рисунка) в направлении основных нитей, подвешивались в вертикальном положении, затем их зажимали между двумя блоками (штампами). Для оформления одного изделия, к примеру, скатерти, использовалось несколько штампов: для центрального поля, бордюров.

Узор на штампах отличается большим разнообразием – это геометрические, растительные, зооморфные, пейзажные, сюжетные композиции. Сюжетные композиции со временем претерпели трансформацию в орнаментальные (см. Каримова, 2007, с. 250-256). Декор набивных изделий настолько насыщен и разнообразен в орнаменте и цвете, что напоминает убранство ковров или живописные произведения (Каримова, 2005, табл. 44/2-3).

Производство тканей и торговля ими не потеряли своего значения для населения Восточного Туркестана и в новое время. Об этом свидетельствуют сведения путешественников, посетивших

регион в XVIII – начале XX веков, отраженные в их отчетах и трудах исследователей (Валиханов, 1985, с. 200–201, 212; Смешко, 1979, с. 219–220; и др.). При этом сохранялись и получили дальнейшее развитие традиционная технология изготовления и декор тканей.

Анализ технологии производства шерстяных, хлопчатобумажных и шелковых тканей в Восточном Туркестане в исторической ретроспекции позволяет говорить о преемственности выработанных в веках традиций, сохранивших свое значение в художественных ремеслах современных уйгуров.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] К вопросу о преемственности традиций в уйгурских ремеслах (керамика) // «Восточный Туркестан в цивилизационных процессах Центральной Азии»: материалы научной конференции. – Алматы: Мир, 2010. – С. 119–131.
- [2] Лубо-Лесниченко Е. И. Ткачество // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: хозяйство, материальная культура. – М.: Наука, 1995. – С. 36–74.
- [3] Stein A. Ancient Khotan. – Oxf., 1907. – Vol. 1–2. – 621 s.
- [4] Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства. X–XIV вв. – М.-Л.: Наука, 1966. – 288 с.
- [5] Gabain A. Das Leben in uigurischen Konigreich von Qoco (850–1250). Textband. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1973. – 173 s.
- [6] Radloff W. Uigurische Sprachdenkm?ler Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Erg?nzungen von S. Malov herausgegeben. – Leningrad, 1928.
- [7] Дьяконова Н.В. Фрагмент стеной росписи из Турфанского оазиса с изображением ткацкого станка // СГЭ. – 1958. – Т. 14. – С. 37–98.
- [8] Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнем и нынешнем состоянии / Пер. с кит. монахом Иакинфом. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950. – Т. 2. – 381 с.
- [9] Исмаилова-Мамедова Э. М. Ковры уйгуров // Материалы по истории и культуре уйгурского народа. – Алма-Ата: Наука, 1978. – С. 139–180.
- [10] Малявкин А. Г. Материалы по истории уйгуров в IX–XII вв. // История и культура Востока Азии. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1974. – Ч. 2. – 210 с.
- [11] Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам). – СПб., 1899.
- [12] Музей г. Урумчи, СУАР КНР. Экспозиция.
- [13] Stein A. Serindia. – Oxf., 1921. – Vol. 1–5.
- [14] Каримова Р.У. Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 170 с., илл. – монография.
- [15] Этнографический музей Синьцзянского университета. – Урумчи, СУАР КНР. Экспозиция.
- [16] У Минь. Тандайды цзябань инхуа-цзяцзе (Цзяцзе – блоковая набойка танского времени). — ВУ. 1979. – № 8.
- [17] Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. – Ташкент: Гос. изд-во худ. литературы УзССР, 1961. – 604 с.
- [18] Каримова Р.У. К вопросу о коврах уйгуров // Проблемы общей и региональной этнографии. – СПб.: МАЭ РАН, 2007. – С. 250–256.
- [19] Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858–1859 годах // Собр. соч.: в 5 т. – Алма-Ата: Глав. ред. казах. совет. энциклопедии, 1985. – Т. 3. – 416 с.
- [20] Смешко Т. Н. Ткани в одежде киргизов // Костюм народов Средней Азии. – М., 1979.

REFERENCES

- [1] Karimova R.U. To the issue of continuity of traditions in Uighur crafts (ceramics) // "East Turkestan in Central Asia civilization processes": the materials of the scientific conference. Almaty: Mir, 2010. p. 119–131 (in Russ.).
- [2] Lubo-Lesnichenko E. I. Weaving // East Turkestan in antiquity and the early Middle Ages: economy, material culture. M.: Nauka, 1995. p. 36–74. (in Russ.).
- [3] Stein A. Ancient Khotan. Oxf., 1907. Vol. 1–2. 621 p.
- [4] Tikhonov D.I. Economy and social structure of the Uighur State. X–XIV centuries. M.-L.: Nauka, 1966. 288 p. (in Russ.).
- [5] Gabain A. Das Leben in uigurischen Konigreich von Qoco (850–1250). Textband. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1973. 173 s. (in Ger.).
- [6] Radloff W. Uigurische Sprachdenkm?ler Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Erg?nzungen von S. Malov herausgegeben. Leningrad, 1928.
- [7] D'jakonova N.V. Fragment of a wall painting from the Turfan OASIS featuring loom. SGE. 1958. T. 14. p. 37–98. (in Russ.).
- [8] Bichurin N.Ya. Assembly of data on peoples lived in Central Asia during ancient and current State/tran. from Chin. by Iakinf. M.-L.: Izd. AN SSSR, 1950. T. 2. 381 p. (in Russ.).
- [9] Ismailova-Mamedova E.M. Uighurs' carpets // Materials on the history and culture of the Uighur people. Alma-Ata: Nauka, 1978. p. 139–180. (in Russ.).

- [10] Malyavkin A.G. Materials on the history of the Uighurs in the 9th-12th centuries. // History and culture of East Asia. Novosibirsk: Nauka. Sibirskoe otdelenie, 1974. Ch. 2. 210 p. (in Russ.).
- [11] Pozdneev D. Historical sketch of the Uighurs (according to Chinese sources). SPb., 1899. (in Russ.).
- [12] The Museum of Urumqi, XINJIANG, China. Exposition
- [13] Stein A. Serindia. Oxf., 1921. Vol. 1-5.
- [14] Karimova R.U. Traditional artistic crafts and trades of the Uighurs.. Almaty: Daik-Press, 2005. 170 p. (in Russ.).
- [15] The Ethnographic Museum of Xinjiang University. Urumqi, XINJIANG, China. The Exposition.
- [16] U Min'. Tandajdy czjaban' inhua-czjacze (Czjacze – block prints the Tang time). VU. 1979. N 8. (in Chin).
- [17] Rempel' L.I. Architectural ornament of Uzbekistan. Tashkent: Gos. izd-vo hud. literatury UzSSR, 1961. 604 p. (in Russ.).
- [18] Karimova R.U. To the issue of the Uighur carpets // Problems of general and regional Ethnography. SPb.: MAJe RAN, 2007. p. 250-256. (in Russ.).
- [19] Valikhanov Ch. Ch. On the status of the Altysara or six eastern cities of the Nan-Lu province (minor Bukhari) in 1858-1859. Sobr. soch.: v 5 t. Alma-Ata: Glav. red. kazah. sovet. jenciklopedii, 1985. T. 3. 416 p. (in Russ.).
- [20] Smeshko T.N. Fabrics in clothing of the Kyrghizs // Costume of Central Asia peoples. M., 1979. (in Russ.).

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАНДА МАТАЛАРДЫ ӨНДІРУ: ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ

Р. О. Кәрімова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Шығыс Түркістан, сабақтастық, дәстүр, тоқымашылық, маталарды өндіру.

Аннотация. Қазіргі ұйғырлардың мәдениетінің сабақтастығы ұйғырлар тарихында басты мәселе болып есептеледі, оның шешімі белгілі дәрежеде халықтың этногenezін анықтап көрсетеді, ежелден бүгінге дейін даму деңгейін қадағалайды. Бұл мақалада жүн, мақта-мата және жібектен тоқылған маталар өндірісінің дәстүр сабақтастығы, ежелден бастау алғандығы қаралады.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 28 – 37

HAZARAS OF AFGHANISTAN

M. M. Sugralinov

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: Afghanistan, hazaras, ethnogenesis, tribes, islamic communities, interaction.

Abstract. In this article cultural-historical conditions, the period of formation of Hazaras people on the territory of Afghanistan are given, different points of view about their ethnic origin, common ethnographic characteristics of ethnos, religion features, specificity of coexistence and interaction of Hazaras with other nations, living in this country, are being considered.

УДК 94+39](=915.91)(549.13+559.1+581.2)

ХАЗАРЕЙЦЫ АФГАНИСТАНА

М. М. Сугралинов

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Афганистан, хазарейцы, этногенез, племена, исламские общины, взаимовлияние.

Аннотация. В статье освещаются культурно-исторические условия, период формирования хазарейского народа на территории Афганистана, рассматриваются различные точки зрения об их этническом происхождении, общие этнографические характеристики этноса, религиозные особенности, специфика сосуществования и взаимовлияния хазарейцев с другими народами, проживающими в Афганистане.

Культурно-исторические условия формирования хазарейского народа в Афганистане. Исторически сложившейся территорией компактного расселения хазарейцев в Афганистане является область Хазараджат (Сададжат), географически совпадающая со Среднеафганскими горами, пролегающими в восточной части Иранского нагорья. При древних персах, греках эта область являлась частью региона Паропамисады¹.

Точные границы области Хазараджат, простиравшейся от г.г. Кабул, Газни, Калат-е Гильзаи на северо-западе до г.г. Балх, Андараб, на западе до г. Герат, установить сложно. Известный российский исследователь, генерал Снесарев А.Е. определял ее границы так: «Восточная граница этой территории лежит на меридиане перевала Унай; западная - на меридиане, пролегающем между Мургабом и Меймене. Северная граница пролегает южнее широтного колена хребта Банд-и Туркестан, а южная - почти совпадает с параллелью города Газни. Восточную часть этой большой территории занимают хезары, а западную – аймаки, где пролегает разделяющая линия, нет определенных указаний» [Снесарев А.Е. 1921, с.123-124]. Большинство современных исследователей относят к области Хазараджат провинции Бамиан, Вардак, Газни, Урузган, Баглан, Саманган, Балх, Парван, Дайкунди и Гур, либо их отдельные районы. В XIX в. занимаемая хазарейцами территория сократилась примерно с 150 тыс. до 100 тыс. кв.км.

¹ **Паропамисады** - древнегреческое название Гиндукуша. Происходит от авестийского выражения «выше орлиного полёта» - Поурату. Александр Македонский основал здесь в марте 329 г. до н.э. город Александрия Кавказская («Аласандра»), во II-I вв. до н.э. бывшей одной из столиц Индо-греческого царства. Точное место его расположения археологами не установлено, большинство учёных ищут развалины примерно в 45 км к северу от Кабула, близ Баграма. Пакистанские археологи полагают, что Александрия - это современный г. Чарикар, административный центр афганской провинции Парван [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>; СЭС, Москва, 1989, с.983].

Город Бамиан, административный центр одноименной провинции, расположен в 250 км от г. Кабул, считается неофициальной столицей Хазараджата. Как отмечает индийская исследовательница Локеш Чандра, «Слово Бамиан восходит к Ригведе Бхама, что означает «яркость, великолепие» ума... Еще в XII в. н.э. Бамиан был столицей Тохаристана... несмотря на то, что Тохаристан ассоциируется, прежде всего, с областью вдоль южных берегов средней и верхней части реки Ок¹» [Lokesh Chandra. p.6-14]. Бамиан был естественным караван-сараям, где путешественники искали духовное и физическое обновление. Вырезанные в скале еще в эпоху древнеиндийского царя Ашоки две гигантские монументальные статуи Будды высотой 55 и 38 метров представляли собой самое значительное и, возможно, самое лучшее из гандхарского искусства, смеси индийских, иранских и романо-греческих художественных традиций, которые объединились в Центральной Азии первых веков н.э. [Меткалф, 2010, с.219-220]. Существуют разные предания, объясняющие источники бедствий Бамиана (о царевне Лала Хатун, др.). Арабский историк, посетивший район век спустя после нашествия орд Чингисхана, писал, что Бамиан был с тех пор необитаем. Шахр-и-Бамиан был назван Шахр-и-Голгола. У монголов было свое название - Мао Балег² [Dupree Nancy Hatch, 1967, p.61].

Происхождение хазарейского народа³. Этноним хазарейцев восходит к персидско-таджикскому «хазар», «хазара» - «тысяча» (мн. ч. - хазараджат), названию одного из подразделений в армии Чингисхана и его преемников. Этим термином обозначалась также группа кочевых, полукочевых хозяйств, отданных в плен тому или иному феодалу, который должен был за это являться на службу к своему сюзерену во главе отряда из тысячи воинов. Такой отряд делился на сотни - «сад» (мн. ч.- сададжат). Поэтому, как отмечает Туркман Искандер-бек в своей работе «Тарих-е аламара-е Аббаси», некоторые средневековые историки называли страну хазарейцев также «Сададжат».

Согласно точке зрения французского исследователя середины XIX в. Ж.-П.Феррье⁴ хазарейцы являются коренными жителями Афганистана. Вместе с тем, еще в XIX в. эту теорию отрицал видный русский исследователь Ханыков Н.В. Описания в античных источниках различных народов, населявших Афганистан в древности, показывают, что эти народы имели европеоидный или дравидоидный облик [Темирханов, 1972, с.10-11]. В нач. XIX в. появились теории о монгольском происхождении хазарейцев⁵, потомков военных поселенцев, оставленных Чингисханом⁶ в центральной части современного Афганистана после истребления коренных персоязычных жителей. Академик Бартольд В.В. называет хазарейцев «иранизированными монголами, пришедшими сюда в XIII веке» или «иранцами по языку, но монголами по происхождению... самый многочисленный и могущественный народ этой страны...» [Бартольд, 1971, с.71, 97; Кисляков В.]. Особенно ярко монголоидные черты проявляются у хазарейцев Кохи-Баба в Хазараджате. О вкладе монголов в этногенез хазарейцев свидетельствуют данные лингвистики. По утверждению Дж.Даллинга, монгольские элементы составляют 10% хазарейской лексики. О монголоязычности части предков хазарейцев говорят также данные топонимики⁷ [Темирханов, 1972, с.17-18].

¹ Окс – древнее название реки Амударья [СЭС, Москва, 1989, с.934].

² В переводе - проклятый город (англ. - cursed city).

³ Капитальный труд «Исследование по истории хазарейцев» подготовил авторитетный ученый Хусейн Али Яздони (хаджи Казым) совместно с Мохаммадом Ибрагим Шаринати, Тегеран, 2011.

⁴ Ferrier J.P. Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkestan and Belochistan; with historical Notices of Countries Lying between Russia and India, London, 1856, с. 221-223.

⁵ См. Elphinstone M., An account of the Kingdom of Caubul, vol. II, London, 1815, с. 249; А.Бернс, Путешествие в Бухару, ч. II, 1849, с. 261; Вамбери Г. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, с. 132; Bellew H.W., Afghanistan and Afghans, London, 1879, с. 204, 225-226; Fox E.P., Travels in Afghanistan, 1937-1938, New York, 1943, с.119.

⁶ Как свидетельствуют исторические хроники, сам Чингисхан не выдвигался дальше Самарканда. Территорию Хазараджата завоевал бывший при нем в походе на Среднюю Азию сын Толуй, имя его носит один из кланов хазарейцев.

⁷ Происхождение хазарейцев от монголов в различных интерпретациях рассматриваются Ferdinand K. Preliminary Notes on Hazara Culture/The Danish Scientific mission to Afghanistan 1953-1955. Kobenhavn, 1959; Nomad Expansion and commerce in Central Afghanistan, Folk, Kobenhavn, 1962. Vol. 4. Macmunn G. Afghanistan from Darius to Amanullah, London, 1929. Thesiger W. The Hazaras of Central Afghanistan/The Geographical Journal, 1955, vol. CXXI. Schurmann H.F. The Mongols of Afghanistan. An Ethnography of the Mongols and Related Peoples of Afghanistan, Mouton, 1962.

Отдельные исследователи высказывают мнение, что хазарейцы - потомки воинов, поселенных на территории современного Центрального Афганистана Хулагу-ханом (1256-1265), Менгу-кааном (1248-1259), т.н. никудерийской орды. Бартольд В.В. отмечает: «Покорение горной страны и взятие сильных гурских крепостей стоило монголам больших трудов; после окончательного завоевания в стране были оставлены монгольские отряды, постепенно принимавшие язык побежденных. К ним, по всей вероятности, присоединились впоследствии другие монгольские отряды, поселившиеся здесь и называвшиеся по имени своих предводителей; из них в истории особенно часто упоминаются никудерийцы, прибывшие сюда в XIII в. и первоначально составлявшие отряд чагатайского царевича Никудера...» [Бартольд, 1903, с.55; 1971, с.97]. Потомками монголов никудерийской орды считает хазарейцев профессор И.П.Петрушевский.

По-видимому, ядро хазарейского народа сложилось уже к середине XIV в. на территории Хазараджата. С конца XV в. вплоть до начала XVII в. отдельные источники¹ отмечают существование хазарейцев, никудерийцев как самостоятельных этнических групп. К концу XVII в. упоминания о никудерийцах как самостоятельном этническом элементе исчезают.

Антропологические исследования XX в. показывают, что монголоидные элементы проявляют себя достаточно ярко не во всех территориальных группах хазарейцев. Монгольский элемент уже на самых первых стадиях хазарейского этногенеза взаимодействовал с тюркскими, таджикскими компонентами. Как отмечал Джувейни², «войска монгольских царевичей и нойонов, направленных на завоевание Ирана и нынешнего Афганистана, состояли не только из монголов, но прежде всего из «сыновей таджиков и тюрков». Монголы составляли господствующую по положению, но не по численности прослойку.

На тюркское происхождение претендуют хазарейцы племени шейх али, отличающееся ослабленной монголоидностью. В этногенезе хазарейцев приняли участие тюрки-халадж и карлуки, населявшие некоторые районы центрального и южного Афганистана еще до начала монгольских завоеваний, о чем свидетельствуют этнонимы халадж, карлук, барлас³. По утверждению хазарейцев дайзейнат, они являются потомками, тысячи воинов барлас, отданных в 1396 г. Тимуром сыну Шахруху в качестве личной охраны при назначении того правителем Хорасана. На роль тюркских элементов указывает также значительный пласт тюркской лексики в языке хазарейцев, особенно в названиях растений, животных и др. Однако более важную роль, чем тюркский, в формировании хазарейского народа сыграл таджикский элемент. В рассматриваемый период таджики составляли основную часть населения Гура⁴ и соседних земель на западе, севере и востоке.

В новейшее время был выдвинут тезис об этнической близости хазарейцев с китайцами⁵. «Видимо в подтверждение своих симпатий хазарейцам в 1960-е г.г. КНР выделило Афганистану помощь в строительстве больничного комплекса в г.Кандагаре, *повлияв* на его размещение в непосредственной близости от районов компактного проживания хазарейцев» [Басов В.В. 2010, с.103].

Общие этнографические характеристики хазарейцев. К концу XIX в. общая численность хазарейцев в рассматриваемой исторической области достигла 1,5 млн. человек. Однако современные хазарейские исследователи сообщают, что после разгрома эмиром Афганистана Абдурахман ханом (1844-1901) вооруженных восстаний хазарейцев 1892-1893 г.г., к началу XX в. их численность сократилась более чем на 60%.

В 1987 г. численность хазарейцев Афганистана оценивалась в 1,6 млн. человек; в Иране - до 160 тысяч чел. По международным оценкам за 1993 г. в Иране проживало уже около

¹ Бабур Захируддин Мухаммад. Бабур-наме. перевод Салье М., Ташкент, 1958. Рази Амин Ахмад, т. 1-2, Тегеран, 1902-1903. Шарафуддин Али, Зафар-наме, т. 1-2, Калькутта, 1887-1888.

² Джувейни Алауддин Ата Малик. Тарих-е джахангушай, т. 1-2, Тегеран, 1958.

³ Фаиз Мухаммад, Сирадж ат-таварих, т. 1-3, Кабул, 1912-1914.

⁴ Гуром (Гором) в средние века называли горную страну в верховьях р. Герируд, простиравшуюся от Герата до Бамиана, границ Кабула и Газни.

⁵ слово «дай» («великий, всемирный») заимствовано монголами у китайцев. См. также: Владимирцов Б.Я. О прозвище «Дауан».../Доклады Российской Академии Наук, вып. VII-IX, Л., 1924. Пучковский П.С. Идея преемственности происхождения ханов в монгольских летописях, XVII-XIX в.в. - Труды XXV Международного конгресса востоковедов. Москва, 9-16 августа, 1960 г., т. 5, М., 1963.

1.567.000 хазарейцев; в Австралии – 90.000; в Великобритании – 54.230; Канаде – 36.376; Турции – 33.320; Пакистане, в основном, в провинции Белуджистан – 956.000 хазарейцев.

В настоящее время общая численность хазарейцев в мире составляет около 7 млн. человек. В Афганистане по разным оценкам проживает от 2.685.000 до 5.370.000 хазарейцев, или 8-10% от общей численности населения страны. По данным исследователя Слинкина М.Ф., за 1985 г. в провинции Бамиан численность хазарейцев составляла примерно 250 тыс. человек или 82,8% от всего населения провинции; Газни - более 300 тыс. хазарейцев или 45%; Урузган - более 260 тыс. или 56,2%; Вардак - 120 тыс. или 40%; Гор - около 75 тыс. или 21%; район дашт-е Барчи г. Кабул и одноименной провинции - более 200 тыс. или 14%. [Слинкин М.Ф., <http://dspace.nbuv.gov.ua>]. Существенная разница в оценках численности хазарейцев объясняется, в первую очередь, сложностью переписи населения в Афганистане. Ныне хазарейцы в основе своей населяют провинции Кабул, Парван, Бамиан, Гор, Урузган, Вардак, Газни, Саманган, Балх, Джаузджан, Герат, Бадгис, их административные центры, горную долину Панджшер.

С XIX в. наиболее крупными племенами являются урузганы, джагури, дайкунди, бесут, дайзанги, фулади, шейх-али, якауланг, дайзейнат, дайчупан, даймирдад, чура, фулоди, султан ахмад, некоторые др. Хазарейцы говорят с сильным акцентом на сложном диалекте «хазарачи», смеси фарси, дари. Некоторые кланы хазарейцев сохранили в силу различных причин монгольский язык, употребляя его как разговорный вместе с фарси. Хазарейцы племени дех-и-зейнат численностью около 51 тысяч чел. разговаривают на таджикском с примесью сохранившихся тюркских слов.

По характеристике английского путешественника Уилфреда Тесайгер, побывавшего в 1954 г. в горном массиве Кох-е Баба, хазарейцы «жестокие, выносливые, трудолюбивые и честные, но прижимистые, негостеприимные и довольно скучные» [Меткалф, 2010, с.218]. Западные исследователи Ельфинстон М., Харлан Дж. особо подчеркивают их бойцовские качества: «Другие вербовались на военную службу в армию кабульских шахов и эмиров, которые охотно зачисляли хазарейцев в свои войска, так как те славились как преданные, выносливые и храбрые солдаты».

В этническом плане родственными хазарейцам народами в Афганистане являются чор-аймаки, полукочевые народности смешанного этнического происхождения, сформировавшиеся несколько столетий назад в результате слияния местных таджиков с тюрко-монгольскими племенами, отчасти, арабами. В основе своей чор-аймаки исповедуют ислам суннитского толка и говорят на диалектах, близких к языку дари. По некоторым оценкам, общая численность чор-аймаков в Афганистане составляет от 600 тыс. до 1.2 млн. чел. (2003 г.). В состав чор-аймаков включают джамшидов, хазараи-калайи-нау (аймаки-калайи-нау), фирузкухов, таймани, теймуrow¹. Вероятно, этно-конфессиональной близостью объясняется поддержка джамшидами, фирузкухами, а также узбеками Меймене вооруженных выступлений хазарейцев племени дайзейнат² в 1892-1893 г.г.

Распространение Ислама, верования, секты, духовные авторитеты у хазарейцев. Распространение Ислама среди войск чингизидских царевичей и феодалов способствовало слиянию с ними части мусульманского оседлого населения Хазараджата, сыграв определенную роль в этногенезе хазарейского народа.

Исследователи оставляют открытым вопросы об обстоятельствах обращения хазарейцев в ислам шиитского толка, в первую очередь, вследствие состояния имеющихся источников. Как отмечает Локеш Чандра, «Правящая династия Бамиана была буддийской до 724 г. н.э. Обращена в ислам во время Аббасидов. Бамиан был разрушен Саффаридом Якубом и переносимые изображения перевезены в Багдад в 871 г. н.э.» [Lokesh Chandra. р. 9]. По мнению Аристов Н.А.³, хазарейцы приняли ислам от таджиков, проникнутых шиитскими началами. Ряд исследователей считают наиболее вероятным обратный процесс, приобщение к шиизму таджиков от хазарейцев. Согласно одному из мнений, хазарейцы стали шиитами в период правления шаха Аббаса Сефевии (1587-1629). Впервые об этом еще в 1860-х г.г. писал Г.Вамбери: «Шах Аббас обратил их

¹ Некоторые исследователи относят теймуrow к таджикам.

² Дайзейнат обитают на северных склонах Гиндукуша, приверженцы суннизма [Фаиз Мухаммад, Сирадж ат-таварих, т. 1-3, Кабул, 1912-1914. Bellew H.W. An inquiry into Ethnography of Afghanistan, London, 1891].

³ Аристов Н.А. Об Афганистане и его населении, СПб, 1898.

(хазарейцев) в шиизм». По мнению американского этнографа Х.Шармен, предки хазарейцев вплоть до XVI в. были язычниками. Сначала шиитской стала родовая знать хазарейцев, а потом это вероучение было распространено среди хазарейских масс [Цитата по Темирханов, 1972, с. 26-27]. Вероятнее всего, шиизм у хазарейцев мог появиться только после «ухода» суннитской империи Газнавидов из Центральные районов Афганистана. Газан-хан, вступив на престол в 1295 г. перешел в ислам вместе со своими эмирами и приближенными. Рашид ад-Дин также постоянно подчеркивал его склонность к шиизму. Газан-хан постоянно совершал паломничество к могилам Али и его сыновей, чтит и уважал шиитских сеидов... [Цитата по Темирханов, 1972, с.29-30]. «Лишь хазарейское племя дайзейнат... и отдельные роды хазара шейх али исповедуют ислам суннитского толка» [Цитата по Темирханов, 1972, с.25]. К суннитам относятся и отдельные кланы племен нойманов, гави, дех-и-зейнат.

Между тем, в подавляющей основе соседние с хазарейцами народы являются мусульманами-суннитами, что является одной из главных причин часто глубокой неприязни афганцев по отношению к хазарейцам. «Муллы в мечетях ежедневно выступали с проповедями, разжигая ненависть к хазарейцам»¹ [Цитата по Темирханов, 1972, с.87]. Чтобы защитить себя от враждебности суннитов, хазарейцы-шииты широко использовали принцип «такия»². Религиозная принадлежность хазарейцев препятствовала развитию торговли. Хазарейская знать, особенно сейиды, относились враждебно к прибывающим в их страну суннитам. В Хазараджат беспрепятственно могли проникать со своими товарами лишь купцы-шииты, прежде всего кызылбаши Кабула, иранские купцы.

В хазарейской среде бытуют многие доисламские пережитки, несовместимые с догматикой «чистого» ислама. Монголы, хазарейцы «многому научились у иранцев, они не только приняли персидский язык, но и уверовали в древнее зороастрийское почитание огня... ритуал эйд-е Мордо, «фестиваль душ», когда люди зажигали лампы в знак памяти о душах умерших, чтобы помочь вылететь им на тот свет». Хазарейцы нередко носят серебряное ожерелье-талисман (фаравар), символ зороастрийской веры [Меткалф, с.201, 233]. Существуют у хазарейцев и другие пережитки. Естественно, шиитские муллы считали эти обряды несовместимыми с догмами ислама и запрещали их.

Шиитские богословы, вожди хазарейских племен не допускали проникновения на подвластные им территории каких-либо сект. В 1830-е г.г. один из проповедников секты Али-иллахи, более распространенной в Иране и Турции, предпринял попытку проповедовать учение на территории племени бесут. Эти попытки привели к настоящей религиозной войне между последователями новой секты и ее противниками. Первые были искоренены [Бернс А., т.2, с.263-264].

Отдельные исследователи выражают мнение, что хазарейцы не являются фанатичными шиитами. Однако значительная часть хазарейцев-шиитов продолжают чтить халифа Али как божество, тем самым, впадая в ширк³, недопустимый с позиции ортодоксального ислама. В т.ч. в этой связи, утверждения об отсутствии в среде хазарейцев-шиитов религиозной фанатичности являются весьма спорными и требуют самого внимательного изучения.

Прослойка мусульманских богословов (сейиды, муллы, пиры) в хазарейском обществе была второй по влиянию, богатству после сословия миров, монополизировавшие руководство религиозными церемониями, без которых обычно не обходилось ни одно важное событие жизни хазарейца (рождение, смерть, образование и т.п). Жестко соблюдаемой эндогамной кастой были сейиды, правившие в Хазараджате на протяжении семи веков. Они считались отдельной этнической группой арабского происхождения. С другими хазарейцами они не смешивались, хотя, «обосновавшись здесь, сейиды постепенно были ассимилированы хазарейцами» [Темирханов, 1972, с.56]. Сегодня

¹ Автобиография Абдурахман-хана, эмира Афганистана, т. 1-2, СПб., 1902.

² араб. - «осмотрительность, осторожность»; прописанное в Коране и Сунне право скрывать свою истинную веру, если это необходимо сделать в целях личной безопасности. Для шиитов такая является одним из принципов руководства к действию. Расхождения в среде шиитов вызывали вопросы о сферах, границах ее применения. [Гогиберидазе Г.М. Исламский толковый словарь. Феникс. 2009. С.210].

³ араб. - признание кем-либо других божеств, кроме Аллаха, многобожие. [Гогиберидазе Г.М. Исламский толковый словарь. Феникс. 2009. с.256].

власть сейидов духовна, не материальна. Прохожий будет целовать ему руку как кровному потомку пророка, но уже не признает за ним права на политические должности [Меткалф, 2010, с.236]. Муллы были особенно многочисленны среди племен фулоди, дая, завали, султан ахмад и некоторых других, населявших независимые районы Хазараджата. Среди тех племен, где имелось большое число сейидов, мулла было мало или не было совсем.

Большой религиозный авторитет и общественный вес имели в Хазараджате т.н. кербелаи и заввары. Этот пожизненный титул получали только богатые и знатные хазарейцы, выходцы из сословий миров или мусульманских богословов. Кербелаи называли тех, кто побывал в Кербеле, у гроба шиитских святых Хасана и Хусейна. Завварами называли тех, кто побывал в расположенном недалеко от Хазараджата Мешхеде, у гроба имама Риза. Наибольшим весом и влиянием они пользовались у хазарейских племен бесут, дайзанги, дайкунди и урузган [Темирханов, 1972, с.56-58].

Исмаилиты в Афганистане занимают особое место среди хазарейцев-шиитов. К этой секте принадлежит ряд кланов племен дай-чупан, пайанда мухаммад, даузай, сухбат-хан, мухаммадзай, гади, шейх али.

Шейх али¹ обитали в округе Бамиан, на территории между Бамианом, Гуром, Кохдаманом, Дашти-Сафедом, хребтом Пагман, бесутским Гардан Дивалом и Карзар (Харзар). Основная часть племени жила на востоке от Бамиана, в долинах Горбанда. Имелись их поселения также в Шибаре, долинах Ирака, Туркмана, у истоков Гильменда [Темирханов, 1972, с.25, 35]. Хазарейцы племени шейх али исповедовали суннизм и исмаилизм. Исмаилиты шейх али принадлежат к той группе исмаилитов, которая проживает в селении Машраб в районе г.Кум (Иран).

Ныне значительная часть хазарейцев-исмаилитов населяет г.Пули-Хумри, его окрестности, горные ущелья, долины Кайян, Доши, Хинджан провинции Баглан. Незначительное их число проживает в г.Алиабад провинции Кундуз. В г.Кабуле исмаилиты компактно расположились в районах Чор-е Коло, Вазир Абад, Таймани, немного их в наиболее крупном населенном хазарейцами столичном районе Дашт-е Барчи. По данным исследователя Усмонова, в улусволи Шибар, Ирак, Банд-е Амир и административном центре провинции Бамиан проживает 100 тыс. хазарейцев-исмаилитов [Усмонов М.А., 1996, с.97-99]. В улусволи Якавланг этой провинции хазарейцев-исмаилитов нет. Известно также, что руководителем общины хазарейцев-исмаилитов провинции Саманган является Курбан Али Ирфони². Следует заметить, что афганские исмаилиты не относят себя к исмаилитской низаритской ветви «ходжа»³. Возглавляемые аль-Хаджем Сейидом Мансуром Надери афганские исмаилиты⁴ «в силу ряда причин, проистекающие прежде всего из самой сути многовекового развития афганского общества..., хотя и не могут быть отнесены к наиболее традиционным частям населения Афганистана, однако в сравнении с исмаилитскими общинами других стран⁵ остаются в гораздо меньшей степени вовлеченными в современную жизнь во всех ее проявлениях. Они менее модернизированы и более привержены общеафганской культуре, менталитету и традициям, которые, в свою очередь, тесно переплетены с основными положениями исмаилитской доктрины⁶ [Григорьев С.Е. 1996, с. 107].

¹ Племя шейх али состоит из подразделений али джам, карим али, кара, давлет бек, туркман, парса, мансур, бачаи пади, ашхуджа, пандж кавл.

² К.А.Ирфони - лидер «Партии исламского единства афганской нации» («Хезб-е вахдат-е ислами-е миллат-е Афганистан»), работает в образовательном центре «Талим Тарбия», открытом в г.Кабул при поддержке «Имама Времени» Карима Ага Хана IV.

³ Исмаилиты низариты ходжа проживают в основном в г.г.Карачи, Пешавар, Читрал, Гилгит, Хунза и др. В настоящее время, якобы, Каримом Ага Ханом IV рассматривается вопрос о «переподчинении» исмаилитов ходжа Пакистана лидеру исмаилитов-низаритов Афганистана Сайеду Мансуру Надери.

⁴ По имеющимся сведениям, община исмаилитов в Афганистане насчитывает до 1,0 млн. человек. Кроме хазарейцев в нее входят часть равнинных и горных таджиков, киргизов, некоторые группы чор-аймаков и др. Однако, большая часть афганских исмаилитов по своему этническому происхождению – хазарейцы.

⁵ В настоящее время в мире насчитывается более 50 млн. приверженцев исмаилизма, большая часть которых проживает на территории Индии, Пакистана, Танзании, Кении, стран Персидского залива, Афганистана, Ирана, Сирии, Ливана, ряда других стран Азии и Европы, а также в США, Канаде, Великобритании (интервью Ага-хана IV, данное им корреспонденту компании BBC 01.07.1997).

⁶ Основные положения исмаилитской доктрины изложены, в частности, в работе пира Сейеда Надир Шах Хусайн Кайяни «Андарзхо-е пайгамбар» (Назидания Пророка)/ Изд. «Энтепород-е Асотир», 1391/2011, Тегеран, фарси. Завершил труд Масуд Мир Шахи.

Существование хазарейцев Афганистана с пуштунскими племенами, узбекской, таджикской общинами. Горные долины Хазараджата покрыты обширными богатыми пастбищами, поэтому сюда стремились проникнуть жившие по соседству кочевые племена, прежде всего, афганцы-пуштуны. После подавления восстания хазарейцев, 19 шавала 1311 г. х. (апрель 1894 г.) последовал указ эмира Абдуррахмана о конфискации хазарейских лугов и пастбищ; хазарейцам при этом было строгойше запрещено впредь пасти на этих пастбищах свои стада. Эти земли и пастбища были объявлены государственной собственностью, переданы даром или за плату афганским переселенцам-колонистам или афганским кочевым племенам. Вплоть до 1970-х г.г. суннитское духовенство пуштунов признавало убийство хазарейцев законным способом получения божьей милости. У хазарейцев по этому поводу есть даже поговорка: «Хазарец хуже пуштунской собаки» [Меткалф, 2010, с.203]. Белусловно, ярким примером глубокой ненависти между хазарейцами-шиитами и пуштунами, как основы суннитского движения «Талибан»¹, явились вооруженные столкновения второй половины 1990-х г.г. в провинциях Бамиан (Якавланг), Балх, где были зверски убиты тысячи человек.

В то же время территориально близкий пуштунский элемент, несомненно, принял в этногенезе хазарейцев немалое участие. Свидетельством этому является присутствие в подразделении хазарейского племени бесут этнонима «абдал», а также слова «зай»² у нескольких групп родов (даузай в племени дай-чупан, мухаммад-зай и др.). Исторически сложилось, что ближайшими соседями афганских хазарейцев в основе являются представители группы племен пуштунов - гильзаев. В процессе ассимиляции переселенцев-пуштунов с хазарейцами в некоторых, преимущественно южных, районах Хазараджата возникли смешанные в этническом отношении группы населения, т.н. *афган-хазара*. Эти поселения сформировались в прилегавших районах Кандагара, Газни вплоть до второй половины XIX в., о чем свидетельствуют данные топонимики, записки ряда европейских путешественников³. Свидетельством существенно возросшего влияния хазарейцев (или афган-хазара) в провинции Газни⁴ стала неожиданная для наблюдателей победа 11 депутатов от их общины на последних парламентских выборах.

Значительное влияние на развитие социально-экономических отношений у хазарейцев оказали таджики. Хазарейцы восприняли многие характерные черты материальной и духовной культуры таджикского населения, особенности земледельческого хозяйства, ремесла и др. Хазарейские ханы и миры в XIX в. при организации дарбаров копировали персидско-таджикские образцы. В замках хазарейских феодалов переписывались и хранились произведения классиков персидской и таджикской литературы: Фирдоуси и Хафиза, Рудаки и Саади⁵. Несомненно, имел место и обратный процесс влияния, однако не обладавший высокой мерой энергичности.

Взаимовлияние хазарейцев и таджиков происходит на всем пространстве их соседствующего проживания. Например, в Хафт дара-е Хинджан (Хинджан) на юге провинции Баглан, в предгорьях Гиндукуша в долине реки Доши и ее притоков в 7 кишлаках исторически совместно проживало более 3520 семей хазарейцев и таджиков. В улусволи Удма провинции Дайкунди местные таджики

¹ Были и исключения. В руководящих органах Исламского Эмирата Афганистан (ДТ), где доминировали пуштуны из трех южных провинций: Кандагар, Гельманд и Урузган, примерно с 1997 г. имелись и персоязычные, 1 узбек. Например, Ходжат-уль-Ислам Сайед Мохаммад Акбари, лидер «Партии национального исламского единства Афганистана» («Хезб-е вахдат-е милли-е ислами-е Афганистан») и хазарейцев-шиитов отдельных районов провинции Бамиан, Дайкунди, Урузган. После установления талибами контроля над Бамианом Мохаммад Акбари и часть его приверженцев перешли на сторону ДТ. В переходном правительстве ДТ его сторонник Сейид Мустафа Каземи занимал пост министра торговли.

² на языке пушту слово «зай» имеет значение «сын». См. также: Leech R., A Supplementary Account of the Hazaras/Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1845, vol. XIV, c. 336.

³ Raverty H.G. Notes on Afghanistan and Part of Baloochistan, London, 1880. Masson Ch. Narrative of Various Tournays in Balochistan, Afghanistan and the Panjab; Including a Residence in Thouse Countries from 1825 to 1838, vol. I-III, London, 1842. Moorcroft D. And Trebeck C. Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshavar, Kabul, Kundus and Bokhara, from 1819 to 1825, London, 1841.

⁴ известны следующие кланы хазарейцев в провинции Газни - мухаммад ходжа, джага ту и урви, или чаор дзета, населяющие районы Карабаг Навар и Сари Аб.

⁵ Harlan J. Central Asia. Personal Narrative of General Josiah Harlan. 1823-1841. London, 1939. Central Asia. Pt II. A contribution towards the better Knowledge of the topography, ethnology, resources and history of Afghanistan Compiled (from political and military reference) by lieut.-col. Mac Gregor, Calcutta, 1871.

(шииты) веками сосуществовали с хазарейцами племени дайкунди. Вероятно, на характер взаимоотношений, смешение хазарейцев и таджиков в северных, центральных районах страны существенное влияние оказал исмаилизм. В провинции Баглан хазарейское племя гади (исмаилиты) сложилось в результате ассимиляции с таджикским (исмаилитским) элементом, а также другими этническими группами.

Характер современных отношений хазарейцев с другими этносами страны, в частности, с таджиками, в некоторой мере освещает и предвыборная президентская кампания-2014, в ходе которой, по сообщениям местных наблюдателей, только в г. Кабул поддержку Абдул Кадыру Каргар, *этническому таджику*, лидеру партии «Растохис-е Мардум-е Афганистан» выразили не менее 30-ти тысяч хазарейцев, единоверцев Хаджи Мохаммада Мохаккек¹. В тоже время, история Афганистана свидетельствует и о многочисленных взаимных притеснениях со стороны хазарейцев и таджиков.

В конце июля 1892 г. в обстановке, когда правительственные войска эмира захватили оплоты хазарейцев в Кизабе и Хиджристане на помощь хазарейцам снова пришли восставшие узбеки Меймене, а также фирузкухи. Отряд узбеков в 3 тыс. человек разгромил отряд Камран-хана Исхакзая, нанес поражение Мухаммад Амир-хану, правителю Дарзаба, осадил Меймене². Несколько ранее около двух или трех тысяч хазарейцев Хазараджата находилось в составе войск Дин Мухаммад-хана Узбека, который боролся с Шахом Аббасом [цитаты по Темирханов, 1972, с. 27, 94, 99].

Безусловно, религиозные различия оказывали негативное влияние на характер взаимного существования хазарейцев и узбеков. Как отмечает исследователь Д.Меткалф, «Будучи расположенными в своеобразной гавани в центральной части страны, хазарейские деревни, тем не менее, постоянно подвергались преследованиям со стороны узбекских торговцев с невольничьего рынка в Кундузе, требовавших дань в виде денег и людей. Хазарейцев рассматривали как рабов, а их шиитская вера легитимизировала их порабощение суннитами» [Меткалф, 2010, с.200].

В рассматриваемом контексте важным фактором XIX в. являлись и особенности общественных отношений. Правители Хивы, Бухары, Кабула, Герата, Кандагара, городов Ирана предъявляли постоянный спрос на рабов-хазарейцев. «Хазарейские вожди охотно распродают своих подданных узбекам; им же продаются пленники, захваченные в междоусобных войнах. ... Число невольников, продаваемых ежегодно узбекам... достигает нескольких тысяч. Хазарейские невольники у... узбеков работают в качестве дровосеков и водоносов»³ [цитата по Темирханов, 1972, с. 66].

Ныне линия взаимодействия хазарейцев и узбеков, по численности примерно равных народов Афганистана, пролегает вдоль границ и в местах их компактного расселения в провинциях Балх, Гор, Парван, Бадгис, Саманган, Сарипуль, Джаузджан, Баглан, др. Например, район реки Балх⁴ населен узбеками и хазарейцами, в верховьях ее хазарейцы значительно преобладали. В улусволи Дара-е Юсуф провинции Саманган в тесном соприкосновении с узбеками проживают хазарейцы-исмаилиты. В улусволи Сари-Пуль, Сангчарак провинции Сари-Пуль хазарейцы-шииты *под началом* Фазл Ахмад⁵ в целом мирно сосуществуют с местными узбеками, что, вероятно, предопределяется и численным доминированием узбеков⁶.

¹ Х.М.Мохаккек - уроженец села (дех) Сафед Чапма улусволи Чаркент провинции Балх, представитель хазарейского племени дайзанги. Лидер партии «Исламское единство народа Афганистана» («Хезб-е вахдат-е ислами-е мардум-е Афганистан») и хазарейцев-шиитов провинции Бамиан, Балх. Вице-президент Афганистана в декабре 2001 – июне 2002, министр планирования во Временной администрации до марта 2004. Депутат Волуси Джирга. Ныне – советник Ашрафа Гани, Президента Афганистана.

² Фаиз Мухаммад, Сирадж ат-таварих, т. 1-3, Кабул, 1912-1914.

³ Harlan J. Central Asia. Personal Narrative of General Josiah Harlan. 1823-1841. London, 1939.

⁴ или Балх, в верхнем течении имеет название Дарагез или Банди-Амир. Длина около 450 км. Берёт начало в хребте Кох-е-Баба на западе Гиндукуша. По выходе на Бактрийскую равнину образует дельту, иссякает в песках, не достигнув Амударьи. В пределах дельты Балхоб расположены оазисы Мазари-Шариф, Вазирабад (Балх) и др.

⁵ Фазл Ахмад «Санг Чораки» - лидер шиитской «Партии национального могущества Афганистана» («Хезб-е эктедар-е милли-е Афганистан»).

⁶ В административном центре провинции городе Сари-Пуль с населением около 115 463 жителей, узбеки составляют до 85% общей численности населения (2006).

Социально-политические аспекты жизни хазарейской общины. В XIX в. феодальная верхушка хазарейского общества состояла из глав племен, кланов и родов и членов их семей, носивших титулы - мир, хан, бек, султан, туркхан, ихтияр, др. Наиболее почетным был титул мир¹, который носили главы крупнейших хазарейских племен дайзанги, дайкунди, бесут. Обычно власть мира передавалась по наследству, но так как твердо установленного права в этом вопросе не существовало, возникали кровавые междоусобицы. Не существовало общинного самоуправления («джирги»), все дела поселения решались хуки² единолично или при участии старост³. Правосудие в племени вершилось миром на основе хазарейского обычного права (рауадж) в дарбаре. Серьезные правонарушения (убийство, воровство) совершались крайне редко. Самой суровой мерой наказания считалось обращение преступника в рабство, за взяточничество вспарывали живот [Темирханов, 1972, с.48-50].

По мнению ряда исследователей, «в Хазараджате наблюдается чрезвычайная слабость родовых, племенных связей. Среди современных хазарейцев само понятие племени, сознание принадлежности к нему того или иного индивида, так же как понятие пресловутой племенной общности... почти полностью исчезли. ... старые племенные названия в Хазараджате потеряли былое значение, они превратились в названия административных единиц. Распаду и фактическому исчезновению родоплеменных связей способствовали события хазарейской истории в конце XIX - начале XX в., связанные с массовыми переселениями хазарейцев как внутри страны, так и за пределы Афганистана. Этому исчезновению содействовала также ликвидация афганскими властями административного деления Хазараджата, основанного на родоплеменных принципах, и значительной части хазарейской родоплеменной верхушки в результате репрессивной политики эмира Абдурахмана. Все эти события не могли не сказаться и на судьбе хазарейской общины, определив ее дальнейшее почти повсеместное исчезновение. Остатки ее сохранились сейчас... лишь в немногих отсталых, глухих уголках Хазараджата» [Темирханов, 1972, с. 69-70].

Вследствие ряда факторов и не в последнюю очередь из-за отсутствия единства хазарейских вождей в XIX в. единое хазарейское государство не состоялось. В большей мере формально в особо важных случаях собирался Общий хазарейский совет. Схожая ситуация применительно к лидерам хазарейской общины Афганистана наблюдается в течение XX в. и в настоящее время. Как результат, хазарейцы сформировали национальный низший класс, уделом которого стало выполнение, как правило, самой тяжелой, не престижной работы. В гораздо меньшей степени у хазарейцев сформировалась интеллигенция, экономически состоятельная верхушка. Вместе с тем, следует отметить происходящие существенные положительные изменения в жизни хазарейской общины. Значительную роль в возрастании самосознания, сплоченности народа хазарейцы связывают с именем Шейха Абдул Али Мазари⁴ и⁵.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Снесарев А.Е. Афганистан. – М.: Наука, 1921. – С. 123-124.
[2] Lokesh Chandra. Vamiyan: The Jewel of Afghanistan's Glory. Himalayan and Central Asian Studies // Journal of Himalayan research and Cultural Foundation. NGO in Special Consultative Status with ECOSOC, United Nations. – New Delhi, April - June 2012. – Vol. 16, N 2. – P. 6-14.
[3] Дэниел Меткалф. Затерянные в песках Центральной Азии. – Алматы: VOX POPULI, 2010. – С. 219-220, 218, 201, 233, 236, 200.

¹ араб. «амир» - правитель, князь, государь

² Так называют в хазарейской местной общине старшего, старейшину.

³ Мухаммад Хаят-хан, Хаят-е афгани, Лахор, 1867.

⁴ Шейх Абдул Али Мазари родился в 1947 году, хазарец племени дайзанги, уроженец дех-е Нонбои улусовли Чаркент провинции Балх. Основатель крупнейшей хазарейской «Партии исламского единства Афганистана» (ПИЕА). 13 марта 1995 г. при невыясненных обстоятельствах убит талибами, 27 марта 1995 г. похоронен в г.Мазар-и-Шариф.

⁵ Координационным центром по изучению наследия хазарейского народа, существовавшим в г. Кабуле в конце 80 – начале 90-х гг. XX в., шесть раз в год издавался журнал «Гарджистан». Ныне наиболее известная, крупная школа «Маарифат» для хазарейцев действует в районе Дафт-е Барчи в г.Кабул, директор – Азиз Руиш. В Афганистане сформировалась прослойка интеллектуалов из числа хазарейцев - Хаджи Казими Яздони, Халили Фуруш, Басир Ахмад Давлат ободи, Мехрабани Дониш, Сейед Аскар Мусави, Аббас Дильджу, многие другие.

- [4] Dupree Nancy Hatch. The valley of Bamiyan. Second edition. Published by Afghan Tourist Organization. – Kabul, 1967. – P. 61.
- [5] Темирханов Л. Хазарейцы. Очерки новой истории. – М.: Наука, 1972. – С. 10-11, 17-18, 48-50, 69-70, 87, 56, 25, 35, 27, 94, 99.
- [6] Бартольд В.В. Сочинения. Работы по исторической географии и истории Ирана. М.: Изд-во «Наука», Главная редакция восточной литературы. Т. 7, 1971 (репринтное издание). – С. 71, 97.
- [7] Кисляков В. Хазарейцы, аймаки, моголы (к вопросу об их происхождении и расселении) // Советская этнография. – 1973. – № 4.
- [8] Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. – СПб., 1903. – С. 55.
- [9] Басов В.В. Национальное и племенное в Афганистане // К пониманию невоенных истоков афганского кризиса. – М.: НИЦ ФСКН России, 2011. – С. 103.
- [10] Слинкин М.Ф. Этническая проблема в Афганистане // <http://dspace.nbu.gov.ua>.
- [11] Бернс А. Путешествие в Бухару. – Ч. II. – М., 1849. – С. 263-264.
- [12] Усмонов М.А. Исмаилизм в Афганистане (историко-этнографическое исследование): Дис. ... канд. истор. наук. – Душанбе, 1996. – С. 97-99.
- [13] Григорьев С.Е. Афганские исмаилиты: некоторые замечания и наблюдения // Вестник Восточного института. – СПб., 1996. – Т. 2, № 1 (3). – С. 107.

REFERENCES

- [1] Snesarev A.E. Afghanistan. M.: Nauka, 1921. P. 123-124. (in Russ.).
- [2] Lokesh Chandra. Bamiyan: The Jewel of Afghanistan's Glory. Himalayan and Central Asian Studies. Journal of Himalayan research and Cultural Foundation. NGO in Special Consultative Status with ECOSOC, United Nations. New Delhi, April - June 2012. Vol. 16, N 2. P. 6-14.
- [3] Deniel Metcalf. Lost in the sands of Central Asia. Almaty: VOX POPULI, 2010. p. 219-220, 218,201, 233, 236, 200. (in Russ.).
- [4] Dupree Nancy Hatch. The valley of Bamiyan. Second edition. Published by Afghan Tourist Organization. Kabul, 1967. P. 61.
- [5] Temirkhanov L. The Hazaras. Essays on the new history. M.: Nauka, 1972. p. 10-11, 17-18, 48-50, 69-70, 87, 56, 25, 35, 27, 94, 99. (in Russ.).
- [6] Bartold V.V. Compositions. The historical geography and history of Iran. M.: Izd-vo «Nauka», Glavnaya redakciya vostochnoi literaturi. T. 7. 1971 (reprinted edition). p. 71, 97. (in Russ.).
- [7] Kislyakov V. The Hazaras, Aimags, Mughals (to the question about their origin and resettlement) // Soviet Ethnography. 1973. N 4. (in Russ.).
- [8] Bartold V.V. Historical and geographical overview of Iran. SPb., 1903. p. 55. (in Russ.).
- [9] Basov V.V. National and tribal in Afghanistan // To the understanding of non-military origins of the Afghan crisis. M.: NIC FSKN of Russia, 2011. p. 103. (in Russ.).
- [10] Slinkin M.F. Ethnic problem in Afghanistan // <http://dspace.nbu.gov.ua> (in Russ.).
- [11] Berns A. Trip to Bukhara. Ch. II. M., 1849. p. 263-264. (in Russ.).
- [12] Usmonov M.A. Ismailism in Afghanistan (historical-ethnographic research): Dis. ... cand. hist. sc. Dushanbe, 1996. P. 97-99. (in Russ.).
- [13] Grigoryev S.E. Afghan Ismaili: some comments and observations // Bulletin of the Oriental Institute. SPb., 1996. T. 2, N 1 (3). p. 107. (in Russ.).

АУҒАНЫСТАН ХАЗАРЕЙЛЕРІ

М. М. Сүгірәлинов

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Ауғаныстан, хазарейлер, этногенез, тайпалар, исламдық қауымдар, өзара ықпал ету.

Аннотация. Мақалада Ауғаныстан аумағында хазарей халқының қалыптасу кезеңі, мәдени-тарихи жағдайы және этникалық шығу тегіне байланысты әр түрлі көзқарастар қарастырылып, ұлыстың жалпы этнографиялық мінездемелері, діни ерекшеліктері, хазарейлердің осы елде қоныстанған басқа ұлт өкілдерімен қатар өмір сүруі мен бір-біріне ықпал етуі туралы айтылған.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 38 – 46

AHMED YUGNEKI

N. Sagandykova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: thinker, Ahmed Yugneki, medieval Turkic literature, spirituality.

Abstract. This article is analyzing the poem Hybat-ul Hakaik by Yugneki and translation is represented. The translation of work of the famous medieval Turkic-speaking philosopher, thinker, poet Ahmed Yugneki "Hibat-ul Hakaik" is presented in this article. It should be noted that medieval Turkic literature long time in Kazakhstan was almost not studied, but now with confidence it is possible to tell that it is demanded and is property of people.

УДК 821.512.1.09

АХМЕД ЙУГНЕКИ (ЮГНЕКИ)

Н. Ж. Сагандыкова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: мыслитель, Ахмеда Йугнеки, средневековая тюркоязычная литература, духовность.

Аннотация. В статье представлен перевод произведения известного средневекового тюркоязычного философа, мыслителя, поэта Ахмеда Йугнеки «Хибат-ул Хакаик». Следует отметить, что средневековая тюркоязычная литература долгое время в Казахстане почти не изучалась, но в настоящее время с уверенностью можно сказать, что она востребована и является достоянием народа. Эти шедевры по сей день поражают красотой и свежестью поэтических образов, незыблемой логикой, высокой философией и гуманностью, кристальной чистотой помыслов и идей, поэтому мы обязаны прикоснуться к своим корням, ощутить их целительную силу и мощь, чтобы в полной мере понять истинные знания, хранящиеся в духовной сокровищнице народа.

Произведение известного средневекового (XII-XIII) тюркоязычного философа, мыслителя, поэта Ахмеда Йугнеки «Хибат-ул Хакаик» на казахский язык впервые было переведено и опубликовано в 1985 году в издательстве «Наука» (объем 7 п.л.) под названием «Ақиқат сыйы» – «Подарок истины» Берикбаем Сагындыковичем Сагындыковым. Он, будучи аспирантом Московского института востоковедения (1972-75г.г.), получил это замечательное произведение, написанное на старотюркском языке, от своего научного руководителя Наджиба Э.Н. Основательно изучив его, Б.С.Сагындыков впервые переводит его на казахский язык, о чем было упомянуто выше. Однако этим он не ограничивается и продолжает научное исследование произведения Ахмеда Йугнеки «Хибат-ул Хакаик». В 2002 году профессор Б.С.Сагындыков издает вторую книгу, где это произведение, снабженное подробными комментариями, глоссарием и некоторыми уточнениями, в объеме 12 печатных листов увидело свет в издательстве КазГУ им.аль-Фараби. По словам Б.С.Сагындыкова, это произведение на русский язык полностью не переводилось. Некогда востоковед

С.Е.Малов интерпретировал некоторые строки из этого произведения на русский язык для иллюстраций работ по востоковедению. Следует отметить, что средневековая тюркоязычная литература долгое время в Казахстане почти не изучалась, возможно, сыграли определенную роль социально-политические взгляды существовавшего строя, но в настоящее время с уверенностью можно сказать, что сегодня она востребована и является достоянием народа. Эти шедевры по сей день поражают красотой и свежестью поэтических образов, незабываемой логикой, высокой философией и гуманностью, кристальной чистотой помыслов и идей, поэтому мы, пришедшие в XXI век, обязаны прикоснуться к своим корням, ощутить их целительную силу и мощь, чтобы в полной мере понять истинные знания хранящиеся в духовной сокровищнице народа. Поскольку это общечеловеческие ценности и достояние всех людей, следует изучать наше общее наследие сообща. Нами осуществлен новый вариант перевода на русский язык «Хибат-ул Хакаику» Ахмеда Йугнеки. Поскольку рамки, отведенные для объема статьи, не позволяют полностью опубликовать наш перевод, мы представим некоторые переводные отрывки из этого произведения. Начинается «Хибат-ул Хакаику»- «Подарок истины» Ахмеда Йугнеки (Югнеки) такими строками, они характерны для суфийской поэзии средневековья, где-то перекликаются с хикметами Ходжа Ахмеда Ясауи:

Подарок истины.

От имени всемогущего и милостивого Аллаха.

1. О, Создатель, я бесконечно Тебя проповедую.
2. Прежде всего, я мечтаю о Твоей лучезарной милости.
3. Хватит ли слов моих выразить Тебе достойную хвалу?
4. Всех своих сил не пожалею, помоги мне, подсоби!
5. Все они свидетели того, что Ты есть.
6. Одушевленные и неодушевленные, летающие и бегающие существа.
7. Ищущий подтверждение тому, что Ты един,
8. Найдет тысячу доводов в одном предмете.

В каждой вещи есть подтверждение тому, что Аллах есть и Он единственный.

9. Меня не было. Ты создал меня. И Ты же заберешь.
10. И вновь создашь. В этом я благодарно убежден.
11. Эй, взбесившийся, на опасном пути (топливо, дрова) для Ада!
12. Давай, пока не умер, спасай себя от сожжения (огня, пламени)!
13. Всевышний (для тебя) создал день и ночь.
14. Чередуясь, друг с другом они проходят.
15. Отправив солнце, призывают ночь,
16. Возвращая его, опять дает нам ясное утро.

Аллах сказал так: «Умершего оживляю, живого умерщвляю»

17. Мертвого оживит, живого умертвит.
18. Это ты увидишь в назначенный срок. Хорошо запомни!
19. Хозяин этого чуда (волшебства) великий Аллах!
20. Ему ничего не стоит оживить мертвых.

Облик (характеристика) пророков – да, снизойдет на них благословение, сияние Аллаха!

21. Теперь послушай несколько бейитов о любимцах Аллаха.
22. Напряги свои мысли и думы, слушай меня.
23. Он (Мухаммед), отродясь, – счастливец, лучший из людей.
24. Среди всех сотворенных, никто не может с ним сравниться
25. Если все пророки – лучезарный лик, то он (Мухаммед) – глаза, украшающие этот лик.
26. Если они все – прекрасный лик, то он (Мухаммед) – родинка, украшающая этот лик.
27. Когда я его воспеваю, во рту ощущаю сладостный вкус.
28. Когда вспоминаю его, будто ем мед и сахар.
29. Пусть сегодня мое послание (привет) дойдет до него,
30. А завтра он озадачит Всевышнего заботами.

Хвала четырем Архангелам. Да снизойдет на них лучезарное благословение!

31. А еще я шлю привет твоим четырем друзьям.
32. От них я никогда не устану, это невозможно.
33. Садык и Фарух, третий – Зу н-нураин
34. Четвертый – Али, несравненный батыр.
35. Любого, кто проявит к этим четырем друзьям недоверие,
36. Я прокляну того тысячу раз.
37. О, Аллах, мой милостивый владыка, прости меня!
38. Я –Твой раб, совершивший множество ошибок.
39. Если Ты меня простишь, Создатель, моя душа избавится от мук.
40. Но, если решишь по справедливости, то мое наказание будет тяжким.

Высокочитимому амиру Дад Ыспахса беку хвала –

Да снизойдет ему сияние и прощение Аллаха!

41. О, язык. Молись и воздавай хвалу!
42. Я подарю хвалу своему Владыке.
43. Восхвалениями – моему Повелителю – украшу книгу,
44. Пусть душа прочитавшего возрадуется (озарится).
45. Научит того, кто не может воздавать хвалу Аллаху, отмечая,
46. Его особое милосердие и безупречную справедливость
47. Это – хранилище мудрости, ума, высокого сознания
48. Это – родник знаний и нескончаемые залежи (кладовые) доброты.
49. До звезды _Симак достигает его забота,
50. Необычайная щедрость его исцеляет все болезни.
51. От благословенных посланий Его веет теплом,
52. В ярости он – настоящий лев (подобен льву).
53. По знаниям шариата он подобен Омару.
54. По щедрости он подобен Оспану.
55. По утонченности чувств он превосходит самого Айаза.
56. По справедливости и честности он – настоящий Наушарбан.
57. Он дарит так много подарков, что облака, облегченные после дождя, стесняются.
58. Справедливость этих слов не только друзья, но и враги признают.
59. Эй, человек, подсчитывающий достоинства моего шаха,
60. Можно ли пересчитать песок и мелкие камни?
61. Политика, власть, остроумная находчивость, щедрость
62. Прибавь к этому справедливость. Ты слышал и видел такое?
63. Еще гениальность, милосердие, великодушие –
64. Все это Аллах воздал моему шаху.
65. Не задумываясь, мало это или много, море примет
66. Самые мелкие капельки дождя, подаренные облаком.
67. Мой шах в тысячу раз (благодарнее) милосерднее моря.
68. Если он примет маленький подарок, (этому) не стоит удивляться.

Причина (повод) и необходимость написания этой книги.

69. Эту книгу ради Дад Ыспахса бека написал
70. Чтобы имя его осталось в этом мире.
71. Человек, услышавший и увидевший мою книгу,
72. Чтобы, творя молитву, помянул моего шаха.
73. Чтобы поколения, пришедшие после нас,
74. Знали о его блистательной славе.
75. Чтобы, познав его человечность, души свои наполнили.
76. Чтобы громкое имя его не смолкало на земле.
77. Книгу свою красил словами достойными примера и подражания,
78. Чтобы читавшему и увидевшему человеку польза была.

79. Это от меня подарок моему шаху,
80. Чтобы он отчетливо осознал искренность моих отношений.

Первое слово: О пользе знаний и вреде невежества.

81. Буду говорить о знаниях. Обрати внимание на мои слова.
82. О, друг, держись поближе к знающим.
83. Дорога счастья познается через знания.
84. Приобретай знания. Ищи дорогу счастья
85. Знающий человек как драгоценный динар.
86. Незнающий невежда – дешевый медный пятак.
87. Когда были равны знающий и невежда?
88. Образованная женщина – сильна, необразованный мужчина – слаб.
89. Кости нуждаются в костном мозге, а человек – в знаниях.
90. Красота мужчины – ум, красота кости – костный мозг.
91. Состояние невежественного человека напоминает состояние иссохшей кости.
92. К иссохшей кости никто не притронется.
93. Человек, получивший знания, будет известен.
94. Невежда и при жизни, что мертвец в могиле.
95. Ученый человек и после смерти будет жить.
96. Невежда, хотя и жив – имя его мертво.
97. Один знающий человек стоит тысячи незнающих.
98. Где равенство? Можно ли сравнить с чем-либо знания?
99. Теперь подумайте, взвесьте, внимательно присмотритесь.
100. Что есть лучше и полезнее знаний?
101. Благодаря своим знаниям возвысился ученый.
102. Невежда покатился вниз.
103. Обретай знания, не ленись учиться.
104. Посланник Аллаха сказал: “Ищи того, кто владеет знаниями”.

**Поэтому пророк – Да озарит его сияние Аллаха! – сказал так:
“Найди науку, если даже она будет на самой вершине”.**

105. Знающий человек различит суть знаний.
106. Пользу знаний, о, мой друг, знает владеющий ими
107. Ценность знаний подскажет само знание.
108. Невежественный оболтус в знаниях не нуждается.
109. Невежду правдивые слова горько задевают.
110. Ему бесполезны разъяснения, уговоры.
111. Любую грязь можно отстирать.
112. Невежду, сколько ни отмывай, не очистишь.
113. Знающий человек, видишь, понимает толк в деле.
114. (Чтобы ни делал), делает умеючи, поэтому и не раскаивается.
115. За какую бы работу ни брался неуч, результат один –
116. Раскаяние. Другого результата быть не может.
117. Знающий человек говорит необходимые слова.
118. Ненужные слова он схоронит в тайне.
119. Неуч говорит все невпопад, ничего не смыслит.
120. В конечном счете, его язык, погубит.
121. Всевышний Создатель также через знания познается.
122. (Он) сказал: “От невежества пользы (прока) нет”.
123. От того, что нет знаний целый народ,
124. Сделав своими руками идола, сказал: “Это – мой Бог”.
125. Слова знающего – разумение, назидание, пример для подражания.
126. Знающего человека хвалят и азиат, и араб.

127. Для тех, кто не имеет стада, знание – нескончаемое достояние,
128. Для тех, у кого нет денег, неизбывное богатство.

Второе слово: следить за языком – знак воспитанности и дисциплинированности.

129. К тому, что скажет знающий человек, прислушайтесь!
130. Начало воспитанности – следить за языком.
131. Придержи язык, чтобы зубы не сломались,
132. Если развяжется твой язык, крепко сломает твои зубы.
133. Слово думающего человека – драгоценное из слов.
134. Без умолку болтающий язык – непобедимый враг.
135. Не говори, что попало – уйми свой язык.
136. Не обузданный язык в один из дней погубит голову.
137. Человека, не умеющего управлять своим языком, можно ли назвать умным?
138. Пустой язык и пустые слова поглотили много голов.
139. Не озлобляй человека своим языком. Знай это. Если
140. Ранит язык – рана не заживет. Рана от пули заживает.

(Пулевая рана заживет, а рана, нанесенная языком не заживает)

141. Язык глупого мужчины – его собственный враг.
142. Сколько пролито крови мужчинами из-за их языка.
143. Кто много говорит, тот много раскаивается.
144. Следивший за своей речью не будет раскаиваться (такого не найдете).
145. Чтобы ни случилось с человеком, случается из-за его языка.
146. Из-за своего языка кто-то бывает хорошим, а кто-то – плохим.
147. Вслушайся в слова, вникни (некоторые) ежедневно, рано просыпаясь,
148. Молятся и поклоняются языку.
149. Следи за языком. Говори мало.
150. Будешь следить за своим языком, будешь невредим.
151. Пророк сказал, что лицо человека может сгореть
152. Из-за его языка. Прикуси язык. Убереги себя от огня.
153. Если две вещи в одном человеке сойдутся,
154. Тому человеку нет пути к хорошему (добру)
155. Первое – скажет, не задумываясь, ненужные слова.
156. Второе – если его слова окажутся лживыми.
157. От лживого человека беги поскорее.
158. Свою жизнь проводи в справедливости.
159. Украшение рта твоего – слова правды.
160. Говори правду, рассказы пусть будут сдержанны.
161. Правдивые слова как мед, лживые – лук.
162. В сладкий рот от меда не бери горечь лука.
163. Или же лживые слова подобны болезни, правда – исцелению.
164. Этот пример существует издавна,
165. Будь правдивым, прямым, назовись справедливым.
166. Пусть знает народ тебя как правдивого.
167. Брось упрямство, оденься в наряд справедливости.
168. Самый красивый наряд – наряд справедливости.
169. Тайны свои никому не доверяй, крепко храни.
170. Смотри, чтобы слова твои не привели тебя к раскаянию.
171. Смотри, чтобы тайны твои не раскрылись,
172. Чтобы люди над тобой не смеялись.
173. Не надо, принимая за друга, говорить тайны, остерегайся.
174. Каким бы ни казался надежным твой друг,
175. Свет мой, если свою тайну не можешь хранить сам,
176. Сохранится ли она в твоём друге? Подумай об этом хорошо.

Третье слово: о том, что ничто не вечно – меняется все.

177. Эта жизнь как караван - сарай.
178. Караван здесь останавливается, чтобы дальше продолжить путь.
179. Предыдущий караван тронулся в путь, удалился,
180. И сколько таких караванов отсюда уйдут?
181. Сколько можно бегать за богатством?
182. Держи себя, чтобы не бегать за ненадежным богатством.
183. Не надо уделять так много внимания достатку,
184. Если утром придет богатство, вечером оно уйдет.
185. Не надо алчно стремиться к богатству.
186. Довольствуйся одеждой и тем, что сытый.
187. Богатство и бедность в руках Аллаха.
188. Отсутствие пропитания не называй “бедностью”.
189. В этой жизни еду и одежду
190. Не требуй излишне. Не навлекай на себя грех.
191. Пророк сказал, что этот свет – нива.
192. Трудись на ниве от души, сей добро,
193. Наслаждения в той жизни не вечны,
194. Век удовольствий, как ветер мгновенно улетит.
195. Молодой состарится, новое обветшает,
196. Сильный ослабнет, покинет его мощь.
197. Вещи в этом мире сегодня есть, а завтра их нет.
198. То, что было твоим, завтра окажется у других.
199. Все полное уменьшится, все убудет.
200. Все празднества и красоты исчезнут, когда-нибудь погибнут.
201. Сколько было земель перенаселенных, переполненных людьми.
202. Люди все умерли. Земля опустела, стала никому не нужной.
203. Сколько было гениев, философов.
204. Где теперь они, из тысячи хоть один остался?
205. Жизнь [сначала улыбается, а потом сурово нахмурится]
206. В одной руке у нее мед, в другой – держит яд.
207. Сначала даст распробовать мед, чтобы сладко стало во рту.
208. Затем даст последнюю чашу с ядом.
209. Если ел сладко, готовься [съесть] горькое
210. Если удовольствие приходит единицами, то огорчения –десятками.
211. Эй, мечтающий прожить жизнь в радости, без огорчений.
212. Когда в этой жизни было место для этого
213. Эта жизнь подобна змее. Слепи змею эту.
214. Погладишь – гладкая, мягкая, а внутри полна яда.
215. Змея хоть и мягкая, гладкая, у нее замыслы подлые.
216. Встань подальше, не обманись ее мягкостью.
217. Взглянешь на этот мир снаружи: он красив.
218. И вместе с тем изнутри он тысячу раз не мил.
219. Увидев внешнюю красоту, обратив внимание,
220. [Увлечься – знай, это начало твоей ошибки.]

**Посланник Аллаха пророк – Да будет он озарен сиянием Аллаха! – сказал так:
”Начало всех ошибок – увлеченность мирским”**

221. Приподняв завесу, мир откроет глаза,
222. Кажется, протянул к тебе руки, и хочет обнять, но потом быстро уходит.
223. Облик его напоминает летнее облако или сон,
224. Уходит, не задерживаясь, либо как птица улетает.

Четвертое слово: о милосердии щедрого и безвредности скупого

225. О, друг, иди по пути [человека] знающего!
226. Если будешь говорить, говори со знанием дела.
227. [Хочешь] хвалить, восхваляй щедрого человека.
228. В скупого меть свою пулю, как в матерого волка.
229. Все люди говорят о доброте щедрого.
230. Щедрость смывает всю грязь вины.
231. Будь щедрым. Тебя обойдут слова осуждения!
232. Путь, по которому идут наговоры, перекрывает щедрость.
233. Щедрый человек оживит черствую душу.
234. Непостижимую цель постигнет рука щедрого.
235. Разве есть язык, восхваляющий скупого человека?
236. Щедрость восхваляют и ученые и простые люди.
237. Видишь, щедрый человек сполна освоил хорошие знания.
238. Из-за этого он продал имущество и заслужил хвалу.
239. Благодаря щедрому беззащитные хорошо живут.
240. В этом мире оставит о себе светлую память и после смерти.
241. Скупой бесчестным [путем] собрал много золота и серебра.
242. Умер в грехах, к тому же заслужил проклятия.
243. Его накопления достались чужим людям [разобрали]
244. Сам скупой от этого получил горечь сожаления
245. О, обладатель богатства, щедрый, хороший человек.
246. Бог тебе дал [богатство], и ты дай людям.
247. Человек, накопивший богатства и никому не давший ничего – отвратительный, плохой человек.
248. Если даешь искренне [только тогда] можешь накапливать
249. Самый хороший характер – безупречные привычки
250. Знай - это щедрость. Жадность – это зеркало скупого.
251. Счастливая рука – это рука дающего.
252. Берущая, не дающая рука – несчастная из рук.
253. Скупость сколько ни лечи, болезнь неизлечимая
254. Когда нужно дать – рука скупого крепка, как камень
255. Сколько бы ни копил скряга, у него глаза ненасытные.
256. Он раб богатства, богатство – его хозяин.
257. Щедрый человек – почитаем в народе
258. Щедрость возвышает все твои достоинства, делает тебя еще краше.
259. Если хочешь быть любимцем людей,
260. Будь щедрым. Щедрость сделает тебя любимцем.
261. Скупец – бесстыжий. Сторож своего богатства.
262. Копит. Не пьет. Не ест. Держится за все, вцепившись зубами.
263. Когда жив – здоров ни друзьям, ни знакомым ничего не дает.
264. Умрет. Все остается. В конечном счете, все достается врагам.
265. У меня есть еще одно нужное тебе слово.
266. Я скажу тебе его. Слушай внимательно.
267. Это – вот какое слово. Выкинь из головы высокомерие.
268. Крепко придержишься скромности. Никогда ее не забывай.
269. Высокомерие у всех народов презирается.
270. Самый лучший характер – спокойные действия
271. Некоторые, возвеличиваясь, твердят: “Я, Я”.
272. Таких людей ни народ, ни Бог не любят.
273. [Скупец] все свое накопленное богатство
274. Не использовал. Умер. Посмотрите на его участь.
275. Его жена осталась с другим мужчиной.

276. Сам в [могиле находясь] держит ответ за свое богатство.
277. Если облачился в одежду высокомерия, скинь быстро.
278. Не выпячивай грудь перед народом, не говори ему колкости.
279. Знак настоящего мусульманина – [терпение], покорность.
280. Если хочешь быть мусульманином – будь терпеливым.
281. Покорного [терпеливого] человека возвышает Создатель.
282. Высокомерного человека он опускает вниз.
283. Не возвеличивай себя, будь осторожен. Велик лишь один Всевышний.
284. “Величие у меня. Вы не притязайте!” – сказал Он людям.

Посланник Аллаха пророк – Да будет он озарен сиянием Аллаха! – Сказал так:

“Аллах скромных делает достойными, высокомерных несчастными”.

285. Если ты высокомерно гордишься своим богатством,
286. Значит, ты притязашь на величие.
287. Что толку от богатства? Умрешь голым.
288. И кошелек, и корзина, и сундук – все останется в этом мире.
289. Если гордящийся человек скажет: “Я благородного происхождения”.
290. То я отвечу на это так.
291. Весь народ происходит от одного отца и одной матери.
292. Если внимательно присмотреться [друг от друга] не отличаются люди.

По своему человеческому облику все равны: Отец – Адам, мать – Ева.

293. И послушайся меня. Не поддавайся всяким хитростям и уловкам.
294. Среди хитростей и уловок скрывается смерть.
295. Уловка – друг мой постоянно думать о своей выгоде.
296. Много не погружайся в думы. Прибавятся тоска и печаль. Лучше займись трудом.
297. [Возможно] скажешь: “Одежда – шубы, вино, еда нужны.
298. Много богатства, прислуги и рабов требуется”
299. Если накопил жизненное богатство [должен знать]
300. Для того, чтобы надеть шапку – требуется голова.
301. Что такое ненасытность? Это свойство, враждебное человеку.
302. Последствие алчности: горе, раскаяния, муки.
303. Скопидомство для человека – пустые тяготы.

(Перевод на русский язык Сагандыковой Н.Ж.).

Мы представили к публикации чуть больше половины перевода. Далее в следующих строках также идут слова назидания, предостерегающие человека от дурных поступков. Йугнеки часто ссылаются на слова пророка, например: Посланник Аллаха – пророк. Да будет он озарен сиянием Аллаха! Сказал так: “Скопидом, в конечном счет, останется ни с чем”. Чтобы быть более убедительным, поэт ссылается на слова пророка, на вести от Аллаха, так как он учитывает мировосприятие своего современника – средневекового читателя, который более внимательно отнесется к таким словам, например: Пророк сказал так: “Если у человека обе руки наполнятся золотом, он пожелает и третью руку”. Или же: Аллах прислал такую весть: “Мы человеку дали столько, чтобы хватило ему прожить в этом мире”. Аллах передал привет: “Надо гасить сильный гнев, прощать ошибки людей”, потому что Аллах любит тех, кто совершает благородные поступки. Затем автор приводит слова пророка – посланника Аллаха: “Сердце человека, умеющего побороть, подавить свой сильный гнев, Аллах наполнит святостью.” Йугнеки как бы закрепляет свои мысли и слова цитатами из священных писаний, что для его современника очень важно и непоколебимо, этому он будет внимательно следовать, начнет работать над собой, над своим характером, станет толерантным и адекватным своему социуму. Поэтому жизнь его будет во благо ему и окружающим людям, об этом и мечтал великий мыслитель. Обратимся к примерам: Послание Аллаха таково: “Аллах любит спокойную сдержанность, так как всякое горе завершается радостью”. Посланник Аллаха, да будет он осиян Аллахом! Сказал так: “Если мечтаешь о хорошем, будь выдержанным” или же “Тысяча друзей, это мало, один враг – это много. Если совершил зло, остерегайся последствий, если посеял колючки, виноград не вырастет.”

Завершается это небольшое, но очень ценное произведение таким Посланием Аллаха: ”То, что есть у тебя, закончится, то, что у Аллаха, то вечно”. Затем Йугнеки просит прощение за то, что кончились слова. И далее пишет: «С помощью Повелителя и Создателя всего живого я завершил “Подарок истины”».

Таким образом, мы убедились, что человек остается по сути своей тем же существом, каким был много веков тому назад, но в отличие от своих предков не боится греха, не прислушивается к священным писаниям, о Боге редко вспоминает, некоторые вообще в Него не верят. И каков результат? Девальвация духовных ценностей, дефицит гуманности, цинизм, агрессия и т.п. Прочтение Йугнеки заставляет задуматься о многом, по-новому смотреть на повседневные, казалось бы, привычные ситуации и взаимоотношения. Думается, что многовековая положительная энергетика, заложенная великим человеком и направленная автором потомкам, умножилась и работает, просветляя сознание современного человека. Размеренность, неспешность, глубина чистейших мыслеформ и избранных слов, сформированных высоким сознанием, не может оставить равнодушным читателя. Поэтому данное произведение может быть введено и в школьные и в вузовские учебные пособия для положительного влияния на формирование личности молодого человека.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Сағындықов Б.С. Ақиқат сыйы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 7 б.т.
- [2] Сағындықов Б.С. Хибат -ул хақайқ. – Алматы: «Алматы ҚазМУ» баспасы, 2002. –12 б.т.

REFERENCES

- [1] Sagyndikov B.S. Akikat syi. Almaty: Gilim, 1985. 7 b.t.
- [2] Sagyndikov B.S. Hibat-ul hakaik. Almaty: “KazMU” baspasy, 2002. 12 b.t.

АХМЕД ЙУГНЕКИ (ЮГНЕКИ)

Н. Ж. Сағындықова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: ойшыл, Йугнеки Ахмед, орта ғасырлық түрік әдебиеті, рухани.

Аннотация. Ахмед Йугнекидің Хибат -ул хақайқ атты шығармасы алғаш рет толық түрінде орысшаға аударылған нұсқасының үзіндісі басылып отыр және оған біраз түсініктеме берілді. Шығарманың ерекше құндылығы және маңыздылығы айтылады.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 47 – 55

CREATIVE BREATH OF FAR ERAS**Sh. Tokhtabayeva**

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: jeweler work, art, Kazakh zergerstvo, artist, jewels, esthetics.

Abstract. In article creativity of one of successful and talented professional jewelers of Kazakhstan Muka-zhanov Aman is considered. Professional jewelers, inheriting the philosophy and aesthetic principles of the Kazakh national jewelry art, carry out a harmonious fusion of traditional elements with modern artistic vision according to a new rhythm of life.

УДК 391.982+395]:003.62(=512.122)

ТВОРЧЕСКОЕ ДЫХАНИЕ ДАЛЕКИХ ЭПОХ**Ш. Ж. Тохтабаева**

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: ювелирная работа, искусство, казахское зергерство, художник, драгоценные камни, эстетика.

Аннотация. В статье рассмотрено творчество одного из успешных и талантливых профессиональных ювелиров Казахстана Мукажанова Амана. Творческие устремления Амана Мукажанова многообразны. Усилия автора направлены как на преемственность и творческую переработку традиций, представленных в музейных экспозициях и публикациях, так и на обогащение образных средств металлопластики авторскими новациями.

К одним из успешных и талантливых профессиональных ювелиров Казахстана, ярко обозначивших свой творческий путь, относится Мукажанов Аман, уроженец г. Семипалатинска, выпускник Алматинского Государственного театрально-художественного Института, по специальности декоративно-прикладного искусства (металл). Аман – известный художник, как в Казахстане, так и зарубежом, многократный участник международных и республиканских выставок, член Союза художников Казахстана и член Союза дизайнеров РК.

Творческие устремления Амана Мукажанова многообразны. Усилия автора направлены как на преемственность и творческую переработку традиций, представленных в музейных экспозициях и публикациях, так и на обогащение образных средств металлопластики авторскими новациями. Главная концепция автора, владеющего технико-декоративными приемами на высоком профессиональном уровне, – создание произведений, впечатляющих не только художественной стороной, но и глубиной знакового прочтения, отраженного через символические образы. Аман Мукажанов считает, что в миниатюрных ювелирных произведениях можно запечатлеть не только трансформированные элементы казахского зергерства, современные эстетические идеалы с ритмами быстротекущей жизни, но и воплотить как внутренние эмоциональные переживания, так и масштабные глобальные идеи.

Все его многочисленные ювелирные работы, отражая, разнообразие художественных поисков, всегда узнаваемы, они демонстрируют своеобразный стиль автора, впечатляющий оригиналь-

ностью декоративно-смыслового наполнения произведений. Комплекты женских украшений, одиночные изделия, сложные по форме художественные конструкции Амана Мукажанова завораживают необычностью цвето-пластического ритма с проявлением утонченного вкуса, семантической содержательностью, уводя зрителя в таинственный мир автора.

В ряде произведений ощутимо притяжение к «геометрическому» стилю Западного Казахстана, в частности мангистауского ювелирного дела. В одном из широких браслетов (рисунок 1) привлекает внимание принцип гармонии серебристых мелких орнаментальных «цитат» из мангышлакского зергерства с ритмами крупного контррельефного и рельефного орнамента в виде закручивающихся рогеобразных мотивов. При этом рельефный орнамент выделен позолотой, а контррельефная часть затемнена. Такие приемы обработки фактуры, создавших сочетание узоров разного масштаба, уровня и цветов, придали оригинальность образной характеристике изделия.

Рисунок 1 – Браслет. 2013 г. Серебро, оброн, тиснение, зернь, накладная скань, позолота

В гарнитуре украшений (подвеска и браслет) «Гунн» (рисунки 2, 3), представляющих собой соприкосновение с магией монументальности и мощью веками отточенных традиций западноказахстанского ювелирного дела проявлено строгое структурирование цвето-пластического мышления автора. В этих работах Аман, демонстрирует процесс творческого развития «геометрического» стиля на новом качественном витке, обогащая колорит разноцветными вставками из камней, усложняя форму декоративными элементами, сквозными рисунками, накладками из диагональных пресс-лент. Название работ «Гунн» указывает на генетический источник мангистауского зергерства – ювелирное искусство гуннов III–V вв., что было подробно рассмотрено в монографии автором данной статьи [1, с. 147, 148].

Аман Мукажанов в современных ювелирных украшениях в основном предпочитает масштабность форм, которую он декоративно организует занимательными изображениями. Он мастерски, на взлете своего таланта, умело преобразовывает всю фактуру изделия: одни участки прорабатывает штрихами, точечным узором, другие места он заполняет комбинациями серебряных, позолоченных или золотых фигур, а также наклепками причудливых форм, каждый из которых несет определенный смысл. Нанося накладную скань, Аман образует сверкающие конфигурации различных форм.

Активно автор вводит в серебряные изделия и позолоту. Ею художник покрывает все пространство украшения, придавая ему солнечный блеск. Однако чаще Аман позолотой акцентирует определенные места, направляя внимание зрителя на детали, тем самым давая «подсказку» в прочтении художественного замысла.

Рисунок 2 – Подвеска. 2013 г. Серебро, рубин, аметист, сердолик, хризопраз, штамп

Рисунок 3 – Браслет. 2013 г. Серебро, рубин, аметист, сердолик, хризопраз, штамп

Художник мастерски использует также колористические возможности техники эмали, которая была характерна в XVIII-XX вв. для зергерства юго-восточных районов Жетысу [1, с. 196, 197]. Заливая разными цветами эмали определенные участки изделия, ювелир соединяет воедино все изображения яркой полихромией, в которой доминирует определенный цвет: голубой, ярко-синий, золотистый, зеленоватый. От этого зависит образное впечатление легкости, радужности, богатства изделия (рисунок 4). Наряду с украшениями светлых тонов, Аман создает изделия и под цвет темной бронзы, чем достигается ощущение волнующего чувства – связи с древними артефактами. В целом, образуется звучная композиция, где гармонируют цветовое, фактурное и орнаментальное разнообразие.

А. Мұқажанов
А. Мұқажанов
A. Mukazhanov

Рисунок 4 – Гарнитур. 2010. Серебро, штамп, чеканка, накладная скань, зернь, эмаль

Заключительным аккордом автора является создание цветowych вспышек на украшениях за счет вставок из драгоценных камней: изумрудов, алмазов, рубинов и полудрагоценных – кораллов, сердоликов, бирюзы и других камней.

При использовании разных технико-декоративных приемов Аман, не нарушая общую цветопластическую гармонию, тактично вводит в композицию небольшие «цитаты» (строгие треугольные мотивы, покрытые пресс-зернью) из западноказахстанского зергерства «геометрического» стиля, к которому он питает особое пристрастие. Поражает то, что эти вкрапления – указанные декоративные элементы, внося некоторую строгую упорядоченность в образ произведений, заметно обогащают, в целом, художественное впечатление.

В поисках новых путей художественного самовыражения Аман начинает экспериментировать с формой. Он создает украшения в стиле конструктивизма, не забывая при этом оживлять фактуру сложной орнаментальной разработкой (рисунок 5).

Рисунок 5 – Браслет. 2010 г. Серебро, оброн, чеканка, монтировка

Иногда Аман наносит на ювелирные изделия сюжетные изображения. В таком стиле он создал серию широких браслетов: «Жетісу», «Кара-ағаш», «Көшпенділер», «Қозы-Көрпеш Баян-Сулу», декор которых ассоциируется с древними (сакскими, усуньскими) мотивами, героями из казахского эпоса. Художественная образность этих произведений наполнена яркой эмоциональностью, необычностью авторской фантазии.

На одном из браслетов Аман запечатлел обобщенный образ легендарной девушки Балқадішы, вдохновившей композитора-импровизатора XIX в. Акан-сери на создание проникновенной по содержанию одноименной песни. Малый масштаб изделия и техническая трудоемкость определили лаконичность рисунка, отказ от претензии на изобразительную тщательность в прорисовке героини. Автор способом гравировки лишь намечает лицо и аксессуары костюма далекого времени, одухотворяя изображение собственным интонационным ощущением романтической истории XIX в. Именно эмоциональная насыщенность образа, способствуя погружению зрителя в культурный контекст казахов позапрошлого века, дает возможность почувствовать лирические всплески давно ушедших времен (рисунок 6).

Изумительна по колористической звучности двухчастная подвеска, составленная сверху из прямоугольной бирюзы в оправе и нижней части в форме неправильного треугольника. Автор, сознательно отказавшись от четкой абрисовки геометрической формы подвески, акцентирует внимание на художественное решение. Природные особенности в виде «потрескавшейся» бирюзы с

Рисунок 6 – Браслет. 2013 г. Серебро, чеканка, гравировка

черными прожилками, добытой в Карагандинской области Шетском районе, Аман поддерживает сверкающей глазурированной полихромией нижней части. Создается впечатление, что разные цвета эмали в тончайших оттенках расположены произвольно в свободном порядке, чем создается впечатление импровизационности. На самом деле автор, сочетая цветные эмали по принципу их «комплиментарности», усиливает их внутреннее силоизлучение, тем самым придавая произведению необычайно живописный эффект (рисунок 7).

Рисунок 7 – Подвеска. 2013 г. Серебро, бирюза, эмаль

В целом, особого внимания заслуживает удивительная способность Мукажанова Амана к достижению предельной выразительности в художественной организации пространства больших плоскостей. Его, как было сказано, автор разнообразными художественными приемами делит на разные участки с самостоятельным декоративным решением. Вкупе сочетание проработанных частей, несмотря на своеобразие декора, образуют композиционное единство, чему во многом способствуют вкрапления полихромной эмали. Ритмы фактуры, содержание изображений, богатые цвето-световые оттенки сверкающей эмали придают впечатляющую «драгоценность» изделию. Такие изделия с отсутствием свободных от проработки участков, вызывают нескончаемый поток ярких ассоциаций, поскольку декор насыщен множеством знаковых изобразительных мотивов.

При внимательном рассмотрении произведений Амана Мукажанова с близкого расстояния зритель может насладиться авторскими кодами, полихромной эмалью, серебристыми абстрактными изображениями, загадочно перетекающими из одной конфигурации в другую, ощутить реминисценции с шероховатыми скалами, заполненных фрагментами наскальных гравюр, тамгами. Часто на фоне бликующего вибрирующего орнамента, который автор трактует как всеобъемлющую категорию, пронизывающую все бытие казахов, он воспроизводит в качестве декоративного акцента архетипические образы: лучника, коня, птицы и т.д. Художественно-семантическое содержание изобразительной плоскости данных украшений дает возможность мысленно погрузиться в культурно-временной пласт древности и средневековья, эмоционально ощутив творческое дыхание далеких эпох.

Вместе с тем его работы созвучны современным вкусовым предпочтениям с тягой к монументальности форм и эффектностью проработкой фактуры, которой Аман придает впечатление драгоценности со значимым художественно-семантическим содержанием.

Внутренний творческий импульс автора ориентируется не только на образовательный базис, но и собственную фантазию с безграничностью впечатлений от мироздания и богатством художественно-образного языка. Ювелирные произведения для Амана – удобный объект для самовыражения: разрядки психологического напряжения, эмоциональных всплесков, романтических устремлений, философских обобщений, так как через «ребусный» характер мелких узоров, своего рода криптографию, он может свободно запечатлеть движения своей души, результаты интеллектуальной работы.

Одно из интересных стилистических направлений автора – базирование не только на этнические традиции, но и обращение к более глубокому и широкому пласту – древней культуре степных кочевников. В таком ключе можно рассматривать настольную композицию «Легенда степей», изготовленную автором из серебра и яшмы (серпентинит) в технике ручной ковки, чеканки, выпилки, пайки и оксидировки – затемнения (рисунок 8).

Обращение к археологическим материалам позволило автору сконструировать редкую по гармонии и знаковому содержанию художественную композицию. Изделие, которое может служить и настольной декоративной композицией и шкатулкой, отличается цельностью пластического решения, где все составные части и элементы взаимосвязаны и уравновешены. Для колористического единства автор соответственно глубокому цвету темнозеленой яшмы, оксидировал серебро, придав ему благородный богатый оттенок.

Замысел скульптурного произведения основан на скифо-сакском ювелирном искусстве, а

Рисунок 8 –Настольная композиция. Легенда степей. 2012 г.

Серебро, яшма, ковка, чеканка, выпилка, оксидировка, монтировка

также раритетах тюркского мира. Опираясь образами сакского Звериного стиля – квинтэссенцией философско-эстетических воззрений кочевых племен Казахстана, автор воспроизводит своеобразную визуальную форму модели мира эпохи V-VII вв. до н.э., в которой образы грифонов и барсов олицетворяли верхний и средний миры.

На монументальной яшмовой подставке автор разместил серебряный круглый подиум, декорированный по ободу тамгами, некими «таинственными» знаками благожелательного характера, а с лицевой стороны древовидной вязью – символом жизни. На этом подиуме симметрично размещены три барса, символизирующие неукротимую мощь и силу. Их S-образный разворот, характерный для сакского искусства, а также проработка чеканкой изобразительной плоскости с целью образования выразительности рисунка, придала этим скульптурным фигурам чрезвычайный динамизм, столь свойственный Звериному стилю.

Осмысленная Звериный стиль, как эстетический феномен и символично-лингвистическую структуру, автор связывает ее с тюркской эпохой, образуя своеобразный целостный художественный текст. Между барсами автор размещает включения кольцевых конструкций – символов солнца с изображением тамг трех казахских Жузов: Младшего, Среднего и Старшего – этнотерриториальных объединений казахов в прошлом.

Эти барсы поддерживают казан, являющимся важнейшим символом в тюркской культуре. Этот предмет, связанный с очагом, означал благополучие семьи и поэтому он считался священным. Для усиления знакового содержания этого миниатюрного казана автор декорирует по ободу надписью на древнетюркском руническом письме, читающемся справа налево следующего содержания: «Төрт көз түгел болса, төбедегі келеді». Смысл этого изречения можно трактовать следующим образом: «Если будет согласие в четырех сторонах света, сверху снизойдет благодать».

Съемная крышка казана, сплошь декорированная орнаментом, увенчана скульптурой фантастического тигрогрифона. Этот синтетический образ осмысливался в мировоззрении саков как представитель верхнего сакрального мира, обладающий сверхъестественной магической силой. Данный образ в силу наделяния его магией защиты и охраны сохранился на протяжении тысячелетий. Мотив грифона в рудиментарной форме воспроизводился в качестве оберега в застежках для камзола – *қапсырма* казахскими мастерами вплоть до 1970-х гг. [1, рис. 92], что можно объяснить как художественной выразительностью этого мотива, так и его важным смысловым содержанием.

Как видим, внутренние творческие токи автора щедро проявлены в моделировке формы, ее декоративной проработке, а также символическом содержании охранно-защитной и благожелательной направленности. Данное произведение, отличающееся исторической глубиной знакового содержания, призвано, по словам Амана, охранять благополучие дома, здоровье семьи и одновременно содействовать жизненному успеху и процветанию.

Особая ценность работы проявлена в исторической достоверности пластических образов. Золотые фигуры, воспроизводящие барсов в S-образной трактовке, золотой грифон, казан, древнетюркские рунические надписи почерпнуты из реальных архелогических артефактов, обнаруженных учеными.

Золотые фигуры, воспроизводящие барсов в S-образной трактовке, характерные для сакского ювелирного искусства, обнаружены в Иссыкском кургане [2, с. 78-83]. Золотой грифон – типичный образ для сакского искусства был найден в Берельском кургане [3]. Огромный пиршественный казан с различными надписями находится ныне в мавзолее Ходжи Ахмеда Яссави [4, с. 82], древнетюркские рунические надписи зафиксированы исследователями на территории обширных степей Казахстана и Монголии [5].

В целом данная работа отличается единством художественного исполнения и содержательностью идей, заложенных в образную суть композиции. Можно сказать, что появление такого произведения отражает стремление Амана Мукажанова, выйти за рамки создания ювелирных украшений, к расширению творческого диапазона для более полного творческого самовыражения.

Следует отметить, что рефлексия на современный общекультурный контекст Казахстана позволяет автору свободно ориентироваться в различных временных культурных срезах, что обусловило определенную свободу в оперировании историко-культурными смыслообразованиями.

В целом, техническое совершенство с отточенностью форм, внимание к деталям, композиционное и цвето-пластическое чутье, яркость ассоциативно-образного мышления и определяют притягательность, волшебный магнетизм его произведений. Суть его работ не сразу открывается зрителю, постижение их идейно-художественного содержания требует глубокого погружения в ход мыслей автора. Только так можно понять всю глубину его творческого высказывания и получить истинное эстетическое наслаждение.

В целом, техническое совершенство с отточенностью форм, внимание к деталям, композиционное и цвето-пластическое чутье, яркость ассоциативно-образного мышления и определяют притягательность, волшебный магнетизм его произведений. Эстетическая суть его работ не сразу открывается зрителю, постижение их художественного содержания требует неспешного глубокого погружения в творческий процесс автора. Тем не менее зрителю не всегда удастся понять и расшифровать все изображения, так как в символическом «тексте» художника имеются много авторских «скрытых смыслов», которые можно лишь прочувствовать, эмоционально пережить и получить эстетическое удовлетворение, войдя в необычный мир фантазии Амана Мукажанова.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Тохтабаева Ш. Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
- [2] Акишев К., Акишев А. Древнее золото Казахстана. – Алматы: Онер, 1988.
- [3] Самашев З. Берел. – Алматы: Таймас, 2011.
- [4] Иванов А.А. О бронзовых изделиях конца XIV в. из мавзолея Ходжа Ахмеда Яссевии // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. – М., 1981.

REFERENCES

- [1] Tokhtabayeva Sh. Serebrinui pyt kazakhskih masterov. Almaty: Daik-Press, 2005.
- [2] Akishev K., Akishev A. Drevnee zoloto Kazakhstana. Almaty: Oner, 1988.
- [3] Samashev Z. Berel. Almaty: Taimas, 2011.
- [4] Ivanov A.A. O bronzovih izdeliah konsa XIV v. iz mavzoleiua Hodzha Ahmeda Uassavi. Srednuia Azia I ie sosedi v drevnosti I srednevekovie. M., 1981.

АЛЫС ЗАМАННЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДЕМІ

Ш. Ж. Тохтабаева

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: қастар, зергерлік жұмыс, өнер, қазақ зергерство, суретші, эстетика.

Аннотация. Мақалада Амана Мукажановының Қазақстанның табысты және дарынды кәсіби зергерлерінен деген бірдың шығармашылығы қарастырылды. Кәсіби зергерлер, еншілен-философияны және қазақ зергерлік эстетикалық ұстанымдарын, дәстүрлі элементтің жарасымды құйындысын мен қазіргі көркем көрумен сәйкесінше болмыстың жаңа серпініне жасаптын.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 56 – 59

THE WISE SAYINGS OF FIRDAUSI IN «SHAHNAME» POEM

B. Sh. Batyrkhan, L. N. Toktarbekova

¹MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan,

²Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Key words: Firdausi, Shakhnama, humanity, justice, freedom, spirituality, benefit, wisdom.

Abstract. There is a brief scientific review of outstanding East thinker Firdausi about humanism and wisdom problems in «Shahname» poem in the article. The excerpt of poetry expresses his wise sayings.

ӨӨЖ94(574)02/08

ФИРДАУСИДІҢ «ШАҢНАМА» ДАСТАНЫНДАҒЫ ДАНАЛЫҚ ОЙЛАР

Б. Ш. Батырхан¹, Л. Н. Тоқтарбекова²

¹ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан,

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Фирдауси, Шаһнама, адамгершілік, әділдік, ерлік, рухани, жақсылық, даналық.

Аннотация. Мақалада шығыстың ұлы шайыры Әбілқасым Фирдаусидің «Шаһнама» дастанындағы адамгершілік, даналық ойлары жайлы қысқаша ғылыми шолу жасалады. «Шаһнамадан» келтірілген өлең жолдары арқылы ақынның даналық ой-толғаулары көрсетілген.

Ислам өркениетінің аясына ұйысқан парсы әдебиеті орта ғасырларда қарқынды даму жолына түсті. Ежелден Зороастр дінін ұстанып келген парсылар Ислам дінін қабылдаған соң, мәдениет пен әдебиетте ірі сілкініс жасағаны тарихтан белгілі. Әуелі самандықтар билігі тұсында бастау алған Рудаки, Дакики, Фирдауси секілді шайырлар шоғырын бертінге сефевидтер, ғазнеуидтерден бастап, соңғысы қажарлар билігіне дейінгі аралықта көптеген шайырлар өмір сүріп, өздерінің қайталанбас асыл жауһарларын дүниеге алып келді.

Әдеби дамудың барысында хорасандық, ирактық және үнділік стильдермен қалам тербеген шайырлар өз заманының жыршысы болып қана қоймастан, кейінгі ұрпаққа мәңгілік мұра қалдырып кетті. Рудакидің ғазалдары, Фирдаусидің «Шаһнамасы», Омар Хаямның рубайлары, Хафиздың ғазалдары, Сағдидың «Бостаны» мен «Гүлістаны», Аттардың «Тәзкірәтул-әулиясы», Санаидың «Сәйрул-ибады», Низамидың хамсасы мен Жәмидің «Баһаристаны» әлем әдебиетінің асыл қазынасы десек артық айтқандық емес. Орта ғасырларда бұл ақындардың шығармаларын оқымаған ақын кемде кем болатын. Олар парсы әдебиетін дамытып қоймастан, көрші жатқан халықтардың әдебиетіне де қатты әсер ете білді. Ежелден Иран мен Тұран болып қатар жатқан екі елдің арасындағы әдеби байланыстардың жанданатын тұсы да осы кез. Сондай халықтар арасындағы мәдени қарым-қатынасқа «алтын көпір» қызметін атқарған шайыр Әбілқасым Фирдауси болатын. Оның қаламынан туындаған «Шаһнама» дастаны Иран мен Тұран, одан бергісі парсы мен қазақ әдебиетінің байланысына зор әсер етті.

«Шаһнама» – Иран шежіресі. Мұнда адамның пайда болуынан бастап, адамзат өркениетінің кемелденуіне дейін және жамандықпен үнемі күресу мен тарихи дәуірлер жайлы айтылса, ең соңғы ежелгі үкімет құлдырағанға дейінгі Иран мен ирандықтардың бірнеше мың жылдық ғұмырының тарихы да қамтылады. «Шаһнама» Иран халқы мен мемлекетінің бірнеше мың жылдық мұрасының қазынасы және ирандық ой-пікірдің энциклопедиясы болып саналады.

Иранның бірнеше мыңжылдық жарқын тарихында өз елінің мәртебесін көтерген ұлы тұлғалардың есімдері алтын әріптермен жазылып, төрткүл дүниеге танымал болды. Дүниеден өткен әйгілі тұлғалар артында қалдырған мол мұралары арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, есімдері еш ұмытылмай келеді. Солардың ішінде Әбілқасым Фирдаусидің алатын орны ерекше. Өмірі аңызға айналып кеткен ақын Фирдауси Х ғасырда дара туған әдебиет алыптарының бірі. Иран Хорасанындағы Тұс деп аталатын қалада 932 жылы дүниеге келген. Фирдауси – жұмақ деген мағынаны береді. Бұл ақынның тахаллусі (лақап аты). Фирдауси кедейленген ақсүйек-диханның отбасында дүниеге келген. Кейін келе ол дана, ғалым атанған, көп тілдерді меңгерген [1].

Аңыз әңгімелерді, дастан, хикаяларды тарихи оқиғалармен ұштастырып, оларды бір жүйеге келтіру ісі «Шаһнаманың» жазылуына себеп болды. Осындай ауқымды іске алғаш болып Дакики атты ақын кіріседі. Бірақ та ол 977 жылы қайтыс болып, басталған жұмыс аяқтаусыз қалады. Бұл еңбекті ары қарай Әбу Мансури жалғастырып, бірақ ол да аяқтамайды. «Шаһнаманы» толықтай жазып, оны керемет кейіпкерлермен, шытырман оқиғалармен суреттеп, әлемдік әдебиеттің інжу-маржанына айналдыру Әбілқасым Фирдаусиге бұйырған сияқты. Фирдауси халық арасында ауызша таралған немесе жазбаша түрде сақталған бірқатар көне ирандық аңыздарды жинап, өлеңге айналдырды. Фирдауси өмірлік еңбегін 35 жасынан бастап, 71 жасында аяқтаған. Басынан өткен қиыншылықтар мен кедергілердің біразы сол заманда болған тарихи жағдайларға байланысты болды. 992 жылы «Шаһнаманың» бірінші аяқталуға аз қалғанда Саманилердің астанасы Бұхараны түркітілдес Қарахан әскерлері басып алады. Осы кезеңде Фирдаусидің атқарған еңбегі ескерусіз қалды. Бірақ та, ақын алған бетінен қайтпай, шығармасының келесі бөлімдері жазуға бар ынтасымен кіріседі. Араға 35 жыл салып Фирдауси әлемге атын шығарған шығармасын 1009 жылы аяқтады. Ол көлемі бойынша екі жолдан тұратын 60 мың бәйіттен тұратын, мазмұны жағынан Иран халқының 4000 жылдық тарихи мен мәдениетін қамтиды.

Фирдаусидің әлемге танымал болған «Шаһнама» дастанын жазуы туралы белгілі шығыстанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Ислам Жеменей: «Парсы тілінің таралуына үлкен еңбек сіңірген Фирдоуси. Оны Иранның ұлттық ақыны деп есептейді. Әуелгіде ақындар проза түрінде жазылған патшалар тарихын жырға аударсақ деп арман қылады. Соның арасында Даһики деген кісі ең бірінші аудармасын жасайды. Бірақ жас кезінде қаза табады да, аударма аяқталмай қалады. Біраз уақыт өткеннен кейін, жас ақын Фирдоусидің сарайға жолы түсіп, кітапханадан «Шаһнаманы» көріп, қызығады. Қара сөзді поэзияға айналдырсам деп. Бұрынғы аударғандарды осыған қосып, кейбір тарауларды өзі қосып аударған екен» дейді [2].

Ғазнауилер билігі басталған шақта мемлекет жағдайы жақсаратынына үміттенген ирандықтар Махмұт Ғазнауиге қолдау көрсетті. Өйткені ол біріккен мықты ирандық үкімет құрады деп үміттенді. Фирдауси «Шаһнама» шумақтарында осы тақырып жайында жазған. Ол Махмұттың билікке келуін сипаттап, осы орайдағы Иран халқының барлық үміттерін баяндаған.

Фирдауси «Шаһнамасында» аңыздық, палуандық және тарихи кезеңдер түрлі пішіндерде суреттелген. Шаһнаманың аңыздық кезеңі ең алғашқы патша Киамырстан басталып, Фаридунның пайда болуымен аяқталады. Сонымен қатар ұста Кауаның көтерілісінен бастап Рүстемнің өліміне дейінгі әңгіме «Шаһнаманың» палуандар бөлімін құрайды. Ескендірдің Иранды сондай-ақ сасанилер үкіметін жаулауы Фирдауси «Шаһнамасының» тарихи бөлімін қамтиды.

Жақсылық пен жамандықтың аяқталмас күресі, әділетке баса айту және әділетсіздікке жол бермеу, адам өмірі мен әлемнің тұрақсыздығы Фирдаусидің адамгершілік бейнесі мен «Шаһнаманың» философиялық және адамгершілік табиғатын көрсетеді.

«Шаһнама» дастандарына терең ой салатын болсақ, зұлымдықты жеңу оның ажыратылмас бөлігі екенін көреміз. Әкімдер мен палуандардың тағдыры, олардың шыншылдығы немесе қисықтығы, жақсылығы мен жамандығына және бақыты мен бақытсыздығына байланысты. Фирдауси шығармасында адамгершілік жүйе басым екендігін мына өлең жолдарынан байқауға болады:

Рүстем бата берді қолын жайып:
«Ей, балам, бақ-дәулетке өт, – деп, – байып»
Барабар бойыменен алтын беріп,
Кей-Қысырау көрсетті орын тақтан тайып [3, 14 б.]

«Шаһнаманың» деректері Тұстың ұлы шешеніне осы адамгершілік негізді сақтауға рұқсат бермеген жағдайда Фирдауси өзінің әсерлі екпінімен тыңдаушының ойын бекер нәрседен ауытқытып, ойландырарлық философиялық дүниеге жетелейді.

Иран мен Тұран батырларының айқасы – «Шаһнаманың» ең көркем бөлімдерінің бірі. Фирдауси сол батырлар жөнінде халық арасына жайылып кеткен, ертегі, дастандардың желісін шебер қиыстырып, өзінің ұлы поэмасына өзек ете білгені көрінеді.

Рүстем образы «Шаһнамадағы» белді, білікті образдарының бірі. Оның ерлігі – «Шаһнаманың» үштен бір бөлімін алады. Рүстем өлімімен шығарманың батырлар бөлімі тамамдалады. Фирдауси өзінің айтпақ жарқын идеялары мен көзқарастарының көбін осы батырлардың іс-әрекеттеріне жүктейді.

Ерлікті кейде фантастикалық дәрежеге көтерсе де, автор халық шығармасына тән шынайы қасиеттен бір елі ажырамайды, оны өрістете түседі.

...Үйретіп өнер, білім, тәрбие қыл,
Өзіңнен өніп-өскен балаңдай біл..
...Бірзамын осыны етсең, батыр, саған,
Болғаның шын сүйер дос сонда маған... [4, 832 б.]

– деп Ыспандиярдың өлер кезінде Рүстем батырға баласын аманат қылып табыстауы...

...Рүстем Баһыманды тұтынып ұл,
Үйретті әртүрлі өнер жиырма жыл... [4, 835 б.]

Рүстемнің ол баланы жиырма жыл бағып-қағуы шынайы өмірде адамзат қолынан келетін адамгершілік қасиеттер.

Жақсылық пен жамандық, озбырлық пен махаббат, жауыздық мен адамгершілік күресі батырлар бөлімінде ерекше екшеліп, Фирдаусидің терең ойларын толықтыра түседі.

Осы тұста Рүстемге бауыры Шапаттың тарапынан жасалған қастандықты айта кеткен дұрыс:

Кетті деп көзін салса Шапат қайда,
Күліп тұр ат үстінде анадайда.
Білді де Рүстем санын соқты,
Болғаның бұл сұмдықтың сонан пайда [4, 309 б.]

Ақын Шапаттың Рүстемге жасаған қастығы арқылы адамға жауыздық қылып, мақсатқа жету мүмкін еместігі былай жырлайды:

Бойымен сол жығылған жанын көшті,
Рүстемнен бұрынырақ өзі көшті.
Күншілдің күні туып, көңілі өспейді,
Ешкіммен есің болса болма өшті [4, 310 б.]

Шаһнама Иран елі мен ирандықтардың мыңжылдық тарихы мен өмірін баяндайды. Осы ұлы шығарма алғашқы адамның пайда болуы және адамзат өркениетінің бой көтеріп толығымен басталып, барлық шайтандық көріністермен үнемі шайқас дастаны, сондай-ақ тарихи кезеңдер және патшалықтардың билігімен жалғасын табады. Содан соң ақырында «Шаһнама» Иранның ең соңғы, ежелгі патшалығының құлдырауымен аяқталады. Фирдауси «Шаһнамасының» негізгі тақырыбы – Иран елінің тағдыры болып табылады. Фирдауси бұл шығарманы барлық адамзатқа мәңгілік жолдау ретінде қалдыруға тырысты.

Фирдауси «Шахнамасының» тағы бір маңызды пайымы – ұлтшылдықты әшкерлеу. Фирдаусидің отан сүйгіштігі, әрдайым байсалдық, ақылдық және мейіріммен бірге және ұлтшылдықтан түбегейлі аулақ. «Шахнамада» Иранға деген сүйіспеншілік, Иран халқының мәдениетіне, елдің қауіпсіздігі мен абаттануына және осы ел халқының еркіндігі мен тыныштығы кең түрде баяндалады. Фирдауси шапқыншыларды олардың ұлты, нәсілі үшін емес, бөтендердің бұл жерге нақақтан басып кіруіне байланысты жек көреді.

Қорыта келгенде, орта ғасырлар тұсында жазылған әдеби мұралардың қазақ мәдениетінде алар орны ерекше. Фирдоусидің «Шахнама» дастанында сүйіспеншілік сезімін өз ойына өзек етіп, имандылық пен адамгершілік туралы өнегелі пікірлер айтқан. Бұл еңбек таусылмас рухани байлықтың көзі болып табылады. Ақынның «Шахнамасы» қазіргі заманғы мәдениет үшін философиялық, этикалық маңызы зор, оның тағылымы жастарды дүниетанымдық сипатта тәрбиелейді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Күмісбаев Ө. Фирдауси және «Шахнама» // Түркістан газеті. http://archive.turkystan.kz/page.php?page_id=35&id=3512.
- [2] Он айда «Шахнаманы» бердім жазып... // Халық сөзі. – 2014. – № 4 (308).
- [3] Рүстем-Дастан. Фирдауси «Шахнамасының» желісімен жазылған қаһармандық жыр / Ізгілеуұлы Тұрмағамбет. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2004.
- [4] Рүстем-Дастан. Фирдауси «Шахнамасының» желісімен жазылған қаһармандық жыр. 1-2 кітап / Ізгілеуұлы Тұрмағамбет. – Алматы: Аударма, 2012.
- [5] Иран әдебиетінің тарихы: Оқу құралы. 2-басылуы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
- [6] Фирдоуси. Шах-наме / Пер. с фарси. – М.: Художественная литература, 1972.

REFERENCES

- [1] Kumisbayev O. Firdausi and «Shahnama». The Turkistan newspaper. http://archive.turkystan.kz/page.php?page_id=35&id=3512. (in Kaz.).
- [2] On ajda «Shahnamany» berdim zhazyр... Халық сөзі. 2014. N 4 (308) (in Kaz.).
- [3] Rustem-Dastan. Firdausi «Shahnamacynuң» zhelicimen zhazyлған қаһармандық zhыр. Iztileуұлы Тұрмағамбет. Ekinshi kitap. Almaty: Zhazushy, 2004 (in Kaz.).
- [4] Rustem-Dastan. Firdausi «Shahnamacynuң» zhelicimen zhazyлған қаһармандық zhыр. 1-2 kitap. Iztileуұлы Тұрмағамбет. Almaty: Aydarma, 2012. (in Kaz.).
- [5] Iran literature history: textbook. 2-edition. Almaty: Kazakh univesity, 2009. (in Kaz.).
- [6] Firdausi. Shakhname. Tran. from farci. M.: Xydozhectvennaya literatyra, 1972.

МУДРЫЕ ИЗРЕЧЕНИЯ ФИРДОУСИ В ПОЭМЕ «ШАХНАМЕ»

Б. Ш. Батырхан, Л. Н. Токтарбекова

¹Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан,

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Фирдоуси, Шахнама, гуманизм, справедливость, свобода, духовность, благо, мудрость.

Аннотация. В статье предоставлен краткий научный обзор взглядов Абулкасыма Фирдоуси о проблемах нравственности и мудрости, которые были затронуты поэме «Шахнаме». Указанные в статье выдержки из стихов поэмы выражают его мудрые изречения.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 60 – 66

ABOUT THE REMAINED ANCIENT HISTORICAL DOCUMENT

Zh. Oshan

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: Tengri Elig, Buqachaq, Alty Tatar country, Toghuz tatars, Tokuz Bukha beks, On uyghur country, Iduq-kut, Otuken, Talaz (Taraz).

Abstract. In this article a document, which was written on ancient uighur language, found in China, is regarded. The document was researched on source. The author acquaints in detail with the history of the Turk people of the X-XI centuries which is a very valuable. Some of the historical problems in the document were discussed.

ӘӨЖ94(574)02/08

КӨНЕ ТАРИХИ ЖӘДІГЕРДЕН ҚАЛҒАН ЖАЛҒЫЗ ПАРАҚ

Ж. Ошан

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Теңрі Еліг, Бұқачақ, Алты татар елі, тоғыз татарлар, Токүз Бұқа бектері, Он ұйхұр елі, Ідүк-күт, Өтүкен, Талаз.

Аннотация. Мақала Қытай астанасындағы деректер қорларының бірінде сақталып келген көне ұйғыр жазуымен жазылған екі бет жазба ескерткіш туралы жазылған. Аталған құжаттың табылуы мен ғылыми айналымға енгізілілуі тарих қойнауында беймәлім күйге енген біраз тылсым сырды ақтаруға мүмкіндік береді, оның кей мазмұндары бұған дейін қолда бар деректер негізінде жасалған пайымдауларды онан әрі орнықтыра түссе, кей тұстары мәселені қайта қарауға түрткі болады.

Соңғы жылдары қытайда түркі халықтарының тарихына қатысты бірқатар құнды жәдігерлер табылып, олардың біразы жарияланып, ғылыми айналымға енгізіліліп отыр. Осындай көне дүниенің бірі жуырға дейін Қытай астанасындағы дерек қорларының бірінде сақталып келген көне ұйғыр жазуымен жазылған жазба ескерткіш. Төменде біз осы ескерткіш парағының арнаулы жинақтардың біріне жарияланып, мамандар тарапынан алғашқы мәтінтанулық зерттеу жасалған нұсқасы негізінде оған қысқаша тоқталып өтпекпіз.

Айтулы жәдігер ҚХР астанасы Бейжің қаласына орналасқан «Қытай мәдени мұралар институты» деп аталған зерттеу институты қорында: «jx 222-0661.9» деген нөмірмен сақталған¹. Ондағы көне ұйғыр жазуымен жазылған жазба ескерткіш мәтіні жеке бір парақтың екі бетіне жазылған, мәтіннің сақталуы өте жақсы деуге болады. Бұл құжаттың көне заманда жазылған қандай бір тарихи еңбектің жеке парағы екенін құжат мәтінінің жиегіне өз кезінде кітаптың бет саны ретінде көне түркі тілінде және қытай тілінде жеке-жеке «жиырма екі» деген мағнаны білдіретін көне түрікше: «iki otuz» сөзі мен қытайша: «二十二» деген екі сөздің жазылуы толық көрсетіп отыр. Әйткенмен, Институт қорында бұл құжатты кім, қашан, қай жерден тауып әкеліп тапсырғаны туралы еш бір мәлімет тіркелмеген. Айтулы институттың құжаттар қорында көп жыл

¹Қытай астанасы Бейжің қаласына орналасқан бұл институттың қазіргі аты «Қытай мәдени мұраларды зерттеу институты» («中国文化遗产研究院» // «Zhōngguó wénhuà yíchǎn yán jiū yuàn»)» деп аталады. Алайда көп жылдарға дейін бұл институт «Қытай мәдени жәдігерлерді зерттеу институты» («中国文物研究所» // «zhōngguó wénwù yánjiū suǒ»)» деген атпен аталып келген болатын.

бойы сақтаулы тұрған құжаттың факсимилесі тек 2011 жылы ғана аталған институт тарапынан құрастырылып, Бейжің қаласында баспадан шыққан «Қытай мәдени мұраларды зерттеу институты қорында сақталған Батыс өңірге қатысты көне жәдігерлер» атты құжаттар жинағында алғаш мәрте жаряланып, құжаттың атын «Он Ұйғыр ханы және оның шекарасы туралы жазба» деп атаған [1, 276-277 бб.]. Құжат жарияланғаннан кейін Чжан Тешань мен Peter Zieme бірлікте зерттеу жасап құжатқа алғашқы қадамдағы мәтінтанулық зерттеуді жариялады [2, 129-159 бб.]. Көп өтпей бірлескен зерттеудің нәтижесі болған бұл мақала қытай тіліне аударылып жарияланды [3, 157-176].

Құжат мәтінің қазіргі оқылу деңгейінде анықталғандай құжаттың жазылған уақыты мен онда баяндалған уақиғаның дәуірі туралы еңбектің қолда бар тұсында еш мәлімет жазылмаған. Құжатты ең алғашында X-XII ғасыр еншісіндегі шығарма ретінде қарастырғанмен, қазіргі кезде зерттеуші ғалымдар мәтін тіліндегі дәуірлік ерекшеліктерге, өте-мөте ондағы кірме сөздер арасында жаңа парсы тілінен енген сөздердің кездесуіне сондай-ақ, Юань дәуіріне тән ұйғыр жазбаларда көбірек кездесетін мәтінде қытайша терминдерді қолдану кезінде қытай иероглифін пайдалану дәстүрінің орын алуына қарай отырып шығарма XIII-XIV ғасырларда жазылған деген қорытынды шығарып отыр [3, 159 -160 бб.]. Ал, ондағы баяндалған уақиғаның дәуірі туралы құжат мәтіндегі «Он ұйхұр елі» ханына байланысты баяндаулары құжаттың Тұрпан мен Бесбалықта билік құрған Ідұқ-құт елінің тарихымен қатысты екендігін растай алады, сонымен ондағы көрсетілген уақиғалар тізбегі бұл елдің X-XI ғасырдағы тарихымен қатысты деген болжам жасалған [3, 157 б.].

Ескерткіш мазмұнында қысқаша айтқанда мынадай тарихи уақиғалар баяндалған:

- Т'ngrk 'n-нің¹ жергектегі кезінен арыстанның баласындай (мәтінде «kesar» деп көрсетілген) ақырып айбат шеккен батырлық нышандары, қаршадайынан бастап «Теңрі Еліг (Tängri Elig)»² деп құрметтелген өзінің хан әкесіне көмектесіп, Он ұйхұр елінің билігіне қарсы шығып елдің ірге жауына айналған тоғыз татарларды бағындырып өздеріне бодан еткені;

- Оның ержетіп, Он ұйхұр елінің билігін өз қолына алғаннан кейінгі ерліктері;

- Тарым ойпаты тарапындағы елдерді бағындыру мақсатында атқа қонып, жорықтарға шығуы;

- Солм қаласын бағындыруы;

- Елдің күн батыс жағындағы елдерге жорық жасап «Талаз» деп аталған қалаға жорыққа аттанып, барып ондағы «Бұқачақ» есімді адам бастаған оннеше қаланың билеушісі бастаған қосынмен қан майданда кездескені, ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен Талаз қаласы мен ол елді өзіне бағындырғаны, оларды қырып-жоймай, жақсы жолға бастап өз жеріне бейбіт қоныстандырғаны;

- Мұны көрген және естіген алыс жуықтағы мұсылмандарды қамтыған көптеген елдер мен халықтардың Он ұйхұр еліне құрметпен қарай отырып, оларға өзі келіп бағынуы, сол замандағы ең жақсы елдің Он ұйхұр елі, ең жақсы билеушінің «Т'ngrk 'n» болғаны, сөйтіп ханның аты алысқа таралып, оның ықпалы Үш Солман (Üç Solm)³ Ұлұх Иүлтүзға (Uluh Yultuz) дейін жеткені;

- Оның Өтүкен (Ötükän) жері маңындағы әр түрлі елдерді бағындырып, оларды өз билігіне алып, өз ата-бабалары тарихында болмаған ұлы істерді атқарғанығаны, осылайша Он ұйхұр елінің атақ даңқының төрт атырапқа таралғаны;

- Бұған дейін кидандардың боданы болып келген Алты татар елінің күшейгені, олардың бұл елмен жақын танысудан бұрын Тоқуз Бұқа бектері мен оның ханы туралы естігенін, кейін Алп ханның атақ даңқы аса бастағаннан кейін бұрынғы өздері бағынған хан мен елді тастап, өздерінің елі мен ата қоныс мекенін қанша жақсы көрседе, қимаса да Ұдан (Udan) яғни Т'ngrk 'n-нің қарасты

¹ Құжат мәтінде аталған тұлға есімінің бірінші бөліні 天(tian) деген иероглифпен жазып, оның артына көне ұйғыр жазуындағы «n» дыбысын білдіретін әріпті жалғаған. Осыған байланысты мәтін танушылар бұл тіркесті «Т'ngrk 'n» деп көрсеткен [3, 165 б.].

² Бұл есім де жоғарыдағы көрсетілген үлгімен жазылған, ондағы «Tängri Elig)» алдыңғы бөлігіне «天(tian)» иероглифінің соңына «Елік» сөзі жазылған.

³ Бұл қаланың аты ертеде Агни деп аталған. Агни елі қытай деректерінде көп замандар бойы «Яңыз (焉耆)» деп аталып келді. Ел аумағының шығысында Қочомен, батысында Құсанмен шекараласып жатты. Орны қазіргі СҰАР Яңыз дүңген автономиялы ауданы аумағында. IX ғасырдан бастап Солми (Solmi/Sulmi) деп атала бастады. Бұл қаланы жергілікті ұйғырлар көп заман бойы Қарашәрі (Karashahr) деп атап келеді. Солми (Solmi/Sulmi) аты М. Қашқари еңбегінде әлде неше рет аталады [4, 374 б.]. Айтулы қаланың орны мен кейінгі аты туралы бұған дейін профессор Гэн Шимин қатарлылар тынақты түрде зерттеулер жасалған [5, 147-159 бб.].

халқы болғанын, оның қорғауы мен қамқорлығына бөленіп Байтахтан Құм Сендірге дейін қоныстанғаны, Т'ngrk 'n-нің қалаларында еркін жүріп-тұрғаны, олардың кейбірі Янгі Балыққа қарасты жерлерге дейін барып мекендегені және Иеті Бұқа есімді адамның өз қызын Т'ngrk 'n-ге бергені, S]lg]lg (s]ng]lg) тегінің өз елін бастап келгені сияқты тарихи уақиғалар баяндалған [3, 158-159 бб.].

Құжатта баяндалған мұндай тарихи уақиғалар бұған дейінгі тарихи еңбектер мазмұнында еш жерде кездескен емес. Біз егер ондағы уақиғалар шынымен Ідұқ-құт елінің X-XI ғасырдағы тарихына қатысты екеніне сенетін болсақ, онда 840 жылы Моңғолиядағы Ұйғыр қағанатын Енесей қырғыздары құлатқаннан XI ғасырға дейінгі аралықтағы Моңғолия мен Шығыс Түркістандағы түркі халықтарының тарихы туралы айтылып жүрген кей пікірлерді қайта талқылаудың сәті түседі. Бұл ең бірінші Ідұқ-құт мемлекетінің аталған кезеңде тұтас аймақтағы тарихи орны мен саяси ықпалына қатысты кей мазмұндарын қайта қарауға мүмкіндік береді. Себебі, қазірге дейінгі деректер негізінде қалыптасқан пікір бойынша: Көк түріктердің орнында құрылып, түркі халықтарының қара шаңырағында ғасырға жуық билік еткен Ұйғыр қағанаты 840 жылы өзінің күллі түркі-моңғол тайпаларына жүргізген тегеуірінді билігінен айрылғаннан кейін олардың Моңғолиядан қашып шыққан бір бөлігі тарапынан Тұрпан мен Бес Балықты орталық етіп құрған мемлекеті соншалық қуатты ел ретінде қарастырылмайды. Алайда, құжатта Ідұқ-құт елі мүлде басқа бір келбетте сипатталып, елдің бір дәуірлерде күш-қуаты артып, ел аумағының бір шеті Моңғолиядағы көшпенділердің астаналық аймағы саналатын Өтүкен жеріне жетіп, ондағы «тоғыз татарларды», іле-шала даланың онан да арғы бір қиырын мекендеген «алты татарларды» бағындырғаны, елдің екінші бір шекарасы Солм қаласына дейін жетіп ондағы мұсылмандардың бағынғаны, күн батыстағы шекараның Юлдуз өзенімен шектесуі, кей бір кездері Талаз қаласына дейін жорық жасап, ол жақта оннеше қаланы өзіне тәуелді етіп атақ-данқы ерекше деңгейде артқаны баяндалған.

Құжат мәтінінде ел шекарасының бір шегі ретінде көрсетілген Иүлдүз өзенінің аты «大 (da) Ultuz» деп көрсеткен. Бұл тіркесті «Uluh Ultuz» өзені деп пайымдауға болады. Тянь-Шань тауларының қоршауында жатқан үстіртті аймақтағы бұл өзен кәзір де Иүлдүз өзені деп аталады әрі «Үлкен Иүлдүз» және «Кіші Иүлдүз» болып екіге бөлінеді¹.

Көрсетіп өткеніміздей құжат мазмұнының келесі тұсында «Талаз» деп аталған қалаға жорық жасалып, Бұқачақ бастаған оннеше қала бектерімен соғысқаны жазылған. Мұндағы Бұқачақтың кім екенін анықтауға қазірше мүмкіндік жоқ, әйткенмен «Бұқачақ» дегенді адам аты ретінде қарастырумен бірге тайпаның аты ретінде қарастыруға да болады. Ал, оған байланысты қала аты ретінде көрсетілген «Талаз» атын қатысты әдебиеттерде көптен белгілі «Тараз» немесе «Талас» деп қарауға болады. М. Қашқарри өз еңбегінде Талас немесе Тараз деп аталатын қаланың атын атай отырып, бұл аттас қаладан екеуі бар екенін ескертіп, оның біріншісін «Үлұқ Талас», екіншісін «Ками Талас» деп көрсетеді әрі «Ками Таластың мұсылман жерімен шекаралас екенін баса көрсетеді [4, 348 б.]. Мұнда көрсетілген «Үлұқ Талас» еліміз аумағындағы Тараз болуы бек мүмкін. Алайда «Ками Таластың» орнын анықтау соншалықты оңайға түскен емес. М. Қашқари мұсылман жерінің шекарасында деп көрсеткен бұл жерді ғалымдар көбінесе Іленің жоғары бойындағы Құлжа мен Күнөс тараптан немесе Сайрам көлінің шығысындағы Жоңғар даласының жиегінен іздеп келеді. Бұл туралы соңғы қорытындының өзі соншалықты нақты емес, онда: «Алатау мен Ілені бір бірімен тұтастыратын түзу сызықтың шығыс жағында онша ұзақта емес» деп пайымдалған [6, 355 б.]. Сонымен, құжатта көрсетілген «Талаз қаласын» «Ками Талас» деп көрсетіп, оның орнын Іле аңғарынан іздегеннің өзінде ондағы «Бұқачақ бастаған оннеше қала бектерімен арада болған соғыспен оларды бағындыру уақиғасының» өзі «Он ұйхұр елінің» ықпалы Жетісудың ауқымды бөлігіне жеткенін ескертеді. Мұндай мәлімет Ідұқ-құт елі туралы айтылған: Бұл ел «IX ғасырдың екінші жартысынан кейін 170 жыл бойы Қытай аумағындағы Шығыс Түркстан мен Орта азиядағы Түркістанді тұтастырған санаулы ірі елдің бірі болды, олар XI ғасырдың бірінші жартысына жеткенде ғана дербес елдерге жіктелу және ыдыраудың орын алуына байланысты өзінің батыстағы жарты территориясынан [Қараханидан] айрылып қалды, соған қарамастан ол аса ірі мемлекет ретінде сақтала берді» деген Жапон ғалымының болжамын шындыққа жақындата түседі [6, 424 б.].

¹ Айтулы өзен жатқан бұл алқап Тянь-Шаньның биік таулары қоршап жатқан аса шұрайлы жайылымдардың бірі болып келеді. Тұтас алқаптың солтүстігі Еренқабырға тауымен, батысы Нарат тауымен ұшқасып, оңтүстігі Оңтүстік Тянь-Шань тауының биік шыңдарымен жалғасады.

Бұдан тыс құжаттағы Ідүк-құт елінің Орталық азиялық көшпенділермен арада қалыптасқан саяси, әскери қарым-қатынастары туралы кей мағлұматтары Жапон ғалымы Абе Такеоның осы сауалдар бойынша бұған дейін шығарған бір қатар тұжырымдамаларымен сайма-сай келеді. Біз құжаттағы «Он ұйхұр елі» мен Моңғолияғы байырғы көшпенділердің қарым-қатынасын көрсететін тұстарына назар аударар болсақ, мәтінінің бастапқы жолдарының өзінде тарихи тұлғаның өзінің хан әкесіне көмектесіп Он ұйхұр елінің билігіне қарсы шыққан «тоғыз татарлардың» бағындырып, оларды бодан етіп, өздеріне салық төлеп тұруға мәжбүрлегені, осылайша ел іргесіне төнген қауіп-қатердің біржолата сейілгені баяндалады. Бұл ең бірінші бізге аталған тарихи кезеңдегі Ідүк-құт елінің Моңғолияды түркі-моңғол тайпаларымен арадағы саяси қатынасын көрсете алады; қала берді ұлы даланың кезекті билеушісі ретінде Ұйғыр қағанатының орнын басқан Қырғыз қағанатының Түркі жұртының астаналық аймағында орнатқан билігі мүлде баянсыз болып, IX ғасырдың соңына жеткенде Енесей бойындағы бұрынғы ата мекеніне қарай шегінген деген болжамды онан әрі айқындауға мүмкіндік береді. Қысқасы біз бұл тарихи кезеңде Моңғолияда түркі дәуірінен бастап аты әйгілі болған «тоғыз татарлардың» қайта күшейгені әрі Бесбалықтағы Ідүк-құт билігіне қандай да бір қауіп-қатер төндіріп отырғанын көре аламыз¹.

Ідүк-құт билігінің Моңғолияғы көшпенділермен арада қалыптасқан қатынастарын құжаттағы олардың Өтүкен жерінің халқын жарылқап өз билігіне алғанын баяндаған мазмұндар да нақтылай түседі. Бұған дейін белгілі болғанындай 981-985 жылдары аралығында Тұрпандағы Ідүк-құт Ұйғыр хандығына барып қайтқан Сун патшалығының елшісі Ван Яньдэ өзінің «Ван Яньдэ ши Гаочан цзи» («Ван Яньдэнің Гаочанға елшілік естелігі») атты саяхатнамалық еңбегінде Ұйғыр Ідүк-құты туралы мәліметтерді бермес бұрын Моңғолияда қоныстанған «Тоғыз татарлардың» бірнеше тобы туралы арнаулы мәліметтер жазып қалдырған болатын (8, 58-161 бб.; 9, 490 ц.). Сонымен, айтулы құжат X ғасырда Өтүкен жерінде тоғыз татарлардың үстем орынға шыға бастауын хабарлаған тағы бір дерек болып саналады.

М. Қашқари өзінің айтулы еңбегін жазған уақытта Орта Азия тұрғындары Моңғолияны «Татар даласы» деп атай бастаған тәрізді. Автор еңбегінде Өтүкен туралы: «Өтікен: Татар даласындағы бір жердің аты. Ұйғыр еліне жақын» деп анықтама беруінің өзі «Татар даласы» деген ұғымының қалыптаса бастағандығының белгісі болатын (7, I т., 167 б.). Ескере кетері тарихшы ғалымдар X-XII ғасыр көлемінде Моңғолияда аты жиі аталатын осы «тоғыз татарларды» моңғол дәуірі қарсаңында найман, керей, оңғыт деген сияқты жаңаша этнониммен әйгілі бола бастаған бірқатар прото қазақ тайпаларымен байланысты деп қарайды. Сондай зерттеулердің біразы XI ғасырда Орхон-Тоғла өзені маңын қоныстанған тоғыз татарлардың соңғы кезде аты әйгілі болған керейлермен тіке қатысты екенін дәлелдеудің жолын қарастырып келген [10, 201-232 бб.; 11, р.68.].

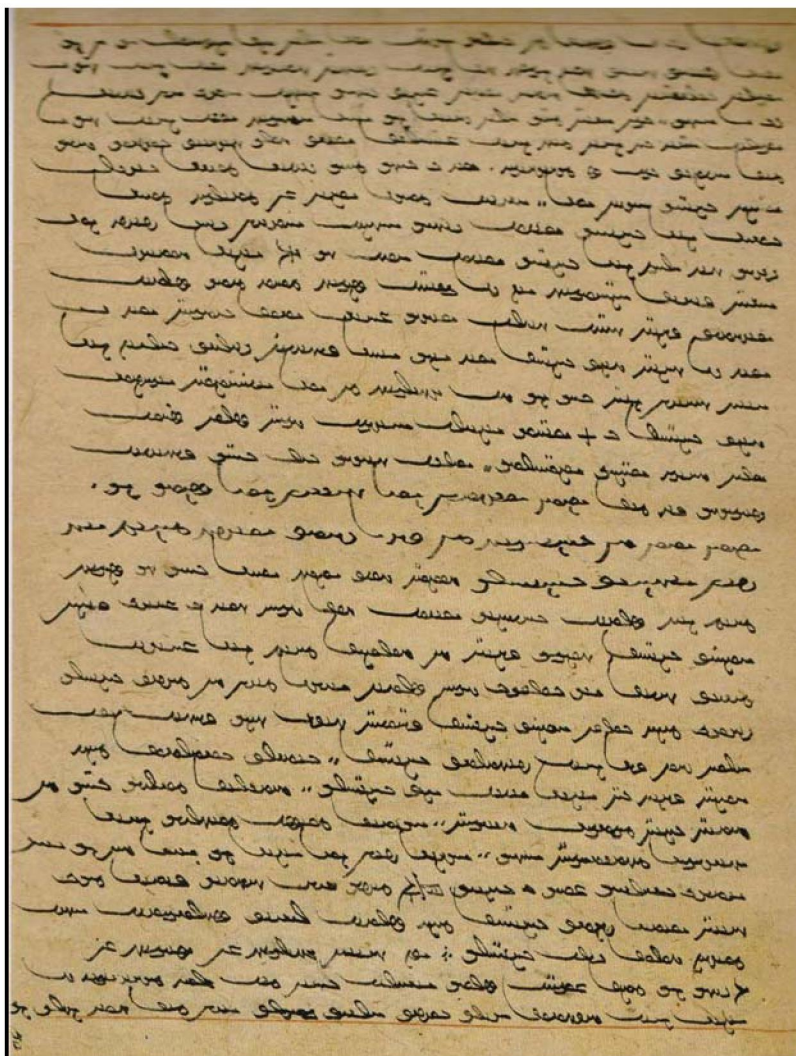
Құжаттағы «алты татарларға» қатысты мазмұндар² моңғол дәуірі қарсаңына дейінгі тұтас тарихи дәуірде Моңғолияда жасаған әр алуан түркі-моңғол тайпаларының жіктелуі мен ұлыстарға топтасуы, олардың тілі, этногенезі мен көші-қон мәселесіне қатысты туындаған түйткілдерді шешуге көмегін тигізеді. Ондағы «тоғыз татарлармен» қатар «алты татар» деп аталған тайпа атының кездесуінің өзі моңғол дәуірі қарсаңында Шығыс Моңғолияны мекендеген алты тайпадан құралған татар тайпасының түркі ескерткіштерінен бастап аты алыс-жуыққа әйгілі болған байырғы «тоғыз татарлардан» парықты этнос екендігін ескерткендей болады. Онда атап көрсетілгеніндей алты татарлар ілгеріде кидандардың Ляо патшалығына қарасты болған³. Мәтін одан әрі алты татарлар

¹ Түркі ескерткіштерінде Соңғы түркі қағанаты құрылған бастапқы жылдары олардың басты қарсыластары ретінде оғыздардың аты жиі аталып, «тоғыз оғыздарды» бағындыру жолында қажырлы жорықтар жасағаны айтылады. «Білге қаған» ескерткішінде: Білге қаған 32 жасында оғыздарға жорық жасағанын баяндау кезінде тоғыз оғыздардың тоғыз татарлармен одақтаса отырып Ағу (Ағу) деген жерде олармен екі мәрте айқасқаны айтылған. Бұл «Тоғыз татар (Тоғуз татар)» атының тарихи деректерде бірінші мәрте кездесуі болып, уақыт жағынан 715 жылға тура келеді.

² q"day el-k' san-l'halt tatar bodun" t[r]p 此[бу] el-k' yahumad"n toquz buqa b'g'r : 王[xan] birl' ad"nc"l" "duq alp xan"m"z-n"ng at"n cav"n exdip tap"nu [gr("nmix] el-in xan-"n tapta-mat"n qodupk omanmix yur-"n turu-"n okxar-ca titip: udan "duq 天[t'ngri]k'nimiz-k' bodun bolup k]cberg] t"ltah-"nt"n [3, 167 б.].

³ Zhang Tieshan мен Peter Zieme мәтінде көрсетілген «q"day el-k'» деген тіркесті «кидан елі» ретінде қарастырған. Бұл кидандардың Солтүстік Қытайда 916-1125 жылдары билік құрған Ляо патшалығы болып табылады [3, 169 б.].

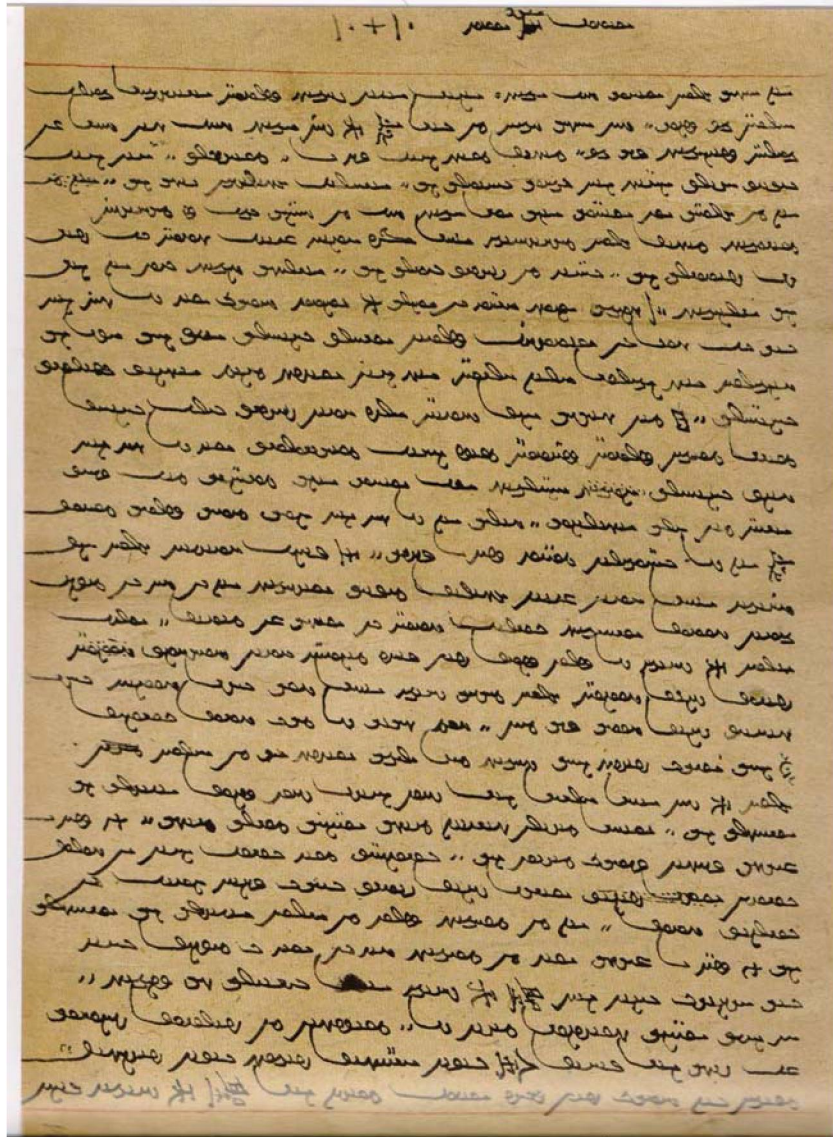
Он ұйхұр елімен жақын танысудан бұрын тек «Тоқұз Бұқа бегері» мен оның ханы¹ туралы ғана естігені айтылады. Мұндағы «Тоқұз Бұқа бегері мен ханы» сірә кім екенін дөп басып айту қиын, қазірше тек «тоғыз татармен» немесе қырғыз билігімен байланысты қараудың ғана сәті түседі. Құжат мәтінінің келесі мазмұнында алты татарлар Алп ханның атақ-даңқы аса бастағаннан кейін өздері бағынған ханын ата мекенін тастап Ұданның (Udan) яғни T'ngrk n-нің халқы болуды қалап, Бай тахтан Құм Сенгірге дейін көшіп келіп қоныстанғаны, Ідұқ-құт қалаларын емен-еркін қоныстанғаны, олардың кейбірі Янгі Балыққа қарасты жерлерге дейін барғаны баяндалады. Мұндағы «Бай тах» (Bay Taу, қазіргі Бәйтік тауы) және Құм Сенгір атты жердің екеуі де Алтайдың күнгей бетіндегі жерлер болып табылады². Ал Ідұқ-құқ қалаларының бірі ретінде көрсетілген қаланың аты «Үап balq» қаласын Манас өзені маңындағы көне «Үангі baliq» қаласы ретінде қарастыруға болады. М. Қашқари өзінің еңбегінде осындай бір қаланың атын Бесбалық туралы тоқталған кезде атап, оның атын «Йанібалиқ» деп көрсеткен [6, 141 б., 359 б.].

Құжаттың бірінші беті

¹Мәтінде «toquz buqa b'g' r : 王...» деп көрсетілген. Мұндағы «toquz buqa b'g' r» сөзін «toquz buqa bāgār» деп қалпына келтіруге болады. Мұндағы «Бегер» термині түркі халықтарының билік жүйесіндегі титул болып, бұл сөздің этимологиясы «Бек» және «Ер» деген екі сөздің қосылуынан жасалған. Сөз тіркесінде «Бегер» атауының соңына жалғанған қытайша «王»(Вань) иероглифінің мәнісі «хан немесе қаған» дегенге сәйкес келеді, көне түріктер бұл сөзді өз тіліне бейімдеп Оң (Ong) деп қабылдаған әрі жеке титул ретінде қолданып келген.

²Qum Sängir немесе Qum-Sängir – мұндай жер аты Моңғол дәуіріндегі әдебиеттерде Қарақорымнан Бешбалыққа баратын жолда, Бешбалықтан бір апталық жерде екені айтылады. Жувейни Күйік ханның Құм Сенгірде өлгенін баяндап, бұл жерді қазіргі Үліңгір көлінің жоғары бойында екенін көрсетеді [12, p.261].

Құжаттың екінші беті

ӘДЕБИЕТ

- Қытай мәдени мұраларды зерттеу институты. Қытай мәдени мұраларды зерттеу институты қорында сақталған Батыс өңірге қатысты көне жәдігерлер. – Бейжің, 2011 (中国文化遗产研究院编:《中国文化遗产研究院藏戏与文献》北京, 中华书局, 2011年 // Zhōngguó wénhuà yíchǎn yán jiù yuán biān: «Zhōngguó wénhuà yíchǎn yán jiù yuán zàngxì yǔ wénxiàn». Běijīng, Zhōnghuà shūjú, 2011 Nián).
- Zhang Tieshan & Peter Zieme, A memorandum about the King of the On Uyur and His Realm, Asta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 64(2), 2011, pp. 129-159.
- Zhang Tieshan & Peter Zieme (қытайша аударма. Бай Юйдун). «Он Ұйғыр ханы және оның хандығы туралы меморандум» // Қытай Халық уенверситеті. Батыс аймақ тарихы мен тілі туралы зерттеулер. – V-т. – 157-176 бб. (张铁山 茨默 著: 白玉冬 译 «十姓回鹘王及其王国的一篇备忘录». 中国人民大学国学院西域历史语言研究所, 沈卫荣 主编: 西域历史语言研究集刊, 第五辑, 北京, 科学出版社, 2012年. 157-176页 // Zhāng Tiěshān, Címòzhè: Bái Yùdōng yì: «Shí xìng huǐhú wáng jí qí wángguó de yī piān bèiwànglù». Zhōngguó rénmin dàxué guóxuéyuán xīyù lìshǐ yǔyán yánjiū suǒ, chénwèiróng zhǔbiān: Xīyù lìshǐ yǔyán yánjiū jíkān, dì wǔ jí, Běijīng, kēxué chūbǎn shè, 2012 nián. 157-176 yè.
- Махмуд ал-Капгарди. Диван Лугат ат-Турк / Пер. и предисловие З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
- 耿世民、张广达:《唆里迷考》, 载《历史研究》1980年, 第二期, 147-159页. Gěng Shímín, zhāng Guǎngdá: «Suǒ lǐ mí kǎo», zài «lìshǐ yánjiū», 1980 nián dì èr qī, 147-159 yè.

- Абе Такео. 安部健夫: «西ウイグル国史の研究») // қытайша аудармасы: 宋肃瀛, 刘美崧, 徐伯夫译 «西回鹘国史研究», 新疆人民出版社, 乌鲁木齐, 1986 年 (Sòng Sùyíng, Liú Měisōng, Xú Bófú yì: «Xi huíhú guóshǐ yánjiū», Xīnjiāng rénmin chūbǎn shè, Wūlǔmùqí, 1986 nián.
- Қапқари. М. Түрік сөздігі. – Алматы: ХАНТ, 1997.
- Ван Яньдэ, «Ван Яньдэ ши Гаочан цзи» («Ван Яньдэнің Гаочанға елшілік естелігі» // «Си чжоу ши чэн цзи (Сичжоуга елшілік сапар естеліктері). Қараңыз: Ян Цзяньсин. «Гу си син цзи сюань чжу». – Иньчуань: Нинься жэнь минь чу бань шэ, 1987 (王延德: «西州使程记». 杨建新 主编: «古西行记» 选注, 银川: 宁夏人民出版社, 1987 年) // Wáng Yándé: «Xi zhōu shǐ chéng jì». Yáng Jiànxīn zhǔbiān: «Gǔ xīxíng jì» xuǎn zhù. Yínchuān: Níngxià rénmin chūbǎn shè, 1987 nián.
- Тото. «Сунши», 490-цзюань, «Гаочан чжуань» (Тото. Сун патшалығының тарихы. – Пекин: ЧХШЦ, 1977 (脱脱: «宋史», 北京: 中华书局校勘本, 1977 年 // Tuōtuō: «Sòngshǐ», Běijīng: Zhōnghuá shūjú jiào kān běn, 1977 nián.
- Чэнь Дэчжи. XIII ғасырдың алдындағы Керей хандығы // Монгол, Юань дәуірі тарихы туралы зерттеулер. – Пекин: Жэнь минь чу бань шэ, 2005 (陈得芝: «蒙元史研究丛稿», 北京: 人民出版社, 2005 年 // Chén Dèzhī: «Méng yuánshǐ yánjiū cóng gǎo», Běijīng: Rénmín chūbǎn shè, 2005 nián.
- İsenbike Togan. Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait khanate and Chinggis khan. – New York: Leiden, 1998.
- Boyle J.A. The history of the World-Conqueror, ‘Alā al-Dīn ‘Atā Malek Joveynī. Vol. 1, Cambridge MA, Harvard University Press, 1958.

REFERENCES

- [1] Kytai мәдени muralardy zertteu instituty. Kytai мәдени мұраларды зерттеу институты korynda saktalghan Batys ongirge katysty kone zhadigerler. Beijing, 2011. hōngguó wénhuà yíchǎn yán jiù yuán biān: «Zhōngguó wénhuà yíchǎn yán jiù yuán zàngxi yǔ wénxiàn». Běijīng, Zhōnghuá shūjú. 2011 Nián. (in Chin.).
- [2] Zhang Tieshan & Peter Zieme, A memorandum about the King of the On Uyur and His Realm, Asta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 64 (2), 2011, p. 129-159.
- [3] Zhang Tieshan & Peter Zieme (chin. tran. Bay Yuyudun). On Uigyr khany zhane onyng khandygy turaly memorandum. Kytai Khalyk, uyenversiteti. Batys aimak tarikhy men tili turaly zertteuler. V-t. Zhāng Tiěshān, Címòzhe: Bái Yùdōng yì: «Shí xīng huíhú wáng jí qí wángguó de yī piān bèiwànglù». Zhōngguó rénmin dàxué guóxuéyuán xīyù lishǐ yǔyán yánjiū suǒ, chénwèiróng zhǔbiān: Xīyù lishǐ yǔyán yánjiū jīkān, dì 5 jì, Běijīng, Kēxué chūbǎn shè, 2012 nián. 157-176 yè.
- [4] Makhmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk. Per. i predisloviye Z.-A. M. Auezovoy. Almaty: Dayk-Press, 2005.
- [5] Gèng Shímín, zhāng Guǎngdǎ: «Suǒ lì mí kǎo», zài «Lishǐ yánjiū», 1980 nián dì 2 qí, 147-159 yè.
- [6] Abe Takeo. Sòng Sùyíng, Liú Měisōng, Xú Bófú yì, «Xi huíhú guóshǐ yánjiū», Xīnjiāng rénmin chūbǎn shè, Wūlǔmùqí. 1986 nián.
- [7] Hkashkari. M. Turik sozdigi. Almaty: KHANT, 1997.
- [8] Wan Yande, «Wan Yande shi Gaochan ji» («Wan Yandening Gaochangang yelshilik yesteligi». «Xizhou shi cheng ji (Xizhouga yelshilik sapar yestelikteri). Hkarangyz: Yan Jianxin zhǔbiān: «Gǔ xīxíng jì» xuǎn zhù. Yínchuān: Níngxià rénmin chūbǎn shè. 1987 nián.
- [9] Toto, Běijīng: Zhōnghuá shūjú jiào kān běn, 1977 Nian.
- [10] Chen Dezhi. XIII gasyrdyng aldyndagy Kerey khandygy. Mongol, Yuan dauiri tarikhy turaly zertteuler. Pekin: Zhen' min chu ban' she, 2005. Chén Dèzhī: «Méng yuánshǐ yánjiū cóng gǎo», Běijīng: Rénmín chūbǎn shè, 2005 nián.
- [11] İsenbike Togan. Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait khanate and Chinggis khan. New York: Leiden, 1998.
- [12] Boyle J.A. The history of the World-Conqueror, ‘Alā al-Dīn ‘Atā Malek Joveynī. Vol. 1, Cambridge MA, Harvard University Press, 1958.

О СОХРАНИВШЕМСЯ ДРЕВНЕИСТОРИЧЕСКОМ ДОКУМЕНТЕ

Ж. Ошан

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Тенгри Елиг, Букачак, Государство Алты татар, тогыз татар, главы государства Тогуз бука, Государство Он уйгур, Идук-кут, Отукен, Талаз (Тараз).

Аннотация. В статье рассматривается и исследуется источниковедение древнеуйгурского документа, обнаруженного в Китае. Автор подробно знакомит с историей тюркских народов X-XI века, раскрывает ценность документа и обсуждает некоторые исторические проблемы.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 67 – 75

«INSHA TAHIR WAHEED» – AS A SOURCE ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIA

G. Kambarbekova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: Kazakhstan, Central Asia, Iran, India, history, clerk, diplomatic correspondence, palace protocol, kazakhs, shaibanids.

Abstract. This article discusses the source called «Insha Tahir Waheed» which has not been previously studied by Kazakh researchers. Persian source «Insha Tahir Waheed» contains more than 45 diplomatic and other letters. Among them, the authors found a letter in reply Abdulrahim biy to Kazakh Khan Tauke. The author gives valuable information about the diplomatic correspondence of the period under review, and reveals the inner content of this diplomatic letter.

УДК 930.221+94] (574/575)

«ИНШАЙ ТАХИР ВАХИД» – ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ

Ғ. Ә. Қамбарбекова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Қазақстан, Орталық Азия, Иран, Үндістан, тарих, хатшы, дипломатиялық хаттар, сарай хаттамасы, қазақтар, шайбанилер.

Аннотация. Мақалада парсы тілінде жазылған «Иншай Тахир Вахид» дереккөзі қарастырылады. Парсы тілінде жазылған «Иншай Тахир Вахид» дереккөзіне 45-тен астам дипломатиялық хаттар мен басқа да хаттар енген. Осы дипломатиялық хаттар ішінен автор Әбдурахим бидің Тәуке ханға жазған жауап хатын кездестірген. Автор қарастырылып отырған кезеңдегі дипломатиялық хаттар туралы құнды мәліметтер бере отырып, жоғарыда сөз болған дипломатиялық хаттың ішкі мазмұнын жан-жақты талдайды.

Тахир Вахидтің «Инша» шығармасы немесе «Инша-йи Тахир Вахид» деп те аталатын шығарма бұрындары отандық зерттеушілер тарапынан арнайы зерттелмеген және мәтіні жарық көрмеген, өзге тілдерге аударылмаған еңбектердің қатарына жатады. Бұндай хаттар жинағы Иранда Сефевидтер (1501-1736 жж.) билік құрған тұста нық қалыптасып, белгілі жүйесін тапқан. Иран шахтары Сефевидтер әулеті билікке келмес бұрын сарай хаттамалары мен дипломатиялық хаттарды арнайы көшіртумен және оларды сақтаумен айналысқан. Алайда, сарай концеляриясының жұмысы дәстүр ретінде Сефевидтер әулеті тұсында сарайдың маңызды қызметі ретінде берік қалыптасады. Иранда Сефевидтер әулеті билікте болған кезде сарай хатшысы қызметі үлкен мәртебеге болып саналған. Сарай хатшысы атану үшін жер-жерден жазуы әдемі, сауатты талапкерлер жиналып, арнайы іріктеуден өткен хатшылар ғана жұмысқа қабылданатын болған. Сарай хатшыларына қойылатын талап өте жоғары еді. Қойылатын талапқа сай, сарай хатшылары бірнеше тілді білуі, ғылымның бірнеше саласын жақсы меңгеруі яғни, тарих, география, логика, философия және шешендік өнермен қатар Құран іліміне жан-жақты қанық болуы қажет болған. Сонымен қатар, сарай хатшысына қойылатын міндет – каллиграфия өнерін (хусни хат) бес

саусағындай білу. Сондай-ақ, сарай хатшысы мәртебесінің өскендігі сондай, сарайда хатшы болып қызмет ету арнайы лауазым ретінде қарастырылған. Сарай хатшыларының өздері ішінара топтарға бөлініп, бас хатшыны «мунши әл-мамалик» (билеушілердің хатшысы) деп атаған. Одан басқа, сарай хатшысы патшаға ең жақын адам ретінде саналған. Себебі сарай хатшысы ең көп уақытын патшаның жиынында, кездесулерінде өткізетін болған. Сарай хатшысы жай ғана сарай хаттары, мен сарай хаттамаларын жазушы, қайта көшіруші емес, бәлкім сарайдағы бүкіл құпияны білетін және сол құпияларды сақтайтын сенімді адам ретінде қарастырылған. Осы ретте, сарай хатшысы патшаның өмірбаянын, ерліктерін, жорықтарын да жіпке тізгендей жазып отыруы арқылы белгілі бір билеушінің жылнамашысы, яғни тарихшысы қызметін атқарған. Мысалы, Иранда Сефевидтер әулетінің танымал билеушісі І шах Аббастың бас хатшысы Ескендірбек Түркмен осы патшаның өмірбаяны мен ерліктерін баяндайтын «Тарих-и алам ара-йи Аббаси» атты әрі қомақты әрі тарихы маңызды еңбекті жазған. Хатшы яғни «мунши» қызметінің артуымен сарайға келіп түсетін барлық дипломатиялық хаттар, құттықтаулар, бітімшарттар мәтіні мен жеңіс декларацияларын жүйеге түсіріп, қайта көшіріп, бірнеше нұсқасын бірнеше жерде сақтау ісі жолға қойылады. Бұндай ыждағаттылықпен жұмыс істеу уақыттың талабы болатын. Сол кезде Иран патша сарайларынан басқа патшалар, билеушілер, шахтар мен корольдердің сарайында да тура осындай сарай концеляриясы жұмыс істейтін болған. Сондықтан уақыт талабына сай, сарай хатшыларының сарайдың тыныс-тіршілігінен алатын орны артып, ерекше ілтипатқа ие болған кезде дүниеге келген көптеген парсы тіліндегі (түрік және араб тілінде де осындай хаттар жинағы жазылған) жазба мұралар «муншаат», «макатиб ва муншаат», «муджму'а ва джунг» немесе «мажму'ай макабит», «инша», «инша'ат» деген аттармен сақталған. Айта кету керек жай, осындай сарай хатшыларының қолымен жазылған қомақты тарихи шығармалар ел арасына кең тарап, ал олардың хаттар жинақтары мен сарай хаттамалары ел арасына азырақ танылған. Бұның өзіндік себептері де жоқ емес. Қомақты тарихи шығармаларды жазып қалдырған сарай хатшылары маңызды мемлекеттік хаттардың жинағын «мажму'а» немесе «макатиб» деп атап, олардың бірнеше нұсқасын дайындайтын болған. Сондағы мақсаты сарай хаттары жоғалмасын, тарихи мәнін жоймасын деген ниетпен көшіріп отырған. Яғни, бір нұсқасы жоғалған күннің өзінде екіншісі сақталсын деген ниеттен туындаған. Десек те сарай хаттарын арнайы көшіріп жазудың тағы бір себебі бар. Белгілі бір билеушінің дипломатиялық хаты өзге бір билеушіге жөнелтілгенде, түпнұсқасы (патшаның мөрі мен қолы қойылған) елшілер арқылы жіберіліп, осы хаттар мәтінінің дәлме-дәл көшірмесі жасалып, кім арқылы, қай кезде жөнелтілгеніне дейін хатталып отырған. Көптеген билеушілер осындай әдіс арқылы өздері жазған хаттардың мәтіндерін біліп отыруды көздеген. Ал адресаттың хаты келіп жетісімен, оның да көшірмесі дайындалып, түпнұсқа хаттарды бөлек сақтау жүйесі жұмыс істеген. Әрине, сарай төңкерістері болған кезде кейбір түпнұсқа хаттар жоғалып, өртеліп кеткен кездер де кездеседі. Иран патшаларының сарайында да осындай жүйе жұмыс істеп, нәтижеде көптеген хаттар жинағы бүгінгі күнге жеткен. Оларды зерттеудің қиыншылығы осы сарай хаттар жинағының аттарының бірдей болуында. Яғни, көптеген хаттар жинағы «макатиб» немесе «мажму'а» деген атпен сақталған. «Мажму'а» немесе «макатиб» деп аталатын қолжазбалар Иран кітапханаларында көптеп ұшырасады. Алайда, біз іздеген хаттар жинағы жүздеген «мажму'а» шығармаларының қайсысынан кездесетінін білу үшін олардың әрқайсысына тапсырыс жасап, арнайы оқып, зерттеп барып қана анықтауға болады. Десек те кейбір осындай сарай хаттары жинағының анықтауыштары кездесіп те қалады. Сондай хаттар жинағының бірі – «Иншай Тахир Вахид» деп аталады. Кітап ретінде арнайы түптелген бұндай қолжазбалардың атына қарап, ішінде қандай дипломатиялық хаттар бар екендігін бір дегенде анықтау қиын. Бірақ, Тахир Вахидтің кім екенін анықтау арқылы қолжазбаның құндылығын анықтау қиын емес. Сондықтан біз қарастырғалы отырған дереккөздің анықтауышы болып тұрған Тахир Вахид кім деген сұраққа жауап іздейік.

Тахир Вахид Иранда Сефевидтер әулетінің билеушісі ІІ Шах Аббастың (1642-1666 жылдар аралығында билік құрған) бас сарай хатшысы болып ұзақ жылдар қызмет атқарған тарихшы. Толық аты-жөні – Мұхаммад Тахир Хусейн Вахид Қазвини [Ибрахим Дехган, 1349/1970, 13 б.]. Мұхаммад Тахир Вахид (1605/6-1699) өзінің шешендік өнерімен, ақындығымен, әрі көркем жазуымен сефевидтер әулетінен шыққан билеуші ІІ Аббас шахтың назарына ілігіп бас хатшы (мунши әл-мамалик) дәрежесіне ие болған [Ибрахим Дехган, 1349/1970, 14 б.]. Бас сарай

хатшысының міндеті тек қана хаттарды жазу немесе көшіру емес, сол билеушінің ата-бабасынан бергі тарихын да жазып қалдыру болған. Егер бұған дейінгі сефевидтер әулетінің адуынды билеушісі I Шах Аббастың (1598-1624 жылдар аралығында билік құрған) бас сарай хатшысы Ескендірбек Түркмен «Тарих-и алам ара-йи Аббаси» шығармасын жазып қалдырса, Мұхаммад Тахир Вахидтың алдында да тура сондай міндет тұрған болатын. II Шах Аббас өзінің даңқты атасы I Шах Аббасқа қатты еліктеген. Сондықтан атасының атымен аталғанды жөн санаған. II Шах Аббастың жанында жиырма үш жылдай тұрақты түрде сарай хатшысы қызметін атқарған Мұхаммад Тахир Вахид осы патшаның өмірбаяны мен ерліктеріне арналған «Аббас-нама» атты тарихи еңбекті жазады. Сол кездегі дәстүрге сай автор еңбегін патшаға арнайды. «Аббас-нама» шығармасын автор өзі куә болған тарихи оқиғаларға негіздеп жазған. «Аббас-нама» шығармасы кейде «Шах Аббас сани» (екінші шах Аббас) деп те аталады. «Аббас-нама» шығармасы «Тарих-и алам ара-йи Аббаси» еңбегінің құндылығымен бірдей бағаланады. Себебі, билеушінің өмір сүрген әрбір жылындағы тарихи оқиғаларды баяндайтын ең құнды еңбек осы шығарма. Алайда, II Шах Аббас өзінің адуынды атасындай үлкен реформалар мен үлкен ерліктер жасамағандықтан, «Аббас-нама» шығармасы да атасынан қалған елдің шекарасын барынша сақтауға тырысқан билеушінің тарихы ретінде қарастырылады.

Бұл тарихи шығарманың үш тізімі сақталған. Оларды Тегерандағы Мәжіліс [Фихристи кітапхана-йи маджлис-и шаураи ислами, Т. 38., 165 б.], Маркази [Фихристи кітапхана-ий маркази данишгах-и Тихран, Т. 16., 717 б.] және Малек [Фихристи кітапхана-йи мелли Малек, Т.3., 553 б.] кітапханаларының қолжазба қорларынан кездестіре аламыз. Сонымен қатар, «Аббас-нама» шығармасы мен осы шығарма туралы қысқаша ғылыми аннотацияны бірнеше парсы қолжазбаларының каталогынан кездестіруге болады [Стори, 315:1; Брегель, 1282; Мушар, 724; Мунзави, 4361; Миклухо-Маклай, 349]. «Аббас-нама» шығармасының қолжазба нұсқасы Иранда зерттеліп, жарық көрген. Алғаш рет бұл шығарманы зерттеп, ғылыми айналымға енгізген ғалым – Ибрахим Дехган [Ибрахим Дехган, 1349/1970, 353 бет]. Жарық көрген жылына қарап, кітаптың ертеректе жарық көргеніне көз жеткіземіз. Өкініштісі «Аббас-нама» шығармасы әлі күнге дейін екінші рет баспадан жарық көрмеген. Сондықтан Ибрахим Дехган баспаға әзірлеген «Аббас-нама» кітабы қазірше осы шығарманың жалғыз басылымы болып табылады.

Мұхаммад Тахир Вахид сарай хатшысы, жылнамашысы әрі ақын ретінде түрлі тақырыптарға арналған шамамен жиырмадан астам шығарма жазып қалдырған. Бірақ сол шығармаларының ішіндегі «Аббас-нама» шығармасы тарихи шығарма ретінде құнды еңбек ретінде бағаланатыны сөзсіз. Құнды болатын себебі де жоқ емес. «Аббас-нама» шығармасының соңына қарай қызықты мәлімет кездеседі. Шағын ғана мәліметте қазақ патшасының елшісі келгендігі жазылған. Оқиға орын алған жыл – 1072/1662 жыл. Қысқаша мәліметте қазақ патшасынан елші бұрын-соңды келгендігі, осы жолы бірінші рет келіп, елшісі арқылы жоғары мәртебелі Иран шахына өзінің сенімін білдіретінін жеткізгені сөз болады. Ал Иран шахы алыс жерлерден келген қазақ патшасының елшісін сол кездегі рәсімге сай қабылдап, шығарып салғаны жазылған [Ибрахим Дехган, 1349/1970, 313 б.]. Бұл кезде (1662) қазақ хандығы қожырау кезеңін бастан кешіргені тарих беттерінен мәлім. Сондықтан бір ауыз сөйлем болса да, бұл мәлімет қазақ хандығының тарихын зерттеуге өзіндік септігін тигізетіні анық. Сонымен қатар, сол кезде бас сарай хатшысы болып жұмыс істеген Мұхаммад Тахир Вахид қазақ патшасының елшісі әкелген хаттың мәтінімен таныс болуы немесе қазақ патшасынан келген елшіден беріп жіберген жауап хаттың мәтінін қайта көшіріп, оның хаттамасын жасауы әбден мүмкін. Осы ретте Тахир Вахидтың хаттар жинағын зерттеу маңыздылығы туындайды.

Хаттар жинағынан басқа Тихир Вахид парсы және кейде түрік тілдерінде ғазалдар, маснавилер жазумен қатар дін, философия тақырыбына арналған бірнеше шығарма жазғаны мәлім. Бұл шығармалар Иранның өзінде арнайы зерттелмеген. Сарай хатшысы ретінде Мұхаммад Тахир Вахид патша сарайына келіп жеткен әрбір хаттың көшірмесін жазу міндетіне сай хаттар жинағын жеке жинақ ретінде жазып қалдырған. Ол өзінің жинағының атын «Иншай Тахир Вахид», яғни Тахир Вахидтың жазулары тіпті кейде «Тахир Вахидтың тарихы» (Тарих-и Тахир Вахид) деп атаған. Мұндай иншалар Иран кітапханаларының қолжазба қорларында көптеп кездеседі. Мұхаммад Тахир Вахидтың «инша» шығармалары кейде бірін-бірі қайталаса, кейде ішіндегі хаттар мазмұны әртүрлі болып келеді. Шамасы, Мұхаммад Тахир Вахид жиырма үш жылға созылған сарай

хатшысы қызметі кезінде бірнеше «инша» жазған болса керек. Яғни, алғашқы 4-5 жылда келіп түскен хаттар жинағы, келесі 4-5 жылда жиналған хаттар жинағы деп шартты түрде бөліп, әр бөлікке «Иншай Тахир Вахид» деп жазып, әр жылдары келіп түскен дипломатиялық және басқа да сарай хаттарын жеке-жеке хаттап отырған деп ойлаймыз. Оған дәлел ретінде Тегеран университеті жанындағы Орталық кітапхананың қолжазба қорында «Иншай Тахир Вахид» қолжазбасының бір нұсқасы сақталса, [Фихристи кітапхана-йи маркази данишгах-и Тихран. Т.9., 1189 б.] екіншісі Мәжіліс кітапханасының қорында сақталған [Фихристи кітапхана-йи маджлис-и шаураи ислами, Т.1., 47 б.]. Мұхаммад Тахир Вахид жазып қалдырған екі хаттар жинағын да қарап шықтық. Бұдан түйгеніміз, екі қолжазба екі түрлі кезеңдегі хаттарды қамтитындығы. Яғни, біріншісінде шайбанидтер әулетінің билеушілері мен сол кездегі Үндістан, Осман империясының сұлтандары мен басқа да хаттар енген. Ал екінші хаттар жинағына шайбанидтерден кейін билікке келген аштарханилер, моғол билеушілері мен Осман түріктерімен алмасқан дипломатиялық хаттар енген. Алайда, екеуінде де қазақ хандарымен алмасқан хаттар туралы ешбір дерек кездеспейді. Мұхаммад Тахир Вахидтың «Инша» хаттар жинағын іздеуімізді тоқтатпай, өткен жылға «Халық – тарих толқынында» атты мемлекеттік бағдарлама аясында Үндістан еліне жасаған ғылыми экспедиция барысында жалғастырдық.

Үндістандағы араб, парсы және түрік тілдеріндегі қолжазба қорларында бұрындары да отандық зерттеушілер жұмыс істеген. Алайда бұл сапар мемлекет тарапынан мақсатты түрде ұйымдастырылған тұңғыш арнайы сапар деуге толық негіз бар. Оның үстіне т.ғ.д. Л.Ерекешева екеуіміз Үндістандағы жұмыс жасаған қолжазба қорларында (Делидегі «Нұр» микрофильмдер орталығы, Хайдарабаттағы Салар-и джанг кітапханасы мен музейі, Патнадағы Худа-Бахш атындағы шығыс қолжазбалар кітапханасы) бұрын-соңды қазақстандық ғалымдардың жұмыс істемегендігі белгілі болды. Сонымен Үндістандағы парсы және түрік тілдеріндегі қолжазба қорларындағы жұмыс туралы айтпас бұрын азды-көп не үшін осы елге экспедиция ұйымдастырылғандығы жайлы айта кеткенді жөн санадық.

Үндістанда парсы тілі Бабыр шах пен оның ұрпақтары билікте болған кезде (1526-1858 жж.) ресми сарай тілі болғандығы баршаға мәлім. Парсы тілі бірнеше ғасыр бойы жоғары элитаның ғана тілі емес, бәлкім дипломатияның, іс жүргізу құжаттарының, поэзия мен тарихи шығармалардың, ресми сарай құжаттарының тілі қызметін атқарады [О.П. Щеглова, 2001, 6 б.]. Бұл дәстүр жалғаса беруі мүмкін еді, алайда дәстүрдің жойылуына ағылшындардың отарлау саясаты мен ағылшын тілінің Үндістанның ресми тіліне айналуы себеп болады. Екіншіден, XVIII ғасырдың 80-90 жылдар ағылшындары Үндістанды жаппай отарлау жылдары болып саналады. Алайда, жергілікті халықтың тілін, әдебиетін, тарихын білмейінше, бұл халықты отарлау және толығымен бағындыру мүмкін емес екендігін білген ағылшындықтар сол кездегі жергілікті моғол билеушілерінің ресми тілі парсы тілі мен парсы тіліндегі жазба мұраларды зерттеуге кіріседі. Сол кездерден бастап, алғаш рет ағылшын шығыстанушыларының атсалысуымен Үндістанда сақталған парсы тіліндегі қолжазбалар тізімге алына бастайды және олардың ішіндегі құнды дегендері Индия офис, Британ музейі, Оксфордтағы Бодлеан кітапханаларының қолжазба қорларына өткізіледі. Үндістанның Патна қаласындағы Худа-Бахш шығыс қолжазбалар кітапханасының қорында сақталған қолжазбаларды тізімге алуды және зерттеуді ағылшын ғалымы Е.Д.Росс бастаған шығыстанушылар бастаған [Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore, 1918, p.7]. Кейіннен жергілікті ғалымдардың атсалысуымен Дели, Хайдарабат, Рампур, Патна және Калькутта қалаларындағы қолжазбалар қорында сақталған шығыс қолжазбаларын жергілікті ғалымдар тізімге алып, каталогын жасауды қолға алады. Оған дәлел ретінде Хайдар-Абад қаласындағы Салар-и джанг музей және кітапханасының каталогын [A catalogue of the Persian manuscripts in The Salar Jung Museum and Library, 1965], Рампурдағы Раза кітапханасының каталогы [Catalogue of Persian manuscripts of Rampur Raza Library, 1996] мен Патна қаласындағы Худа-Бахш шығыс қолжазбалар кітапханасы қорының каталогтарын атап көрсетуге болады [Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the Khuda Bakhsh oriental public library, 2010].

Үндістанда парсы тіліндегі қолжазбалардың көптігі де, олардың каталогтары жасалғандығы да қуантарлық жай. Сондықтан болса керек, Делидегі «Нұр» микрофильмдер орталығының каталогтарын қарап отырып, ішінде «Иншай Тахир Вахид» деген қолжазбаның бар екендігіне көз жеткіздік. Тапсырыс беріп, оқып, көшірмесін дайындадық. Ұзақ жылдар бойын Ирандағы қолжазбалар

қорынан іздеп, таба алмаған маңызды дерек осы жерден табылды. Ол – Қоқанды билеушісі Әбдурахим ханның (би) қазақтың ханы Тәукеге жазған жауап хаты болатын. Бұдан кейін Хайдарабাদ қаласындағы Салар-и джанг музей және кітапханасының қолжазба қорынан тағы бір «Иншай Тахир Вахид» қолжазбасы табылды. Енді, Үндістанның екі түрлі қаласындағы қолжазба қорларынан табылған екі бірдей «Иншай Тахир Вахид» шығармасының Үндістан жерінен табылуына тоқтала кетейік.

Мұхаммад Тахир Вахидтің шәкірттері көп болғандығы туралы ирандық ғалым И.Дехган жан-жақты баяндаған [Ибрахим Дехган, 1349/1970, 15-16 бб.]. Бұдан тыс, қарапайым логикаға сүйенсек те мұндай танымал сарай хатшысының 23-жылдық қызметі кезінде көптеген шәкіртті тәрбиелуі әбден мүмкін жағдай екендігіне көз жеткізе аламыз. Иран шахтарының сарайында бір ғана сарай хатшысы жұмыс істемеген. Олардың саны кемінде отыз, кейде қырық, елу тіпті жүзге жуық адам жұмыс істеген. Әрине, олардың ішіндегі тек біреуі ғана патшаның бас хатшысы қызметін атқару мәртебесіне ие болған. Ал, қалған сарай хатшыларының өзі бірнеше топқа бөлініп, әр топ өзіне тиісті жұмыспен айналысқан. Яғни, бір топ тек қағаз дайындаумен, екінші топ тек сия жасаумен, үшінші топ қағаздарды кесіп, кітап ретінде түптеумен, басқа бір топ қолжазбаны безендірумен, тағы бір топ мұқаба жасаумен, ал келесі бір топ көркем жазумен қолжазбаны әрлеумен, соңғы бір топ қайта көшірумін айналысқан. Шынтуайтына келгенде сарай концеляриясының қызметін бір институт деп атауға болады. Ең қиын жұмыс қайсы топтікі екенін айту қиын. Себебі барлық топтың жұмысы бір-біріне байланысты. Оның үстіне көшіруші топтың өзі бірнеше адамнан тұратындығын ескерсек, сол топтаға әрбір хатшы әртүрлі жазулармен жазатын болған. Бірінің жазуын келесісі қайлаталамауға тырысқан. Жалпы алғанда, Иран шахтарының сарай хатшылары сефевидтер әулеті билікте болған тұста үлкен танымалдыққа ие болған. Ирандық хатшылардың өлеңдетіп, әрбір сөзін астарлап жаткізу стилі көршілес елдердегі хатшылардың назарын өзіне сөзсіз аударған. Осы тұста бір хаттың жазылу тарихы туралы айта кеткен жөн. Бұл тарихи хатты Иран шахы Тахмасп Осман императоры Селимге арнап жазған. Сұлтан Сүлейменнің таққа отыруға лайықты емес деп саналған ұлы Селим таққа отырады (1566-1564 жж.). Шах Тахмасп өмір бойы Сұлтан Сүлейменмен алысып өткендіктен, оның орнына таққа отырған ұлы Селимге ерекше бір хат жолдау керек деп шешеді. Нәтижеде, сегіз ай бойы сексеннен астам адам қатысқан (ішінде ақындар, ғұламалар, тарихшылар бар) сарай хатшылары 75 беттік хат дайындайды [З. Себаиан, 1358/1979, С. 178]. Хат дайын болғанша шах Тахмасп хаттың мәтінін бірнеше рет оқытқызып, түзетулер енгізіп, өзі де редакциялауға қатысады. Бұл хатта Иран шахы Сұлтан Селимге әкесінің өліміне көңіл айта отырып, оның таққа отыруымен құттықтап қана қоймайды. Сондай-ақ осы хат арқылы өзінің ақылы мен парасатын, даңқы мен осал қарсылас еместігін көрсетуге тырысады. Бір ғана дипломатиялық хаттың жазылу тарихына қарап отырып, сарай хатшыларының қызметінің жауапты әрі ауыр жұмыс болғандығына көз жеткіземіз. Сонымен қатар, ирандық хатшылардың осындай ұзақ-сонар хаттары олардың даңқын арттыра түскені белгілі. Сондықтан болса керек, Үндістандағы моғол билеушілері Ираннан хатшылар алдыртып отырған. Біздің шамалауымыз бойынша Мұхаммад Тахир Вахидтың шәкірттерінің бірі Үндістанға аттанған. Бұл хатшы моғол патшаларына қызмет етуге барғанда өзімен бірге осы күнге дейін өзі көшірген хаттар жинағын алып барған деп есептейміз. Осы хатшы сол кездегі танымал сарай хатшысы болған Мұхаммад Тахир Вахидтың «Иншай Тахир Вахид» хаттар жинағын алып барған болуы керек. Себебі әрбір хатшы үлгі ретінде өзінің ұстазының жазуларын қолданатын болған. Әдетте ортағасырлық дипломатиялық хаттармен танысқанда, мәтіннің жартысынан астамы адресатты мақтауға арналатындығына куә боламыз. Ал адресатқа айтқысы келген нақты сөзі бірнеше сөйлем, ал қалғанының бәрі де поэтикалық жанрда жазылған мадақтаулар мен қолпаштау сөздер. Мәтіннің өзі таза парсы тілінде емес, арабша аралас парсы тілінде жазылатын болған. Мақтаулар мен көпшік сөздер барлық хаттарда қайталанып отыратындықтан, бір хатта пайдаланылған мадақтау сөздерді келесі хатта та пайдаланылғаны берген. Осы айтылған себептердің бәрін ескере отырып, «Иншай Тахир Вахид» шығармасының Үндістан қорларында сақталуын, танымал хатшының шәкірттері арқылы барғанымен түсіндіруге болады. Әрине, бұдан басқа да себептері болуы мүмкін, алайда ол жағы анықталмағандықтан қазірше жоғарыдағы пікірге тоқтаймыз.

Сонымен «Иншай Тахир Вахид» шығармасының екі бірдей нұсқасы Үндістанның екі түрлі қаласынан табылып отыр. Бұл екі нұсқа аттары бірдей аталғанымен ішкі мазмұны жағынан

айрмашылықтары бар. Хайдарабадтағы Салар-и джанг музей және кітапханасынан табылған қолжазбаның парақтар саны – 168, беттер саны – 336. Жазуы насх аралас насталиқ жазуы. Әр беттегі жолдар саны – 11. Қолжазбаның қайта көшірілген уақыты – 1193/1779 жыл, көшірушінің аты-жөні белгісіз. Ал Дели қаласындағы «Нұр» микрофильмдер орталығында сақталған «Иншай Тахир Вахид» қолжазбасының парақтар саны – 110, беттер саны – 220. Қайта көшірген – Муна Рам, көшірілген уақыты шамамен XVIII ғасырдың басы. Бұл қолжазбаның түпнұсқасы Алигарх мұсылман университеті жанындағы Маулана Азад кітапханасы қорында сақталған. Қолжазбаның жазуы талиқ аралас насталиқ жазуы. Әр беттегі жолдар саны – 25. Қолжазба тоза бастаған сәтте қайта көшіріп отыру қалыптасқан дәстүр. Бұған қосымша Үндістанда әлі күнге дейін қолжазбаларды қайта көшірумен айналысатын адамдар кездеседі. Сондықтан шығарманың авторы 1699-жылы дүние салғанын ескерсек, сол кезден бері Мұхаммад Тахир Вахидтың қолжазбасының қайта көшірілуі әбден мүмкін жай. Енді, ішкі мазмұнынан келетін болсақ, Хайдарабад тізімінде 73 тақырып қамтылған. Олардың қырық шақтай тақырыбы түрлі хаттар болса, екеуі жеңіс бітімшарты (фатх-нама), қалғандары Мұхаммад Тахир Вахидтың әр кездері өз шығармаларына жазған кіріспелері (алғысөз) болып табылады. Кіріспелерінің бірі – түрік тілінде жазылған. Хаттардың ішінде де черкестердің үлкеніне жазған хаты түрік тілінде жазылған. Бұған қарап, автордың түрік тілін жақсы білгендігіне куә боламыз. Айта кетер жай, бұл жинаққа енген хаттардың бәрі де дипломатиялық хаттар емес. Хаттардың арасында Тахир Вахидтың өзінің қазвиндік досына, танысына, Қазвиннің қазысына, хатшы досына, бауырына, баласына жазған хаттарын да кездестіруге болады. Ал, Алигарх тізіміне (Нұр микрофильм орталығында микрофильмі сақталған) келетін болсақ, оның беттер саны да, әр беттегі жолдар саны да көп әрі тығыз жазылған. Сонымен қатар, Алигарх тізіміне енген тақырыптар саны айтарлықтай көп, яғни 200-ден асады. Бұл тізімде де белгілі билеушілерге, сұлтандарға жазылған хаттармен бірге қарапайым адамдарға жазған хаттардың мәтіні кездеседі. Олардың ішінде хатшы Хусейнге, хатшы Хасанға, қазвиндік досқа, танысқа жазған хаттарды айта кеткен жөн. Екі тізімде тақырыптар қызыл түсті сиямен, ал негізгі мәтін қара түсті сиямен жазылған. Ең қызығы екі тізімде де Әбдурахим бидің Тәуке ханға жазған жауап хаты кездеседі. Екі тізімдегі хаттың көшірмесін мұқият оқып шығып, нәтижесі туралы төмендегі пікірді ұсынамыз.

Біріншіден, бұл дипломатиялық хат – жауап хат. Хаттың тілі – парсы тілі. Әдеттегідей хаттың тақырыбы қызыл түсті сиямен «*Әбдурахим-ханның өз тарапынан қазақ уәлиі Тәуке ханға жазған хаты*» - деп жазылған [Республикалық тарихи материалдарды зерттеу орталығы, қолжазба: 22]. Бұл жердегі Әбдурахим хан – Қоқан хандығының негізін қалаушы Шахрух-ханның (би) үлкен ұлы, көбінесе Әбдурахим би деген атпен танылған. Ал, Тәуке ханға қатысты айтатын болсақ, көптеген билеушілерді «уәли» деп атау сол кездегі дипломатиялық хаттарда жиі кездеседі. Мысалы, Әбдул-Әзиз хан - Түркістан уәлиі немесе Әбулғазиз хан - Үргеніш уәлиі және т.с.с. Осы хатты жазушы Қоқанд ханының үлкен ұлы Әбдурахим би (1722-1733), Тәуке ханның тұсында әлі билікке келмеген болатын (1626-1717/18), бірақ әкесінің орнына кез-келген уақытта таққа отыруы мүмкін тақ мұрагері еді. Шынында да Әбдурахим би Шахрух бидің үлкен ұлы әкесі өлген соң, билікке келеді. Қоқан қаласын астанасы етіп бекітіп, Әндіжан мен Ходжентті бағындырады. Самарқанд қаласын да аламын деп бірнеше рет шабуыл ұйымдастырып, нәтижеде өзі өлім құшады.

Екіншіден, бұл хатта қандай мәселе әңгіме болады деген сұраққа келетін болсақ, ол өзбектерге қатысты болғандығына көз жеткіземіз. Хатты жазушы Тәуке ханға көптеген мақтау сөздер айта отырып: «Ол дос (яғни Тәуке хан - Ғ.Қ.) өзінің хатын жолдау арқылы достығымызды әрлендірді. Шынайы дос (яғни Тәуке хан – Ғ.Қ.) хат жолдау арқылы достығымыздың маңыздылығын арттыра түсті» - деп жазады. Одан ары қарай негізгі мәселе сөз болады: «Өздерінің орнын білмейтін бір топ өзбектер туралы мәселеге келетін болсақ, олар кейде көрпесіне қарай көсілмей, одан артық көсіледі. Адамшылық (шынайылық) тілін біржолата кесіп тастап, араға көптеген топан сулар мен толқындар тастайды. Жоғары мәртебелінің (яғни, Тәуке ханның – Ғ.Қ.) жіберген елшілері осы тайпаның (яғни өзбектердің – Ғ.Қ.) қарақшыларының қолынан әрең дегенде құтылып, құдайдың қалауымен патша сарайының босағасына жетті. Осы тұздай ащы шындықты тек шүкіршілік дариясы ғана сабасына түсіреді», деген сөйлемнен соң екі жол өлең жазылған:

Жаратушының мейірімі сені қолдасын,
Шектен шыққандарды рәсуа етсін.

Бұдан ары қарай билеушінің (яғни Әбдурахим бидің әкесі Шахрух би) көптеген әскерді жіберіп ол аймақтың ойранын шығарғаны жазылған. «Енді жаратушының қалауымен жоғары мәртебелінің (яғни, Тәуке ханның – Ғ.К.) ісі жолға түсті (оңғарылды), ол жерлер жоғары мәртебелі билеушіге бағынатын болды, қызметін жасайтын болды. Анық нәрсе, егер қажет болған жағдайда, сіз қаласаңыз өтінішіңіз амалға асатын болады. Осы орайда, дұшпанды сеспей қатыратын бірнеше алысқа ататын соғыс қаруы, бірнеше қынға салынған семсер опасыз дұшпанды жою үшін жоғары мәртебеліге жіберілді» - деп аяқталады.

Бұл хаттың жауап хат екендігін ескере отырып, Тәуке ханның хаты не туралы болғандығын шамалауға болады. Тәуке ханның сұраған мәселесі де осы бір топ «көрпесіне қарай көсіле қоймайтын» өзбектер туралы болғанын аңғарамыз. Бұл мәселеде Қоқан билеушісі қол ұшын беріп, мәселені шешуге атсалысқаны осы хаттан анықтала түседі. Хатта, екі мәселе анық емес. Бірі – хаттың жазылған жылы, екіншісі – хаттың қалайша ирандық сарай хатшысы әрі тарихшысы Тахир Вахидтың хаттар жинағына енгендігі. Бірінші сұраққа келетін болсақ, бұл хат Тәуке ханға жазылған жауап хат болғандықтан 1717-18 жылға дейін жазылған хат. Бірақ нақты қай жылы жазылғанын әлі нақты анықталған жоқ. Бұдан басқа Әбдурахим би бұл кезде нағыз ержеткен кезінде болатын (1700-1732), яғни 1717/18 жылдарда 17-18 жастағы жігіт. Тарихта 13-14 немесе 16-17 жасар тақ мұрагері кеңесшісімен ақылдаса отырып, дипломатиялық хаттарға жауап хат жазып, алыс-жақыннан келген елшілерді қабылдай беретін болған. Иранның өзінде көптеген патшалар бала кезінде таққа отырғаны белгілі. Мысалы, 53-жылдан астам билік құрған Иран шахы Тахмасп таққа отырғанда он жасқа да толмаған бала болатын. Бірақ, соған қарамастан, өзге елдің билеушілеріне жауап хат жазып, өзі де үлкен келіссөздерге қатысып отырған. Сондықтан, осы кезеңге қатысты құжаттарды саралай отырып, хаттың жазылған нақты жылын әлі де анықтай түсеміз деген ойдамыз.

Енді, екінші сұрағымызға келетін болсақ, Әбдурахим би мен Тәуке ханның арасындағы хат қалайша ирандық тарихшы әрі сарай хатшысының хаттар жинағына енген деген сұрақ бәрімізді мазалайтыны сөзсіз. Тахир Вахидтың жақсы тарихшы, мықты сарай хатшысы екендігінде еш күмән жоқ. Алайда, хаттың Иран шахына арналмағанын ескерсек, бұл хаттың ирандық сарай хатшысының хаттар жинағына қалайша енді екен. Осы сұраққа жауап беру үшін жоғарыдағы хатты тағы бір рет мұқият оқитын болсақ, хатта Тәуке ханның елшісіне жолда өзбек қарақшылары тап болып, елші тобының әрең дегенде аман қалғандығы айтылған. Демек, Тәуке ханның елшісі арқылы жіберген хат қолды болған. Нәтижеде елшілердің өз аузынан Тәуке ханның айтқысы келгенін естіп, оған арнайы жауап жазған деген пікірдеміз. Әрине, бұл хаттың зерттеушілер тарапынан тағы бір үлкен кемшілігі бар. Ол – хаттағы мөрдің жоқтығы. Мөрсіз хат болмайды. Жоғарыда айтылған сарай концеляриясының жұмысына сай, Әбдурахим бидің қолы мен мөрі басылған хаттың көшірмесі жасалып, содан кейін Тәуке ханға жіберілген. Түпнұсқа хатты ендігіде Тәуке ханның сарай концеляриясынан іздегеніміз жөн. Ал, Тәуке ханның түпнұсқа хатының табылмауын қолды болғандығымен байланыстырамыз. Осы орайда айта кетер жай, сол кездерде патша елшілерінің жолын қарақшылар арнайы торитын болған. Себебі әрбір елші сол елдің патшасының ең үлкен құпиясын сақтаушысы болып табылған. Сондықтан, елшіні қолға түсірсе, біріншіден оның құпиясына қол жеткізеді. Ал, екіншіден, елшілер белгілі бір патшаға үлкен сый-сияпатпен баратынын ескергенде, қарақшылар бағалы сыйлықтарды тонауды көздейтін болған. Осы себептердің бәрін ескере отырып, қолды болған Тәуке ханның хаты Иран патша сарайының концеляриясына немесе Моғол билеушілерінің концеляриясына келіп түсуі әбден мүмкін. Одан кейін, хатты арнайы көшіріп, хаттар жинағына енгізсе керек. Хайдарабат тізімінде Тахир Вахидтің иншасы 1192/1779 жылы қайта көшірілгендігі жазылған. Демек алғашқы жазылған кезі бұдан әлдеқайда бұрынырақ жазылған дегенді білдіреді. Алигарх тізімін қайта көшірген адам көптеген қателіктер жіберген және салақ жазылған. Бұл тізімнің қайта көшірушісі – Муна Рам, яғни жергілікті азамат. Бірақ, қайта көшірілген жылы белгісіз. Қағазы мен бояуына қарап, шамамен XVIII ғасырдың басы деп есептейміз.

Осы жерге дейін талдағандарымызды қорытындылайтын болсақ, біріншіден, мөрі жоқ және қол қойылмаған хаттар мұсылмандық шығыста жиі кездесетін жай. Алайда, бұл мәселе сол хаттың тарихи құндылығы ешбір төмендетпе алмайды. Ең бастысы, негізгі мәтіннің сақталуы және сол мәтінді ұрпақтан ұрпаққа жеткізу болғандығын айта кеткен жөн. Екіншіден, Тәуке ханға жауап хат

жазған Қоқан билеушісінің тақмұрагері Әбдурахим би, сол кездегі беделді адамдардың бірі болғаны тарихтан белгілі. Аштарханилерден дербес болғысы келген бұл әулеттің қазақ ханының тарапынан қолдау күтуі, екі хандық арасында достық қарым-қатынасты орнатуға мүдделі болуы уақыт талабынан туындаған. Жаңадан құрылған (1709) Қоқан хандығы үшін одақтастар, жақтастар керек болғандығы анық. Ал, қазақ ханы Тәукенің Қоқан билеушісіне елші жіберіп, хат жолдауы да уақыт талабы. Тәуке хан дүние салған соң (1717-18), қазақ хандығы үш жүзге бөлініп, әр жүзді жеке хан басқаратын күн туады. Олай болса, біз қарастырып отырған кезең, бір жағынан жоңғар шапқыншылығы, екінші бір жағынан үш жаққа тараудың алдында тұрған хандық, тағы бір жағынан көршілес мұсылман билеушілердің арасындағы бітпейтін жер мен билік дауы туындаған ауыр кезең. Шындығына келгенде бұл дәуірдің қазақ хандығы үшін қаншалықты ауыр болғандығын түсіну қиын, бірақ барлық факторларды ескеруге тиістіміз. Тәуке ханның ұзақ жылдар бойы (1680-1717/18) билікте болған кезде осындай дипломатиялық хаттар алмасу арқылы, барынша бейбіт жолмен көп мәселені шешуге тырысқандығын осы хаттың мәтінімен таныса отырып, аңғаруға болады. Қалай болғанда да, тарихи маңызы орасан зор бұл хаттың мәтінінің отан, судан аман қалып, бүгінгі күнге жеткенінің өзі үлкен олжа. Сонымен қатар, хаттың алыстағы Үндістан еліндегі Хайдарабад қаласында сақталуы бізге басқа да дипломатиялық хаттардың табылуы мүмкін екендігінен хабар береді. Олай болса, жаңа, тың мәліметтермен қазақ хандарына қатысты тарихымыз толығына түседі деген оймен қорытындылаймыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Дехган И. Аббас-нама. – Арак: Фарвардин, 1349/1970. – 13 б.
- [2] Дехган И. Аббас-нама. – Арак: Фарвардин, 1349/1970. – 14 б.
- [3] Фихристи нусхаха-йи хатти китапхана-йи маджлис-и шаураи ислами. – Т. 38. – Тегеран: Мәжіліс, 1374/1995. – 165 б.
- [4] Фихристи нусхаха-йи хатти китапхана-ий маркази данишпах-и Тихран. Т. 16. – Тегеран: Данишпах Тихран, 1369/1989. – 717 б.
- [5] Фихристи нусхаха-ий хатти китапхана-йи мелли Малек. – Т. 3. – Тегеран: Малек, 1365/1986. – 553 б.
- [6] Стори Ч.А. Персидская литература (био-библиографический обзор). – Т. I-III. – Л., 1927-1958 / Пер. с англ. и перераб., допол. Ю. Э. Брегель. – В 3 т. – М., Главная редакция «Восточная литература», 1972.
- [7] Дехган И. Аббас-нама. – Арак: Фарвардин, 1349/1970. – 353 бет.
- [8] Дехган И. Аббас-нама. – Арак: Фарвардин, 1349/1970. – 313 б.
- [9] Фихристи нусхаха-йи хатти китапхана-ий маркази данишпах-и Тихран. – Т. 9. – Тегеран: Данишпах Тихран, 1364/1985. – 1189 б.
- [10] Фихристи нусхаха-йи хатти китапхана-йи маджлис-и шаураи ислами. – Т. 1. – Тегеран: Мәжіліс, 1363/1984. – 47 б.
- [11] Щеглова О.П. Персозычная литографированная книга индийского производства (XIX в.). – СПб.: Петер-бургское востоковедение, 2001. – С. 6.
- [12] Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore. Prepared by Maulavi Abdul Muqtadir (Khan Saheb). – Patna, Superintendent Government Printing, Bihar and Orissa, 1918. – P. 7.
- [13] A catalogue of the Persian manuscripts in The Salar Jung Museum and Library compiled by Muhammad Ashraf. – Hyderabad, Andhra Pradesh, India. 1965.
- [14] Catalogue of Persian manuscripts of Rampur Raza Library compiled by dr.al-Hasan Siddiq. – Rampur: Rampur Raza library, 1996.
- [15] Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the Khuda Bakhsh oriental public library / Prepared by dr. Mohd. Ghaffar Siddiqi and dr. Salimuddin Ahmad. – Patna: Khoda Bakhsh Oriental public library, 2010.
- [16] Дехган И. Аббас-нама. – Арак: Фарвардин, 1349/1970. – 15-16 бб.
- [17] Себастиан З. Переписка во время Сефевидской династии. – Тегеран: Бонгахи нашр ва тарджума, 1358. – С. 178.
- [18] Республикалық тарихи материалдарды зерттеу орталығы, қолжазба: 22 (бұл шифр «Қазақстан және Орталық Азия тарихы мен мәдениетіне қатысты парсы және түрік тілдеріндегі қолжазбалар каталогы» жарыққа шыққанда реттік санымен көрсетіліп, орталықтың жаңа шифрын алуы мүмкін екендігін ескертеміз).

REFERENCES

- [1] Dehgan I. Abbas-nama. Arak: Farvardin, 1349/1970. 13 b.
- [2] Dehgan I. Abbas-nama. Arak: Farvardin, 1349/1970. 14 b.
- [3] Fihristi nuskahaye khatti ketapkhana-ye majlis-e shouraye islami. Vol. 38. Tegeran: Majlis, 1374/1995. 165 b.
- [4] Fihristi nuskahaye khatti ketapkhana-ye markazi daneshghahi Tehran. Vol. 16. Tegeran: daneshshah Tehran, 1369/1989. 717 b.
- [5] Fihristi nuskahaye khatti ketapkhana-ye melle Malek. Vol. 3. Tegeran: Malek, 1365/1986. 553 b.

- [6] Storey Ch.A. Persian literature (bio-bibliographical overview). Vol. I-III. L., 1927-1958. Tran. from Eng. Yu. E. Bregel'. Vol I-III. – M.: main editorial staff «Vostochnaya literatura», 1972.
- [7] Dehgan I. Abbas-nama. Arak: Farvardin, 1349/1970. 353 b.
- [8] Dehgan I. Abbas-nama. Arak: Farvardin, 1349/1970. 313 b.
- [9] Fihristi nuskhahaye khatti ketapkhane markazi daneshgahi Tehran. Vol. 9. Tegeran: daneshhah Tehran, 1364/1985. 1189 b.
- [10] Fihristi nushaha-ji hatti kitaphana-ji madzhlis-i shaurai islami. T. 1. Tegeran: Məzhilis, 1363/1984. 47 b.
- [11] Sheglova O.P. Persian language lithograph book of Indian production (XIX c.). SPb.: Peterburg Oriental Studies, 2001. p. 6. (in Russ.).
- [12] Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore. Prepared by Maulavi Abdul Muqtadir (Khan Saheb). Patna, Superintendent Government Printing, Bihar and Orissa. 1918. P. 7.
- [13] A catalogue of the Persian manuscripts in The Salar Jung Museum and Library compiled by Muhammad Ashraf. Hyderabad, Andhra Pradesh, India, 1965.
- [14] Catalogue of Persian manuscripts of Rampur Raza Library compiled by dr.al-Hasan Siddiq. Rampur: Rampur Raza library, 1996.
- [15] Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the Khuda Bakhsh oriental public library. Prepared by dr. Mohd. Ghaffar Siddiqi and dr. Salimuddin Ahmad. Patna: Khoda Bakhsh Oriental public library, 2010.
- [16] Dehgan I. Abbas-nama. Arak: Farvardin, 1349/1970. 15-16 bb.
- [17] Sevatian Z.. Correspondence during the Safavid dynasty. Tegeran: Bonghahi nashr va tarjoma, 1358. S. 178.
- [18] Respublikaliq tarixhi materyaldardi zertteu ortaligi, qoljazba: 22 (Bul shifr «Qazaqstan jane Ortaliq Asia tarixhi men madenietine qatisti parsi jane turik tilderindegi qoljazbalar katalogi jariqqa shiqqanda pettik sanimen korsetilip, ortaligtin jana shifrin alui mumkin ekedigin eskertemiz)

«ИНШАЙ ТАХИР ВАХИД» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Г. А. Камбарбекова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Казахстан, Центральная Азия, Иран, Индия, история, писарь, дипломатическая переписка, дворцовый протокол, казахи, шайбаниды.

Аннотация. В статье рассматривается источник под названием «Иншай Тахир Вахид», который ранее не был изучен отечественными исследователями. Персидский источник «Иншай Тахир Вахид» содержит более 45 дипломатических и других писем. Среди них автором обнаружено ответное письмо Абдурахим бия казахскому хану Тауке. Автор дает ценные сведения о дипломатической переписке рассматриваемого периода и раскрывает внутреннее содержание данного дипломатического письма.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 76 – 78

HISTORICAL WRITINGS' DATA ON BURKHAN AD-DIN KILIC

E. Molotova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: Historical Sources, History, Islam, Central Asia, Qarakhanid dynasty.

Abstract. The paper focuses on the personality of popular Central Asian “Saint” Burhan ad-Din Qilich, whose cult is most prevalent among the population of this region. The image of *Uvaysiya* Shaykh is closely related to Sufism. In the course of study of historical works containing data on Burhan ad-Din Qilich, the author identifies the extent of their scrutiny and reliability.

УДК 930.221(575):94(575).04/.05(092)

СВЕДЕНИЯ ИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ СОЧИНЕНИЙ О БУРХАН АД-ДИН КИЛИЧЕ

Э. М. Молотова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: исторические сочинения, история, ислам, Центральная Азия, династия Караханидов.

Аннотация. Статья посвящена изучению исторических сочинений, в которых зафиксированы сведения о легендарном святом Центральной Азии – Бурхан ад-дин Киличе. Автором статьи делается вывод, что ценность произведений заключается в том, что в ходе сравнительного анализа выявляется степень достоверности сведений изучаемых сочинений.

Письменные памятники средневекового Востока, дошедшие до наших дней, имеют важные сведения о событиях и исторических личностях Центральной Азии. Изучение их в комплексе дает возможность получить достоверные сведения, пополняя тем самым белые пятна в истории центральноазиатского региона.

Бурхан ад-дин Килич – историческая личность и одновременно полумифический герой, правитель и суфий. Одна из глав «Тазкира-йи Бугра-хан» повествует о жизнедеятельности суфия и его *караматы* [Рукопись, ЛЛ. 191⁶-198⁶]. Согласно генеалогии, приводимого в агиографическом сочинении, у караханидского правителя Султана Сатук Бугра-хана гази была дочь – Туркан ханим, которая была выдана замуж за Султана Малика Мади. У них родилась одна дочь. Ее выдали замуж за Саййид Камал ад-дин Маджнуна. От этого брака родился Султан Бурхан ад-дин Килич и дочь, которая была выдана замуж за младшего сына Джамал ад-дина Багдади – великого царя Баха' ад-дина (Джами). Эти же сведения упоминаются в «Бабур-наме» [«Бабур-наме», 1958, с. 26, 68].

Как отмечает С.Н. Абашин, согласно некоторым легендам, Бурхан ад-дин Килич предстает в виде героя-змееборца, победившего дракона [Абашин, 2001, с. 24]. В отличие от них в сведениях, зафиксированных в агиографическом сочинении «Тазкира-йи Бугра-хан», передаются качества вполне реальной личности. В частности в «Тазкира-йи Бугра-хан» говорится, что Бурхан ад-дин Килич, получив наставление от духа пророка Мусы стал *увайсом* [Рукопись, Л. 191⁶].

Значение имени «Килич» Махмудом ал-Кашгари объясняется следующим образом: «Хан, выполняющий все свои дела стремительно, подобно острому мечу» [Махмуд Кәшқәри, 1981, с. 465-466]. Согласно «Тазкира-йи Бугра-хан» в детстве Бурхан ад-дин, сделав деревянный меч, играл со своими сверстниками. Во время игры он случайно убил мечом одного из них. Родители повели Бурхан ад-дина к падишаху, чтобы определить ему справедливое наказание. Беседа с ребенком, правитель приказал ему ударить своим деревянным мечом корову. Бурхан ад-дин ударил своим (деревянным) мечом и разделил корову на две части. Удивленный огромной физической силой ребенка, падишах дал ему прозвище «Килич» и сказал ему, чтобы Бурхан ад-дин не расставался со своим мечом ни на минуту. В виде наказания он был изгнан из Узгенда. Он мог убить любого, кто произнес бы неуместное слово. Многие люди попытались убить его мечом, луком и стрелами, но тщетно. В данном высказывании подчеркивается неуязвимость Бурхан ад-дина, тем самым приближая его образ к образу богатырей героических эпосов.

Когда *авлия* достиг совершеннолетия, он начал носить два настоящих меча. Население стало бояться гнева Бурхан ад-дина. Появление двух мечей объясняется следующим образом: он унаследовал мечи от пра-пра-прабабушки. Мечи хранились в пещере. Через несколько лет изгнания около Узгенда появляется дракон. Жители убеждают Бурхан ад-дина вернуться из Самарканда в Узгенд. В этом эпизоде исторического трактата Бурхан ад-дин предстает в образе защитника страны. Как богатыри героических эпосов, после борьбы и победы над драконом он становится правителем. Именно этот эпизод послужил основой распространения легенд и преданий о нем как о змеборце, победившего дракона, о чем говорилось выше. В возрасте 55 лет Бурхан ад-дин Килич решил написать книгу под названием «Марта' ас-салихин ва зад ас-саликин», в котором он изложил свои мысли о том, каким путем можно стать более набожными. Это своего рода наставление правителя к молодому поколению [Литография, 1911, с. 342-346]. Данное сочинение исследовано американским ученым Девин ДеУисом, который указывает на наличие двух списков данной рукописи. Первый – стамбульский, хранится в рукописном фонде библиотеки Сулейманийе. Время переписи – 16 раби' I 723/25 марта 1323 г., переписчик – Сулейман ибн ал-Хусайн ибн Хабиб ар-Руми ал-Кайсари. Второй список вошел в сборник Наушахи в Лахоре. Он датируется 26 джумада II 1328/5 июля 1910 г. [Devin DeWeese, 2012, с. 8-9].

Сведения о Бурхан ад-дин Киличе встречаются в «ал-Мулхакат би-с-Сурах» Джамали ал-Карши, который пишет о своем путешествии в г. Узгенд в 668/1269-1270 г. Автор познакомился с одним из учеников шайха Буурхан ад-дина Килича – Джамал ад-дином ал-Харави ал-Ламиши, который жил при святом месте смотрителем в местности Ламиш. Услышав много историй о славе и доблести Бурхан ад-дин Килича Джамал ад-дин решил встретиться с ним и преодолел долгий путь из Хорасана в Фергану с целью познакомиться со святым и познать его чудотворство. По рассказам собеседника Джамали ал-Карши, Бурхан ад-дин Килич предстает образованным мусульманским ученым, преподававшим в *мадраса* в Узгенде. Среди окружавших его людей он славился пронизательностью и благочестивостью [История, 2005, с. 150-152].

В «Маджму'ат ат-таварих» (XVI в.) имеются сведения о том, что шайх перешел в суфийское братство *'ишкийя*, центр которого находился в Фергане. В разных источниках указываются разные города, где похоронен Бурхан ад-дин Килич. Основной *мазар* находится в г. Узгенде – столице Фарганы в XI-XIII веках. Махмуд ибн Вали (пер. пол. XVII в.) в своем сочинении «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» говорит о том, что в фарганском селении Касан жили две семьи *саййидов* – *саййид-аййима* и *саййид-тайак*. Последние, по мнению С. Н. Абашина, считаются потомками Бурхан ад-дин Килича, сам автор сочинения принадлежал к их числу. К числу своих родственников автор труда «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» также относит известных суфиев *маулана* Мухаммада Казии (ум. в 1514 г.) и Махдум-и А'зама (ум. в 1542 или 1549 г., похоронен около г. Самарканда), которые возглавляли суфийское братство *накишбандийя*. Примерно в это же время потомки и последователи Махдум-и А'зама составили генеалогию, соединившую его с Бурхан ад-дин Киличем и далее с Пророком. Эта родословная известна в нескольких списках, между которыми много различий в числе поколений и составе лиц. Согласно более распространенной ее версии, Махдум-и А'зама отделяет от потомка караханидов всего 4 поколения. В свою очередь, как отмечает С.Н. Абашин, последнего отделяет от его предполагаемого предка – восьмого шиитского имама'Али ибн Мусы ар-Риды (ум. в 818 г.) всего 9-10 поколений. Потомство «святого» суфия

принадлежало к очень знатному роду, представители которого занимали, по крайней мере, с конца XV в. и вплоть до XX в. высшие должности в мусульманской иерархии среднеазиатских государств. В их числе – многочисленные потомки Махдум-и А'зама: Исхак-х^баджа (ум. в 1599 г., похоронен около г. Самарканда), Афак-х^баджа (ум. в 1693 г., похоронен около г. Кашгар), «кашгарские х^баджи», а также *ишан* Муса-х^баджа (ум. в 1776 г., похоронен около г. Самарканда), кокандский шайх ал-ислам Ма'сум-х^баджа и его сын, писатель Хаким-х^баджа (перв. пол. XIX в.) и другие. В числе потомков Бурхан ад-дин Килича иногда называют маулана Пайендэ-Мухаммада Ахси-йи Файзабади (ум. в 1601 г., похоронен около г. Бухары), к которому возводит свою родословную семейство бухарских *ишанов* Шах-Ахси [Абашин, 2001, с. 24-25].

В заключение хотелось бы отметить, что письменные памятники, дошедшие до наших дней, являются прекрасными источниками средневековья и имеют на сегодняшний день исключительную ценность не только для филологов, но и для историков и источниковедов. Собранные богатые материалы восточных произведений позволяют нам анализировать сведения, выявляя тем самым достоверные данные по истории народов Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРА

- Рукопись ИВ АН РУз под инв. № 1991.
Бабур-наме. – Ташкент: Издательство АН УзССР, 1958.
Махмуд Қашқәри. Түркий тиллар дивани. – 1-қисим. – Үрүмчи: Шинжаң хәлқ нәшрияти, 1981.
Литография «Исхакия» ИВ АН РУз под инв. № 15227, 1911.
Devin DeWeese. The earliest reference to Ahmad Yasavi // IV International Scientific-Practical conference articles «Research problems of heritage and studies of Hodja Ahmed Yasawi». 2012.
История Казахстана в персидских источниках. – Т. I. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
Абашин С.Н. Бурханиддин-кылыч // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – Вып. 3. – М.: Восточная литература РАН, 2001.

REFERENCES

- Manuscript IV AN RUz. N 1991.
Babur-name. Tashkent: AN UzSSR publishing house, 1958.
Mahmud Qashqari. Turkiy tillar divani. 1-qisim. Urumchi: Shinjang xalq nashriyati, 1981.
«Iskhakiya» lithograph IV AN RUz N 15227, 1911.
Devin DeWeese Scientific-Practical conference articles «Research problems of heritage and studies of Khodja Ahmed Yasawi». 2012
History of Kazakhstan in Persian sources. T. I. Almaty: Daik-Press, 2005.
Abashin S.N. Burhanaddin-kilich. Islam in the territory of the former Russian Empire. Encyclopedic dictionary. 3 edit. M.: RAS East literature, 2001.

БУРХАН КИЛИЧЕ АД-ДИН ТУРАЛЫ ТАРИХИ ШЫҒАРМАЛАРДАН АҚПАРЛАР

Э. М. Молотова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: тарихи деректер, тарих, ислам, Орталық Азия, Қараханидтер әулеті.

Аннотация. Мақалада автор Орталық Азияда танымал болған әулия Бурхан ад-дин Қилич туралы мағлұматтар жиналған агиографиялық шығармаларды зерттеуге арналған. Шәйх-увайсийа бейнесы сопылықпен байланыс. Зерттеуші тарихи деректердегі Бурхан ад-дин Қилич туралы мәліметтердің зерттелген дәрежесі сонымен бірге олардың нақтылығын көрсетеді.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 79 – 84

**KAZAKH JUNGGAR RELATIONSHIP
IN THE XVIII CENTURY IN HISTORICAL COMPOSITION
OF «ISLAM-NAME» BY MOLLA ABD AL-ALMA**

Karimova Zulfiyam

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: written sources, Turkic sources, Central Asia, Kazakhstan, Kazakhs, Junggar, international relations.

Abstract. The article conducts analysis of sources available in the Eastern Turkistan work of the historian Molla Abdal-Alim 'Islam name' relating to the Kazakh-Junggar relations in the XVIII century. It offers for the first time the information relating to the situation in international relations in Central Asian in the XVII century and contains translation of important historical materials into the Kazakh language.

УДК 930.221:94(574)

**XVIII ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР БАЙЛАНЫСТАРЫ
МОЛЛА АБД ӘЛ-ӘЛІМДІҢ «ИСЛАМ-НАМЕ» ДЕРЕККӨЗІНДЕ**

З. К. Каримова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: жазба дерек, түркі дереккөздері, Орталық Азия, Қазақстан, қазақтар, жоңғарлар, халықаралық қатынастар.

Аннотация. Мақалада автор XVIII ғасырда жазылған шығыстүркістандық тарихшы Молла Абд әл-Әлімнің «Ислам-наме» (اسلام نامه) шығармасындағы қазақ-жоңғар қарым-қатынастарына тән мәліметтерін талдайды. XVIII ғасырда Қазақстан және Орталық Азия аумағында қалыптасқан саяси ахуалды зерттеуде маңызы зор аталмыш дереккөздің мәліметтері алғаш рет қазақ тіліне аударылып, оқырман назарына ұсынылып отыр.

XVIII ғасырдағы Қазақстанның шығыс, оңтүстік-шығыс аудандарында және оған шекаралас Шығыс Түркістанның солтүстік-батыс өңірінің саяси, әлеуметтік-экономикалық тарихында орын алған оқиғалар Молла Абд әл-Әлімнің «Ислам-наме» (اسلام نامه) дереккөзінде өз көрінісін тапқан.

Ғылыми айналымда дереккөздің В 311 және В 312 шифрларымен белгіленген екі нұсқасы мәлім [1, 22 б.]. Олар Ресейдің Санкт-Петербург қаласы Шығыс қолжазбалары институтында сақталған. Дереккөздің авторы туралы мәліметті оның өз шығармасынан табуға болады. Шығарма авторының есімі Молла Абд әл-Әлім, әдеби лақап аты – Шаир Ахун. Молла Абд әл-Әлім Шығыс Түркістанның Үш-Тұрпан қаласына жақын орналасқан Лөкчүн атты елді мекенде дүниеге келген [2, 320-321 бб.]. Ата-бабалары хандардың қызметінде болып, отбасымен бірге Қорғасқа жақын таулы жерде өмір сүргендігі туралы айтып өтеді. Бұл елді мекен заманауи Қазақстанның оңтүстік-шығысында, Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Ауданымен шекаралас аумағында орналасқан. Молла Абд әл-Әлім өмір сүрген кезеңде аталмыш аумақ Жоңғар хандығының билігі астында болған. «Ислам-наме» XVII ғасырдың екінші жартысында жоңғарлардың көмегімен Шығыс

Түркістандағы билікті қолына түсірген ақтаулы қожалардың рухани басшысы Аппақ Қожаның немересі Ахмад қожаға арнап жазылған болса да, шығармада негізінен XVIII ғасырдың ортасында Жоңғар хандығының тарихында болған оқиғалар баяндалады. Еңбек поэтикалық формада, шамамен 1756 жылы жазылған және автор өзі өмір сүрген кезеңде болған оқиғаларды суреттейді. Бұл кезең Жоңғар хандығының тарихында хан ұрпақтары арасында тақ үшін болған талас-тартыстарымен ерекшеленіп, Молла Абд әл-Әлім «Ислам-намеде» осы оқиғаларға байланысты нақты деректерді келтіреді.

Автордың айтуынша, жоңғар ханы Ғалдан Серен дүние салғаннан кейін оның ортаншы ұлы Әжен хан тағына отырады. Ғылыми әдебиеттен бұл оқиғаның 1746 жылы болғандығы мәлім [3, 293-295 бб.]. Әжен ханның билік басына келуімен Жоңғарияның саяси өмірінде қарама-қайшылықтар басталады. Жас хан маңайында қарт және тәжірбелі кеңесшілерінің көп болуына қарамастан, тайпа басшылары арасында алауыздық тудырып, халыққа шектен тыс қатал саясат жүргізді. Қарсылық білдіруге тырысқан нояндарды рахымсыз жазалайды. Молла Абд әл-Әлімнің «Ислам-намесіндегі» бұл мәліметтерді өз еңбегін мұрағат құжаттары негізінде жазып шыққан тарихшы В. А. Моисеевте растайды [4, 179 б.]. Алайда 1749 жылы Әжен ханның зұлымдығынан шаршаған беделді ойрат тайпаларының билеушілері оны тақтан түсіріп, орнына Ғалдан Сереннің үлкен ұлы Лама Доржыны хан етіп көтереді. В. А. Моисеев бұл оқиғаға Жоңғар хандығында аманатқа берілген ұйғыр хандары ұрпақтарының да қатысы бар деп көрсетеді [4, 181-182 бб.]. Сол хан ұрпақтарының қызметінде болған Молла Абд әл-Әлім бұл туралы ешқандай дерек келтірмейді. Лама Доржының хан болып көтерілуіне қарсылық білдірген Даваци мен Әмірсана басшылығындағы ірі ақсүйектер Қазақ хандығына қашып барып, Абылай ханның жанынан пана табады. Елде орнаған тұрақсыздық, Орта Азия мен Қазақ хандығы, Цин империялары тарапынан төніп тұрған қауіп нәтижесінде әлсіреген Лама Доржы билігі құлатылып, жоңғар хандығы Сенгенің ұлы Давацидың қолына өтеді. Бұл оқиға 1753 жылы орын алады.

«Ислам-намеде» қазақ-жоңғар байланыстарына қатысты тағы бір мәлімет бар. Бұл мәліметтен 10 мыңға жуық қазақ жауынгерінің бастапқыдағы өздерінің одақтасы Давациге қарсы ұйымдас-тырылған әрекетке қатысқаны белгілі болады. Даваци мен бірге әрекет еткен Әмірсана оған қарсы шығып, Цин патшалығынан көмек алып келу үшін қайтадан елден кетеді. Осы оқиғалар Молла Абд әл-Әлім тарапынан «Ислам-намеде» жан-жақты суреттелген.

«Ислам-наме» дереккөзінің мәліметтері Орталық Азия тарихын зерттеуде маңызы зор болуына қарамастан, тек 1963 жылы алғашы рет түп нұсқа тілінде жарық көрді [5, 164-194 бб.]. 1969 жылы белгілі шығыстанушы ғалым В. П. Юдин шығармадан алынған үзінділерді орыс тіліне аударып жариялады [6, 425-430 бб.]. Осыдан кейін еңбек тарихи дерек ретінде бір қатар ғалымдар тарапынан пайдаланылған болса да [7], шығарма толық зерттелді деп айту әлі ерте. Сол себепті «Ислам-намеде» берілген мәліметтерді қазақ тіліне аударып оқырман назарына ұсынуды дұрыс деп таптық. Аударма «Ислам-наменің» 1963 жылы шағатай-түркі тілінде жарық көрген нұсқасынан жасалды. Бұл мәліметтердің алғашы рет қазақ тіліне аударылғанын да айтып өткен жөн. Түп нұсқада берілген мәліметтердің мағынасы өзгеріп, мазмұнына әсер етпеуі үшін аударманың кейбір жолдарында ұйқастық сақталмады.

| 506 | *Себебі кәпірлердің болды көңілі ала,
Пәле жеткізді өз ішінен Тәңрі-Алла.
Тапқан еді аббаттықта өз кемелін,
Құдіретті кері алді қайтадан бәрін.
Мұсылмандарға түсіріп шарапатын,
Жоңғар еліне көрсетті өз қаһарын.
Диқан сынды бидайды гәлвур¹ деген,
Қарамық пен қоқыстан тазалаған.
Кеткен еді кәпір мен мұсылман араласып,
Соңынан дінсіздерден бөлу үшін.
Айландырды көк әлемін оңға қарай,*

¹ Гәлвур – Ескі ұйғыр тілінде бидай тазалайтын құралды атаған.

Мұсылманға нарықты арзандатты.
 Жоңғарлар арасына іріткі салды,
 Дінсіздер арасына бүлік септі.
 Тұтастықты жоғалтып сонда олар,
 Бір-біріне кінә артып, болды дұшпан.
 Дайын еді өлуге сонда олар,
 Қыз мен ұлы бейхабар дабыл соғар.
 Сол Пірі кемел кереметімен,
 Аян берді бұнымен өз құдіретінен.
 Біріне бірін қарсы қойып,
 Кейбіреуін құтыртып, басқасын адастырып.
 Кәпірлерді бір-біріне айдап салды,
 Арсыздардың жағдайы болды апатты.
 Бұл дүние Ғалдан Серенге жұмақ еді,
 Бірақ кетті қараңғы, тозақ жаққа.
 Орнына сүйікті ұлы Әжен келді,
 Тағына көтеріліп, болды ноян.
 | 51a | Ол еді жауыздықта теңдесі жоқ,
 Халқына аямастан зұлым салған.
 Шегі жоқ қаталдықты ол бастады,
 Теңсіздікке халқыда төзе алмады.
 Жайсаңдар¹ күбіттердің² алдында кемсітілді,
 Бұл дүниеден барлығы бейзар болды.
 Бір нешесі басына дорба киіп,
 Ғалдан Серен қасына кетті қашып.
 Оның дәуірінде қызы барлар алаңдаулы,
 Ұйқы көрмей түнімен, есік тіреп күндізі.
 «О Жаратқан өзің сақта!» деген олар,
 Қорқыныштан қалтырап, дір-дір етер.
 Жұмысы – қыздарын қашыру еді,
 Бір жерден екіншіге жасыру еді.
 Соңында халқының қарғысы тиіп,
 Қылығы өзінің түбіне жетті.
 Ұстады өз халқы оны келісіп,
 Бійізменен көздерін шоқты.
 Ел алдымен тастап [оны] зынданға,
 Сонда жанын жиберді жаһаннамға.
 Оның зұлымынан құтқарып бәрін,
 Төрелікке тағайындады Лама Доржыны.
 Оның дәуірінде қашып кетті Дашы Даба,
 Құтылалмай, ұсталды керексіз Лаба.
 Құдыққа ұстап алып оны тастады,
 Ақша менен дүние-мүлкін олжалап алды.
 Бірнеше рет қашуға талпынып көрді,
 Болмады, халықтың арасында толқу басталды.
 | 51б | Қирады бірі қоршаған төрт қабырғаның,
 Ашық қалды жоңғардың бір жағы – шеті.
 Қайтадан Лама Доржыға теріс айналып,
 Қашып кетті Давақи мен Әмірсана.
 Аттанып қазақтарға, қайтып келді оларменен,
 Лама Доржының үйін қоршауға алып,
 Найза тықты Әмірсана сонда оған,
 Жайсаңдарды тонады ол сол заман.
 Күрүттер³ жалаңаштап көп халықты,

¹ Моңғолдар мен ойраттарда белгілі бір аймақтың билеушісі жайсаң немесе зайсан деп аталған.

² Күбіт – Әжен мен Давақиды қолдаған ойрат тайпасы.

³ Күрүт – Давақиды қолдаған ойрат тайпасы

Жүгірді ел жан-жаққа аш-жалаңаш.
Қарасаң оларға жан ашиді,
Қарасаң кейіні адам сынды.
Бала десең бар бәрінің сақалы,
Ересек десең бөкесінде жоқ шалбар.
Көріб олардың халын, өнеге ал өзіңе,
Кіміңе жинарсың бұл дүниенің байлығын.
Семіздіктен ел еді құтырып жүрген,
Ит сынды болды суықтан дірілдеген.
Бектердің балалары хұдді күшік,
Көк жерге ұрылып, жер көкке ұмтылғандай.
Давациды ол [Әмірсана] таққа отырғызды,
Бәле алып келді жоңғарға бұл қысқа қол.
Мұнымен құмарлығын басалмастан,
Өкпелі қайтып келді өз еліне.

| 556 | Әринженнің қазақтарды ертіп келіп, Давацимен шайқасқаны туралы.

Қайтадан кеш күзде қыспақтап келді дұшпан,
Душар болды қиындыққа Даваци тағы.
Қазақтар басып келді батыс тараптан,
Қазақтың жолында кедергі болмағандықтан.
Қазақпен бірлікте Ширен-у Патма Жирен,
Давациды жақтырмайтын Әринжен деген.
Бір кісіні төрелікке үміткер етіп,
Давацимен төрелік орнын таласып.
Көріңдер бұл жауыз, айлакерлерді,
Жоңғарды талқандау басты ниеті.
| 56a | Қазақтардан таңдалған 10 мың сарбаз,
Табиғатынан баһадүр, сергек, мықты қазақ.
Жиналды олар күрүттермен атысу үшін,
Оқ атқан кісіні тез жою үшін.
Мойынсұнған елге пайда болды көп,
Мойынсұнбаған халық болады ойран.
Әнайити деген фәрәң¹ соқты бәрін шетінен,
Жоңғардың арасында ол даңқы шыққан.
Көпшілігі өз жанын қорғаштап қашып,
Тауып барып қауіпсіз жер, күтті жатып.
Кейін білсек² жасағының күші шамалы екен,
Жоңғарды айламен қолға алмақшы екен.
Осындай айламен жұртты қорқытып,
Төре мен түшмеллерді³ тағы үркітіп.
Мақсаты жоңғарлардың көзін жою,
Тосқауыл жоқ алдында бөгет болар.
Кіріп келді бұл жұртқа байбаламмен,
Зүһәлвар⁴ сияқты ауыр зұлым салып.
Қаталдықта әр қайсысы Миррих⁵ іспеттес,
Өзі мықтай, сөздері өткір шыбықтай.
Келе салып айдаһардай аузын ашып,
Жұтуға бұл ел халқын дем алғандай.
Көп халықты қырып-жойды, мүлкін тонап,
Йәъжүж және Мәъжүж сынды жең жаласты.

¹ Мұсылман деректерінде еуропалықтарды, көбінесе ағылшындарды солай атаған.

² Автор тарапынан айтылған бұл сөздер оның осы оқиғалардың тікелей қатысушысы болғандығынан дерек береді.

³ Мансап атауы

⁴ Зүһәлвар – Сатурн ғаламшары

⁵ Миррих – Марс ғаламшары

Олар басып өтпеген ұлыс қалмады,
Жеймін деді кездескеннің барлығын: «Жегенім-жеген».
Көп адамды тұтқындады – етті олжа,
Алған ақша дүние-мүліктің есебі жоқ,
| 566 | Күші жеткенді жемей қоймады,
Сонша көп олжаға олар тоймады.
Ушырып бұл жұртты жоқ қылуда тырысты,
Көп абат жерлерді етті қиранды.
Давақи де бір келіп хал сұрамады,
Халықта оның қасына жете алмады.
«Жаман құс жапалаққа мерген», – деген,
Бұл баяғы мақал дұрыс екен.
Жеп, жоқ етті кедейлерді,
Алтауыттың барлығы болды бейшара.
Елшілері Давақидың кетті жан-жаққа,
Тез жиналмай әскері Давақидың қасына.
Бұлар тарап бір неше күн кідіртті,
Өйткені өзендегі мұз сынып ақты.
Давақиға өзеннен өту мүмкін болмады,
Оларда[қарсыластары] бұл жаққа өте алмады.
Арасында бөгет болып өзен тұр еді,
Бір ай күтті бір-бірімен ұштаса алмады.
Бұл жоңғарлар түлкі сынды бұрыннан болған,
Давақидың қасында еріксіз бәрі жиналды.
Олар еді шашылған сансыз тарыдай,
Дұшпан тұр тауықтай жинауға дайын.
Кейінірек кәпірлер есін жиді,
Бірігіп, шегі жоқ қолға айналды.
Кеңесіп: «Егерде бұдан былай бірлеспесек,
Әринженмен бірге келген қазақтар
Осы қыста баршамызды жоқ етеді,
Еліміздің түгелімен берекесін қашырады».
| 57a | Сөзімен де, ойымен де бірлесейік, деп барлығы,
Давақидың алдына келді тазыммен.
Уәде етті оның алдында жанын беруге,
Қазақтарға қарсы соғыс ашуға.
Бұл сағатта Іленің беті мұз қатты,
Давақи қозғалып, мұз үстімен алға ұмтылды.
Бір апта соғысты Әринженменен,
Соңында жеңіп шықты Әринженні.
Әринжен адамдары түнде ұйықтамай,
Ептеп барды Давақидың қосына.
Шу көтеріп, қорқытты бүкіл елді,
Күрүттерді шошытып, есінен тандырды.
Давақи байқап тез есін жиді,
Зәресі кеткен елді бірден тоқтатты.
Артынан қуып, найзамен сайды,
Дұшпанның қаны теңіздей ақты.
Қазақтармен Әринжен амалсыздан,
Жасырынды, пана тапты батыс жақтан.
Давақи соңынан қалмай ізіне түсті,
Қуып барып, зеңбіректен оқ атып.
Алтын-Емелге келгенде артынан жетіп,
Қазақтарға жоңғарлығын тағыз көрсетті.
Қайтарып олжаға алып кеткенді,
Күрүттерді ақша, малға тойдырды.
Қазақтар аттарымен еліне қайтты,
Көңілі толу Давақи кері оралды.

*Таратпай бауырды бауырына тапсырып,
Тұтқындарды өз еліне қайтарды.
| 576 | Соңынан тақ басына қайта көтерілді,
Бұл шабуыл оған ешбір зиян тигізбеді.*

ӘДЕБИЕТ

- [1] Мугинов А.М. Описание уйгурских рукописей Инст-та народов Азии. – М.: Изд-во вост. лит, 1962. – 207 с.
[2] Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии XIII–XVIII вв.: (библиографические обзоры). – Алматы: Дайк-пресс, 2001. – 426 с.
[3] Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. – М.: Наука, 1983.
[4] Моисеев В. А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 238 с.
[5] Өсирләр садасы. Кона уйғур әдәбиятининң нәмунилери / Топлиғучилар: М. Һәмраев, В. Юдин, С. Моллаудов, Й. Мухлисов. – Алмута: Казгослитиздат, 1963. – 368 б.
[6] Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков: (извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Ғылым, 1969.
[7] Чимитдоржиев Ш.Б. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII–XVIII вв. – М.: Наука, 1979., Моисеев В. А. Россия и Джунгарское ханство в XVIII веке: (Очерк внешнеполитических отношений). – Барнаул, 1998.

REFERENCES

- [1] Muginov A.M. Description of the Uighur manuscripts of the Institute of Asian peoples. M.: Izd-vo vost.lit, 1962. 207 p. (in Russ.).
[2] Abuseiova M.Kh., Baranova U.G. Written sources on the history and culture of Kazakhstan and Central Asia of 13th-18th centuries: (bibliographical reviews). Almaty: Daik-press, 2001. 426 p. (in Russ.).
[3] Zlatkin I.Ya. History of the Junggar Khanate. M.: Nauka, 1983.
[4] Moiseev V.A. The Junggar Khanate and the Kazakhs (XVII–XVIII vv.). Alma-Ata: Gylym, 1991. 23 p. (in Russ.).
[5] Esirler sadasi. Kona uygur edebiyatinin nemuniliri. Topliguchilar: M. Khamraev, V. Udin, S. Mollavudov, Y. Mukhlisov. Almuta: Kazgoslitizdat, 1963. 368 b.
[6] Materials on history of Kazakh Khanates of XV-XVIII centuries: (extract of Persian and Turkic writings). Auth.: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishulina, V.P. Udin. Alma-Ata: Gylym, 1969.
[7] Chimitdorjiev Sh.B. Relations of Mongolia and Central Asia in the 17th and 18th centuries. M.: Nauka, 1979., Moiseev V.A. Russia and the Junggar Khanate in the 18th century: (essay on the foreign-relations). Barnaul, 1998.

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В XVIII ВЕКЕ В ИСТОРИЧЕСКОМ СОЧИНЕНИИ «ИСЛАМ-НАМЕ» МОЛЛЫ АБД АЛЬ-АЛМА

З. К. Каримова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: письменный источник, тюркские источники, Центральная Азия, Казахстан, казахи, джунгары, международные связи.

Аннотация. В статье автор анализирует сведения исторического сочинения восточнотуркестанского историка Молла Абд аль-Алим «Ислам-наме», касающихся казахско-джунгарских взаимоотношений в XVIII веке. Следует отметить, что эти сведения впервые переводятся на казахский язык и имеют важное значение в исследовании истории Казахстана и Центральной Азии.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 85 – 89

**INDO-ARABIAN-IRANIAN INFLUENCE
UPON UIGHUR FOLKLORE**

G. Molotova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: myth, image, motif, epic, interrelationship.

Abstract. On the basis of folklore material, the issue of Indo-Arabian-Iranian-Turkic interrelationship is discussed. The author focuses on the fact that any religion prevailing in any particular historical period acts certain role in the cultural interchange. During the time of its propagation and dissemination, numerous religious tractates used to be translated. These translated texts have often incorporated local legends and oral traditions. Special emphasize is made upon the fact that in some samples of folk art there are found the images of Indian and Iranian mythology.

УДК 398(=21/22=512.1)

**ИНДО-АРАБО-ИРАНСКОЕ ВЛИЯНИЕ
НА УЙГУРСКИЙ ФОЛЬКЛОР**

Г. М. Молотова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: миф, образ, мотив, эпос, взаимосвязь.

Аннотация. На основе фольклорного материала рассматривается вопрос индо-арабо-ирано-тюркская взаимосвязь. Автором статьи делается акцент на то, что господствующая в тот или иной период истории религия сыграла определенную роль взаимообмену. В период пропаганды и распространения переводились религиозные трактаты. В переводной текст часто вводились местные легенды и предания. Особо отмечается, что в отдельных образцах народного творчества встречаются образы индийской, иранской мифологии.

В период пропаганды той или иной религии прежде всего на языки местных жителей переводилась религиозная литература. С распространением буддизма на территории Восточного Туркестана на литературу этого ареала оказала влияние культура Индии посредством религиозных трактатов, прекрасных образцов народной прозы, перевод которых осуществлялся буддийскими монахами, учеными. Благодаря переводам местному населению, стали известны такие произведения, как «Суварнапрабхаса» (Altun yarıq), драма «Майтри смит». Перевод «Суварнапрабхасы» на уйгурский язык осуществлен поэтом X в. Сингку Сели Тутуном. Он включил в перевод «Altun yarıq» два текста уйгурских преданий X в.: «Хаким Ку тау», «Принц и тигрица».

В период распространения буддизма на территории Восточного Туркестана сооружались пещерные комплексы – храмы. Пещеры-храмы встречаются во многих пунктах исследуемого ареала. Особенно много их в районе Кызыла – Кучи и Турфана. Изучением этих пещерных

комплексов занимались А. Грюнведель, А. Лекок, С.Ф. Ольденбург. Пещерные комплексы составляют часть архитектурного наследия восточного Туркестана. Как утверждают Б.А. Литвинский и И.Р. Пичикян, они предназначались исключительно для культовых целей и как жилые помещения для монахов [Литвинский Б.А., Пичикян И.Р., 1986, с.82]. Подобные храмы оформлялись красочно с использованием и мотивов местного фольклора. Фольклорные мотивы широко использовались в процессе пропаганды основных заповедей буддизма. Например, при росписи стен буддийских храмов пещерного комплекса наряду с мотивами местного фольклора привлекались мотивы и индийской мифологии. Мотивы фольклора, использованные при оформлении буддийских храмов «Миң әй» (Тысяча пещер), подробно проанализированы нами в рамках доклада, опубликованного на русском и английском языках [Молотова Г.М., 2009, 2011].

Наряду с местными образцами несказочной прозы распространялись легенды-предания, повествующие о возникновении городов, где основная роль создателей населенных пунктов приписывается представителям индийского пантеона богов. В некоторых из них присутствует мотив клеветы мачехи. В таких текстах дракон выступает вершителем справедливости. Мотив оклеветанного принца наличествует и в иранском фольклоре.

Прекрасным образцом симбиоза индо-ирано-тюркской культуры является фрагмент героического эпоса «Чистани Еликбег». Этот фрагмент является сохранившейся частью героического эпоса. Главный герой повествования сражается дивом Ракшаш. В индийской мифологии присутствуют демоны Ракшасы. Они выступают основными врагами людей. В эпосе эти демоны описываются как великаны-людоеды, длиннорукие, с огненными глазами, огромными животами, проваленными ртами, окровавленными клыками. Подобного портрета в фрагменте эпоса нет. О происхождении этих демонов существуют разные версии. Так, например, в «Махабхарате» Ракшасы являются потомками Пуластыи. Пуластыя, согласно индуистской мифологии, один из Праджапати, сыновей Брахмы. Следует отметить, что Праджапати в древнеиндийской мифологии божество – творец всего сущего. По другим версиям считается, что Брахма создал Ракшасов, чтобы «охранять» первозданные воды. В отличие от вышеупомянутого произведения в «Рамаеяне» Ракшасы выступают в роли царя. Город Ланка указывается как столица его царства. Как повествуется в большинстве мифах, Ракшасы вследствие дурных деяний или по проклятию теряют дар бессмертия, т.е. превращаются в демонов. Они неуязвимы. Их спасают от проклятия Рама и Лакшмана. Так, Рама и Лакшмана закапывают ракшасу Вирадху. Из могильного холма поднимается гандхарва, объяснивший, что он стал Ракшасы по проклятию Куберы и благодаря Рама и Лакшмане избавился от ужасного облика. В другом мифе повествуется, что Рама сжигает ракшасу Кабандху. Рама узнает, что сын богини Лакшми ударом ваджры Индры был превращен в ракшасы. По мнению П.А. Гринцера, в мифах о ракшасах сохранились следы переосмысленных представлений об аборигенных народностях Индии [Гринцер П.А., 1998, с. 464].

Ракшасы часто идентифицируются с другими видами злых духов. Например, такими как пишачи. Пишачи в древнеиндийской мифологии – злобные и вредоносные демоны, насылающие болезни, нападающие на людей и питающиеся их мясом и кровью. В поздневедийской мифологии пишачи – демоны (наряду с ракшасами), противостоящие трем классам благих существ: богам, людям и питарам [Гринцер П.А., 1998, с. 443]. В исследуемом фрагменте эпоса ракшасы идентифицированы с пишачи, ибо демон Ракшаш также, как и демоны пишачи нападает на людей, питается их мясом и кровью. Ракшаш в эпосе «Чистани Еликбег» описывается в подобии пишачи и выполняет их функции. Ракшаш как и пишачи насылает на людей эпидемию чумы.

Фрагмент эпоса «Чистани Еликбег» является ярким образцом влияния фольклора Индии на уйгурское устное народное творчество. Главный герой носит тюркское имя Чистани Еликбег, а враг – Ракшаш привнесен из индийской мифологии. В рассматриваемом фрагменте наряду с Ракшашом присутствуют и дивы. Таким образом, здесь уместно говорить о заимствовании некоторых образов класса злых духов из фольклора индусов и персов.

С принятием ислама связан следующий этап влияния на фольклор и литературу тюркских народов арабо-персидской культуры. Происходил симбиоз культуры местной и заимствованной. Ислам, который принят на территории Восточного Туркестана, способствовал популяризации хадисов, легенд-преданий, связанных с именами мусульманских святых. Основным источником, где зафиксированы образцы фольклорного материала как буддийского, так и исламского периодов

выступает единственно сохранившийся труд ученого Караханидского периода Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк». Знатоком арабского языка и поэзии Махмуд Кашгари сопровождал некоторые паремиологические единицы их арабскими аналогами, сравнивал поэтические отрывки со строками из творчества арабских поэтов. «Дивану лугат ат-турк» является оригинальным трудом, где сосредоточен не только фольклорный материал, но отрывки из тюркской поэзии эпохи правления династии Караханидов.

Одним из проявлений арабского влияния на фольклор и литературу народов Центральной Азии является широкое распространение сюжетов сказки «1001 ночи». Некоторые сюжеты из «1001 ночи» оформлены в виде народных дастанов. Можно назвать дастан «Сейф аль-Мулук». Существует множество тюркоязычных версий этого дастана. Уйгурская версия опубликована в журналах «Мирас», «Булак», издаваемых в СУАР КНР. Казахская версия дастана «Сейф аль-Мулук» хранится в рукописном фонде Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК.

Близким по сюжету арабской сказке «1001 ночи» является и индийский сборник рассказов, ставший популярным среди народов Центральной Азии под названием «Тути-наме». На основе перевода этого произведения на персидский язык в начале XIV в. Зийа ад-Дином Нахшаби написан сборник рассказов «Тути-наме». Этот сборник, в свою очередь, послужил основой для создания не только литературных произведений, но народных дастанов у тюркоязычных народов Центральной Азии. В данном случае можно отметить роль посредника персидской литературы между индийской и тюркской литератур. Это второй путь взаимовлияния литературы и фольклора народов Индии и Центральной Азии. Ранее проникновение в персидскую литературу некоторых индийских произведений, на примере широко распространенного в культуре народов Центральной Азии «Тути-наме», отмечает О.Ф.Акимушкин в своей статье «Тути-наме» и предшественник Нахшаби (к вопросу об индо-иранских культурных связях) [Акимушкин О.Ф., 2004]. По мнению исследователей, «Тути-наме» зародилось в Индии, затем осуществлен его перевод на персидский язык. На основе данного перевода в XIV в. Зийа ад-Дин из мавераннахрского города Нахшаб написал «Хикайат ад-дирайат» («Повествование о проничательности»). Однако это произведение получило широкое распространение по всему мусульманскому Востоку под названием «Тути-наме» («Книга попугая») [Акимушкин О.Ф., 2004, с.303-304].

Увлекательные рассказы проникли и в фольклор. Под названием «Тути-наме» известны и тюркские сборники рассказов. Так, в 1992 г. в г. Урумчи (СУАР КНР) издан «Тути-наме» на уйгурском языке. Как отмечается во Введении, в рукописном фонде хранятся два списка «Тути-наме» под инвентарными номерами ХGQ398, ХGQ647. Издание подготовлено на основе первого списка, а второй использован для дополнения. Согласно сведениям составителей урумчинского издания «Тути-наме» Зийа ад-Дин умер в 1350 г. в местности Карши, оставив богатое наследие: «Гульриз», «Салкуль-сулук», «Куллийат у жуззийат» [Тути-наме, 1992, с.1-2.]. Уйгурская версия «Тути-наме» как индийская и персидская версии состоит из 52 глав (рассказов).

В уйгурском фольклоре наблюдается целый пласт текстов несказочной прозы, свидетельствующие о заимствовании с персидского фольклора. Это цикл преданий о Сиявуше, Кейкавусе, Афрасиабе, который показывает более древнюю связь между Тураном и Ираном. Взаимовлияние персидского и тюркского фольклора наблюдается на уровне образной системы. В большинстве текстах устного творчества имеет место образ Рустама, его отца Заля, Исфандиара. Если Рустам символизирует храбрость, воинственность героя повествования, то Заль – страдания. Неуязвимость героя передается посредством образа Исфандиара. Образ Джамшида и Феридуна используются тюркскими сказителями как образец доброты, щедрости и благоденствия. Образ Заххака применяется для передачи негативных качеств характера образов, о которых повествуется в несказочной прозе.

Отдельным пластом в фольклоре выступает мотив вечного противостояния двух начал мироздания: добра и зла, мифов, присущих фольклору и индусов, и тюрков и персов.

В результате взаимовлияния и взаимообогащения арабской, персидской и тюркской литератур возникли такие дастаны, как «Тахир-Зухра», «Фархад-Ширин», «Лейли-Меджнун», «Гуль и Санубар», «Юсуф-Зилейха», «Хурлика и Хемра» и т.д. Эти дастаны присущи и письменной, и устной литературе. Интересен тот факт, что дастан «Юсуф-Зулейха» распространен посредством

священных книг: «Библии», «Корана». Дастан «Фархад-Ширин» стал известен только благодаря творчеству Низами Гянджави, Алишера Навои. Этими поэтами средневековья использован образ Фархада, широко известный в местных легендах и преданиях. Следует отметить, что в «Шах-наме» Фирдоуси центральным образом выступает Хосров. Известно, что в процессе работы над дастаном «Хосров-Ширин» Низами использовал образцы народной прозы, бытовавшие среди народа в то время. Таким образом, центральный образ Хосрова персидской версии отодвигается на второй план в тюркских версиях, и образ Фархада становится центральным. Этот уникальный случай, когда письменная литература становится мостом между персидским и тюркским фольклором.

Следует отметить, что большинство шедевров персидской литературы были хорошо известны тюркам. С «Шах-наме» Фирдоуси хорошо был знаком Юсуф Хас Хаджип. В частности, он отмечает, что благодаря сведениям об Алп Ар Тонга, которого «таджики называют Афрасиабом», зафиксированных в «Шах-наме» Фирдоуси, он составляет представление о нем. Хотя в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари, современника Юсуфа Хас Хаджипа, достаточно сведений об Алп Ар Тонга. Поэтами более позднего периода переводились на тюрки поэзия Руми, Рудаки, Джами, Хафиза, Саади и т.д. Наследие великого персидского поэта Фирдоуси хорошо знакомо уйгурам. Существуют несколько переводов «Шах-наме» на уйгурский язык, о чем свидетельствует «Описание уйгурских рукописей Института народов Азии», составленный А.М. Мугиновым [Мугинов А.М., 1962]. Три рукописи из коллекции Н.Петровского являются переводами «Шах-наме». Переводчиком первого из них указывается Шах Мухаммад бин Ходжа Низам ад-Дин. Составлен текст из прозаического и поэтического повествования, начиная от Каюмарса до похода Ардашира на Хафтувад. Дата переписки 1253 г.х. Место переписки – Каракаш. Переписчик – Мулла Султан Мулла Кузи. Второй перевод «Шахнаме» повествует от Див Аквана до Ардашира Бабакана. Третий текст представляет собой краткий вариант первого. Написано только прозой. Повествуется от эпохи Каюмарса до Александра Македонского. Переводы эти относятся к XVIII-XIX векам. Прозаический вариант «Фархад-Ширин» вошел в «Джамиул хекаят», составленный Хаджи Мулла Ошур-халпам в 1908 году. Согласно вышеуказанному труду А.М. Мугинова, существуют три списка этого сборника. Если первый список был переписан в 1323 г.х., в местности Ташимлик и хранился в коллекции С.Ф. Ольденбурга, то второй переписан в 1287 г.х., третий – в 1266 г.х. и хранились в коллекции Н.Петровского. Место переписки указывается Восточный Туркестан. Указан переписчик третьего списка – Мулла Санджар бин Ихрахим Кашгари. [Мугинов А.М., 1962, с. 99]. Особо следует подчеркнуть, что в редком фонде Национальной библиотеки Республики Казахстан хранится перевод «Шах-наме» Фирдоуси, осуществленный поэтом Восточного Туркестана Каландаром (XVIII) [Хамраев А.Т, 2012].

Таким образом, взаимообмену в культуре индусов, арабов, иранцев и тюрков способствовала господствующая религия определенного периода. Данный процесс происходил с помощью перевода религиозных трактатов. Особенностью подобной переводной литературы является то, что в них включался и местный материал. Следует отметить и тот факт, что взаимосвязи в культуре перечисленных народов способствовал также функционирование в течение многих веков Великого Шелкового пути и дипломатические отношения между государствами. В рукописных фондах мира хранятся множество списков сочинений средневековья, оформленные очень красочно. Они были преподнесены в дар послами стран. Проблема взаимосвязи в фольклоре и литературе как генетически родственных и неродственных (по языку) народов Центральной Азии остается актуальной. Этой теме будет обращаться не одно поколение исследователей.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Литвинский Б.А., Пичикян И.Р. Пещерная культовая архитектура Восточного Туркестана // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
- [2] Молотова Г.М. Мотивы фольклора в оформлении буддийских храмов Восточного Туркестана // Междунаучная конф. «Индия и Казахстан: Шелковый путь и синергия культур». – Алматы, ноябрь 2009 г.; Gulbahram Molotova, Folklore Motives in Decoration of East-Turkestan Buddhist Temples. P. 191-202 // India and Kazakhstan: Silk Road Synergy Continues / Editors: P.L. Dash, Laura Yerekesheva, Neeru Misra. Dehli, 2011.
- [3] Гринцер П.А. Ракшасы. Мифология. Большой энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 736 с.
- [4] Акимупшкин О.Ф. Средневековой Иран: Культура, история, филология. – СПб.: Наука, 2004. – 404 с.

- [5] Тути-намә. Нәширгә тәйярлигучилар: Нижат Мухлис, Әхмәт Һемит. – Үрүмчи: Шинжаң хәлиқ нәшрияти, 1992. – 437 б.
- [6] Мугинов А.М. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии. – М.: Восточная литература, 1962. – 208 с.
- [7] Хамраев А.Т. Бир әсир көмүктә ятқан «Шаннамә» // Уйғур авазы. – 25.05.2012.

REFERENCES

- [1] Litvinskiy B.A., Pichikyan I.R. The cave cult architecture of East Turkestan // East Turkestan and Central Asia in the cultures of ancient and medieval East. M.: Nauka, 1986. 256 p. (in Russ.).
- [2] Molotova G.V. Folklore motifs in decoration of Buddhist temples of East Turkestan // Inter. scientific conf. "India and Kazakhstan: the Silk Road and the synergy of cultures". Almaty, November 2009; Gulbahram Molotova, Folklore Motives in Decoration of East-Turkestan Buddhist Temples. P. 191-202. India and Kazakhstan: Silk Road Synergy Continues. Editors: P.L. Dash, Laura Yerekesheva, Neeru Misra. Dehli, 2011. (in Russ.).
- [3] Grintser P.A. Rakshasi. Mythology. Great encyclopedic dictionary. - M.: the Great Russian encyclopedia, 1998. 736 p. (in Russ.).
- [4] Akimushkin O.F. Medieval Iran: culture, history, philology. SPb.: Nauka, 2004. 404 p. (in Russ.).
- [5] Tuti-name. Nashirga tayyarliguchilar: Nijat Mukhlis, Akhmat Hemit. Urumchi: Shijiang khalq nashriyati, 1992. 437 b.
- [6] Muginov A.M. Description of the Uighur manuscripts of the Institute of Asian peoples. -M.: Eastern literature, 1962. 208 p. (in Russ.).
- [7] Khamraev A. T. Bir asir komukta yatqan «Shahnama». Uygur avazi. 25.05.2012.

УЙҒЫР ФОЛЬКЛОРЫНА ҮНДІ-АРАБ-ИРАН-ТҮРІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Г. М. Молотова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: аңыз, бейне, мотив, эпос, қарым-қатынас.

Аннотация. Фольклорлық материалдар негізінде үнді-араб-иран-түрік қарым-қатынасы мәселесі қарастырылған. Мақала авторы тарихтың белгілі бір кезеңіндегі дін мәдені қарым-қатынаста айтарлық рөл атқарғандығына назар аударады. Дінді насихаттау және тарату кезінде көп дінні кітаптар аударылған. Аударылған мәтіндерге жергілікті аңыздар жиі енгізілген. Халық ауыз шығармашылығының кейбір үлгілерінде үнді, иран мифологиясы бейнелерінің кездесетінін ерекше айтылып өтеді.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

**OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 90 – 93

**LITERARY ENVIRONMENT OF EASTERN TURKISTAN
IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY**

R. Yusupov

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: Eastern Turkistan, literature, idea, image, tradition.

Abstract. The article gives a general picture of social and political situation in Eastern Turkistan of the beginning of the XX century. It discusses a role of poets and writers in the development of literature, culture and education, as well as awakening national consciousness of people.

УДК 821.512.1.09 (516)

**ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА
НАЧАЛА XX ВЕКА**

Р. К. Юсупов

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Восточный Туркестан, литература, идея, образ, традиция.

Аннотация. В статье дается общая картина социально-политической обстановки Восточного Туркестана начала XX века. Рассматривается роль поэтов и писателей в развитии литературы, культуры и просвещения, пробуждении национального самосознания народа.

Проживающие в Восточном Туркестане уйгуры, казахи, кыргызы, узбеки и другие народы встретили XX век, находясь под маньчжуро-китайским игом. Вместе с тем, литература этих народов тесным образом была связана с культурными традициями народов соседней Средней Азии в связи с общностью их судеб. Во-первых, их объединяли идеи борьбы за свободу с колонизаторами и местными эксплуататорами, во-вторых, на протяжении веков приверженность к исламской религии, и, в-третьих, схожесть национальных традиций. Кроме того, сближению литературных традиций этих народов способствовали и торговля, миграция и т. д. Литература была наиболее доступным и возможным способом отражения борьбы трудящихся против социального и национального гнета, мощным оружием в разоблачении великодержавно-шовинистической политики и идеологии. Она принимала активное участие в решении и сложных социально-политических проблем, в частности, проблем национально-освободительной борьбы трудящихся [Нарынбаев, 1995]. Поэтому произведения поэтов этих регионов нельзя рассматривать изолированно друг от друга, так как она носила, в основном, одинаковый характер, как по своему содержанию, так и по форме. Этому в значительной степени способствовало непосредственное общение многих литературных деятелей.

В то время такие города Восточного Туркестана как Кашгар, Яркенд, Хотан, и одновременно, Хива, Бухара, Туркестан в Средней Азии, превратились в культурные центры тюркских народов. Эти города развивались в тесной взаимосвязи еще в средневековье [Каримова, 2012]. Соответственно, там получили развитие уйгурский, узбекский, казахский языки, национально-

просветительские идеи и культура, которые, естественным образом, оказывали друг на друга положительное влияние. Особо следует отметить, что в литературе и искусстве этих народов значительное место занимали идеи реформаторства, стремление к свободе и демократии. Естественно, общность тематики, образов, мотивов еще больше сближали представителей этих народов. Следовательно, борьба народов Западного и Восточного Туркестана против завоевателей и их приспешников нашла отражение в устном творчестве и письменной литературе этих народов.

Самосознание любого народа, его духовное богатство, психология тесно связаны с национальной идеей. А национальная идея воспитывает в народе стремление к свободе и независимости, любовь к родному краю, религии, традициям. В формировании и развитии национальной идеи народов Восточного Туркестана и Средней Азии, особенно в начале XX века, огромную роль сыграло движение джадидизма (реформаторства, обновления). Это общественно-политическое и интеллектуальное движение своей основной целью ставило пробуждение в среде народа новых идей, способных вызвать развитие во всех сферах. В частности, предлагался новый взгляд на проблемы просвещения, языка, литературы, искусства. Соответственно, возникали новые идеи, пробуждающие национальное самосознание народа, улучшающие его повседневную жизнь.

Распространению идей джадидизма в Средней Азии много сил уделили такие деятели, как Исмаил Гаспринский, Хусаин Фаизханов, Зайнулла Расулев, Муса Бигеев и другие. Что касается Восточного Туркестана, то здесь основная роль принадлежит известному поэту Абдукадиру Дамулле. Передовая уйгурская интеллигенция превратила идеи джадидизма в орудие освобождения от устаревшего влияния феодалов, отставших от требований нового времени мулл, суфиев и ишанов. Вместе с тем идеи и практика джадидизма встретили сильнейшее сопротивление со стороны правительства и некоторых местных эксплуататорских классов.

Основным препятствием в развитии национального самосознания, развитии языка, литературы, просвещения населения Восточного Туркестана, в первую очередь, уйгурского народа, составляющего здесь подавляющее большинство, явились правящий политический строй и общественная колониальная система. Империя Цин, ликвидировавшая во второй половине XIX века независимые уйгурские государства на территории Восточного Туркестана, прилагала значительные усилия для ослабления влияния таких культурных центров уйгурского и других тюркских народов, как Кашгар, Яркенд, Хотан, Турфан, Кучар. На протяжении веков в этих городах получили распространение шедевры мировой и восточной литературы. Поэты и писатели, проживавшие в этих городах, не ограничивались пропагандой мировой литературной классики, но и сами много сделали для формирования и развития национальной уйгурской литературы. Представители Восточного Туркестана в значительной мере способствовали распространению произведений таких поэтов, как Низами, Лутфи, Саккаки, Атаи, Навои и других, оставивших заметный след в литературах тюркских народов.

Между тем политика китайского правительства была направлена на борьбу со всеми этими новыми реформаторскими идеями. Основной целью этой колониальной политики было держать народ в невежестве и забитости, препятствовать распространению идей, призывающих к развитию и прогрессу. Кроме того, китайские власти стремились столкнуть местные народы Восточного Туркестана между собой.

Как известно, Синхайская революция 1911 года провозгласила создание Китайской Республики, что привело к политическим изменениям в Восточном Туркестане. Здесь к власти пришел Ян Цзинсинь, однако и при нем, и при его последователях Цзинь Шурэне и Шэн Шицае, старая колониальная политика Китая продолжалась. Ян Цзинсинь сосредоточил всю власть в своих руках, включая и армию. Он нещадно грабил природные и духовные богатства Восточного Туркестана [Буфра, 1998]. С целью предотвращения пробуждения народа и организации бунта, он проводил политику, направленную на изоляцию Восточного Туркестана с тем, чтобы извне, с сопредельных территорий не проникали новые идеи. Лозунг «руководить спящим очень легко» был его политическим принципом. Именно поэтому Ян Цзинсинь старался ограничивать развитие Восточного Туркестана как в политической, так и в экономической и культурной сферах. Разместив на руководящих должностях своих родственников, он наделил их всей полнотой власти. Китайские колонизаторы, используя существующую феодальную систему, значительно увеличили налоги, собираемые с местного населения. Эта система позволяла местным правителям-ванам, соответ-

ственно, усилить эксплуатацию населения на всех уровнях. Так, бесплатная отработка на вана в течение трех дней, существовавшая ранее, была продлена до пяти дней. Ваны получили право иметь в качестве работников, находившихся в полурабском положении, пятьдесят человек, в то время как раньше они имели право на десять человек [Уйгур эдэбияти бойичэ лекциялар, 1983]. Естественно, не выдерживая такого положения, народ предпринимал попытки восстать, которые беспощадно подавлялись при помощи армии. Еще одна сторона политики Ян Цзинсиня в Восточном Туркестане – противодействие дружбе, сотрудничеству, единству народов, проживающих в регионе. Более того, он стремился сравнить эти народы между собой. Руководителей восстаний, интеллигенцию, призывающую к пробуждению, Ян Цзинсинь арестовывал и уничтожал физически. В частности, известный поэт того времени Абдухалик Уйгур, в своем стихотворении «Яжужи-мажужи» [Абдухалык Уйгур, 1981] об этом писал так:

Уйгуров гнет на собственной земле настиг,
Восстать, подняться все же не смогли мы...
Прошли зима и лето, духом наш народ поник,
Вот Ян Цзинсинь пришел, и мы гонимы...

Несмотря на это, представители интеллигенции открывали новые школы, создавали подпольные организации и продолжали политическую борьбу. Более того, в Кашгаре, Урумчи, Кульдже были открыты советские консульства, что способствовало развитию торгового и культурного обмена между Восточным Туркестаном и Советским Союзом. В результате этого переводы произведений таких авторов, как Пушкин, Толстой, Гоголь, Абдулла Тукай, Садриддин Айни и других русских, татарских, узбекских поэтов и писателей стали доступны читателям Восточного Туркестана. Естественно, это сказалось на расширении кругозора местных поэтов и писателей.

В 1928 году власть в Восточном Туркестане перешла в руки Цзинь Шурэна. С первых же дней своего правления он запретил поступление из-за рубежа всех печатных изданий, будь то газеты и журналы, или произведения художественной литературы. Более того, он отдал распоряжение собрать и уничтожить ту литературу, которая уже имелась у населения. Те, кто пытался прятать книги, газеты и журналы, подвергались наказанию.

Тем не менее, политические организации, созданные в период правления Ян Цзинсиня и Цзинь Шурэна, способствовали тому, чтобы народ выступил против диктатуры с оружием в руках. Одной из таких организаций было созданное в 1927 году «Просветительское объединение», которое боролось с безграмотностью, способствовало развитию национальной литературы и искусства. Усилиями таких просветителей, как Абдухалик Уйгур, Сопи Заде, Мамтили Тавпик, Абдукадир Дамулла, Абдурахман Шахиди, Абдукадир Азизи, сначала в Кашгаре и Артуше, а затем и в Аксу, Турфане, Кульдже, были открыты новые школы.

С целью пробуждения национального самосознания народа, они опирались не только на национальные духовные ценности, но и на культуру и литературу передовых государств. Кроме того, возглавляемая Абдухалик Уйгуром организация активно функционировала в Турфане. К несчастью, вскоре члены этой организации, и в частности, Абдухалик Уйгур, были зверски убиты палачом народов Восточного Туркестана Шэн Шицаем. Пришедший к власти в 1933 году Шэн Шицай, свергнувший Цзинь Шурэна, с целью завоевания доверия у народов Восточного Туркестана, осуществил некоторые демократические шаги. Им были созданы условия для развития национальной культуры, просвещения, литературы, искусства уйгуров и других народов. Стали открываться новые школы как в городах, так и в сельской местности, население получило возможность для самообразования. Большую роль в тот период стали играть в деле распространения произведений художественной литературы, театральных постановок, такие учреждения массовой культуры, как Кашгарский «Парк национальностей», Кульджинский «Парк Кадир-вана», Урумчинский «Парк культуры». Для их функционирования много сделали жившие в то время поэты и писатели.

Громадный ущерб развитию уйгурской литературы Восточного Туркестана нанесла пагубная политика, проводимая Шэн Шицаем в конце 30-годов. Уйгуры, проживавшие в то время в Средней Азии, входившей в состав Советского Союза, также стали жертвами политических репрессий.

Сформированная в 20–30 годах, достигшая определенного развития уйгурская советская литература, понесла невосполнимые потери. Абдулла Розыбакиев, Исмаил Таиров, Нур Исраилов, Изим Искандеров, Турди Хасан и другие видные уйгурские общественные деятели, писатели и поэты были объявлены «врагами народа» и уничтожены, брошены в тюрьмы, сосланы. Это явилось невосполнимой потерей в истории единой уйгурской литературы.

Демократическая литература Восточного Туркестана сформировалась в таких сложнейших политических условиях. Под ужасным давлением колониального режима эта литература сумела отобразить мечты и чаяния народа. Международная обстановка, всемирное национально-освободительное движение, политические и культурные изменения способствовали тому, что в литературе усилились реалистические тенденции, появились новые литературные методы, передовые идеи. Такие поэты, как Абдукадир Накис (1840–1920), Хусаинхан Тажали (1850–1927), Кутлук Шавки (1853–1937), Абдукадир Дамулла (1862–1924) и другие внесли достойный вклад не только в развитие уйгурской литературы, но и в развитие национальной культуры и просвещения. Первейшей целью их деятельности было освобождение народа от национального гнета, ликвидация колониального ига. Их пропагандистская деятельность, произведения, проникнутые идеями прогресса, нанесли сильный удар по завоевателям и местным врагам. Именно поэтому они, опасаясь их влияния на народные массы, пытались физически устранить их.

Таким образом, известные представители литературы Восточного Туркестана изучаемого периода оставили после себя высокохудожественные произведения, призывающие к борьбе за свободу народа, прославляющие науку и просвещение. Они заботились не только о сохранении родного языка, развитии родной литературы, искусства и культуры, но, вместе с тем, интересовались литературой и культурой других народов, живущих в стране и использовали в своем творчестве лучшие образцы их творчества. Они также проявляли интерес к мировой литературе и сыграли серьезную роль в процессе сближения культур различных этносов.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Нарынбаев А. Уйгурские мыслители. – Бишкек, 1995. – С. 19.
- [2] Каримова Р.У. Раннесредневековая культовая архитектура Восточного Туркестана // Казахстан и Восточный Туркестан в системе взаимодействия восточной и западной цивилизаций на Великом Шелковом пути. – Алматы, 2012. – С. 27.
- [3] Мухәммәт Имин Бугра. Шәрқий Түркстан тарихи. – Өңкәрә, 1998. – 369-б.
- [4] Уйгур әдәбияти бойичә лекцияләр. – Үрүмчи, «Шинжаң радио сифән дашуй», 1983 (Ноябрь). – 32-б.
- [5] Абдухалиқ Уйгур. Талланма. – Үрүмчи, «Булақ», 1981. – № 2. – 7-б.

REFERENCES

- [1] Narynbayev A. Uighur thinkers. Bishkek, 1995. p. 19.
- [2] Karimova R.U. Early medieval sacral architecture of East Turkestan // Kazakhstan and East Turkistan in the interaction between Eastern and Western civilizations on the Great Silk Road. Almaty, 2012. p. 27.
- [3] Muhemmet Imin Bughra. Sherqiy Türkstan tarixi. Engqere, 1998. 369-b.
- [4] Uyghur edebiyati boyiche lékciyaler. Ürümchi, «Shinjang radio sifen dashuy», 1983 (Noyabr). 32-b.
- [5] Abduxaliq Uyghur. Tallanma. Ürümchi, «Bulaq», 1981. N 2. 7-b.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАННЫҢ ӘДЕБИ ЖАҒДАЙЫ

Р. Юсупов

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Шығыс Түркстан, әдебиет, идея, бейне, дәстүр.

Аннотация. Мақалада XX ғасырдың басындағы Шығыс Түркстанның әлеуметтік-саяси ахуалына жалпы сипаттама беріледі. Ақын және жазушылардың әдебиет, мәдениет және ағартуды нығайтудағы, халықтың ұлттық сана-сезімін оятудағы рөлі қарастырылады.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 94 – 98

**ETHNOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF TERMS
ABOUT THE PERSON IN THE DICTIONARY "KITAB AD-DURRA..."**

B. D. Dyusenov

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: Vocabulary, semantics, mamluko-kipchak language, ancient kipchak writing monuments, manuscript, dictionary, medieval period.

Abstract. In a given article the world turkological science about arabo-kipchak lingvistical lexographical works is examined. These works were created at the basis of kipchak-oguz language that was in Egypt and Syria, Golden Horde and Central Asia in XIII-XIV centuries. The scientists noted that an ancient kipchak language is examined as a golden bridge, connecting ancient turks and modern turk languages. That is why these monuments are very important for full disclosure of some unsettled problems in the sphere of linguistics.

УДК 811.512.1.09

**«КИТАБ АД-ДУРРА...» СӨЗДІГІНДЕГІ АДАМҒА ҚАТЫСТЫ
СӨЗДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ**

Б. Д. Дюсенов

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: лексика, семантика, мәмлүк қыпшақтарының тілі, ескі қыпшақ жазба ескерткіштері, қолжазба, сөздік, ортағасырлық кезең.

Аннотация. Мақалада автор XIII-XIV ғғ. Мысыр мен Шамда билік құрған Мәмлүктер мемлекетінде жазылған ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің бірі «Китаб ад-Дурра...» қолжазбасындағы сөздердің лексика-семантикалық ерекшеліктеріне зерттеу жүргізеді. Арабша-қыпшақша түзілген сөздіктегі адамның лауазымдары мен мінез-құлқына, сын-сипаттарына қатысты сөздерді сол дәуірдегі жазба ескерткіштердің лексикалық қорымен және қазіргі түркі тілдерімен салыстыру жұмыстары жасалған. Соның нәтижесінде сонау XIII-XIV ғасырлардың өзінде қазақ елінің арғы тегі болып табылатын қыпшақтар арасында әртүрлі мамандық иелерінің болғандығын көруге болады. Қыпшақтардың қандай кәсіппен шұғылданып, әлеуметтік ортадағы ролі мен қоғамдағы орыны, отбасындағы дәрежесі туралы көптеген деректер табуға болады.

Ескіқыпшақ жазба ескерткіштерінің мол лексикалық қорын зерттей отырып, қазіргі қазақ тілінің тарихы мен этимологиясы, терминологиясы және т.б. салалары бойынша көптеген деректемелік жұмыстар жүргізуге болады.

Тілдің лексикасын тануда оның сөздік қоры мен лексикалық құрамын анықтап, қаншалықты кең көлемде дамып тарағанын қарастырудың нәтижесінде ғылыми негізге жол салуға болады.

Мәмлүк қыпшақтары тілінің сөздік қоры жалпы түркі тілдеріне ортақ сөздерден тұрады. Мәмлүктер Мысыр мен Шам елінде қыпшақтар диаспорасы болғанымен, тілдік қорында қазіргі түркі халықтарының тілімен тұтас, бірізділік байқалады. Оның дәлелі біз қарастырған «Китаб ад-Дурра ал-мудийа фил-луғат ит-түркийа ала ат-тамам вал-камал» - «Түркі тілдерінің толық және тәмамдалған інжу-маржан кітабы» қолжазбасының материалдары. Флоренциялық бұл арабша-қыпшақша сөздіктердің зерттелу тарихына үңілсек, А.Зайончковский: «Содержание этого манускрипта

и оформление его не оставляет никакого сомнения в том, что данное сочинение написано в период государства Мамлюков и включает богатый и полноценный материал по кипчакскому языку» [1, 37] деген болатын.

«Жарқыраған інжу-маржан» жазба ескерткішінің атында айтылғандай және А. Зайончковскийдің берген бағасына лайық бұл ескерткіш Мәмлүк қыпшақтары пайдаланған тілді толықтай қолданып және сөздік қордың мол мұрасын жинақтап жазылған еңбек.

Сонымен жазба ескерткіш тілінде мәмлүк қыпшақтары ауызекі тілінде жиі қолданылған бірнеше лексика-семантикалық сөз топтары барлығы байқалады.

Адамның атақ-лауазымына, кәсібіне және әлеуметтік топтарға байланысты сөздер:

bardaqiççi بَرْدَاقِچِي (құмыра жасайтын ұста) (18a,10) – **bardaq** – қувшин, құмыра + **iççi** – зат есімнен зат есім тудыратын жұрнақ. Бардақшы - белгілі бір кәсіптің иесі, яғни кәсіби лексикаға жатады. Кәсіп иесін білдіретін сөздер ескі қыпшақ тілдерінде онша көп болмаса да баршылық: *bitikçi* (жазу жазатын адам), *altunçı* (ювелир), *temirçi* (темір ұстасы), *қылыч остасы* (қылыш ұстасы), *ейерчи* (ерші, ер жасаушы), *отачы* (оташы), *сықырық* (курьер) және т.б. *Бардақшы* осы топтың қатарын көбейтері анық. Басқа ескерткіштердегі көрінісі: ИЛТАС., СС., Абу Х., Тз., *бардақ*; Салыс.: МҚ. *барт* ыдыс, құмыра; сұйықтық құятын ыдыс. **Қаз бардақ** (диал.).

baş yülütçiççi باش يُولُوتچِي шаштараз (18a,4) – изафет конструкциясында тұрап, кәсіп иесінің атауын білдіріп тұр: **baş yülütçiççi** – *бас йулутчы* (бас жұлушы, яғни бастағы шашты алушы, шаштараз). Бұл сөздің *сақал йулучы* (сақал жұлушы, яғни сақал алушы, шаштараз) деген варианты да қолданылады. Басқа ескерткіштердегі көрінісі мынадай: ИЛТАС., *йулы*: *йулығыл*. Хт. Scheren стричь, подстригать, обрезать. СС. *йулу*; МҚ. *йулды* жұлды, *йүліді* қырды, шашын жұлды; Тз. *йүлу*; қар. *йулу*; тат. *йолу*; башқ. *юлылуу*; құмық. *юлю* қырыну; қаз. *жүлу*. Салыс.: СС. *сақал йуловчы* шаштараз.

?er?ba? عَرَبَا әскербасы (11a, 13) – Басқа ескерткіштердегі көрінісі: ИЛТАС., *шері* = *сү*; *шері башы*; СС., БМ. *чері*, *черік*; АФ., *черік*; Тз. *шері*; МҚ. *чәрік*; Абу Х. *чері*, *черік*; Еф. *черов*, *черув*; Қазіргі түрік тілдеріндегі көрінісі: қар. *черів*; қаз. *шеру*, *шерубасы*.

bay بای бай (14a,12) – түркі тілдерінде белгілі сөз. Басқа жазба ескерткіштердегі көрінісі: ИЛТАС. *бай*; СС., Абу Х., АФ., Тз., МҚ., Кав. *бай*; Қыпшақ тілдерінде: тат., башқ., ноғ., құмық., қк., қаз. *бай*.

bazāriççi بَزَارچِي базаршы (17b,15) – базарда істейтін саудагер. Қар.: **базар**.

bek بَک бек (14a,2) – Қыпшақ тілдерінде еркін, жиі қолданылады. Көне түркі тілінде *бег* тұлғасында кездесетін бұл сөз қазіргі түркі тілдерінде сөз соңындағы *г* дыбысының *й*-ге айналған *бий*, *бей* және *г* дыбысының қатанданған *бек* сипатында қалыптасқан. Ал сөз ортасындағы *е* < *і* сәйкестігі сол көне түркі дәуірінің өзінде-ақ болған. Орта ғасыр қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде *бег* // *биг* // *бей* // *би* // *бий* сипатында кездесуі бұл дыбыс алмасуларының сол дәуірде-ақ болғандығын аңғартады. Көктүрік, Ескі ұйғыр, МҚ – *бег* [ДТС, 91]; КК: *бег*; *бей*; *би*; *бий*; [ҚТС, 26, 29, 30, 32];

bey بَی бей (22a,6) – Орта ғасыр қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі көрініс: ИЛТАС. *бей*; СС. *бей*, *бий*; Абу Х. *бей*; Тз. *би*; Пд. *бей*, *бі*, *бий*; Қазіргі түрік тілдеріндегі көрінісі: түркм. *бей*; қар. *бий*; тат. *би*; башқ. *бей*; ноғ. *бий*; қк. *бий*; қаз. *би*.

demüriççi دَمُورچِي темірші (18a,4) – Ескі қыпшақ тілдерінде көп қолданылатын лексема. Басқа ескерткіштердегі көрінісі мынадай: ИЛТАС: *темірчи*; СС., *темірчи*; МҚ. *тәмурчи*; Қазіргі түрік тілдеріндегі көрінісі: ттк. *дәмирчи*; ноғ., қк. *темирши*; башқ. *тимерсе*.

Elçi اَلچِي Пайғамбар (2a,8) // **eliççi** اَلچِي елші (11a,15) – *елчі* және *елиші* - ел «халық» сөзіне + *чі*; *ші* сөз тудырушы жұрнақтары қосылуы арқылы туындаған лексема. Көне түркі ескерткіштерінде: 1) *елиші*, *пайғамбар* (посол, посланник); 2) *хабар жеткізуші* (вестник, гонец); 3) *ел билеуші* («Құтад-ғу білігі» ескерткішінде: *правитель*, *владелец*) мағыналарында қолданылады. Басқа ескерткіштердегі көрінісі: *элчи* (Рсл. I, 827); *элчи*, *?lçi* (ДТС, 169); «Диуани луғат-ит-туркте» кездеспейді. Ортаазиялық «Тэфсирде» *элчи* (124) және *элчу* (726, 71) деген фонетикалық модификациялары кездеседі. Абу Х. *илчи*; ат-Тухфа. *элчи* // *илчи*; «Таржуманда» *илчи*; Хорезмдік (алтынордалық) деректерде *элчи* тұлғасында кездеседі: ХШ., Рабгузи., НФ. *элчи*. ҚХШС. *елчі*; ИЛТАС. *илчі*; Қазіргі түркі тілдерінде: ттк. *элчі*, *ёлчі*; тат. *илче*; башқ. *илсе*; ноғ. *элиши*; қк. *елиши*; құмық. *элчи*; қаз. *елиші*. Бұл сөз жалпытүркілік *ел* (*ал*) түбірінен түзілген.

Eginičči اَكْنَجِي егінші (14a,10) – Түрік тілдерінде еркін қолданылатын лексема. Орта ғасыр қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі көрінісі: ИЛТАС. *екінчі*; ҚХШС. *екінчі*. Қазіргі тілдерде: **ноғ.** *егінші*; **қаз.** *егінші*.

halvačči حَلْوَى جِي халуашы (17b,15) – Жалпы түркі тілдеріне араб тілінен (арабтың *сладкий, приятный* деген сөзі АРС, 182) енген белгілі сөз. Негізгі түбірі **halva**, бұған **či** сөз тудырушы жұрнағы қосылған. **Halva** тұлғасы ескерткіштерде кездеседі: *halva* (ДТС, 198); Орта ғасырлық қыпшақ жазба ескерткіштердегі көрінісі: ҚХШС. *халва*; **қаз.** *алуа*.

hōcā حُجَا хожа (14a,6) – Бұл сөз де араб-парсы тілдерінен (Мұхаммед пайғамбардың ұрпағынан тарайтын дін таратушылар) енген, адамдардың әлеуметтік топтағы орнын білдіретін сөз. Басқа ескерткіштердегі көрінісі: ИЛТАС. *қожса; хожаддаш*; СС., АФ. *қожса*; Еф. *ходжа*; Хт. *қожсадаш*; Тз. *хошдаш*; БМ. *қошдаш*; Абу Х. *қожаташ*. Қазіргі түркі тілдерінде мынадай: **ттк.** *коджа*; **ққ., қаз.** *қожса*.

iščči اِشْ جِي жұмыскер, қызметкер (17b,13) – Бұл сөздің негізгі түбірі **i?**, сөз тудырушы **čči** жұрнағы арқылы жаңа сөз туып тұр. Қазіргі қазақ тілінде *ісші* деген варианты емес, **-кер, -гер** парсының жұрнағы арқылы туындаған *іскер* тұлғасы қолданылады.

kiriščči كِرْشْ جِي кірісші (садақ кірісін жасайтын ұста) (18a,6) – Бұл да түркі тілдерінде еркін қолданылған сөз. Негізгі түбірі **kiri?** (садақ керме жібі) – **čči** сөз тудырушы жұрнағы арқылы жасалған лексема. Басқа ескерткіштерде негізгі түбір тұлғасында кездеседі: ИЛТАС. *кіріш*; МҚ., Тз., АФ. *кіріш*; Қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі мынадай: **қар.** *кіріш*; **тат., башқ.** *кереш*; **ноғ.** *кирис*; **қаз.** *кіріс*.

ki?ipčči كِشْفَجِي тыңшы (11b,2) – Бұл сөздің негізгі түбірі **ki?i**, бұған **rič – či** жұрнақтары қосылуы арқылы пайда болған туынды сөз. Бұл жерде тыңшы, шпион деген мағына береді.

n?ker نَكْر нөкер (14a,8) – Бұл сөзді қазақ тілінің мамандары монғол тілінен енген деп келеді [2, 143], ал, ирандықтан **نَوَكَر** nowkar – слуга парсы сөзі деп есептейді [3, 692].

Адамның мінез-құлқына, сын-сипатына байланысты сөздер:

baziq بَازِق зор, үлкен, ірі; жаман қылықты; нашар мінезді (10; 14b,6) адам деген ұғымды береді.

beyni بَيْنِي мыйлы, мый (12b,) – ИЛТАС. *бейн*; Абу Х. *бейні*; Тз. *бейні*; **ттк.** *бейни, бейн*; **башқ.** *мейе*; **ноғ.** *мый*; **құмық., ққ.** *мий*; **қаз.** *ми*.

bili? بِلِش таныс (14a,10), – ИЛТАС. *біліш*; МҚ., БМ. *біліш*; ҚХШС. *Біліш*; **тат., башқ.** *белеш*; **ноғ., ққ.** *билис*; **қаз.** *біліс*.

boylı بُوَيْلِي бойлы, бойшаң (5a,2), – ИЛТАС. *бойы*; ҚХШС. *Бой*; СС., Абу Х, АФ., МҚ., Тз., БМ., **ноғ., құмық., ққ., қаз.** *бой*; **тат., баш.** *буй*.

epsem اَپْسَام момақан, жуас (3b,14) деген мағынада қолданылған.

küčsiz كُوْجْ سِيْز элсіз, қуатсыз (5a,4) – ҚХШС. *күш, қуат*; ИЛТАС. *күчсіз*; СС., АФ. *күчсіз*; **қар.** *күчсүз*; **тат., күчсез; **башқ.** *көчсөз*; **ноғ., ққ.** *күшсиз*; **қаз.** *күшсіз*.**

qara قَرَا құл, тексіз, тобыр (14a,2), ескі қыпшақ ескерткіштерінің барлығында кездесетін белгілі сөз..

?akirt شَاكِرْت бозбала, жасөспірім (14a,4) – ИЛТАС. *шекір*; Абу Х., *шекір*; **ттк., шағирд**; **башқ.** *шәкерт*; **ққ.** *шәкерт*; **қаз.** *шәкірт*.

Адамның дене мүшелеріне және жынысына, тегіне қатысты сөздер:

aln اَلْن алды, маңдай (13a,4) – ИЛТАС. *алын*; СС., АФ., МҚ., Тз., Пд. *алын*; Қазіргі түркі тілдерінде: **қар., ттк.** *алын*; **құмық., тат., қаз.** *ал, алды*.

arqa اَرَقَا арқа (13a,14), – ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі көрінісі бәріне ортақ сөз: ИЛТАС., СС., АФ., МҚ., Тз., Пд. *арқа*; Қазіргі түркі тілдерінде: **қар., ттк., құмық., тат., қаз.** *арқа*.

avuč اَوُج алақан, уыс (13a,12), – ҚХШС. *уыс*; Орта ғасыр қыпшақ жазбаларымен қазіргі түркі тілдеріндегі **авуч // авыч // овуж // навуч** формаларында кездесетін бұл етістік тілімізде **уыс** сипатында қолданылады. Қазақ тілінде сөз басында **у** дыбысына, алдынан көмескіленіп **ұ // ү** дыбыстары естілетіндіктен дифтонг дыбыс деп қарайды да **ұ** жазуда еленбейді. Ал бірінші буыннан кейінгі буындардағы **у** дыбысы ерін үндестігінің әлсіздігінен **ы**-ға айналады. Осыдан қазіргі тілімізде бұл сөз **а ~ ұ; в ~ у; у~ы; ч // ж~ш~с** сәйкестіктері арқылы қалыптасқан. Сондай-ақ бұл сөздің негізгі түбір емес екендігін тіліміздегі **уқалау** етістігімен салыстыру арқылы аңғаруға болатын сияқты. Радлов «Сөздігінде»: «**оғ- ов** – тереть; ел оғмақ; оғала – растереть» деп түсіндіреді де басына «осман түріктері тілінде» деп белгі соғылған. Қазақ тілінің дыбыстық

заңдылығын ескерсек (*oğ>y*) *уқалау* етістігінің құрамындағы ежелгі түбір тек (*y* (*yu*)) морфемасы ғана, *-қа*, *-ла* қосымшалар [ҚТТГ, 122]. Уыс сөзінің де негзгі түбірі *y* (*yu*); *-ыс* істің істелу құралын, процесстің атауын білдіретін көне *-ч* қосымшасының бүгінгі көрінісі болса керек (сүйініш, қуаныш сөздерінде сақталған). Қазіргі түркі тілдерінде: **қаз.** *уыс*; **баш.** *ус төбө*; **тат.** *ус төби*; **қырғыз.** *уч*; **түрік.** *авуч*; **азер.** *овуж*; **түркм.** *овуч*; **өзб.** *навуч*; **ұйғ.** *авуч*.

aurat عَوْرَاتُ қатын (14a,4), - ИЛТАС. *аврат*; **Салыс.** *МҚ. авурта*; **қаз.** *әуретіңді жасп*;

c?h?d جَحْدُ еврей, жөйт (14a,15) – ҚХШС. *жухуд*;

ebi?i اَبَشِيّ зайып, әйел, жұбай (14a,4) – ИЛТАС. *епчі*; **СС.**, *абчы*; **АФ.** *ебчі*; **Тз.** *епчі, ипчі*; **Абу Х.** *епчі, ече* Рдл. *ече*.

emček (emček) اَمِشَكْ емшек (13a,16) - ИЛТАС. *емчек*; **СС.**, **АФ.**, **Абу Х.**, *емчек*; **МҚ.** *эмік*; **Тз.** *емчек, имчек*; **ттк.** *эмджек*; **тат.** *имчэк*; **ноғ.** *эмшек*; **башқ.** *имесэк*; **құмық.** *эмчек*; **ққ.**, **қаз.** *емшек*.

e?se اَنْكَسَا (اَنْكَسَا) еңсе, иық (13a,8; 13a,14) – ИЛТАС. *еңсе*; **СС.** *еңсе*; **Абу Х.** *енсе*; **Тз.** *енесе*; **тат.** *иңсә*; **ноғ.** *энсе*; **ққ.**, **қаз.** *еңсе*.

gavir (gavur) كَاوِرُ кәпір, христианин, иаһуди (14a,15) – ҚХШС. *кафир*. Арабша: مُلْجِدٌ (неблагодарный; неверующий, нечестивый, неверный; безбожник, гяур). **Абу Х.**, **В. Радлов** т.т. кездеседі: *кафир, қафыр, гаур*. Мұсылмандар әлемінде, көптеген түркі тілдес елдерде белгілі сөз.

keude كُوْدَا кеуде, көкірек (12b,16)- ИЛТАС. *кевде*; **Абу Х.** *гөвде*; **Тз.** *көвде, кевделі*; **ноғ.** *кевде*; **ққ.** *кеуде, геуде, кебзе*; **башқ.** *кәузә*; **қаз.** *кеуде*.

k?g?s كُوْنَسْ төс, төс сүйегі (13a,16)

kirpik كِرْبِيكْ кірпік (13a,4) – ИЛТАС. *кірфік*; **ҚХШС.** *кірпүк*.

k?bek كِيْبَكْ кіндік (13a,16) - ҚХШС. *кіндік*; Қазіргі қыпшақ тілдерінде көп кездесе бермейтін бұл лексема оғыз тілдерінде «кіндік, қарын, ұрнақ, орталық» секілді бірнеше мағыналарда қолданылады. **Түрік.** *гөбек*; **азер.** *гөбәк*; **түркмен.** *гөбек* [ҚТТГ, 122]. Қазақ тілінде кісі есімдерінде үлгілері сақталған: *Ергөбек, Көбекбай* және т.б.

bağarsuq بَاغَارْصُوْقُ ішек-қарын, жылы-жұмсақ (13b, 2)- ИЛТАС. *бағырсақ*; **СС.** *бавурсақ*; **Абу Х.** *бағарсуқ*; **Тз.** *буварсық*; **МҚ.** *бағырсуқ*; **түрік.** *бағырсақ*; **қар.** *бавурсах*; **ноғ.** *өкпе-бавыр*; **қаз.** *өкпе-бауыр*.

bağır بَاغِرْ бауыр (13b,12)- ҚХШС. *бағыр*; ИЛТАС. *бағыр*; **Абу Х.** **АФ.**, **Тз.**, **МҚ.** *бағыр*; **қар.** *бағыр*; **ттк.** *багр*; **тат.**, **ноғ.** *бавыр*; **башқ.** *бауыр*; **құмық.** *бавур*; **қаз.** *бауыр*.

baltır بَلْتِرْ балтыр (13b,6) - ИЛТАС. *балтыр*; **Абу Х.**, **Тз.**, *балтыр*; **БМ.** *балдур*; *балтур*; **қар.** **тат.**, **башқ.**, **ноғ.** *балтыр*; **құмық.** *балдыр*; **ққ.**, **қаз.** *балтыр*.

barmaq بَرْمَاقْ бармақ (13a,12) – ИЛТАС., **СС.**, **Абу Х.**, *бармақ*; **Тз.** *пармақ*; Қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі: **қар.** *бармах*; **тат.**, **башқ.**, **ноғ.**, **құмық.**, **ққ.**, **қаз.** *бармақ*.

ba? بَاشْ бас (12b,16) – ИЛТАС., **СС.**, **Абу Х.**, **АФ.**, **Тз.**, **МҚ.**, **БМ.** *баш*; Қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі: **ттк.**, *баш*; **ққ.**, **қаз.** *бас*;

bilegi (bileg?) بِلَاقِي білегі (10a,6) – ИЛТАС., **Абу Х.**, **МҚ.**, **Тз.** *білек*; Қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі: **ттк.**, **ноғ.**, **ққ.**, **қаз.** *білек*; **тат.**, **башқ.** *беләк*.

boğaz بُوغَاز бұғақ, кеңірдек (13a,8) – Бұл сөз бауыздайтын жері *бұзағы* деген мағына беріп тұр. Басқа ескерткіштердің көбінде етістік формасында келген: *боғузла*; *боғузлағыл*- бауыздау деген тұлғада қолданылған. Көне түркі тілдерінде ертеден бар сөз: *боғаз* [ДТС, 109]. Орта ғасыр қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі көрінісі мынадай болып келеді: **ИЛТАС.**, *боғузла*; *боғузлағыл*; **Абу Х.** *боғазлады*; **Тз.** *боғузлады, бовузлады*; Қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі: **тат.** *буғазлау*; **башқ.** *боғазлау*; **ққ.** *бауызла*; **қаз.** *бауызда*.

bürün بُوْرُوْن мұрын (13a,2) – Көне түркі тілдерінде бұрыннан келе жатқан сөз. Орта ғасыр қыпшақ жазба ескерткіштердегі көрінісі: **ИЛТАС.**, **Абу Х.**, **Тз.**, **АФ.**, **МҚ.** *бурун*; **СС.** *бурун, брун*; **Тз.** *бури, бурун*; Қазіргі оғыз және қарлұқ топтарында осы тұлғада сақталғанымен қыпшақ тілдерінің көбінде *б* <м-ға ауысканы байқалады. Қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі мынадай: **ттк.**, **ққ.** *бурун*; **тат.** *борын*; **башқ.** *морон*; **ноғ.** *бурын*; **қаз.** *мұрын*.

b?gr?k (b?gr?k) بُوْغْرُوْكْ бүйрек (13b,2) – Көне және қазіргі түркі тілдерінде баяғыдан келе жатқан сөз. Орта ғасыр қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі көрінісі мынадай болып келеді: **ИЛТАС.**, *бүгрек*; **Абу Х.** *бүгрек*; **Тз.** *бөрек, бөгрек*; **Кав.** *бүрек*; Қазіргі түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы тілдерде сөз ортасындағы *г* дыбысы *й*- ге айналып, заңды құбылысқа енгенін көруге болады.

Қазіргі түркі тілдерінде: **қар.** *буврак*; **тат.** *бөөрек*; **құмық.** *бюйрек*; **ноғ., ққ., қаз.** *бүйрек*; **башқ.** *бөйөр*.

Жалпы алып қарағанда Мәмлүктер мемлекетінде қыпшақ тілін үйрену үшін жазылған бұл ескерткіште түркі тілдеріне ортақ көптеген сөздер кездеседі. Сондықтан мұндай жазба секерткіштердің тілдік қорын сол дәуірдің қолжазбаларымен және қазіргі түркі тілдерімен салыстыра отырып зерттеудің маңызы өте зор.

ӘДЕБИЕТ

[1] Зайончковский А. Новонайденный арабско-кипчакский словарь из государства мамлюков // Народы Азии и Африки. – М.: Наука, 1964. – № 3. – С. 111-116.

[2] Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 145 б.

[3] Персидско-русский словарь / М.И. Радуйильский., Г. А. Усканин., А.М. Шуйтов. – Тегеран, 1372 х.

REFERENCES

[1] Zaionchkovskii A. Newfound Arabic-Kipchak dictionaries from the Mamluk State // Peoples of Asia and Africa. M.: Nauka, 1964. N 3. p. 111-116. (in Russ.).

[2] Bolganbaev A. Kazak tilinin leksikologiyasi. Almaty: Mektep, 1988. 145 b. (in Kaz.).

[3] Persian-Russian dictionary. Radyilsky M.I., Yskanin G.A., Shuyitov A.M. Tegeran, 1372 x.

Қысқартылған шартты белгілер

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л., 1969.

ҚТС – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 965 б.

ИЛТАС – Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата, 1970.

СС – Құрышжанов Ә.Қ., Жұбанов А.Қ., Белботаев А.Б. Қуманша-қазақша жиілік сөздік. – Алма-Ата, 1978.

Абу Х. – Saferoğlu A. Abû-Hajjân. Kitab al-Idrāk li-lisân al-Atrak. – Istanbul, 1931.

Тз. – Аттухфатуз закиятү филлуғатит туркия (туркий тил (кипчоқ тили) хакида ноёб тухфа). – Тошкент, 1968.

БМ. – Zajačzkowski A. Vocabulaire arabe-kiptçhak de l'epoque de l'Etat Mamelouk "Bulğat al-Muštāq fi luğat at-turk wa-l-Qifzāq". – Warszawa, 1958.

АФ. – П. М. Мелиоранский. Араб – филолог о турецком языке. – СПб., 1900.

МК. – Девони луғатит турк. Г.Абдурахманова ва С.Мутталибовлар иштироки ва тахрир остида. – Тошкент, 1967.

ҚХШС. – А. Ибатов. Қутбтың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігі (XIV ғасыр). – Алма-Ата: Ғылым, 1974.

қар. – қарайым

қаз. – қазақ

тат. – татар

башқ. – башқұрт

ноғ. – ноғай

ққ. – қарақалпақ

эзер. – эзербайжан

түркм. – түркімен

өзб. – өзбек

үйғ. – ұйғыр

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРМИНОВ О ЧЕЛОВЕКЕ В СЛОВАРЕ ««КИТАБ АД-ДУРРА...»

Б. Д. Дюсенов

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: лексика, семантика, мамлюкско-кыпчакский язык, старокыпчакские письменные памятники, рукопись, словарь, средневековый период.

Аннотация. В статье рассматривается арабско-кыпчакский лингвистический, лексикографический труд, который создан на основе кыпчакско-огузского языка, использованного в Египте и Сирии, в Золотой Орде и Средней Азии в XIII-XIV веках. Ученые отметили, что старокыпчакский язык, рассматривается как золотой мост, связующий древнетюркский и современные тюркские языки. Поэтому этот памятник очень важен для полного раскрытия некоторых нерешенных проблем в области языкознания.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 99 – 105

CATEGORY OF MORTGAGE, TO TIME AND DEGREE IN WRITING MONUMENTS

H. V. Masimova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Keywords: writing monument, verb, grammatical category, category of mortgage, category of mood, category of time.

Abstract. The language of written sources has become a link between medieval Turki and modern Turkic languages. Research of certain morphological features of the written monuments is of great significance for determination of historical interactions, formation and development of medieval and modern Turkic languages. When comparing language of the «Tawarih-i musiqiyun» (XIX c.) with medieval and modern Uighur languages, including textual morphological peculiarities of the monuments, one can reveal continuity between an Old Uighur written literary language and modern Uighur language. The article also examines gramatical forms of the «Tawarikh-i mussiqiyun»' language. Research on the grammatical forms of the verbs in «Tawarikh-i mussiqiyun» shows that starting from the second half of the XIX century, there occurs a transformation from literary traditions of Old Uighur language to the norms of the modern Uighur language.

УДК 811.512.122/366.58

ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ ЕТІСТІКТІҢ РАЙ ЖӘНЕ ЕТІС, ЖАҚ-САН КАТЕГОРИЯЛАРЫ

X. B. Масимова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: жазба ескерткіш, етістік, грамматикалық категория, етіс категориясы, рай категориясы, шақ категориясы.

Аннотация. Жазба ескерткіштер тілі орта ғасыр және қазіргі түркі тілдерін байланыстыратын маңызды саты болып табылады. «Тәварих-и мусикиун» (XIX ғ.) тілінің орта ғасырлық және қазіргі ұйғыр тілімен салыстыру барысында аталмыш жазба ескерткіште морфологиялық ерекшеліктердің сабақтастығы анықталды. Мақалада «Тәварих-и мусикиун» жазба ескерткіш тіліндегі етістіктің грамматикалық формалары қарастырылады. «Тәварих-и мусикиун»дағы етістіктің грамматикалық формаларын анықтау нәтижесінде ұйғыр тілі XIX ғасырның екінші жартысынан бастап ескі ұйғыр тілі дәстүрлерінен алыстап, қазіргі ұйғыр сөйлеу тіліне жақындағаны көрінеді.

Проза жанырында жазылған шығармалар мәтіні поэзия жанрында жазылған шығармалар мәтінінен тіл ерекшеліктері бойынша ерекшеленеді. Сондықтан «Тәварих-и мусикиун» ескерткіші XIX ғасыр ұйғыр тілінің проза жанырында жазылған шығарма ретінде тіл білімінде жан-жақты зерттеуді талап етеді. Ескерткіштің нақты морфологиялық ерекшеліктерін зерттеу ескі түркі тілдері мен жаңа түркі тілдерінің тарихи байланысын анықтауда, сондай-ақ қазіргі ұйғыр әдеби тілінің қалыптасу, даму барысын айқындауда маңызы зор.

«Тәварих-и мусикиун» (XIX ғ.) ескерткіші тілін орта және қазіргі ұйғыр тілімен салыстыра отырып, ескі ұйғыр жазба әдеби тілі мен қазіргі ұйғыр әдеби тілі арасындағы сабақтастық ескерт-

кіштің мәтініндегі морфологиялық ерекшеліктері негізінде анықталады. Төменде «Төварих-и мусикиун» ескерткіші тіліндегі етістіктің рай, етіс, шақ категориялары және олардың грамматикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Трактатта етістіктің ашық, бұйрық, қалау және шартты рай түрлері кездеседі.

Ашық рай. «Төварих-и мусикиунда» ашық рай етістіктердің өткен, осы және келер шақ формалары арқылы беріледі. Ашық райда өткен шақ, осы шақ, келер шақтардың әрқайсысы арнайы формаларға ие болады. Ашық райдағы әр кезең бірнеше формаға ие болып, бұл формалар сол шақ өрісінде түрлі мағыналарды білдіреді.

Өткен шақ. «Төварих-и мусикиунда» өткен шақ етістік формалары синтетикалық және аналитикалық жолмен жасалады. Өткен шақ етістігінің жасалуына төмендегідей жұрнақтар қатысады. *-ди, -ти.* Трактатта бұл жұрнақ жалғанған етістіктер жақ және жекеше, көпше қосымшаларымен төмендегідей түрленеді. I жақ жекеше түрі *-дим, -дум, -тум, -түм* қосымшаларымен өрнектеледі. М.: Бәлки улар мән кириқ йил Пәһливан Мүһәммәд Көштингир билән һәмсәһбәт болдум. Көпше түрі «Төварих-и мусикиунда» кездеспейді. II жақ жекеше түрінің *-диң* қосымшасы арқылы келуі 3 жерде кездеседі. М.: Сәна йүз шүкүр ярәб бизгә адил падишаһ қилдиң. Өткен шақ III жақ жекеше тұлға *-ди, -ти* қосымшасымен беріледі. М.: ... Заһириддин Бабрнің һозурида қалди. Кейбір сөйлемдерде бұл қосымшаның соңына *-лар, -ләр* жалғауы жалғанып, «құрмет, ізет» мәнінде қолданылады. А. Полат етістіктің III жақ формасында көптік жалғауының жалғануын «дәл көне ұйғыр тілінен келген сипат», – деп есептейді [1]. М.: Мирза Әбусәиднің бараһида бүйүк орун туттилар... . Көпше тұлға да жекеше тұлға сияқты *-ти, -ди* жұрнақтары арқылы жасалады. М.: Сәәтидин кейин биһушларгә гудаблар сепилди. Дафни Суләйман Әләйһисәләмгә дивәләр ясап бәрди. Көпше тұлғада *-лар* қосымшасы жалғанады. М.: Икки йүзчә киши мусики фәнидә кәмәлат, мәһарат көрсәттилар.

Ескі ұйғыр тілінде кең қолданылған өткен шақ етістігінің *-миш* жұрнағымен жасалған формасы «Төварих-и мусикиун» трактатында кездеспейді. «Төварих-и мусикиунда» өткен шақтың *-кан+дур* формасы тек төмендегі сөйлемде ғана қолданылады. М.: Ул зәмандин бу зәманғәчә бәш миң сәккиз йүз әллиг йил өткәндур. Сондай-ақ трактатта өткен шақ формасы *-н* тұлғалы көсемшеге *-дур, -тур* көмекші етістіктің немесе II жақ жіктік жалғауының жалғануы арқылы жасалады. М.: Мирбузрук Тәрмизи атиғә бағлабдурким... .

Өткен шақ етістігінің аналитикалық формалары. Бұл трактатта етістіктің өткен шағының аналитикалық формалары етістіктің есім сөз формаларына *ирди* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады.

1) *-ған* тұлғалы есімшеге *ирди* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады. М.: ... шағирдларигә тәәлм қилған ирди. Үзһал муқамики, ... биринжи, иккинжи, үчүнжи мәрғәләриғичә кәшф қилған ирдилар.

2) *-ар, -әр, -р* тұлғалы есімшеге *ирди* және кейбір жерлерде *икан* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы өткен шақ формасы жасалады: Тәнбүргә қой, әчкүнің үчәй, фәйләрини ешип зәй қилип тар салур ирди т.б. «Төварих-и мусикиунда» «құрмет, ізет» мәнінде жұмсалатын немесе III жақ көпше формасын білдіретін *-лар, -ләр* қосымшасы негізінен көмекші етістікке, кейде негізгі етістікке жалғанады. М.: ... өзлари әйтқан ғәзәллар билән һәмд әйтип биһуш болур ирдилар. ... бу әзизни устазим дер ирдилар. Бұл жағдай XIV ғасыр жазба ескерткіштер тілінде де кездеседі [2, 15 б.].

3) «Төварих-и мусикиунда» бұл тұлғаның болымсыз түрі *-мас+ирди* формасында келеді. М.: Бабршаһ бирнәфәс айрилмас ирди. ... Қидирхансиз тәәам-шәраб тартмас, уйқуғә бармас ирди. Ескі ұйғыр тілінде бұл ережеге бағынбайтын жағдайлар да бар, яғни түбірден кейін ғана *-мам, -мәм, -ман, -мән* қосымшаларының жалғануы арқылы келген формалары да қолданылады. Алайда «Төварих-и мусикиунда» бұл тәрізді жағдай кездеспейді.

4) *-ур+икан, -ғай+ирди, -май-дур+ирди* тұлғалары «Төварих-и мусикиунда» сирек кездеседі. М.: Мәәлумдурким, бу әзиз Нәвайи һәзрәтларигә әхлак, әфһал, әқваллар хуш келур икан. ... бу әзиз билмәйдурған муқам аһәңлари, бу әзиз чалмайдурған әсбаби нәғәмәт йөк дисә болғай ирди. Бу әзиз көпрақ әмир Низамиддин Әли шир Нәвайи һәзрәтлариниң ғәзәлиятларидин оқур ирди, аләм өтүп муниңдәк хуш аваз киши кәлмайдуур ирди.

5) *-n* тұлғалы көсемшеге *ирди* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған форма трактат тілінде жиі кездеседі. М.: Чаһарғани мәвланә Тути Әләйһиррәһмәнің ушбу ғәзәлләриғә *бағлан ирди* т.б.

Өткен шақ етістігінің аналитикалық формалары жазба ескерткіштер тілінде түрліше қолданылады. Мысалы, Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде *-мыш+әрди*, *-р+әрди* (*-маз+әрди*), *-даци+әрди* формалары [3, 65–66 б.], көне ұйғыр тілі ескерткіштерінде *-мыш+әрди*, *-ды+әрди*, *-йүк+әрди* (*-дүк+әрди*), *-б+әрди*, *-р+әрди*, *-ғай+әрди*, *-айын+әрди*, *-сун+әрди* формалары [4, 80–83 б.], XII–XIV ғасыр жазба ескерткіштер тілінде *-мыш+әрди*, *-ды+әрди*, *-дүк+әрди*, *-ған+әрди*, *-б+турур+әрди*, *-б+әрди*, *-р+әрди*, *-а/-ә+турур+әрди*, *-ғай+әрди* формалары [5, 181–190 б.] өнімді қолданылады.

Осы шақ. «Тәварих-и мусикиунда» осы шақ етістігін жасауда түбірге *-р*, *-ур*, *-ар* есімше жұрнақтары қатысады. М.: Һәйван тилсизликдин жәфа-мушәккәтгә *учрар*, инсан тилидин бәла-мусибәткә *учрар* диган мәзмун ирди. Бұл тұлғаның болымсыз формалары *-мәс*, *-мәс+мән* арқылы жасалады. М.: Ол айдики, мән тәнбүр челишни *билмәсмән...* т.б.

Көне және ескі ұйғыр тілінде көп қолданылған осы шақты білдіретін *ала+турур+мән*, *ала+дур+мән* түріндегі формалар «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді. Ескі ұйғыр тілінде көп қолданылған *ала+мән* [5, 191 б.] формасы «Тәварих-и мусикиунда» бір ғана сөйлемде кездеседі. М.: ...тәнбүр алип берин деп хәфа қилип алдурди, қизим *чалиду*. Бұл форманың болымсыз тұлғасы төмендегі сөйлемдерде кездеседі. М.: ...мән Нәвайи, Фузули, Зәлилиниң шеирларидин өзгәни *оқумаймән...*

Зат есімге *ерур* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған осы шақ «Тәварих-и мусикиунда» өте сирек кездеседі. М.: Зәманики бу ноъи адаләт *ерур*.

Трактат тілінде етістіктің ауыспалы осы шағы *-а*, *-ә*, *-й* тұлғалы көсемшенің болымсыз тұлғасына *-дур*, *-ду* қосымшаларының жалғануы арқылы жасалады. М.: ...уларниң һәр бириниң әһвалатини бәян қилсақ, бу қисқа рисаләгә *сигмайдур*.

Келер шақ. Бұл трактатта келер шақ етістік түбірге *-ғай*, *-гәй*, *-қай*, *-кәй* қосымшаларының жалғануы арқылы жасалады. М.: Султан Мәһмуддин сордики, тәнбүрни челип *бәргәй*. Сондай-ақ келер шақ *-ғай*, *-гәй*, *-қай*, *-кәй* қосымшалары I, II жақ жекеше, көпше қосымшалары арқылы да беріледі. М.: Тақим аниң ишқидә тәнбүрүмни *алғаймән*. Аниң сөзин сағинғанда мун *чалғаймән* т.б. Көне және ескі ұйғыр тілінде жиі қолданылған келер шақтың *-асы*, *-әси*, *-дачы*, *-дәчи* [5, 193–194 б.], *-ысар*, *-исар*, *-усар* [6, 183 б.] формалары «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді.

Бұйрық рай. Ескі ұйғыр тілінде бұйрық рай I жақ жекеше түрінде *-ай* *-әй* жұрнағы арқылы беріледі де, «Тәварих-и мусикиунда» *-ай* формасы ғана қолданылады. М.: Мән қарап *турай*.

Қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде бұйрық райдың II жақ жекеше формасы ешбір морфологиялық форманың көмегінсіз-ақ жасала береді және етістік түбірінен немесе етістік негізінен ерекшеленбейді. Н.Сауранбаев: «В казахском языке, как и во всех тюркских языках, II лицо единственного числа, повелительного наклонения совпадает с основой глагола I и III лица этого наклонения, как и всякая форма глагола... образуется от формы II лица, единственного числа. В первоначальной форме глагола есть два лексико-семантических признака. Во-первых, она обозначает определенное лексическое понятие о действиях, во-вторых, ей присуще понятие лица, то есть, действие обращено говорящим ко II лицу. Когда же мы говорим *жаз* (пиши), то мы воспринимаем понятие об определенных действиях и в то же время обращаем это действие ко II лицу. При этом значение лица не обозначено особой формой. Это своеобразие и специфика глагольной основы тюркских языков», – дейді [7, 276 б.]. Бұл пікірді түркітанушылардың көпшілігі қолдайды. Б.А.Серебрянников пен Н.З. Гаджиева: «Собственно повелительному принадлежит только формы II лица, единственного и множественного чисел. II лицо, единственного числа представляет собой чистую основу глагола: *ал*, *жаз* и т.д., которая иногда может сопровождаться различными усилительными частицами», – дейді [8, 209 б.]. Э.В. Севортян мен А.Н. Кононов та осы көзқарасты ұстанады. Басқа түркі тілдері сияқты ұйғыр және қазақ тілдерінде де түбір етістіктер (*оқи-*, *яз-*, *оқы-*, *жаз-*) бұйрық рай тұлғасындағы етістік болып саналады [9, 195 б.; 10, 300 б.]. Бұйрық райдың бұл формасы көне дәуірлерден қолданылып келеді. Мысалы, Орхон-Енисей және көне ұйғыр ескерткіштерінде, «Құтадғу білікте», «Хибәт-ул хәқайикта» бұл форма

жні жұмсалған. Бұйрық райдың қосымшасыз формасы «Төварих-и мусикиунда» да көрініс тапқан. М.: ... илим өрганишдин номус қилма, илимсизлиқдин номус қил.

Ескі ұйғыр тілінде бұйрық райдың II жағы *-гил, -гил, -қил, -кил* қосымшасы арқылы берілсе, «Төварих-и мусикиунда» *-гил* варианты ғана кездеседі. М.: ... чирайлық сөз қилип йүрүшни өргангил, яхши сөзни әйтүргә қудрәтиң болмаса, яхши сөзни әйткучидин өргангил... . *-гил, -гил, -қил, -кил* жұрнағы көне дәуірлерде түрліше сипатта қолданылған. Енисей ескерткіштерінде ұяң *-гыл, -гил* варианттары ғана қолданылса [3, 59 б.], көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде ұяң *-гыл, -гил* варианттарымен бірге қатаң *-қыл, -кил* варианттары да [1, 68 б.], қазіргі тілімізде *-гин, -гин, -қин, -кин* формалары түгелдей дерлік қолданылады, негізінен «жақындық» мәнін көрсетіп, өтінішті білдіреді [11, 298 б.].

Бұйрық рай III жақта *-сун* жұрнағы арқылы беріледі. М.: Қизиңиз челип бәрсун. Бұл жұрнақ шығармада екі жерде қолданылған. Көне ұйғыр тілінде кең қолданылған *-су, -сү* варианты «Төварих-и мусикиунда» кездеспейді.

Қалау рай. «Төварих-и мусикиунда» қалау рай төмендегідей тұлғада кездеседі:

1) Етістік негізіне *-гу* жұрнағы мен жіктік жалғауының жалғануы арқылы жасалады. Мұндай мысал «Төварих-и мусикиунда» бір жерде ғана кездеседі. М.: Падиша бу хәтни бойлә кичик нарәсидә поткәнигә ишәнгүси кәлмәй... .

2) Қалау рай *-гай, -гәй, -қай, -кәй* жұрнағы арқылы жасалады. М.: ...яки бу фән барәсидин бир рисайил пүтүп шәһрәт тутқай... .

Сондай-ақ бұл рай *-гай, -гәй, -қай, -кәй* жұрнағына I және II жақ жіктік жалғаулары жалғану арқылы да беріледі. Бұл туралы Н.А. Баскаков: «...причастия на *-гәй* с личными местоименными аффиксами... выражает пожелание или приказание говорящего о совершении данного действия в будущем: *баргәайман баргәайсынъ, баргәай, баргәайсыз, баргәайлар*», - дейді [12, 104–105 б.]. М.: Таким аниң ишқидә тәнбүрүмни алгаймән.

Ескі ұйғыр тілінде қалау рай мәнінде көп қолданылған *-айын* жұрнағы «Төварих-и мусикиунда» кездеспейді.

Шартты рай. «Төварих-и мусикиунда» шартты рай формасы етістіктің түбіріне *-са, -сә* жұрнағының жалғануы арқылы жасалады. Ескі ұйғыр тілінде кең қолданылған *алсамән, алсасән, алса* толық формалары [5, 169 б.]. «Төварих-и мусикиунда» тән емес. «Төварих-и мусикиунда» негізінен шартты райдың I, II жақ жекеше түрі және I, III жақ көпше түрі кездеседі.

	жекеше	көпше
I жақ	–	<i>-сәк, -сақ</i>
II жақ	<i>-саң</i>	–
III жақ	<i>-сә</i>	<i>-са</i>

М.: ...ушбу ғәрип фәннің саһиби кәшүфлари тарихидин бир рисалә пүтүп, сайир муғән-ниләргә ядкар қойсаң... . Мәһрәми билән тәшқәри чиқип, биз һили кәлсәк, деп...

Етістіктің болымсыз формасын жасайтын қосымшасының шартты рай жұрнағының алдынан келуі «Төварих-и мусикиунда» екі жерде кездеседі. М.: ...яхши сөзни әйтүргә қудрәтиң болмаса, яхши сөзни әйткучидин өргангил.

Етісті білдіретін жұрнақтар «Төварих-и мусикиунда», жалпы ескі ұйғыр тілінде, біріншіден, белгілі грамматикалық мағынаны білдірсе, екіншіден, сөзжасамдық қызметте жұмсалады. Сондықтан етістіктің етіс категориясы жайында ғалымдар пікірі екі түрлі принципке негізделеді. Кейбір ғалымдар етіс категориясында грамматикалық қасиет басым десе, енді біреулері сөзжасамдық қасиет үстем екенін айтады. А.М. Щербак етіс категориясының осы екі ерекшелігін ескеріп, етіс категориясындағы *-н, -ин, -ун, -үн, -л, -ил, -ул, үл* жұрнақтарды сөзжасам бөлімінде қарайды [13, 177 б.]. Жалпы алғанда, етістіктің етіс категориясының көрсеткіштері, бір жағынан, сөз жасайды, екінші жағынан, белгілі бір грамматикалық мағынада жұмсалады.

«Төварих-и мусикиунда» етіс категориясы бастауышқа деген түрлі семантикалық қатынасты білдіреді. Трактатта негізгі, өздік, ырықсыз, өзгелік және ортақ етістер кездеседі. «Төварих-и мусикиунда» *негізгі етіс* жұрнақтарсыз беріледі де басқа етістердің жасалуына негіз болады. Ескі ұйғыр тілінде *өздік етіс -н (-ин, -ун, -үн), -л (-ыл, -ил, -ул, -үл)* жұрнақтары арқылы беріледі.

Трактатта бұл жұрнақ етістіктің түбірі немесе негізінің жалпы сипатына сәйкес *-н, -л, -ул* жұрнақтарының көмегімен жасалады. М.: Бу ғәрип морға гоя тағ *йүкланди*, бу зәьиф хорға гоя асман *йиқилди* т.б. Ескі ұйғыр тілінде *ырықсыз етіс -л (-ыл, -ил, -ул, -үл), -н (-ин, -ун, -үн)* жұрнақтары арқылы беріледі. Трактатта бұл жұрнақтың *-ил, -ул, -үл, -н, -ин* варианттары ғана кездеседі. М.: Саьэтидин кейин биһушларға гулаблар *сетилди*, шәраби сурурлар *ичурулди* т.б. Бұл мысалдарда етіс көрсеткіші іс-әрекеттің, қимылдың бірер құрал арқылы субъектіге тән болатынын білдіреді. Трактатта *өзгелік етіс* категориясының жасалуына ескі ұйғыр тіліне және қазіргі тілімізге тән жұрнақтар пайдаланылған. Өзгелік етіс *-т* жұрнағы арқылы жасалған. М.: *Түгәт* сөзни Мөьижиз ғәрип бинава. *-т* жұрнағы *-сә* жұрнағынан кейін жалғанып, өздік етіске айналады. М.: ... әйибинни сәңа *кәрсәткан* кишини дост билип, әзиз түт. Өзгелік етістің *-дур, -дүр, -тур, -түр* көрсеткіші трактат тілінде жиі қолданыс табатыны байқалады. М.: ... шәвқиң чәмәнида чәчәкләрни *күлдүргүчи* сән... . . . алип берин деп хәфа қилип *алдурди*... .

Ескі ұйғыр тілінде кеңінен пайдаланылған *-зур, -гүр, -қур, -күр* жұрнағының ішінде «Тәварих-и мусикиунда» *-күр* варианты кездеседі. М.: Пәһливанниң һозурларигә *йәткүрүр*. Өзгелік етістің *-ғуз, -гүз, -қуз, күз* жұрнағы бір буынды етістіктерге жалғанады. М.: ... Хотән диярларини абадигә аниң әвлади *йәткүзған*... т.б. «Тәварих-и мусикиунда» *ортақ етіс* жасайтын *-и* жұрнағы өте сирек қолданылады. М.: ... һәкимлар һәр қанчә чарә-тәдбир *қилишти*, ғайда болмиди.

«Тәварих-и мусикиун» тілінде етістіктің жақ-сан категориясы, жалпы алғанда, қазіргі ұйғыр тілінен айтарлықтай ерекшеленбейді. Бұл категория етістіктің шақ және рай категорияларымен байланысты болып, баяндауышты бастауыштың жақ-санымен сәйкестендіреді.

Бұл трактат тілінде етістіктің жақ-сан категориясы мағына және форма жағынан 2 түрде болады:

1. Етістіктің жақ-сан категориясы 3 жақта, жекеше, көпше түрде, жіктік жалғаумен түрленеді. Негізінен көсемше, есімше және кейбір рай формаларымен тіркескенде, сөйлемде предикативтік мағынаға ие болады. М.: ... мән тәнбүр челишни *билмәсмән*... . Ескі ұйғыр тілінде көп қолданылған I жақ көпше формасындағы *-биз* «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді. ... әдәбият мүлкиниң тути ширин *лисанидурсән*... (4-5). «Тәварих-и мусикиунда» жақ-сан категориясының II жақ көпше формасы тек *-сизлар* түрінде үш жерде қолданылады. М.: Ул айдиким хәлайикгә нәфьи йоқ сөз вә ишни *қилмигайсизлар*...

2. Жақ-сан категориясының екінші түрі предикативті мәнге ие болмайды. Олар көбінесе етістіктің ашық райынан басқа рай формаларына (мысалы, шарт, қалау райларына) жалғанып, субъект көрсеткіші ретінде қолданылады. Басқаша айтқанда, жақ-сан жұрнақтарының бұл түрі тек субъектінің жағын ғана көрсетеді де, жай сөйлемде басқа етістіктердің (негізінен көмекші етістіктердің) көмегінен предикатив мағынаға ие бола алмайды. «Тәварих-и мусикиунда» етістіктің жақ-сан категориясы тәуелдік жалғаулары арқылы беріледі. I жақтың жекеше формасы үшін *-м, -им, -ум, -үм* жалғауы қолданылады. М.: Ахир қудрәтимгә лайиқ, йстидадимға мувафиқ бу рисаләни *пүттүм*... . «Тәварих-и мусикиунда» II жақтың жекеше түрі тәуелдіктің *-ң* жалғауымен беріледі. М.: Сәңа йүз шүкүр ярәб бизгә адил падишаһ *қилдиң*. Сыпайы II жақ тұлға бір ғана сөйлемде кездеседі. М.: Ишәндим, мени һәжви *қилмисила*, диди. *-ңлар -ңизлар* жалғаулары арқылы жасалған II жақтың көпше түрі «Тәварих-и мусикиунда» 2 сөйлемде ғана кездеседі. М.: Әлишир һәкимгә *қилиңлар дуға*. Жекеше және көпше түріндегі III жақта қазіргі ұйғыр тіліндегідей ерекше көрсеткіштер жоқ. Алайда кейбір сөйлемдерде жекеше және көпше тұлғадағы сыпайы түрі *-лар* жалғауы беріледі.

Предикативтік мәнге ие емес етістіктің жақ-сан категориясы жекеше жай формада (М.: Мудәрислик мәскәнидин мәъзул болуп Заһириддин Бабурниң һозурида *қалди*), жекеше құрмет формасында (М.: Бу әзиз әввәл Бабр шаһниң һозурида хизмәт *қилдилар*), көпше жай тұрпатта (М.: ... биһушлар һошиғә *кәлди*) кездеседі.

Етістіктің жақ-сан категориясына тән өзіндік ерекшелікті былайша көрсетуге болады:

1. Етістіктің жақ-сан категориясы жіктік жалғауларымен түрленуі:

	жекеше түрі	көпше түрі
I жақ	<i>-мән</i>	–
II жақ	<i>-сән</i>	<i>-сизлар</i>
III жақ	–	–

2. Етістіктің жақ-сан категориясы тәуелдік жалғауларымен түрленуі:

	жекеше түрі	көпше түрі
I жақ	-м, -им, -ум, -үм	-к, -қ
II жақ	-ң	-ңлар, -ңизлар
Сыпайы түрі	-иңиз	
құрмет формасы	-ла	–
III жақ	–	-лар
құрмет формасы	-лар	

XIX ғасыр жазба ескерткіші – «Төварих-и мусикиун» трактатының тілін қазіргі ұйғыр тілімен сабақтастыра қарастырудың нәтижесінде мынадай қорытындыға келуге болады:

Трактат тілінде ескі ұйғыр тілі формаларының қолданыстан шығып, біртіндеп қазіргі ұйғыр тілі формаларын қолданыла бастағанын көрсетеді. Ескі ұйғыр жазба әдеби тіліне тән графо-фонетикалық дәстүрлер және лексика-грамматикалық, морфологиялық көне (архаикалық) формалар Мөжизидің «Төварих-и мусикиун» ескерткіші тілінде едәуір орын алғанымен, жазушы шығармасы негізінен жалпыхалықтық тілге негізделеді. Бұл өз кезінде ұйғыр тілі XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың бас кезінде ескі ұйғыр жазба әдеби мұралар тілінің дәстүрінен біртіндеп қол үзіп, қазіргі ұйғыр ауызекі сөйлеу тіліне жақындауға бет алғанын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Абдуруп Полат. Чағатай уйғур тили тәтқиқатидин илмий мақалиләр. – Үрүмчи: Милләтләр нәшрияти, 1993. – 253 б.
- [2] Чайковская А.И. Тюркский глагол в арабоязычных грамматиках XIV в (категории залога, наклонения и времени). – Алматы, 1978. – 22 с.
- [3] Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. – М., 1960.
- [4] Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. – М., 1963. – 98 с.
- [5] XIII–XIV асрлар туркий адабий едгорликлар тили. Морфология. Масъул мухаррир: Э.И.Фазилов. – Тошкент: Фан, 1986. – 288 б.
- [6] Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. – М.: Наука, 1989. – 283 с.
- [7] Сауранбаев Н. Проблемы казахского языкознания. Избранные труды. – Алматы: Ғылым, 1982. – 344 с.
- [8] Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986. – 302 с.
- [9] Қазақ тілінің грамматикасы. I бөлім. Морфология. – Алматы: Ғылым, 1967. – 264 б.
- [10] Строй уйғурского языка. – Алматы: Наука, 1989. – 471 с.
- [11] Хәмит Төмүр. Һазирқи заман уйғур тили. Морфология. – Үрүмчи, 1986. – 430 б.
- [12] Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь. – М.-Л.: Наука, 1940. – 271 с.
- [13] Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.-Л., 1962. – 276 с.

REFERENCES

- [1] Abdurup Polat. Chaghatay uyghur tili tetqiqatidin ilmiy maqaliler. Ürümchi: Milletler neshriyati, 1993. 253 p.
- [2] Chaykovskaya A.I. Almaty, 1978. 22 p. (in Russ.).
- [3] Nasilov V.M. Language of the Orkhon-Yenisey monuments. M., 1960. (in Russ.).
- [4] Nasilov V.M. Old Uighur language. M., 1963. 98 p. (in Russ.).
- [5] XIII–XIV asrlar turkiy adabiy edgorliklar tili. Morfologiya. Mas'ul mukharrir: E. I. Fazilov. Toshkent: Fan, 1986. 288 b.
- [6] Nadjip E.N. Research on the history of Turkic languages in XI-XIV centuries. M.: Nauka, 1989. 283 s. (in Russ.).
- [7] Sauranbaev N. Problems of Kazakh linguistics. Selected works. Almati: Gylym, 1982. 344 p. (in Russ.).
- [8] Serebrennikov B.A., Gadjieva N.Z. Comparative-historical grammar of Turkic languages. M.: Nauka, 1986. 302 p. (in Russ.).
- [9] Qazaq tilining grammatikasi. I bölim. Morfologiya. Almaty: Gylym, 1967. 264 p. (in Kaz.).
- [10] Structure of Uighur language. Almaty: Nauka, 1989. 471 p. (in Russ.).
- [11] Khemit Tömür. Hazirqi zaman uyghur tili. Morfologiya. Ürümchi, 1986. 430 b.
- [12] Baskakov N.A. Nogai language and its dialects. Grammar, texts and vocabulary. M.-L.: Nauka, 1940. 271 p. (in Russ.).
- [13] Sherbak A.M. Grammar of Old Uzbek language. M.,-L., 1962. 276 p. (in Russ.).

**КАТЕГОРИЯ ЗАЛОГА, ВРЕМЕНИ И СТЕПЕНИ
В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ****Х. В. Масимова**

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: письменные памятники, глагол, грамматическая категория, категория залога, категория склонения, категория времени.

Аннотация. Язык письменных памятников стал связующим звеном между языками средневековья и современным тюркским языком. Исследование конкретных морфологических особенностей памятников имеет большое значение в определении исторической взаимосвязи, формирования и процесса развития среднетюркского и современного тюркского языков. При сравнении языка памятника «Таварих-и мусикиун» (XIX в.) с письменным средневековым и современным уйгурским языками, включая морфологические особенности текстов памятников, выявляется преемственность между староуйгурским письменным литературным и современным уйгурским литературным языками. В статье также рассматриваются грамматические формы глагола языка памятника «Таварих-и мусикиун». При рассмотрении грамматических категорий глагола в «Таварих-и мусикиун» определяется, что, начиная со второй половины XIX века, уйгурский язык, окончательно отрываясь от литературных традиций староуйгурского языка, переходит к сближению с современным разговорным уйгурским языком.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 106 – 110

FEATURES OF DEVELOPMENT OF A RHYME IN MODERN KAZAKH AND UIGHUR POETRY

Sh.B. Baratova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: poet, poetry, syllabic verses, forms, rhythm, statistic method, metre.

Abstract. In this article problems of sound repetitions of syllabic system of composition of verses and their particularities of evolution are examined. It concludes that sound repetition of Kazakh and Uyghur syllabic verses are similar, and they play identical rhythmic and associative role.

УДК 821.512.122.091

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҰЙҒЫР ПОЭЗИЯСЫНДА ҚАРА ӨЛЕҢ ҰЙҚАСЫ ЖӘНЕ ШАЛЫС ҰЙҚАСТЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ш. Б. Баратова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов ағындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: ақын, поэзия, силлабика, форма, ұйқас, статистикалық әдіс, өлшем.

Аннотация. Әр шығарманың ұйқас құрамын, ондағы ерекшеліктерді анықтаудың маңызы зор. Жеке-леген ақындардың шығармашылығында ұйқастарында өзіне ғана тән ерекшелігі, өзіндік қолтаңбасы болатыны белгілі. Мұндай ерекшеліктерді анықтауда статистикалық әдістің орны ерекше. Ол әр ақынның поэзиясындағы дәстүрлілікті, оның қалыптасу, даму заңдылықтарын, сабақтастықты көрсетеді. Сонымен қатар қазақ және ұйғыр поэзиясының даму бағыттарын айқындауға да мүмкіндік береді. Ақындар шығармаларының ұйқастық жүйесі, оның даму ерекшеліктері өзара салыстырылып, статистикалық тұрғыдан осы уақытқа дейін жан-жақты талдау қазақ және ұйғыр әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулер силлабикалық өлең жүйесінің болашақ дамуын анықтауға да мүмкіндік береді.

Қазіргі силлабикалық өлең жүйесіндегі кара өлең және шалыс ұйқастардың даму ерекшеліктерін зерделеу мақсатында жеті ұйғыр және жеті қазақ ақындарының жинақтарын негізге алынды. Бұл орайда әсіресе қазақ және ұйғыр поэзиясының дамуында өзіндік орны бар, әдебиеттанушы ғалымдар мен сыншылар тарапынан жоғары бағаға ие болып, өлеңсүйер көпшіліктің ықыласына бөленіп, танымал болған ақындардың шығармалары талдауға негіз болды. Атап айтқанда, М. Мақатаев “Аққудың қанатына жазылған жыр”, Ф. Оңғарсынова “Мен саған ғашық емес ем”, М. Шаханов “Жаңа қазақтар”, Қ. Мырзалиев “Көкпар”, С. Мәуленов “Ақшамның қызыл қанаты”, М. Әлімбаев “Көңіл күні”, Т. Молдағалиев “Сары ала күз келгенде”, И. Бәхтия “Аптап вә көләнгүч”, “Өмүр шундақ өтиду”, С. Мәмәтқулов “Мехрим”, Д. Ясенов “Йәр пуғани”, М. Абдурахманов “Қәдәмләр”, “Қәлб нахшилири”, “Түгүнләр”, “Жиллар садаси”, М. Нәмраев “Ақ чоққилар”, Р. Напизова “Қәләм вә балам”, “Һаят шундақ”, А. Қутлуқовлар “Садақәт сәтирлири”. Ұйқас түрлері қанша көп болғанмен, екі халықтың поэзиясында дәстүрлі ұйқастар жиі қолданылған. Әсіресе, кара өлең ұйқасының орны ерекше. Бұл үлгідегі өлеңнің бірінші, екінші және төртінші тармақтары өзара ұйқасып

келетіні мәлім (ааба). Мұнда үшінші тармақ ұйқас құрауға қатыспайды. Қара өлең ұйқасының бұл ерекшелігі туралы А. Байтұрсынов былай дейді: “Ұзын тармақты, жеке шумақты өлеңдерде 1-ші, 2-ші, 4-ші тармағы ұйқасып, 3-ші тармақ азат қалады” [1, 102 б.].

Шумақ құрамындағы тармақтардың барлығы да ұйқас құрауға қатысса, олардың қолдану өрісі мұндай кең болмас еді. Ұйқастың бұл түрі талдауға алынған жинақтардың ішінде әсіресе, қазақ поэзиясында негізгі орынды иеленеді.

Қара өлең ұйқасы қазақ халқының ауыз әдебиет үлгілерінде де, жазба әдебиет үлгілерінде де кең түрде қолданылған. Ежелгі дәуірде өлең түрінде жазылған үлгілер көбінесе қара өлең негізінде құрылған. Бұл туралы Ш. Керим [2], Ш. Сәтбаевалар [3] еңбектерінде де сөз болады. Ш. Керим жұмбақтардың көбінесе қара өлең үлгісінде жазылғанын айта келіп: “Алтай, башқұрт т.б. түркі халықтарының жұмбақ топтамаларынан 11 буынды қара өлең формасын ұшырата алмаймыз. Аталған өлең формасы қазақ өлеңінің жетілгендігін айғақтайтындығы теоретиктер еңбектерінде анық айтылған”, – дейді [2, 98 б.].

Ұйқастың бұл түрі басқа түркі тілдес халықтармен салыстырғанда, қазақ поэзиясында ежелгі дәуірлерден бастап қалыптасып, бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып, кең қолданылып келеді. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде ұйқастың бұл түрінің жиі қолданылуы тегін болмаса керек. Өйткені қазақ халқы ежелден-ақ шаршы топтың алдында тұрып сөз бастауда да, жорық алдында жауға қарсы қол бастауда да, дауласқан екі жақты бітімгершілікке жеткізу үшін де әрдайым сөзінің әсерлі болуына, тыңдарманын ұйытып әкетіп, нақты айғақтар мен бұлтартпас дәлелдер келтіре отырып, кесекті ой, айшықты өрнектерімен жеткізілген сөздің қадір-қасиеті, құдіреті алдында әрдайым басын иіп, сөзге тоқтаған. Сөз қадірін түсінген халық ақылы мен парасаты асса, 13 жасар баланы да би сайлап, төрелігіне жүгінетін болған. Таңды таңға атып, жыр тыңдап, «сөз барымтасы – айтыспен» топ қыздырған халық хандарын, бай-жуаны мен атқамінерлерін емес, ақындарын, сал-серілерін құрметтеген, мәпелеген. Қазақ жеріне келген еуропалықтар да қазақтың шешендеріне, ақындарына, сал-серілеріне, әнші-күйшілеріне, жырауларына тәнті болып, естеліктерінде жазып кеткені белгілі.

Сонымен қатар жастар екі жақ болып айтысуда тез арада ойдан шығарып айтылатын түрлі айтыстарда ұйқастың бұл түрі өте ыңғайлы болған. Яғни бірінші тармақтың соңындағы сөзге екінші тармақта үйлескен сөз табуы арқылы екі рет қайталанған дыбыстық құрам орындаушының есінде сақталады. Сондай-ақ ұйқастан тыс келетін үшінші тармақты айту барысында соңғы тармаққа үйлескен сөзді ойлап алуға да мүмкіншілік болады.

Статистикалық деректерге жүгінсек, қазақ поэзиясы бойынша талдауға алынған өлеңдердің жартысынан көбі қара өлең ұйқасына құрылғанын байқаймыз. Яғни, зерттелінген қазақ ақындарының жинақтарында жалпы 40935 жол болса, оның ішінде 22523 тармақ қара өлең ұйқасы негізінде жазылған. Бұл тармақтар 55%-ды құрайды. Әсіресе Т.Молдағалиев және Қ.Мырзалиев сияқты ақындар жинақтарында жоғары көрсеткішке ие. А.Егеубаев аталған ақындарды қара өлең үлгісін жалғастырушылар ретінде көрсетеді. Ғалым Т. Молдағалиев туралы: “Қазақтың қара өлеңін қайшағын бұзбай құдірет тұтып, жалғастырып алып келе жатқан ақын”, – дейді [4, 143 б.]. Сонымен, қара өлең ұйқасы Т.Молдағалиев шығармашылығында 85,1%-ды, Қ.Мырзалиев поэзиясында 81,6%-ды құрайды. Ақындардың “Ей, роза, соласың-ау...”, “Бағалайды жақсылар байлығымды...”, “Бауырыма”, “Ләйла қыз Қияға ұшқанда” (Т.Молдағалиев), “Менің жұлдызым”, “Ат керек маған”, “Өлең менің...” (Қ.Мырзалиев) сияқты өлең шығармалары пікірімізге мысал бола алады. Сондай-ақ М.Мақатаев 56,1%, С.Мәуленов 41,8% сияқты ақындардың шығармашылығында орта көрсеткішке ие. М.Шаханов (29,7%), Ф. Оңғарсынова (28,8%), М. Әлімбаевтар (22,4%) шығармаларында бұл ұйқастың қолданылу деңгейі шамалас деуге болады.

Өмірдің / көп қой қояр / не талабы,	а 3+4+4=11
Арманға / ерлер ғана / жете алады.	а 3+4+5=12
Кітабым – / елшісі боп / туыстықтың,	б 3+4+4=11
Жіберсін / біріктіріп / екі араны.	а 3+4+5=12

М. Мақатаев және М. Шахановтар ұйқастардың өте көп түрін қолданғандықтан, қара өлең ұйқасының пайыздық көрсеткіші онша жоғары болмады. М. Мақатаев жинағында сексеннен артық ұйқас түрі байқалса, М.Шаханов шығармашылығында жетпіске жақын түрі қолданылған. Ұйқас түрлерінің әр алуандығы туралы әңгіме қозғанымызда, Ф.Оңғарсынова өлеңдеріндегі ұйқастық

бірліктерге тоқталмай өту мүмкін емес. Ақынның шығармаларында ұйқастың сексеннен артық түрі бар. Бұл, оның жинағында ааба түріндегі ұйқастың негізгі орынды иелемеуінің бір себебі болса, екінші себебі ақынның көбірек шалыс ұйқастағы өлеңдерге иек артуына байланысты. Ақын жинағында шалыс ұйқас қара өлең ұйқасынан 2,3% артық. Сөйтіп, қара өлең ұйқасы зерттеу нысанына алынған “Мен саған ғашық емес ем” (Ф.Оңғарсынова) жинақтан басқа барлық өлең жинақтарында бірінші орынды иелейді.

Ауыз әдебиет үлгілерін талдай отырып, ертеректе қара өлең ұйқасымен негізінен он бір буынды өлең тармақтары жазылғандығын байқауға болады. Қазақ ақындарының ішінде бұл дәстүр Қ.Мырзалиев жинағында жалғасын тапқан. Яғни, ақынның ааба түріндегі ұйқаста келген өлеңдерінің барлығы он бір буынды өлшем негізінде жазылған (100%). Бұл ұйқас басқа ақындардың жеті, сегіз, тоғыз буындық өлеңдерінде де кездеседі. Оған мысал ретінде ақындардың “Сағыныштай сарғайып...”, “Москвадан кетерде” (8=5+3) (М.Мақатаев); Бибігүлдің әндері” (7=3+4), “Өлең” (8=3+5), “Достарым ортам” (8=5+3) (Ф.Оңғарсынова); “Жалбыраған киімі”, “Кім қол беріп қарасты”, “Халқым менің бүгінгі” (7=4+3), Өзгерді ауа райы, “Судың бу болуы” (8=5+3) (С.Мәуленов); “Алатауға жақын келіп...”, “2-сентябрь 1956” (8=4+4) (Т.Молдағалиев); “Айналайын” (8=4+4) (М.Шаханов); “Жағы тынбас мылжың...”, “Қырға барсаң қойшыға...” (7+3) (М.Әлімбаев) сияқты өлең шығармаларын атауға болады.

Тау бір аңыз, /

Тау — дастан. а 4+3=7

Таусылмаған / әу бастан. а 4+3=7

Ана — Жердің / төсіне, б 4+3=7

Алып сәби / жармасқан. а 4+3=7

М.Шаханов жинағында да бастан аяқ бір ұйқаста келген өлеңдер аз байқалады. Яғни, ақынның көптеген өлеңдерінде ұйқастар араласа берілген.

Байқауымызша, қара өлең ұйқасында негізінен он бір және одан көп буынды өлеңдер жазылған. Мысал ретінде 13 буынды (5+3+5): “Қара тұлпар аш қапты”, “Мақпалдың даусы”; 14 буынды (4+3+4+3): “Аттан түспей тұрғанда...”, “Ей, тіршілік мен сені...” (Т.Молдағалиев); 11↔13 (3+4+4↔3+5+5); “Салпақтап, жаяу-жалпы...” (М.Әлімбаев); 15 буынды (4+4+4+3): “Ешнәрсенің керегі жоқ”, Күн жылыған жер (М.Мақатаев); 16 буынды (4+4+4+4): “Он жетінің әні” (Ф.Оңғарсынова) сияқты өлеңдерді атауға болады.

Шумақтың бірінші жолын ешбір тармақпен ұйқастырмай-ақ, қара өлең ұйқасының жааба түрін тудыруы қазақ поэзиясында, әсіресе, Ф.Оңғарсынова шығармашылығында байқалады. Мұндай тармақтар бөлек қарастырылды. Шумақтың ұйқассыз келген бірінші тармағын “жалғыз тармақ” деп атап, “ж” әрпімен белгілеуді жөн көрдік. Мұндай ұйқасқа құрылған тармақтар саны 219 болып, олар 0,5%-ды құрайды. Бұл түрдегі тармақтар зерттелінген ұйғыр ақындарының шығармашылығында кездеспейді.

Қазақ поэзиясында жоғары көрсеткішке ие болған қара өлең ұйқасы ұйғыр поэзиясында шалыс (абаб) ұйқастан кейінгі орынды иеленеді. Бұл ұйқаспен ұйғыр поэзиясында 3392 жол жазылған, ол 16,1% құрайды. Басқа ұйғыр ақындарымен салыстырғанда, бұл ұйқас М.Һәмраев, Д.Ясенов сияқты ақындардың шығармаларында жиі кездеседі. М.Һәмраев аталған ұйқасты, әсіресе, рубаиларды жазуда өнімді қолданған. Атап айтқанда, “Мәнзилгә бақ достум, йүксәк...”, “Мәрт-ләрнің бөшүгі менин...”, “Яманниң көзигә чүшмигән...” (11=3+3+5) сияқты көптеген рубаилары, өлеңдері жинақта 68%-ға ие. Сондай-ақ, ақынның “Дутар” (11=3+3+5), “Қизилгүл балладиси” (9=3+3+3), “Падичи бала вә бүркүт” (11=4+4+3) атты балладалары бастан-аяқ шалыс ұйқасқа құрылған. Ұйқастың бұл түрі Д.Ясенов шығармашылығында 42,7%-ды көрсетеді. Бұл топқа ақынның “Қәлбиң сап болса”, “Талашта қалған данишмән” (11=4+4+3), “Бевақит яққан қар”, “Тәбиәт күриши” (9=4+5) деген өлеңдері кіреді. И. Бәхтия жинағында “Уйғур елиға”, “Ана жутқа хәт”, “Мән неמידин қорқимән” (11=4+4+3) сияқты өлең шығармалары 33,2%-ға тең. М.Абдурахмановтың “Бәзиләргә һәйранмән қәлби қандақ...” (14=4+3+4+3), “Сәнһәтқар” (11=4+4+3), “Илтимас” (12=3+4+5) сияқты өлеңдеріндегі ұйқастар 20% құрайды. Ақын жинақтарында бұл ұйқастың басқа ұйқастармен араласқан түрі өте аз. А.Қутлуқов жинағында 15,1%-ды иелеген қара өлең ұйқасымен “Адәмләр аманәт өткүнчи...”, “Ақ ләйли лайдиму ечиларкән...”, “Һадүғиң Вәтәндә жүргәндә чиқар...” (11=3+3+5) сияқты өлеңдер жазылған. Р.Һапизова шығармашылығында “Хижил болма”

(9=4+5), “Қар жылвисі” (11=6+5), “Әзиз бешім” (11=3+4+4) сияқты өлеңдері 2,3%-ды құрап, төртінші орын иеленсе, С.Мәмәтқұлов жинағында дәстүрлі ұйқасқа құрылған өлең тармақтары кездеспейді. Байқап отырғанымыздай, қара өлең ұйқасының қолданылуы зерттеуге алынған қазақ ақындарының шығармашылығымен салыстырғанда, ұйғыр поэзиясында әлдеқайда сирек. Ұйғыр ақындарының шығармашылығында абаб түрдегі шалыс ұйқас жиі қолданылады.

М.Мырзахметов: “Шалыс ұйқас қазаққа Абай арқылы орыс әдебиетінен келген”, – дейді [5, 184 б.]. Алайда Ә.Қоңыратбаев бұл өлшем халық ауыз әдебиетінде де қолданылғанын айта келіп, ғалым: “Қазақ поэзиясының табиғатына тән шалыс ұйқастың бастапқы элементтері қазақтың өлең жырларында, мақал-мәтелдерінде, тіпті сонау орта ғасыр жәдігерлігі Махмұт Қашғаридың сөздігінде, жұмбақ өлеңдерде яғни әр түрлі жанрдағы шығармаларда да кездеседі. Шалыс ұйқас қазақ поэзиясы үшін кездейсоқ құбылыс емес”, – деп тұжырымдайды [6, 124 б.].

Түркі тілдес халықтардың әдебиетінде шалыс ұйқас та қара өлең ұйқасы сияқты халық ауыз әдебиетінен тамыр алады. Шалыс ұйқас бұрын қолданылмай, кейінгі дәуірде, орыс поэзиясынан еңсе, ол соншалық кең қолдау тауып кете алмас еді. Ұйқастың бұл түрінде бірінші тармақ үшінші тармақпен, екінші тармақ төртінші тармақпен ұйқасады.

Халық ауыз әдебиетінде шалыс ұйқас көбінесе жеті, сегіз буынды өлеңдерде қолданылған.

Мән беғиңға / кирмәймән, а 7=4+3

Бир гүлүңни / үзмәймән. б 7=4+3

Әнди кәлдим / әқлимгә, а 7=4+3

Надан билән / жүрмәймән б 7=4+3

Уақыт өткен сайын ұйқастың бұл түрі жиі қолданылып келеді. Ол әсіресе ұйғыр ақындарының шығармаларында жоғары көрсеткішке ие. Яғни, талдауға алынған өлең жинақтарындағы жалпы тармақтардың саны 20988 болса, олардың ішінде 10915 өлең тармағы шалыс ұйқасқа құрылған. Бұл 52%-ды құрайды. Статистикалық мәліметтер ұйғыр ақындары негізінен шалыс ұйқасқа иек артқанын көрсетеді. Әсіресе, ол қара өлең ұйқасы мүлдем кездеспеген “Меһрим” (С.Мәмәтқұлов) атты жинақта өте жиі қолданылған, яғни жалпы жолдардың 74,1%-ын құрайды. Сондай-ақ Р.Һапизова (67,5%), И.Бәхтия (52%), М.Абдурахманов (51,3%) сияқты ақындардың шығармашылығында да бұл ұйқас жоғары пайыздық көрсеткішке ие. Қара өлең ұйқасынан кейінгі орында тұратын Д.Ясенов жинағында 38,6%-ға тең болса, М.Һәмраев шығармашылығында 19,6%-ды иелейді. Бұл ұйқас А.Қутлуқов поэзиясында өте төмен көрсеткішке ие (9,4%). Яғни, ақын шығармашылығында үшінші орында тұрады.

Шалыс ұйқас халық ауыз әдебиетінде негізінен жеті, сегіз буынды өлшемдерде қолданылса, қазіргі поэзияда түрлі өлшемдегі өлеңдерде кездесе береді. С.Мәмәтқұловтың шығармаларында бұл ұйқас барлық өлшемдерде келе береді. Оған мысал ретінде ақынның “Пиялә”, “Тәсәлла” (7↔8=4+3↔4+4); “От”, “Чиқмиди” (8=5+3); “Һарвукәш” (9=4+5); “Тирикликтә”, “Келәчәккә хәт”, “Ажришиш” (10=5+5); “Кечиси кәлдим”, “Сучи киз”, “Иссиқ нан” (11=6+5); “Етизда” (13=4+4+5) сияқты өлеңдерін алуға болады.

Шалыс ұйқастың түрлі өлшемдерде қолдануы басқа ақындардың шығармаларында да байқалады. Атап айтқанда, “Илтимас”, “Шеирийәт қудрити” (14=4+3+4+3) “Йәр пұғани” (15=4+4+4+3) (Д.Ясенов); “Әллик жыллик тоюңлар мубарәк болсун” (9=3+3+3) (И.Бәхтия); “Һарпида” (11=6+5), “Қутлуқ таң” (4+4+3), “Булбул” (13=4+3+3+3), “Балилик вақит – бал вақит” (14=4+3+4+3) (М.Абдурахманов). Сонымен қатар “Кәчүрмәйду” “Ойнашма”, “Тепишмак”, “Бедава дәрт” (9=4+5) сияқты А.Қутлуқов өлеңдерінде он тармақтан құралған өлеңдердің бірінші шумағы осы ұйқасқа құрылған. Р.Һапизова шығармашылығында да он төрт жолды “Қирғактики қия таш”, “Қоллар чачти тупраққа урук” (9=4+5) атты өлеңдердің бірінші шумағы абаб түріндегі ұйқасқа құрылған:

Сорайду, дәйду, / жутдашлар сени а 5+5=10

Қериндишим, / саңа көп рәхмәт! б 4+5=9

...Һазирға сорима, / издимә мени, – а 6+5=11

Мән өзәм өзәмни / жүримән издәп. б 6+5=11

Х.Сүйіншәлиев: «Ұйқас өлеңге жан бітіретін оның ең бір қажет мүшесі», – дейді [7, 213 б.]. Ұйғыр поэзиясында негізгі орынды иелеген шалыс ұйқас зерттеуге алынған қазақ ақындарының шығармашылығында қолданылу жиілігі жағынан қара өлең ұйқасынан кейінгі орында тұр. Яғни бұл ұйқаспен жазылған 10050 өлең тармағы 24,5%-ды құрайды. Шалыс ұйқастың қазақ ақында-

рының шығармаларында қолданылу сипаты да алуан түрлі. С.Мәуленов (52%), М.Әлімбаев (40%), Ф.Оңғарсынова (30,5%) сияқты ақындардың шығармаларында өте жиі кездессе, Қ.Мырзалиев (16%), М.Шаханов (15%), Т.Молдағалиевтар (11%) жинақтарында қара өлең ұйқасынан кейінгі орында тұр. М.Мақатаев жинағында бұл ұйқаспен жазылған жолдар өте аз. Ол бар-жоғы 9%-ды құрайды. Қазақ ақындарының жинақтарында бұл ұйқас негізінен жеті, сегіз, буынды өлеңдерде кездеседі. Сонымен қатар оларды басқа да өлшемдерде кездестіруге болады. Бұл ұйқас Т.Молдағалиевтың тоғыз, он буынды “Туған ел”, “Жүрегім”(10=5+5), “Құдағи құрбым” (9=3+3+3) атты өлеңдері мен бірге М.Шахановтың он бес буынды “Ла–Валлетта маңындағы” (4+4+4+3) деген өлеңінде байқалады.

О, туған елім, / тұғырым, туым, а 5+5=10
Саған жақпасам, / жағамын кімге. б 5+5=10
Нұрыма дәйім / бетінді жуын, а 5+5=10
Өзіңе қарай / ағамын күнде. б 5+5=10

Сол сияқты “Біреулердің осалдығын”(11=4+4+3), “Түнгі Ашхабадта”, “Сағындың ба Қаракұм” (11↔7=3+4+4↔4+3), “Күні-түн құртса да”, “Өнерін көргенде” (9=3+3+3) (М.Әлімбаев); “Сүйген – сұлу”(11=4+3+4), “Басымды айландырды-ау мұң” (11=3+4+4) (Ф.Оңғарсынова) сияқты өлеңдер де абаб түрде жазылған. М.Әлімбаев ауыспалы буынды өлеңдерінде негізінен шалыс ұйқасты жиі пайдаланған. Ақынның “Салпақтап жазу жақсы”, “Имановтар, Ивановтар” атты өлеңдерінен басқа барлық шығармалары абаб түріндегі ұйқасқа құрылған.

Шалыс ұйқастың ауыз әдебиеті үлгілеріндегі жеті және сегіз буынды өлеңдерде қолданылу тәсілі С.Мәуленов, М.Әлімбаев шығармаларында жалғасын тапқан. С.Мәуленов шығармаларында қара өлең ұйқасы шалыс ұйқастан кейінгі орынды иелейді. Сөйтіп, қазақ және ұйғыр ақындары ұйқастың бұл түрін одан әрі жетілдіріп, дамытып келеді. Сонымен, зерттелінген қазақ ақындарының шығармашылығында жетекші орынды қара өлең ұйқасы (абаб) алса, ұйғыр поэзиясында шалыс ұйқас (абаб) иеленеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- [2] Керим Ш. Қазақ жұмбағы. – Алматы: Санат, 1999. – 248 б.
- [3] Сәтбаева Ш. Шоқан Уәлиханов – филолог. – Алматы: Ғылым, 1987. – 224 б.
- [4] Егубаев А. Сөз жүйесі. Сын кітабы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 272 б.
- [5] Үсенова А. Шәкәрім өлеңдерінің құрылысы: фил. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1999. – 138 б.
- [6] Қоңыратбаев Ә. Шеберлік сырлары. Әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1979. – 164 б.
- [7] Сүйіншілиев Х. Изденіс іздері. Қазіргі әдебиет туралы зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1975. – 220 б.

REFERENCES

- [1] Baytursi'nov A. A'debi'et tani'tqi'sh. Zertew men o'lengder. Almati': Atamura, 2003. 208 p. (in Kaz.).
- [2] Kerim Sh. Kazakh riddles. Almaty: Sanat, 1999. 248 p. (in Kaz.).
- [3] Satbayeva Sh. Shokan Walikhanov – philologist. Almaty: Gylym, 1987. 224 p. (in Russ.).
- [4] Egwbaev A. So'z ju'yesi. Si'n kitabi'. Almaty: Jazwshi', 1985. 272 p. (in Kaz.).
- [5] Usenova A. Shakarim o'lengderining quri'li'si: fi'l. ghi'l. kand. ... dis. Almaty, 1999. 138 p. (in Kaz.).
- [6] Qongiratbayev A. Sheberlik si'rlari'. A'debi' si'n. Almati': Jazwshi', 1979. 164 p. (in Kaz.).
- [7] Su'yinsha'li'ev H. Izdenis izderi. Qazirgi a'debi'et twrali' zertewler. Almaty: Jazwshi', 1975. 220 p. (in Kaz.).

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РИФМЫ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ И УЙГУРСКОЙ ПОЭЗИИ

Ш. Б. Баратова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: поэт, поэзия, силлабика, форма, рифма, статистический метод, метр.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы звуковых повторов силлабической системы стихосложения и их эволюционных особенностей. Функция звуковых повторов казахского и уйгурского силлабического стиха идентична и выполняют одинаковую ритмическую и ассоциативную роль.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 111 – 116

HARIDZHIZM: THE HISTORY OF GENESIS AND DEVELOPMENT OF RADICAL ISLAMISM

Z. H. Dzhailov

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: islam, historical heritage, religious ideas, religion, right, radical islamism.

Abstract. This article analyzes the characteristics of radical religious ideology. For imagine the real nature of Islamist movements and currents, not always identical nor its origin, nor on the historical traditions or religious teachings, the author dwells on some of pertinent issues related with the specifics of Kharijite movement and its features.

УДК 294(574)

ХАРИДЖИЗМ: К ИСТОРИИ ГЕНЕЗИСА И РАЗВИТИЯ РАДИКАЛЬНОГО ИСЛАМИЗМА

З. Г. Джалилов

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: ислам, историческое наследие, хариджизм, религиозные идеи, религия, право, радикальный исламизм.

Аннотация. В данной статье анализируются особенности радикально-религиозной идеологии. Чтобы представить себе действительную природу исламистских движений и течений, не всегда тождественных ни по своему происхождению, ни по историческим традициям, ни по религиозным учениям, автор останавливается на некоторых вопросах данной тематики, связанной со спецификой хариджитского движения и его особенностями.

В последние годы в отечественной и зарубежной историографии значительно возрос и продолжает возрастать интерес к истории исламской религии, которая и дальше будет развиваться в особо сложном пространстве – правовом, политическом, хозяйственном, социо-культурном. Заметное место в исследовательском процессе по-прежнему занимает изучение различных движений и направлений в исламе, систем взглядов мусульманских мыслителей и возглавлявших ими школ. Интерес к этому кругу вопросов, вполне закономерен. Помимо, разумеется, чисто академического аспекта, есть и другие, не менее серьезные мотивы, например, события, происходящие в Сирии, Ираке, Ливии, Египте и ряде других стран. Наше сегодняшнее знание о тенденциях и причинах распространения исламизма уже ни у кого, пожалуй, не оставляет сомнений в факте самого непосредственного и весьма значительного влияния исламистской идеологии на транс-формацию всего разностороннего комплекса общественных структур в мусульманских обществах.

Религиозно-радикальные движения и течения имеют свои особенности, как в своем возникновении, так и в своем развитии. Чтобы представить себе действительную сложность «религиозного вопроса», многосложность и разнообразие исламистских движений и течений, не всегда тождественных ни по своему происхождению, ни по историческим традициям, ни по религиозным учениям, мы и позволили себе остановиться на некоторых вопросах данной тематики, связанной со спецификой хариджитского движения.

В свое время А. Массэ считал, что первые признаки раскола в исламе стали проявляться сразу же после смерти Пророка Мухаммеда [1, с.57]. По мнению С.У. Дюшенбиева, можно выделить несколько причин раскола, которые можно свести к следующим: 1. Склонность к пророчеству, свойственная семитам. 2. Разногласия по поводу сущности верховной власти (хариджизм, шиизм). 3. Разногласия, связанные с представлениями о Боге [2, с. 101]. Хотя данные причины не оформлены в строгие определения, тем не менее, дают определенное представление о мусульманских движениях и течениях в целом. К тому же раскол в исламе рассматривается в развитии. Многие авторы отмечают, что во всех случаях возникновение различных направлений и движений в исламе обуславливалось глубокими социальными причинами, нередко и сугубо политическими мотивами. Это хорошо показано в исследованиях Е.А. Беляева и других авторов, занимающихся анализом идеологии различных движений и течений в исламе. Кстати сказать, М.А. Родионов выступает против того, чтобы применять к различным течениям ислама такие термины, как «ортодоксия», «ересь», «сектанство», «клир» и прочие [3, с.223].

Как известно, Пророк Мухаммед не только не успел при своей жизни выработать концепцию о верховной власти, но и не оставил указаний о своем преемнике. «Именно ее отсутствие или противоречие между религией и правом, – отмечает С.У. Дюшенбиев, – стало самой главной или первой причиной раскола в исламе, которые имели далеко идущие последствия» [2, с.11]. В сознании же верующих вопрос о верховной власти представлялось чисто «возрождением ислама», борьбой за «чистоту веры», связывались с поисками путей подлинного справедливого общества. Появление того или иного направления в исламе объявлялось его лидерами как некое «открытие» сокровенного смысла Священного Писания, ранее отвергнувшего религиозными идеологами. Отсюда претензии на исключительность своей доктрины, притязательность на верховную власть в мусульманском обществе, непризнание авторитета суннитского халифа и шиитского имама.

Наиболее известными исследователями течений в исламе считаются Абу ал-Музаффар ал-Исфараини и Абу ал-Фатх Мухаммад бен ал-Карим аш-Шахрастани. В своей работе «Книга о религиях и сектах» («Китаб ал- милал ва-н-нихал») аш-Шахрастани в основу их классификации положил фирк (организованная группа людей, обозначаемая «сектой», исповедующих особое мнение по одному или нескольким вопросам). Он выделил в исламе четыре течения: кадариты, сифатиты, хариджиты и шииты. В результате соединения одной с другой, образуется большое направление, от которой разрастаются ветви, образующие 73 мусульманские секты. Основываясь на Коран и известные хадисы Пророка, аш-Шахрастани утверждал, что из всех направлений избежит ада и уцелеет только одна – ахл ас-Сунна – ва - л джамаа (люди сунны и общины) [4, с.27].

В одном из хадисов отмечается, что мусульманская община со временем распадется на 73 группы (фирка), иудаизм – на 71 ветви, христианство – на 72. Следует заметить, в вопросах количества сект в исламе (да и не только в исламе) существуют разные точки зрения. Например, А.В.Малашенко считает, что в исламе имеется «значительно больше сект, каждая из которых стремилась доказать свою правоту» [5, с.55]. Другие же призывают исходить из здоровой оценки и не приписывать исламу большее количество сект. Многие идейные течения в исламе возникли при правлении имама Али, Омеядов и Аббасидов. Кстати сказать, как отмечают многие исламоведы, одна из важнейших исторических заслуг Абу Ханифы заключается в том, что он на основе разработанной им теории религиозных основ шариата призывал к единению исламского общества, избегать раскола мусульманской уммы и социально-политических конфликтов.

Известный востоковед М.А. Родионов, повествуя о первом расколе в исламе, пишет, что в 657 году в битве при Сиффине халиф Али разбил сирийцев, поддержанных полководцем Амром ибн ал – Асом, покорителем Египта. Его уловка (он прикрепил к копьям свитки Корана и возвал к третьей стороне) спасли сирийцев от полного разгрома [3, с.60]. Далее он пишет: «Считая, что суд Божий уже свершился на поле брани и люди не вправе оспаривать его решение, двенадцать

тысяч бойцов покинули лагерь Али, за что их прозвали хариджитами, то есть ушедшими. Они выступили против обеих сторон – и против Али, и против Муавийи. Так начался первый раскол в исламе» [3, с. 60]. Противостояние между центральной властью и хариджитами привело к трагическим последствиям: в 661 г. в Куфе был убит Али.

Однако имеется и другая точка зрения, которая считает, что первый раскол в исламе связан с появлением партии (фирка) сторонников Али ибн Абу Талиба, зятя Пророка, а хариджитов первой сектой в исламе, которая выступила против идейно-политической платформы халифата. Она в дальнейшем разделилась на несколько сет, которые просуществовали до 12 века. Если «хариджия» имела политическую направленность, то другие секты, например, «джабария», «кадария», «муслия», «хураммия» и др. в основном идейно-религиозный характер [6, с.476].

По мнению исламоведов термин «хариджит» происходит от арабского глагола «хараджа» т.е. «вышел», «ушел», «отколовшийся», «выбившийся из армии Али». Е.А.Беляев считает, что слово «хариджит» можно перевести как «повстанец» [7, с.159]. В основе движения против Омеядов лежала идеология хариджитского учения, самого радикального и экстремистского. Хариджиты не стали ни шиитами, ни суннитами. Им принадлежит идея убийства по религиозным мотивам – исти`рад. Каждый мусульманин должен был примкнуть к ним, в противном случае его объявляли неверным (такфир). Нельзя не обратить внимание на одну особенность хариджизма, на которую они указывают – крайний фанатизм и нетерпимость не только к политическим и религиозным противникам, но и к инакомыслящим мусульманам. Это, естественно, вызывало возмущение людей. Особенно их возмутило жестокое отношение хариджитов к Усмани и Али, объявивших их неверующими. Насилие по отношению к вероотступникам было одним из принципов хариджитов. В академическом словаре по исламу отмечается, что «в вопросах религии хариджиты были поборниками «чистоты» ислама и отличались строгим исполнением религиозных предписаний. Исходя из положения, что истинная вера определяется действием, хариджиты (исключая надждитов) делали вывод, что совершившие «тяжкие грехи» становятся вероотступниками, с которыми необходимо вести «священную войну». Убийство вероотступников (в том числе «незаконных» халифов) было религиозным принципом хариджитов» [8, с.260]. В отличие от других направлений в исламе, хариджиты претендовали на то, чтобы подняться над халифами, подчеркивая свою исключительность, свою воинственность и обращали на это особое внимание. Они первыми в исламе стали выступать против существующего строя, и их первыми лозунгами стало положение о том, что правоверие человека нужно судить по его действиям. Отсюда их фанатизм и непримиримость не только к не мусульманам, но и к своим единоверцам, не воспринявшим их убеждения. Непримирым противником идеологии хариджитов являлся основатель ханифитского мазхаба, известный законовед и мухаддис, Имам А`зам – Абу Ханифа Ну`мана ибн Сабит ибн Марзбана ибн Заут (699-767 гг.). На протяжении всей своей жизни он разоблачал учение хариджитов, призывая к толерантности и гражданскому миру. В центре борьбы с ними Абу-Ханифа была идея ирджа, т.е. откладывание тех или иных суждений и разногласий на суд Всевышнего.

Хариджиты вступали в открытый конфликт с халифатской властью, используя самые жестокие методы борьбы. По их мнению, все правители, которые судили не по шариату хотя бы в одном вопросе, а также их подданные являются неверующими, даже если во всех остальных вопросах все они соблюдали шариат. Считая многих неверующими, они готовы были лишить жизни всякого, кроме тех, которые, следуя их убеждениям, восставали против правителей своих государств [9, с.14]. На фоне многочисленных движений, хариджиты постоянно заявляли о себе теми или иными громкими акциями. Они были организаторами бунтов и восстаний в Иране и Хорасане, не давали покоя Омеядам и Аббасидам. Именно наиболее радикальные из них подготовили в 661 году убийство Али и возглавили крупные бунты и мятежи в Басре и Куфе. Именно при активном участии хариджитов и их предводителя ад-Даххака ибн Кайса разразилось кровавое восстание при халифе Марве II в Ираке. Однако не все направления в хариджизме поддерживали практику насилия, особенно в отношении женщин и детей. К таковым можно отнести суфритов – одной из трех основных хариджитских ветвь. Она возникла в Басре во второй половине VII века (основатель Зийад ибн ал – Асфар). В отличие от азракитов, последователи этой секты считали, что отказ от вооруженных выступлений не должен служить основанием, считать единоверцев отступниками от своей веры; они не признавали практику убийства беспомощных людей из лагеря своих противников. Как

известно, наиболее крайнее направление в хариджизме – азракиты выступали за убийство не только самого грешника, но и его потомства [10, с.96]. В КСА шииты, как и сунниты, представлены разными течениями. Шииты Восточной провинции, где приверженцы этого направления в исламе составляют около 60% местного населения, относятся к имамам-джафаритам, или двенадцатиимамным шиитам. Этого же течения в исламе придерживаются и шииты в Медине. В районе Янбу - шииты-кайсаниты. Шииты-исмаилиты сконцентрированы на юге, особенно в Наджране в племени Йам. Зейдиты распространены в южных и западных районах страны.

Наиболее «умеренной» из хариджитских движений, по мнению большинства исследователей, являются ибадиты (основатель Абдаллах ибн Ибад, однако по другой версии основателем этой общины был Джабир ибн Зайд). Широкое распространение идеи ибадитов получило в VIII-IX вв. Благодаря активной пропаганде ибадитских эмиссаров к середине VIII в. в пределах Омеядского халифата ибадитами были подняты мятежи и восстания. Они временно захватили Мекку и Медину. В 70-х годах VIII в. было образовано Ибадитское государство Рустамидов с центром в г. Тахарт (Северная Африка). Большой успех сопутствовал ибадитам в Омане, Иране, Ираке, регионах Северной Африки. Как отмечает М.Б. Асанбаев, «в VIII в. и до конца XVIII в. население (Омана) было представлено союзом племен, исповедующих ибадитское направление шиизма. Помимо общности историко-культурного наследия и сложившихся традиционных экономических связей, оманские племена объединились вокруг имама, которому наряду с религиозной принадлежала и светская власть в имамате» [11, с.47].

В рамках своей религиозно-политической доктрины ибадиты выступали за одновременное существование имамов в разных странах мусульманского мира. Согласно доктрине ибадитов имам должен строго и неукоснительно следовать Корану, что дает ему право быть полноправным правителем. Так же, как и сунниты, ибадиты считали, что поступки людей детерминированы волей Аллаха. В отличие от хариджитов ибадиты выступали против убийства по политическим и религиозным мотивам, признавали верующими мусульман из числа своих противников.

Однако имеется и прямо противоположный взгляд на практику и идеологию ибадитов. В книге, изданной Стамбульским издательством «Хакикат Китабэви», отмечается, что ибадиты, кроме себе подобных, всех остальных мусульман считали неверными и во время войны разрешали грабить их имущество. Если мусульманин совершал тяжелый грех, то его также считали неверным. Неверным считали они и Святого Али [12, с.224].

Как считают видные исламоведы, в рядах приверженцев ибадитского учения не было единства по многим политическим и религиозным вопросам, что послужило выделению таких основных ибадитских общин, как хафситы, хариситы, йазидиты и вахбиты. В фундаментальном академическом словаре «Ислам: энциклопедический словарь» отмечается, что наиболее влиятельной и значительной общиной была община вахбитов, сыгравшая весьма заметную роль как в истории хариджитского движения, так и в истории развития ислама.[8, с.81].

Следует заметить, что взгляды по основным религиозно-политическим вопросам суфритов и ибадитов в основном совпадали, что послужило основой для того, что в последующем последователи Зийида ибн ал-Асфара слились с последователями Абдаллаха ибн Ибада [8, с.81]. Это свидетельствует о том, что между ними было больше идейного родства, нежели их организационная самостоятельность и независимость. Суфритское движение возникло в Иране в VIII в. и по сравнению с другими хариджитами (например, азракитами) его приверженцы выступали против практики убийства женщин и детей своих противников, а также воздерживались от участия в восстаниях и бунтах.

Логическим развитием сложных процессов в самом хариджитском движении явилось то, что в нем самом образовались отдельные течения, последователи которых имели свои взгляды относительно методов борьбы и как использовать их в тех или иных обстоятельствах. Раскол – прямое следствие кризиса, которое переживало хариджитское движение. В этих условиях наряду с хариджитскими течениями, которые выступали за «чистоту» ислама и строгое исполнение религиозных предписаний, выделились движения, последователи которых не восприняли ряд положений, выдвинутых крайними хариджитскими общинами. Наряду с фанатизмом и жесткостью в отношении инакомыслящих мусульман, появление более умеренных хариджитских общин ослабило базу радикального хариджитского движения и привело его к поражению.

Аналогии, возникающие при сравнении хариджитских движений, приводят к мысли об их дочернем характере, разъединившихся в рамках хариджитского движения в силу, прежде всего, внутренних причин. О характере их взаимоотношений можно лишь гадать. Однако их различные названия не должны вводить в заблуждение относительно их подлинной природы. При всех особенностях в них можно выделить не только особенное, но и общее, в идейной области все они были родственны и верны основным принципам учения хариджизма. Их цель – распространение среди мусульман своих воззрений, сделать их сторонниками своих организаций, привести к принесению присяги своему лидеру и направить их в дальнейшем на осуществление политических задач организации.

Хариджитские движения отличались, прежде всего, степенью идеологической вооруженности. Опираясь на свое учение, они создавали ту прочную идейную платформу, которая необходима для уверенности и стабильности любой организованной оппозиции правящему режиму и защищающей ее от его официальной идеологии. Поэтому хариджитские движения представляли собой стойкую и жизнеспособную (до определенного времени) систему, апеллировавшие главным образом к социальным и религиозным чувствам масс. Не случайно бунты, проходившие под руководством хариджитов, были более упорными, организованными и продолжительными, нежели те, которые поднимали другие религиозные общины.

Анализ проблемы позволяет отметить такие характерные, общие для всех хариджитских движений черты их мировоззрения, как непризнание авторитета халифа и шиитского имама.

Современные лидеры религиозно-радикальных движений и поныне в своей деятельности используют взгляды и убеждения хариджитов. Например, последователи Сеййид Кутба, образовавшие в свое время такие организации, как «Братья – мусульмане» («ал – Ихван ал – муслимун»), «Исламская община» (Джамаат ал – исламийя»). Также как и хариджиты, они называли неверными тех, кто делал суждения не по Шариату. В основе этих организаций лежит доктрина Сеййида Кутба, которая гласит: «Кто судит не по Корану, даже в одном вопросе, тот отрицает Божественность Аллаха и присваивает Божественность себе» [13, с.18]. Доктрина Сеййида Кутба, как замечают теологи, исходит из неправильного толкования Суры 5 «Ал – Маида», Аят 44. Он считал (также как и хариджиты) неверными тех правителей, которые правят не по Шариату, а также поданных этих правителей [13, с.18].

Отстаивая звание носителя «истинного ислама», идеологи религиозно-радикальных течений преследуют несколько целей. Во-первых, они стремятся играть роль образца для всех мусульман в вероисповедании. Во-вторых, играть роль представителя и защитника чистоты ислама перед лицом неверных, в том числе и из числа мусульман. В-третьих, претендовать на главенствующую роль в верховной власти, которую они понимают, прежде всего, как средство «очищения ислама» и борьбы с отступниками от веры. В-четвертых, они обвиняют в вероотступничестве тех правителей, которые отклонились от норм шариата. Все это напоминает те цели, которые в свое время ставили перед собой хариджиты.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Массэ А. Ислам. Очерки истории. – М., 1982. – С. 57.
- [2] Дюшенбиев С.У. Исмаилиты на пороге XXI в. – Бишкек. 2007. – С. 101.
- [3] Родионов М.А. Ислам // История религии. – СПб., 1997. – С. 223.
- [4] аш-Шахрастани, Мухаммад б.Абд ал-Карим. Книга о религиях и сектах. – М., 1984. – С. 27.
- [5] Малашенко А.В. Ислам и политика в государствах Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 1999. – № 4 (5). – С. 55.
- [6] Хазраткулов М. Социально-политическая обстановка в раннем исламе и становление мусульманского права // Сборник научных статей «Эпоха Имама А' зама и ее значение в истории культуры народов Центральной Азии и Ближнего Востока. – Душанбе, 2009. – С. 476.
- [7] Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье. – М., 1965. – С. 159.
- [8] Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991. – С. 260.
- [9] Предостережение от трех заблудших течений. – Киев, 2009. – С. 14.
- [10] Олимов К. О некоторых идейных противоречиях эпохи Абу Ханифы // Сборник научных статей «Эпоха Имама А' зама и ее значение в истории культуры народов Центральной Азии и Ближнего Востока. – Душанбе, 2009. – С. 96.
- [11] Асанбаев М. Аравийские монархии: общество, власть и государство. – Алматы, 2009. – С. 47.
- [12] Хакикат Китабэви. – Стамбул, 2003. – С. 224.
- [13] Пиотровский М.Б. Исторические судьбы мусульманского представления о власти // Социально-политические представления о власти. – М., 1987. – С. 18.

REFERENCES

- [1] Masse A. Islam. Essays of history. M., 1982. p. 57.
- [2] Dushenbiev S.U. Ismailis on the threshold of the XXI c.. Bishkek. 2007. p. 101. (in Russ.).
- [3] Rodionov M.A. Islam. History of religion. SPb., 1997. p. 223. (in Russ.).
- [4] ash-Shahrestani Mokhammad abd al-Karim. The book of religions and sects. M., 1984. p. 27. (in Russ.).
- [5] Malashenko A.B. Islam and politics in Central Asia, Central Asia and the Caucasus. 1999. N 4 (5). p. 55.
- [6] Hazratkulov M. Socio-political situation in early Islam and Islamic law // collection of scientific articles "The era of Imam and ' Zama and its importance in the history of the culture of the peoples of Central Asia and the Middle East. Dushanbe, 2009. p. 476. (in Russ.).
- [7] Belyaev E.A. The Arabs, Islam and the Arab Caliphate in the early Middle ages. M., 1965. p. 159. (in Russ.).
- [8] Islam. Encyclopedic dictionary. M., 1991. p. 260. (in Russ.).
- [9] Warning against three misguided currents. Kyiv, 2009. p. 14. (in Russ.).
- [10] Olimov K. On some ideological contradictions of Abu Hanifa. collection of scientific articles "The era of Imam and ' Zama and its importance in the history of the culture of the peoples of Central Asia and the Middle East. Dushanbe, 2009. p. 96. (in Russ.).
- [11] Asanbayev M. Arabian monarchy: the society, the power and the State. Almaty, 2009. p. 224. (in Russ.).
- [12] Hakikat Kitabevi. Istanbul, 2003. – p. 224.
- [13] Pyotrovsky M.B. The historical fate of the Muslim idea of power // socio-political views about power. M., 1987. p. 18.

ХАРИДЖИЗМ: РАДИКАЛДЫ ИСЛАМНЫҢ ГЕНЕЗИСТІК ТАРИХ ДАМУЫНДА

З. Г. Джалилов

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: ислам, тарих мұрасы, хариджизм, дін идеялар, құқық, радикалды ислам.

Аннотация. Мақалада діни-радикалдық идеологияның ерекшеліктері талданады. Автор табиғи діни қозғалыс ағымын шын мәнінде көрсету үшін, өзіндік тепе-теңдік бойынша, тарихи дәстүрлер мен діни оқуларды сабақтастыра, Хариджизм қозғалысына қатысты кейбір мәселелері мен оның ерекшеліктеріне тоқталады.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 117 – 122

RELIGIOUS TOLERANCE AND RELIGIOUS DIALOGUE IN THE CONDITIONS OF THE GLOBALIZING REALITY

A. Mansurova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: strategy, religion, tolerance, national policy, Kazakhstan, political culture, interethnic consent, democracy, state, congress of world and traditional religions.

Abstract. In this article features of national policy of Kazakhstan - the peacekeeping and creative, aimed at mutual understanding of people different nationalities and achievement of an interethnic consent are analyzed. The principle of tolerance in Kazakhstan is not only norm of political culture, but also one of the key principles of creation of the democratic state.

УДК 294(574):39

РЕЛИГИОЗНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ И РЕЛИГИОЗНЫЙ ДИАЛОГ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕЙ РЕАЛЬНОСТИ

А. С. Мансурова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: стратегия, религия, толерантность, национальная политика, Казахстан, политическая культура, межэтническое согласие, демократия, государство, съезд мировых и традиционных религий.

Аннотация. В статье анализируются особенности национальной политики Казахстана – миротворческой и созидательной, нацеленной на взаимопонимание людей разных национальностей и достижение межэтнического согласия. Принцип толерантности в Казахстане является не только нормой политической культуры, но и одним из ключевых принципов построения демократического государства.

В свете Послания Главы государства Н. А. Назарбаева «*Стратегия Казахстан - 2050: новый политический курс состоявшегося государства*» настоящий проект нацелен на исследование приоритетных и стратегических направлений, актуальных вопросов сферы межконфессиональных отношений. За годы независимости в Казахстане создана особенная модель сохранения и укрепления межнационального и межконфессионального согласия. Национальное согласие было определено главным приоритетом внутривнутриполитических реформ и национальной политики казахстанского государства со дня его образования. Национальная политика Казахстана – миротворческая и созидательная, нацеленная на взаимопонимание людей разных национальностей и достижение межэтнического согласия. Принцип толерантности в Казахстане является не только нормой политической культуры, но и одним из ключевых принципов построения демократического государства.

Республика Казахстан за годы независимости выдвинула ряд инициатив, направленных на укрепление мира и стабильности в регионе. Важнейшей инициативой Казахстана стало проведение Съездов лидеров мировых и традиционных религий. Это уникальный форум, объединяющий духовных лидеров, авторитетное слово которых может способствовать снятию напряжения между религиями и цивилизациями. Президентом Н. Назарбаевым в полной мере осознающим возросшую

роль религии в обществе, была выдвинута инициатива проведения форума мировых и традиционных религий в столице Республики Казахстан – г. Астане. По замыслу Президента Казахстана диалог между лидерами мировых и традиционных религий, построенный на основе общих аспектов, открывает широкие перспективы для взаимного сотрудничества и способствует преодолению таких негативных проявлений современного мира, как насилие, фанатизм, экстремизм и терроризм.

Приверженность населения Казахстана ценностям веротерпимости, диалога конфессий и культур, продуманная государственная политика в области религии, а также традиция объединения представителей разных религий для укрепления стабильности общества и оказания конкретной помощи привели к тому, что духовное согласие в Казахстане стало не абстрактной идеей, а реальным жизненным явлением. На заседании XVII сессии Ассамблеи народа Казахстана в апреле 2011 г. Н.А. Назарбаев отметил: «История 20-летия независимости – это история стабильности, дружбы и согласия народа Казахстана. За эти годы создана эффективная правовая база межэтнического, межконфессионального равенства. Ее составляют законы о свободе вероисповедания, языках, Ассамблее народа Казахстана». Дальнейшее развитие казахстанского общества должно опереться на взаимопонимание и взаимоуважение, мир и согласие – основные идеи, утверждающиеся как мировоззренческие идеалы и как нормы повседневной жизни. На примере постоянного поиска и решения основных вопросов конфессиональной стабильности Казахстан ярко демонстрирует, что диалог и мирное сосуществование множества конфессий не только возможно, но и жизненно необходимо.

Религиозная толерантность является одним из факторов политической стабильности и социальной безопасности любого государства.

Сегодня мы являемся свидетелями правового нигилизма, роста преступности, нарушения гуманитарных норм – это все негативные тенденции, с которыми сталкивается современный мир. Съезды лидеров мировых и традиционных религий – это возможность обратить внимание политических и общественных деятелей на указанные религиозно-нравственные проблемы. Участники Съездов искренне надеются, что перед лицом глобальных угроз представители всех конфессий смогут продолжить диалог между собой и с приверженцами нерелигиозных взглядов, с политиками, со всем гражданским обществом.

За годы независимого развития Казахстан стал одним из центров влияния как в странах СНГ, так и во всем мире. Об этом свидетельствует организация Казахстаном международных встреч самого высочайшего уровня: СВМДА, международная конференция мира и согласия, Съезд лидеров мировых и традиционных религий, ОБСЕ саммит и др. Эти инициативы вносят важный вклад в межрелигиозную и межэтническую терпимость, равно как и в международную безопасность и разрешение конфликтов.

Нынешняя ситуация показывает различные подходы к попыткам теоретического рассмотрения и политической постановки задач, сформулированных участниками Съезда мировых и традиционных религий. Они, в свою очередь, обретают многообразие из-за оформившихся в течение последних 20 лет национальных и политических реалий. Рассматриваемый контекст содержит в себе значительный пласт аспектов, связанных с влиянием на межконфессиональные отношения внутри Казахстана – из духовных центров разных конфессий и соответственно, необходимое государственное реагирование на такое влияние. «Продвижение таких ценностей, как толерантность, истина, справедливость и любовь должно быть целью любой религиозной проповеди. Экстремизм, терроризм и др. формы насилия во имя религии не имеют ничего общего с истинным пониманием религии и являются угрозой для человеческой жизни» [1; С.1].

Так, состоявшиеся в Астане в 2003, 2006 и 2009 гг. Съезды лидеров мировых и традиционных религий стали одними из крупнейших международных мероприятий в истории независимого Казахстана. Успешное проведение форумов принесло большие политические дивиденды Казахстану, способствовало повышению его авторитета на международной арене в качестве зрелого государства, способного адекватно реагировать на наиболее актуальные проблемы современности. Съезд лидеров мировых и традиционных религий стал существенным вкладом Казахстана в глобальный процесс межконфессионального диалога и занял особое место в усилиях мирового сообщества по укреплению принципов толерантности, взаимопонимания и сотрудничества.

Первый Съезд лидеров мировых и традиционных религий состоялся 23-24 сентября 2003 г. Главными приоритетами Первого Съезда были обозначены: утверждение мира, согласия и терпимости в качестве незыблемых принципов человеческого существования; достижение взаимного уважения и толерантности между религиями, конфессиями, нациями и этносами; противостояние попыткам использовать религиозные чувства людей для эскалации конфликтов и военных действий. По итогам Первого Съезда лидеров мировых и традиционных религий была принята «Декларация Первого Съезда лидеров мировых и традиционных религий».

Второй Съезд лидеров мировых и традиционных религий состоялся 12-13 сентября 2006 г. Тематика Второго Съезда лидеров мировых и традиционных религий: «Религия, общество и международная безопасность». По итогам Съезда участники приняли Декларацию, закрепившую их представления о роли религии в современном мире. Декларация воплотила в себе договоренности, достигнутые за период трехлетнего диалога и совместной работы, направленных на усиление роли лидеров мировых религий в процессе установления глобального мира. Одновременно с итоговым документом – Декларацией участников II Съезда лидеров мировых и традиционных религий были приняты «Принципы межрелигиозного диалога».

Третий Съезд лидеров мировых и традиционных религий состоялся 1-2 июля 2009 г. Тема Третьего Съезда лидеров мировых и традиционных религий: «Роль религиозных лидеров в построении мира, основанного на толерантности, взаимном уважении и сотрудничестве». Итоговый документ Третьего Съезда лидеров мировых и традиционных религий: «Обращение участников III Съезда лидеров мировых и традиционных религий».

IV Съезд лидеров мировых и традиционных религий состоялся 30-31 мая 2012 года в Астане. В качестве главной тематики Четвертого Съезда лидеров мировых и традиционных религий была определена тема «Мир и согласие как выбор человечества». Тематика Четвертого Съезда лидеров мировых и традиционных религий и его секционных заседаний вызвала интерес со стороны авторитетных ведущих историков, политологов, исламоведов, религиоведов и других ученых, которые занимаются вопросами ислама, христианства, мультикультурализма, вопросами женщин и молодежи, межконфессионального согласия, толерантности и другими актуальными вопросами в религиозной сфере.

Таким образом, развитие межконфессионального и межэтнического согласия является одним из главных факторов стабильности современного казахстанского общества и основной частью национальной безопасности государства. Развитие современного казахстанского общества основано на толерантности и уважении к убеждениям и верованиям любого гражданина нашей страны. Казахстан утверждает свою собственную неповторимую модель толерантности и межконфессионального согласия. Н.А. Назарбаев сказал: «Наша модель межнационального и межрелигиозного согласия - это вклад Казахстана в общемировой процесс взаимодействия различных конфессий. Мы хотим, чтобы нас именно так воспринимали на международной арене».

Как отмечает Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев «Казахстан – это единственное место в мире, где в согласии живут мусульмане, православные, католики, протестанты, буддисты, иудеи. Это единственное место, где они могут вместе собраться и говорить о всех своих проблемах» [2].

В этой связи одной из первостепенных задач религиозной деятельности в условиях демократизации и либерализации становится формирование современной гражданской идентичности у всех слоев и групп населения. Вопросы воспитания молодого поколения в духе уважения к иным духовным традициям имеют определяющее значение и для общества, и для государства. Кроме того, значимость проекта заключается в изучении религиозной ситуации в Казахстане, так как в условиях идеологического плюрализма возрастает риск экстремизации гражданского сознания на основе псевдорелигиозного отношения к миру и вовлеченности в соответствующие организации.

Сегодня как никогда остро стоит вопрос о выработке новых жизненных ориентиров, призванных обеспечить выход из глобальных кризисов и вхождение человечества в новый, посттехногенный цикл цивилизационного развития. Современные процессы глобализации, охватившие планету и проникшие во все сферы человеческой жизни, требуют устранения межкультурного непонимания. Возникает необходимость выработки единого взгляда на мир и на решение насущных, глобальных общечеловеческих проблем.

По многим, причем наиболее фундаментальным и дискуссионным вопросам ненасильственного, толерантного, взаимоуважительного сосуществования людей и человеческих общностей, восточная традиция выработала свое собственное решение. Самое серьезное внимание нужно уделять проблемам адаптации ценностно-нормативного комплекса толерантности к условиям современного Казахстана. В этом плане наиболее перспективной представляется стратегия встречного движения, т.е. проведение исследований гуманистических традиций национальной культуры в их сопоставлении с основаниями толерантности: «Толерантность представляется одним из средств обеспечивающих предотвращения конфликтов в современном обществе, а проблема формирования ненасильственных форм коммуникаций и есть, по существу, проблема формирования толерантности. Таким образом, можно сказать, что риторика толерантности актуализирована стремлением к снижению риска конфликтного взаимодействия в обществе на разных уровнях: межличностном, межгрупповом и международном» [3; с.94].

«По уровню толерантности в обществе можно судить об уровне культуры и здоровья этого общества. Поэтому, учитывая важность культуры толерантной коммуникации для дальнейшей консолидации казахстанского общества, может быть, следовало бы ввести уроки толерантности и в систему образования Казахстана?» [4; С.95].

Необходимо отметить, что толерантность имеет корни в кочевом образе жизни. В условиях кочевого образа жизни, когда основным источником жизни было скотоводство, когда целыми месяцами казахи могли не видеться с людьми из другого рода или племени, обычай гостеприимства следует оценивать как своеобразное проявление толерантного сознания, гуманизма и человеколюбия, свойственного казахскому народу. Однако тенденции современного развития таковы, что они все более и более сужают ресурсный базис общественной жизни.

Современный этап мирового развития показывает, что преодоление агрессивности и нетерпимости людей друг к другу может быть осуществлено на основе духовности как основания многообразия культур и их взаимодействия, как сущности многообразных форм самовыражения и проявления человеческой индивидуальности. На историческую эволюцию религиозной толерантности тюркоязычных народов, населявших территорию Казахстана, повлиял сложный симбиоз оседлой и кочевой культур

Сегодня – время диалога культур, время интенсивного взаимодействия различных идей. Может быть, это и есть начало эпохи великого синтеза духовных традиций. «Сегодня для казахстанского общества первостепенной и злободневной признается проблема общенациональной идеи, способной интегрировать и консолидировать все слои общества, все этносы в единый народ Казахстана. Наша страна, по признанию международных экспертов, сделала фантастический прорыв в экономической, социальной и культурной сферах. Наша столица, прекрасная Астана, стала международным центром межкультурного диалога и межконфессионального согласия. К Слову нашего Президента Н.А. Назарбаева прислушиваются самые авторитетные политики мира. Достигнутые реальные ценности взаимосогласия и взаимопонимания надо бережно сохранять, выходя на более высокие уровни диалога и толерантности, доверия, взаимного уважения» [5; С.5].

Наступило время великого поиска, время соприкосновения разных культур, начало их диалога. «Мы подходим к новому историческому рубежу, побуждающему остановиться, оглянуться. Вызывающему к самосознанию и к самопониманию. Мы шли семимильными шагами по пути социальной и экономической трансформации, созидания гражданского общества и демократического государства. Мы сформировали новую историческую общность – народ Казахстана, ориентированный на ценности согласия и толерантности. Мы явили миру бесценный опыт межкультурной, межэтнической коммуникации. Мы по праву входим в число самых цивилизованных стран мирового сообщества, составляя вместе с Россией ядро евразийского содружества. Но самое главное – стоит, как следует обдумать эту мысль – мы сами стали совершенно другими людьми, с иным мировоззрением и системой ценностей, с новыми запросами и идеологическими ориентациями» [6].

Каждая национальная культура по-своему самодостаточна. В ней всегда есть некое, лишь ей имманентно присущее начало, в силу которого она остается уникальной, незаменимой и самобытной. Культуры не складываются, не суммируются как части в целое. Эмпирический индивид может одновременно принадлежать к разным национальным культурам, не синтезируя их при этом в единое целое, а проявляясь в каждой из них поочередно, в зависимости от ситуации. Невозможно

быть одновременно и буддистом и христианином, как невозможно одновременно говорить на двух языках.

Как себя будут идентифицировать будущие поколения, учитывая тенденции нынешнего сплетения культур и цивилизаций? Современная ситуация постмодерна и мультикультурализма порождает свои субкультурные образования, которые уже не привязаны к национальной или цивилизационной культуре, и формируются исходя из множества различных иных принципов – идей, интересов, религиозных взглядов и т. д. Утонувшие в культурном синкретизме новые поколения уже неоднозначно будут отвечать на вопрос «кто они?». Этот ответ может быть противоречив – язык, религия, территория, субкультура. И все эти критерии самоидентификации могут присутствовать в мировоззрении одной личности, восходя к различным культурным истокам, а в плане ценностей даже конфликтовать между собой.

Но на фоне всего вышесказанного также стоит отметить, что то, что различает людей, может иметь для них более существенное значение, чем то, что их объединяет. Сама идея глобального общества, как универсальная, может найти опору в иных – неевропейских культурах только в той мере, в какой она сможет стать их собственной идеей, для мусульман – мусульманской, для китайцев – китайской и т. д. Но все культуры в своей истории уже имеют опыт диалога друг с другом, даже у самых «далеких» религиозных культурокомплексов есть общие этические основания.

Генеральный секретарь ООН Кофи Аннан в своей лекции, утверждал, что «Все общества должны быть связаны между собой общими ценностями, чтобы их граждане знали, чего ожидать друг от друга, и имели некие общие принципы, с помощью которых можно было бы управлять их разногласиями, не прибегая к насилию» [7].

Диалог, конечно, необходим, и действительно стоит знать, чего ожидать друг от друга, но смущает вторая часть фразы. Разногласия были и будут всегда, и если речь идет о плюрализме и терпимости, то следует не управлять с помощью принципов, а уважать иной взгляд. Возникает вопрос, кто и какими методами будет защищать эти принципы. И не будет ли эта общепринятая нравственность давать право другим мировым организациям «казнить» иные взгляды, охраняя это возведенное в абсолют «добро», которое перестанет быть таковым.

Не исключено, что мир в будущем может стать бесчеловечнее и хуже сегодняшнего. На нынешний день на десятках территорий происходят конфликты, гибель, распад политических, экономических, правовых институтов, основ принципа стабильной организации общества. Универсальная форма, привносимая вторым пиком глобализации, все больше теряет животворящую суть. Это грозит катастрофой – не новым мировым порядком, а мировой анархией.

Поэтому идеи могут быть созвучны принципам Махатмы Ганди, олицетворявшего и защищавшего идею абсолютной морали, когда делать это было особенно трудно. *Суть всех религий он видел в принципе ненасилия и ставил перед собой цель найти адекватное эпохе внешнее выражение этого принципа.* Ненасилие, понимаемое в прямом смысле как отрицание насилия, на наш взгляд, и может считаться необходимым категорическим императивом для нашего времени. Это задает такое духовное и физическое ограничение человеческой деятельности, которое обозначает пространство созидательного взаимодействия различных культур и которое при этом является органичным для каждой из них.

Глобализация мировой культуры – процесс неизбежный. Если культурно-религиозные механизмы и выполняли в прежней истории важнейшую организующую роль [8; С.142], то в современных условиях они неизменно выступают как разъединяющие силы, как факторы, препятствующие единению человечества. Несмотря на то, что современные процессы культурных взаимодействий во многом протекают в русле *иррационального*, тем не менее, современный диалог культур не сводится к диалогу религий, и тем более неоправданы надежды на выявление общих для разных конфессий принципов нравственности и кодексов поведения.

Современное национально-этническое и религиозное возрождение на основе концепции «возврата к истокам» свидетельствует о доминирующей роли приобретений прошлого как методологических принципов для ориентации в настоящем и построении модели будущего мира. Между тем, в современных условиях более чем очевидна необходимость диалога культур преимущественно в русле *рационального*, предполагающего, по крайней мере, отказ от предрасположенности конструировать будущее, опираясь на пережитки прошлого. Тем более, что одна из острейших

проблем современности – проблема нравственности – должна решаться не в русле иррационального (например, религии), а в контексте *детерминированной единством человечества единой человеческой культуры*.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Декларация участников Съезда лидеров мировых и традиционных религий // Казахстанская правда. – 25 сентября 2003. – №276-277. – С. 1.
- [2] Из текста выступления Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева на XVII сессии Ассамблеи народа Казахстана. – 18.04.2011 г.
- [3] Сейтахметов Н.К. «Социально-политический дискурс толерантности» // аль-Фараби. – 2009. – № 1(25). – С. 94.
- [4] Сейтахметов Н.К. Социально-политический дискурс толерантности // Аль-Фараби. – 2009. – № 1(25). – С. 95.
- [5] Нысанбаев А.Н. Гуманистический потенциал философского образования // аль-Фараби. – 2007. № 4(20). – С. 5.
- [6] Соловьева Г. Эпоха, схваченная в мысли // Казахстанская правда, Архив. – 20.04.2006.
- [7] Электронный ресурс. См. сайт: Annan, K.A. Do we still have universal values? // Secretary-General's lecture on Global Ethics (Tubingen, Germany, 12 December 2003) [Elektranny resourse]. – Available at: <http://www.un.org/apps/sg/sgstats.asp?nid=697#> – «Имеем ли мы универсальные ценности?». Лекция Генерального секретаря ООН Кафи Аннана, прочитанная 12 декабря 2003 г в Центре глобальной этики, расположенном в Тюбингенском университете в Германии.
- [8] Назаретян А.П. «Столкновение цивилизаций» и «Конец истории» // Общественные науки и современность. – 1994. – № 6. – С. 142.

REFERENCES

- [1] Declaration of the participants of the Congress of leaders of world and traditional religions. Kazakhstanskaya pravda. 25 September 2003. N 276-277. p. 1. (in Russ.).
- [2] From the text of the speech of the President of the Republic of Kazakhstan Mr. Nursultan Nazarbayev at the 17th session of the Assembly of people of Kazakhstan. 18.04.2011. (in Russ.).
- [3] Seitakhmetov N.K. Socio-political discourse of tolerance. Al-Farabi. 2009. N 1(25). p. 94. (in Russ.).
- [4] Nysanbayev A.N. Humanistic potential of philosophical education. Al-Farabi. 2007. N 4(20). p. 5. (in Russ.).
- [6] Electronic resource. See: Annan, K.A. Do we still have universal values? Secretary-General's lecture on Global Ethics (Tubingen, Germany, 12 December 2003) [Electronic resource]. – Available at: <http://www.un.org/apps/sg/sgstats.asp?nid=697#>
- [7] Nazaretian A.P. *The clash of civilizations "and the "End of history" // social science and modernity*. 1994. N 6. p. 142. (in Russ.).

ДІНИ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ДІНИ ДИАЛОГ АРА ШАРТТАР ГЛОБАЛДЫҚ НАҚТЫЛЫҚТА

А. С. Мансурова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: стратегия, дін, толеранттылық, ұлттық саясат, Қазақстан, саяси мәдениет, этникааралық ынтымақтастық, демократия, мемлекет, дүниежүзілік және дәстүрлі діндердің құрылтайы.

Аннотация. Мақалада Қазақстанның ұлттық саясатының өзгешеліктері – келісімшілік және жасағыш, кезенетін на бөлек-бөлек ұлттың адамының түсінісуін және межэтнического ынтымақтың табысын талданады. Толеранттылықтың ұстанымы Қазақстанда тек саяси мәдениеттің шамасымен, бірақ және бір бұқарашыл мемлекеттің құрылысының бұлақты ұстанымдарынан болып табылады.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 123 – 134

**THE ROLE OF THE UZBEK ETHNIC GROUP
IN THE ETHNO-SOCIAL AND ETHNO-CONFESSIONAL CONTEXT
OF KAZAKHSTAN'S SOCIETY**

E. Baydarov

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: Diaspora, ethnicity, Kazakhstan, religion, society, identity.**Abstract.** The article deals with the social and religious aspect being the Uzbek ethnic group of modern Kazakhstan, playing along with other ethnic groups a positive role in solving the problems of further preservation of civil peace, strengthening friendship and inter-ethnic harmony in the country

УДК 39

**РОЛЬ УЗБЕКСКОЙ ЭТНИЧЕСКОЙ ГРУППЫ
В ЭТНОСОЦИАЛЬНОМ И ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗРЕЗЕ
КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА**

Е. У. Байдаров

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: диаспора, этнос, Казахстан, религия, общество, идентичность, единство.**Аннотация.** В статье рассматривается социальный и конфессиональный аспект самочувствия узбекской этнической группы современного Казахстана, играющих наряду с другими этносами позитивную роль в решении проблем дальнейшего сохранения гражданского мира, укрепления дружбы и международного согласия в стране.**Актуальность исследования.** В отличие от тех стран и регионов, где сегодня происходят столкновения, связанные с межэтническими проблемами, с сепаратизмом и экстремизмом на национальной почве, Казахстан отличается стабильностью и толерантностью взаимоотношений всех граждан страны, независимо от их этнической и конфессиональной принадлежности. Это превращает Казахстан в «территорию мира и согласия» на политической карте мира. Данные процессы формируют предпосылки для превращения этнокультурного многообразия страны в позитивный фактор общественного развития.

В то же время решить проблему того или иного этноса только лишь отсылкой к толерантности, космополитизму не получится, так как сила любого этноса связана с могуществом его культурной идентификации. Эта «идентификация» делает представителей различных этнических групп Казахстана интересными друг другу, вызывая взаимный интерес к их культуре и традициям.

Политика «один народ – одна страна – одна судьба», провозглашенная Президентом РК Н.А. Назарбаевым, способствовала возникновению интереса к исследованиям межэтнических и межконфессиональных особенностей казахстанского общества. Одним из таких актуальных тем для исследования является в том числе изучение этносоциального и этноконфессионального

портрета мусульманской уммы¹ Казахстана, включающей в себя более 70% жителей страны, традиционно исповедующих ислам.

Актуальность исследования обусловлена, прежде всего, тем, что до настоящего времени комплексного исследования социально-этнических и социально-конфессиональных, а также ментальных особенностей мусульманской уммы Казахстана не проводилось. Практическая значимость исследования отвечает требованию времени и актуальна в контексте выступления Президента Н.А. Назарбаева на XX сессии Ассамблеи народа Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050»: один народ – одна страна – одна судьба» от 24 апреля 2013 г.

Ислам и этничность в Казахстане. Любой анализ современной социально-религиозной ситуации в обществе не мыслим без самого тщательного изучения социального и религиозного самочувствия населения. С другой стороны, в условиях роста уровня и степени религиозности этнических групп растет и обратная зависимость, когда состояние религиозности во все большей степени определяет «облик» религиозной ситуации как в отдельных регионах, так и по стране в целом.

Явная недостаточность имеющихся попыток проникнуть во взаимосвязь исторических, социальных, психологических, идеологических и политических сторон формирования и развития этноконфессионального сознания не позволяет увидеть за внешней стороной явлений сложный, противоречивый, но вместе с тем закономерно развивающийся процесс. Поэтому исследователи, пытающиеся разрешить эту проблему, сталкиваются с неадекватностью исследовательских методик базовым культурным нормам изучаемых этнических групп, а также с наличием элементарных коммуникационных барьеров.

Многочисленные исследования, проводящиеся в Казахстане, так или иначе связанные с решением межэтнических проблем, далеко не всегда осознают, какие глубинные процессы протекают внутри самого этнического сообщества (особенно если оно закрыто) и как будет протекать его развитие в средне- и долгосрочной перспективе.

В настоящее время мусульманская умма Казахстана, помимо казахов, составляющих в ней большинство, представлена еще 17 тюркоязычными этническими группами, в числе которых: узбеки, татары, уйгуры, каракалпаки, турки, азербайджанцы и другие. Кроме того, к мусульманам относятся ираноязычные таджики и курды, а также дунгане и вайнахи (чеченцы и ингуши).

Так, согласно предварительным результатам переписи 2009 г., религиозная принадлежность мусульманских этносов Казахстана выглядела следующим образом: казахи – 9 928705 тыс. чел., узбеки – 452 668 чел., уйгуры – 221 007 чел., татары – 162 496 чел., турки – 96 172 чел., азербайджанцы – 80 864 чел., дунгане – 51 388 чел., курды – 37 667 чел., таджики – 35 473 чел., чеченцы – 29 448 чел., киргизы – 22 500 чел., другие национальности (башкиры, каракалпаки, туркмены и др.) – 54 533 чел. Всего 11 239176 тыс. чел., что составило в итоге 70,19 % (Wikipedia, Население_Казахстана).

Исторически сложилось, что традиционно большая степень исламизации среди мусульманских народов в Казахстане присуща узбекской общине, компактно населяющей юг страны. Это обуславливает большую степень религиозности и значимость ислама в южных регионах по сравнению с северными и восточными регионами страны. В западном регионе, с преимущественно казахским населением, ислам имеет еще более символическое значение в силу слабого присутствия даже в обыденной жизни, несмотря на общее усиление интереса к религии вообще.

Однако, как отмечает казахстанская исследовательница Алма Султангалиева, «следует признать, что принадлежность различных этнических групп к одной конфессии не ведет к снятию межэтнических противоречий между ними. Строительство новой государственности ассоциируется, прежде всего с национальным возрождением казахской этнической группы, что косвенно сказывается также и на религиозной жизни мусульманской общины страны» (Султангалиева, 1999а).

¹ Умма (араб. أمة – община, нация) – религиозная община. В Коране этот термин обозначает людские сообщества, составлявшие в своей совокупности мир людей (Ислам, 1991: 241), а также отдельные сообщества, объединённые общей религией (Коран: 16:120-121, 11:48-50).

В то же время, с одной стороны, рост религиозности в значительной степени обусловлен укреплением этнокультурного сознания. Отсюда становится понятной позиция ДУМК Казахстана, которое сменило курс «исламизации этничности на этнизацию ислама» (Султангалиева, 2012b: 128).

С другой, «возвращение ислама» отнюдь не сводится лишь к его этнизации. Происходит появление «нового ислама» и «новых мусульман», для которых «принадлежность к глобальной мусульманской общине выше, чем принадлежность к своей этнической и национальной группе» (Султангалиева, 2012b: 92), хотя «большинство населения не воспринимает ислам как политическую идеологию» (Султангалиева, 2012b: 38).

Социальное и духовное бытие узбеков Казахстана. Как видно из результатов последней переписи, наряду с казахами, самой крупной этноконфессиональной группой мусульман страны являются узбеки – третий по численности (после казахов и русских) этнос в стране. На 1 января 2014 года численность узбеков составляла 521 252 человек, что составляет более 3 % населения Казахстана (Wikipedia, Население_Казахстана).

В силу территориальных и исторических условий районом наиболее тесного проживания узбеков является юг Казахстана, где узбекская диаспора республики населяет в основном пограничные территории Южно-Казахстанской области. При этом общая доля узбеков ЮКО в населении страны достигает около 17 % (16,70 % и 456 459 чел. соответственно) (Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам, 2014).

Наибольшее количество представителей узбекского этноса в ЮКО сосредоточено в Сайрамском (195 тыс. чел.), Тoleбийском (20 тыс. чел.), Сарыагашском (11 тыс. чел.), Махтааральском (11 тыс. чел.) районах, а также в городах Шымкент (93 тыс. чел.), Туркестан (88 тыс. человек) и Кентау (24 тыс. чел.) (Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам, 2014).

Появление на территории Южного Казахстана предков современных узбеков связано с бурными политическими событиями XV-XVIII вв., когда на этой территории постепенно оседали племена Дешт-и-Кипчака (территории, расположенной к северу – в казахстанских степях).

Часть из них современники именовали «казахами», часть – «узбеками». Главным критерием отличия одних от других была принадлежность к тому или иному политическому объединению, а также различия в интерпретации исламских норм права. Так, по мнению казахского писателя Шахимардена Кусаинова, именно разные подходы к исламу послужили основой разделения тюркских племен в XIX в. на две народности узбеков и казахов, так как узбеки называли себя сторонниками шариата, а казахи – приверженцами адата, доисламского права, живя на протяжении всей своей истории по «древним тюркским законам» (Кусаинов, 1996).

К середине XIX века часть кочевых родов уже прочно «закрепилась» вдоль речных долин притоков среднего течения реки Сырдарья и в разной степени смешалась с древним оседлым населением региона (сартами). Другая часть, все еще кочевавшая по степным пространствам Южного Казахстана, входила в элиту трех наиболее крупных среднеазиатских государств: Кокандского и Хивинского ханств и Бухарского эмирата.

После вхождения Южного Казахстана в состав Российской империи к последней трети XIX века сартское население составило основу оседлых жителей, тогда как значительная часть все еще продолжала вести кочевой образ жизни. В 20-ые годы XX столетия в период формирования «советских социалистических наций» большая часть сартов ЮКО стали называться «узбеками»

Сайрамский и Туркестанский районы ЮКО представляют собой традиционные регионы оседлого расселения узбеков. В настоящее время на этой территории расположены такие крупные села, как Сайрам, Карабулак, Карамурт, Манкент, Икан и др. с населением до нескольких десятков тысяч человек, состоящим на 95% из узбеков. Естественно, что в них сложилась определенная социально-культурная среда, основанная на традиционных формах узбекского бытового уклада и заметно отличающаяся от окружающих регионов.

В то же самое время нельзя сказать, что это население совсем изолировано от остальных жителей области. Так, 70 % жителей села Сайрам, расположенного в 10 км к востоку от города Шымкента, работают в городе. А село Карабулак, окруженное несколькими прилегающими аулами с преимущественно казахским населением, является своеобразным инфраструктурным центром северной части Сайрамского района, с расположенным здесь самым большим базаром, множеством чайхан и т.д., что превращает его в сферу соприкосновения и взаимодействия жителей

узбекских и казахских сел. Отчасти поэтому здесь на протяжении 2007-2009 гг., а также в селе Карамурт летом 2014 года происходили мелкие стычки, потребовавшие вмешательства местных властей².

Значительная часть узбекского населения ЮКО, как и прежде, занимается сельским хозяйством (овощеводством) и стойловым животноводством. Для узбеков также является характерным сочетание в рамках одной большой семьи различных сфер деятельности. Так, например, мужчины и женщины средних лет могут заниматься торговлей, быть учителями, врачами (особенно сельскими), государственными служащими, а по вечерам и в выходные помогать обрабатывать землю и ухаживать за скотом. Этим делом занимаются и неработающие члены семьи: безработные, пенсионеры, женщины, ухаживающие за детьми, подростки. При этом число работающих мужчин заметно превышает число работающих женщин. Такая «диверсификация» приводит к сочетанию в рамках одной семьи нескольких стилей поведения, питания, манеры одеваться (Савинов, 2010).

В сельской местности и в местах компактного расселения узбеков в городах сохранились традиционные формы организации общественного быта в виде сообществ соседей и родственников (махалля). Как и раньше, они ориентированы на решение задач, значимых для всех членов данного сообщества, но сегодня не являются закрытыми общинами, а встроены в систему местного самоуправления. Во внутрисемейных отношениях сохраняется доминирование мужчин и старших женщин в большой семье, состоящей из живущих рядом семей родственников разных поколений, но оно уже не столько абсолютно, как в прежние годы. Так, например, в современной узбекской семье количество детей редко превышает 3-4 человека.

Узбеки ЮКО вполне интегрированы в общеказахстанскую социально-экономическую и культурную среду и ощущают себя полноправными гражданами страны. Определенные вопросы возникают по поводу представленности узбеков в местных и центральных органах власти и практики решения повседневных коллизий в разноэтничных сельских регионах. Как и в прежнее время, среди узбеков очень сильны региональные идентичности, основанные на принадлежности к определенной местности и сферам деятельности. Например, узбеки Сайрама заметно отличают себя от узбеков Карабулака, хотя и расположены эти села всего лишь в 30 километрах друг от друга.

Кроме ЮКО, крупные кластерно-дисперсные группы узбеков живут сегодня в городах и пригородах Джамбульской области (более 26 тыс. или 2,5% населения). В связи с широким распространением трудовой миграции заметные сообщества узбеков появились и в других городах Казахстана, особенно в Астане и Алматы (около 9 тыс. в каждом), а также в Алматинской (около 5 тыс.), Карагандинской (4 тыс.), Мангистауской (более 2 тыс.), Кызылординской (около 1,5 тыс.) областях (Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам, 2014).

Следует обратить внимание на динамику роста численности узбеков Казахстана. Если в 1999 г. узбеки составляли 370 663 чел. (2,5 % населения), а в 2009 г. – 457 200 чел. (2,8 % населения), то в 2013 г. их численность составляла уже 511 тыс. чел. (3 % населения) (Wikipedia, Узбеки в Казахстане).

Узбекская диаспора старается сохранить свои обычаи, традиции, язык. Особо следует отметить деятельность узбекских национально-культурных центров РК в таких городах, как Шымкент, Тараз, Алматы, работа которых направлена, прежде всего, на взаимовыгодное служение культуры

² 27 августа 2014 г. в селе Карамурт Сайрамского района Южно-Казахстанской области имело место нападение группы граждан казахской национальности на местных жителей узбекской национальности. По утверждению полиции, инцидент не имел характера конфликта на почве межнациональной розни. По словам местных жителей, в село приехали около 20 человек из соседнего села Мадани. Поев в столовой Карамурта, они не заплатили, из-за этого завязалась драка. Инцидент, возможно, стал продолжением драки, которая имела место двумя днями раньше в соседнем селе между молодежью казахской и узбекской национальностей. Неизвестные стали избивать людей возле местного акимата, в том числе таксистов, повредили машины и окна нескольких магазинов. 28 августа 2014 года районный аким Валихан Кайнарзов заявил агентству «Интерфакс-Казахстан», что от 30 до 50 молодых людей из соседнего села повредили в селе Карамурт 17 машин и витрины восьми торговых точек. В тот же день, Салтанат Каракозова, пресс-секретарь департамента внутренних дел ЮКО, подтвердила, что в результате инцидента один человек попал в больницу и о задержании пяти человек по подозрению в участии в драке // См.: <http://camonitor.com/13186-besporjadki-v-sele-karamurt-na-yuge-kazahstana.html>

этносу. Члены национально-культурных центров активно выступают в средствах массовой информации, на телевидении, радио, отстаивают интересы узбекского населения. При этом узбеки призывают не называть их общину диаспорой, так как на протяжении многих веков они живут с казахами бок о бок.

Узбеки Казахстана занимают достойное место в общественно-политической деятельности республики, внося свой вклад в развитие социально-экономической и духовной мощи страны. Среди известных представителей узбекской общины Казахстана можно назвать Розакула Халмуратова – Депутата Мажилиса Парламента РК от Ассамблеи народа Казахстана, руководителя республиканской Ассоциации узбеков «Дустлик»; *Атхамбека Юлдашева* – популярного казахстанского певца, заслуженного деятеля РК; *Абдуазима Рустамбаева* – одного из самых авторитетных и широко известных в республике руководителей, президента АО «Евроазиатская энергетическая корпорация», крупнейшего поставщика угля и электроэнергии на территории Северного Казахстана; *Фархадбека Ирисметова* – бывшего игрока футбольной сборной страны и др.

* * *

Понять современное социальное самочувствие узбеков Казахстана в определенной мере могут помочь результаты социологического исследования, проведенного летом 2014 г. *ОО Институтотом социально-политических исследований* (г. Астана) в рамках изучения межэтнических отношений в Республике Казахстан³, предоставленных автору как одному из экспертов по проекту «Проведение комплексных социологических исследований по вопросам межэтнической толерантности и общественного согласия» (2014).

Исследование, приуроченное к 20-летию Ассамблеи народов Казахстана в 2015 г., исходило из того факта, что консолидация казахстанского общества является одним из важных инструментов модернизации современного Казахстана. При этом одним из важных факторов консолидации казахстанского общества является ее национальная интеграция. Так, в ходе социологического опроса был задан вопрос: «*Можете ли Вы сказать, что считаете себя казахстанцем, т.е. представителем единого народа Казахстана?*» (таблица 1).

Подавляющая часть опрошенных – 76,7 % ответило «да». Трудности с ответом испытало всего лишь – 5 % из числа опрошенных.

Таблица 1 – «Можете ли Вы сказать, что считаете себя казахстанцем, т.е. представителем единого народа Казахстана?»

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Да, считаю себя казахстанцем, укоренившимся человеком, живущим в своей стране	230	76,7
Нет, я не считаю себя казахстанцем, скорее посторонним, временным жителем	55	18,3
Затрудняюсь ответить	15	5,0
Итого	300	100,0

Для того чтобы понять, на чем основывается такая уверенность у представителей узбекской общины РК, им был задан вопрос: «*Что Вам позволяет считать себя полноправным казахстанцем?*» (таблица 2).

Из около двадцати предлагавшихся вариантов ответов большинство респондентов выбрали следующие: *рождение на территории Казахстана* – 34,8 %; *казахстанское гражданство* – 33,9 %; *возможность иметь работу, жилье и постоянное проживание на территории Казахстана* – 30,9 %; *свободное использование своего родного языка* – 26,1 %; *знание казахского языка, культуры и традиций казахского народа и их освоение* – 17,4 %.

³ Большая часть исследования была проведена в Южно-Казахстанской и Джамбульской области (две трети), меньшая – в Астане и Алматинской области. Выборочная совокупность респондентов – 300 человек (55 % женщин и 45 % мужчин). Методом сбора первичной информации послужил анкетный опрос, проведенный по месту жительства респондентов. Возрастная группа составила – от 18 до 60 лет, работающих в различных отраслях (государственная служба, наука, образование, медицина, торговля, сельское хозяйство и др.).

Таблица 2 – «Что Вам позволяет считать себя полноправным казахстанцем?» (на этот вопрос отвечают респонденты, которые выбрали вариант ответа «Да, считаю себя казахстанцем, укоренившимся человеком, живущим в своей стране»)

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Возможность иметь работу, жилье и постоянное проживание на территории Казахстана	71	30,9
Рождение на территории Казахстана	80	34,8
Казахстанское гражданство	78	33,9
Свободное использование своего родного языка	60	26,1
Знание казахского языка, культуры и традиций казахского народа и их освоение	40	17,4
Быть казахом по происхождению, принадлежность к жузу, роду	19	8,3
Право участвовать в политической жизни и влиять на политику власти	22	9,6
Ощущение, что ты в Казахстане как у себя дома, с твоим мнением считаются	34	14,8
Пребывание под полной защитой казахстанских законов, полиции, судов	39	17,0
Право на получение любой информации, которая касается моей жизни	17	7,4
Получение социальной помощи и защиты со стороны государства	19	8,3
Продолжение культуры и традиций своего народа, проживающего в Казахстане	19	8,3
Исповедование мусульманской религии казахов	21	9,1
Свободный выбор религии по своему усмотрению	9	3,9
Использование всех свобод, как в лучших демократических государствах	12	5,2
Предсказуемое будущее для себя, своих детей и близких	23	10,0
Мир и дружба народов	1	0,4
Затрудняюсь ответить	9	3,9
<i>*Сумма не равна 100%, т.к. респонденты могли отметить несколько вариантов ответов.</i>		

В свою очередь респондентам, ответившим: «Нет, я не считаю себя казахстанцем, скорее посторонним, временным жителем» был задан другой вопрос: «Почему Вы не можете считать себя полноправным казахстанцем?» (таблица 3).

65,5 % опрошенных ответили или «нет гражданства» – 47,3 % или же «потому что я другой национальности» – 18,2 %. Среди других ответов стоит выделить и такие как: «имею временное место жительства» – 7,3 % и «Казахстан- это не моя родина» – 5,5 %.

Таблица 3 – «Почему Вы не можете считать себя полноправным казахстанцем?» (на этот вопрос отвечают только те респонденты, которые выбрали вариант ответа «Нет, я не считаю себя казахстанцем, скорее посторонним, временным жителем»)

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Нет гражданства	26	47,3
Потому что я другой национальности	10	18,2
Имею временное место жительства	4	7,3
Казахстан это не моя родина	3	5,5
Потому что я считаю, что мой народ другой	1	1,8
Не знаю языка	1	1,8
Работаю здесь	1	1,8
Затрудняюсь ответить	9	16,3

Как известно, если этносы доверяют друг другу и открыты в этническом взаимодействии, то перспективы национальной интеграции в обществе можно оценить как весьма благоприятные. Если же уровень доверия основных этнических групп общества невысок, то достижение быстрой и прочной национальной интеграции затруднено.

Поэтому, как и в большинстве новых независимых государств, национальная интеграция в Казахстане направлена на формирование гражданской нации вокруг ведущего этноса – казахского. При этом, как показывает практика национальной интеграции, так и связанной с ней законодательством, имеет место смешение двух подходов к нации – этнокультурного и гражданского.

В связи с этим интерес представляет следующие два вопроса: «*Можете ли Вы сказать, что государство эффективно защищает и заботится о Вас как о гражданине Казахстана?*» и «*Как Вы считаете, можно ли назвать всех жителей нашей страны единым казахстанским народом?*» (таблица 4, 5).

Большинство ответивших на первый вопрос выбрали «да» и «скорее да, чем нет» – 44,0 и 33,3 % соответственно. В сумме это – свыше 73 %. В то же время 15,7 % ответили «скорее нет, чем да» и категорически «нет» (9,7 и 6,0 % соответственно).

Второй вопрос выявил еще больше положительных ответов – 81,6 %. Так, «да, жители нашей страны – это уже единый казахстанский народ» поддержало – 39,3 %, «пока идет движение к этому» – 42,3 %. Ответивших «нет, жители нашей страны еще сильно разрознены и не являются единым народом» – 12,3 %.

Таблица 4 – «Можете ли Вы сказать, что государство эффективно защищает и заботится о Вас как о гражданине Казахстана?»

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Да	132	44,0
Скорее да, чем нет	100	33,3
Скорее нет, чем да	29	9,7
Нет	18	6,0
Затрудняюсь ответить	21	7,0
Итого	300	100,0

Таблица 5 – «Как Вы считаете, можно ли назвать всех жителей нашей страны единым казахстанским народом?»

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Да, жители нашей страны – это уже единый казахстанский народ	118	39,3
Пока идет движение к этому	127	42,3
Нет, жители нашей страны еще сильно разрознены и не являются единым народом	37	12,3
Затрудняюсь ответить	18	6,1
Итого	300	100,0

Следует обратить внимание и на тот факт, что косвенным подтверждением достаточно успешного положения узбекской общины Казахстана является практически нулевой процент репатриации в Узбекистан как в начале 2000-х гг., так и сегодня. При этом все они сохраняют тесные связи с исторической Родиной, имея родственников в Узбекистане (таблицы 6, 7).

Таблица 6 – «Поддерживаете ли Вы связи со своей исторической Родиной?»

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Да, постоянно	133	44,3
Не поддерживаю	74	24,7
Очень редко	83	27,7
Затрудняюсь ответить	10	3,3
Итого	300	100,0

Таблица 7 – «Как часто Вы бываете на своей исторической Родине?»

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Очень часто	42	14,0
Часто	50	16,7
Редко	44	14,7
Очень редко	91	30,3
Не езжу на историческую родину	73	24,3
Итого	300	100,0

Естественно, что данный аргумент не может являться единственным или ведущим, особенно учитывая сложную социально-экономическую и политическую ситуацию в Узбекистане. Однако при всех других составляющих он достаточно показателен.

Понятно, что у казахстанских узбеков, как и у любой другой диаспоры, имеются определенные проблемы. Но как нам представляется, положение узбекской диаспоры в Казахстане, достаточно благоприятно.

Касаясь же самих проблем, то в ходе социологического опроса «пятерку» самых значимых проблем узбекской диаспоры составили следующие:

- *постоянный рост цен на товары и услуги* – 49,0 %;
- *нет хорошего постоянного заработка и доходов* – 26,3 %;
- *жилищная проблема* – 21,3 %;
- *угроза потери работы* – 17,7 %;
- *беспокойство за будущее детей: их образование, угрозой наркомании, пьянства, преступного поведения* – 17,3 % (таблица 8).

Как мы видим, эти названные проблемы являются жизненно важными для всех казахстанцев.

Таблица 8 – «Какие проблемы, которые касаются Вашей жизни и членов Вашей семьи, вызывают у Вас в последнее время озабоченность и тревогу?»

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Угроза потери работы	53	17,7
Нет хорошего постоянного заработка и доходов	79	26,3
Преступность, угроза безопасности семье и ее членам	35	11,7
Постоянный рост цен на товары и услуги	147	49,0
Преступность, мошенничество	24	8,0
Плохие отношения между членами семьи	19	6,3
Испорченная экологическая среда в месте проживания	18	6,0
Нет возможности вылечиться, укрепить здоровье, хорошо отдохнуть	29	9,7
Беспокойство за будущее детей: их образование, угрозой наркомании, пьянства, преступного поведения	52	17,3
Жилищная проблема	64	21,3
Нет тревоги	7	2,3
Взяточничество, коррупция	3	1,0
Затрудняюсь ответить	–	–
* Сумма не равна 100%, т.к. респонденты могли отметить несколько вариантов ответов		

Следует отметить, что узбеки экономически, благодаря своей приверженности к торговле и земледелию, в значительной мере самодостаточны. В то же время они не вполне удовлетворены сложившейся ситуацией в сфере образования и СМИ на узбекском языке. Местные телеканалы вещают на узбекском языке только несколько часов в неделю, а в вузах Южного Казахстана нет ни одной учебной группы с преподаванием на узбекском языке с бюджетным финансированием.

Во многом поэтому большинство респондентов на вопрос: «На каком языке Вы хотели бы, чтобы Ваши дети получали образование?» ответили «на русском» – 41,7 %, а также «на казахском» – 27,7 %. На родном, узбекском языке выбрало всего лишь – 11,0 % (таблица 9).

Таблица 9 – «На каком языке Вы хотели бы, чтобы Ваши дети получали образование?»

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
На казахском	83	27,7
На русском	125	41,7
На английском	40	13,3
На языке своего этноса	33	11,0
Билингвальное образование	1	0,3
Нет детей	2	0,7
Затрудняюсь ответить	16	5,3
Итого	300	100,0

Довольно показательны ответы на вопрос «В школах с каким языком обучения учатся Ваши дети?» (таблица 10). Низкий уровень образования в школах с узбекским языком обучения вынуждает родителей отдавать своих детей в школы с русским или же казахским языком обучения. Причина – невозможность получения профессионального образования и невозможность найти работу.

Таблица 10 – «В школах, с каким языком обучения учатся Ваши дети?»

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
С русским языком обучения	123	41,0
С казахским языком обучения	71	23,7
Национальная школа:	12	4,0
Узбекская	6	50,0
Отказ от ответа, нет ответа	6	50,0
Нет детей	54	18,0
Не учатся в школе	6	2,0
Узбекская	15	5,0
Отказ от ответа, нет ответа	19	6,3
Итого	300	100,0

Позицию узбекской общины Казахстана с точки зрения отношения к государству, власти и другим этносам (прежде всего казахскому) можно охарактеризовать как достаточно лояльную и бесконфликтную. И, с одной стороны, нет никаких оснований говорить о том, что в ближайшее время ситуация эта может резко поменяться. Узбеки, успешно вписавшись в новые условия и заняв свою нишу в экономике региона, сами не заинтересованы портить здесь с кем-либо отношения. Большинство из них искренне считают Казахстан своей родиной и не собираются его покидать. Об этом мы можем судить опять же из результатов проведенного социологического исследования. На вопрос анкеты «Что для Вас значит быть патриотом своей Родины?» – 34,7 % опрошенных ответили «любить и беречь свою Родину», 24,7 % – «быть готовым защитить ее в трудных условиях» и 23,0 % – «учиться, работать для блага Родины и своих соотечественников», 11,3 % – «уважать традиции и культуру своей страны» (таблица 11).

В то же время, как отмечает российский антрополог Игорь Савин, узбекское сообщество Казахстана сознательно пытается занять сдержанную позицию в стране. По сравнению с Кыргызстаном, где соотношение узбекского населения намного выше, казахстанские узбеки понимают,

Таблица 11 – «Что для Вас значит быть патриотом своей Родины?»

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Любить и беречь свою Родину	104	34,7
Быть готовым защитить ее в трудных условиях	74	24,7
Учиться, работать для блага Родины и своих соотечественников	69	23,0
Уважать традиции и культуру своей страны	34	11,3
Не задумывался	10	3,3
Затрудняюсь ответить	9	3,0
Итого	300	100,0

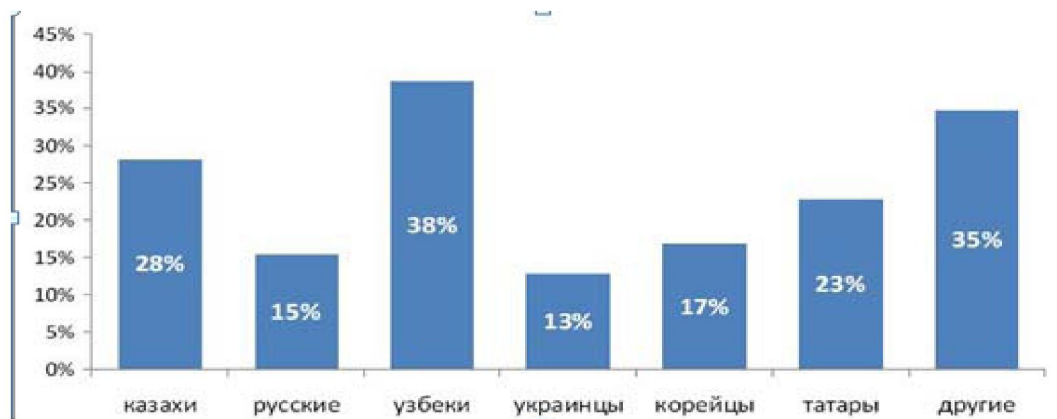
что ввиду своей малочисленности им приходится избегать любых конфликтов с властями (Савинов, 2010). Поэтому ответ на следующий вопрос анкеты: «Что значит для Вас быть казахстанцем?» (таблица 12) для большинства представителей узбекского этноса Казахстана звучит как и предыдущий - «любить и беречь Родину» (23,3 %), даже несмотря на то, что затруднившихся с ответом чуть больше (26,5 %).

Таблица 12 – «Что значит для Вас быть казахстанцем?»

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Любить и беречь Родину	70	23,3
Гордость	51	17,0
Жить в Казахстане	22	7,3
Уважать	9	3,0
Честь	8	2,7
Все равно, ничего	7	2,3
Моя Родина	5	1,7
Работать во благо нации	4	1,3
Все за Родину	4	1,3
Патриот	4	1,3
Иметь свободу действия	4	1,3
Быть честным	4	1,3
Быть истинным патриотом	4	1,3
Поддерживать страну	3	1,0
Соблюдать все правила	3	1,0
Быть честью страны	3	1,0
Я очень рад	3	1,0
Будем делать все возможное	2	0,7
Традиции сохранять	2	0,7
Быть гражданином	2	0,7
Гордость	2	0,7
Жить и работать в Казахстане	2	0,7
Уверенность	1	0,3
Убивать за нее	1	0,3
Ничего не делать	1	0,3
Затрудняюсь ответить	79	26,5
Итого	300	100,0

Обретение этнокультурной идентичности узбеками Казахстана (как впрочем, и всеми мусульманскими этносами Казахстана) происходит, в том числе и через ислам.

Данные социологических опросов свидетельствуют о том, что религиозность узбеков остается сравнительно высокой не только в Казахстане, а в регионе в целом. Так, пятикратную молитву совершают 32% узбеков против 7,2% казахов, уступая только таджикам – 41,3% (Ro`I, Yaacov, and Alon Wainerb, 2009:307). В этническом же разрезе наиболее активными верующими среди молодежи РК по-прежнему остаются узбеки (в 2007 г. - 32,2%, в 2009 г. - 38%) (Особенности религиозности современной казахстанской молодежи, 2013).

Доля респондентов, считающих себя сильно религиозными, в зависимости от национальности (N=1300)

Узбеки всегда играли важную роль в религиозной жизни Казахстана. Так, например, в 1970-1980 гг. прошлого столетия большинство имамов мечетей не только в ЮКО, но и в республике были не казахами, а узбеками (а также, татарами, уйгурами, балкарцами, чеченцами и дунганями). Как известно, до получения независимости мусульманская община Казахстана была подчинена Духовному управлению мусульман Средней Азии со штаб-квартирой в Ташкенте, где почти все руководящие посты занимали узбеки.

О сильной роли ислама среди узбеков говорит и тот факт, что почти половина женщин в селах Южно-Казахстанской области признают религиозный брак. Об этом говорится в совместном отчете Фонда «Евразия» и МИДа Финляндии, презентовавших результаты проведенного социологического опроса в четырех районах ЮКО в ходе работы круглого стола «Результаты и рекомендации программы «Равенство перед законом» в декабре 2013 г. в Астане.

Так, на вопрос о том, признается ли респондентами религиозный брак, 45,3% ответили утвердительно, в то время как 53% не признают такой брак официальным (выборка составила 300 человек – Е.Б.). Согласно опросу, в Туркестанском районе абсолютное большинство респонденток (78 %) высказалось за признание религиозного брака в качестве официального. При этом авторы отчета указывают, что этнические узбечки, проживающие в ЮКО, лучше осведомлены о том, что религиозный брак является неофициальным, чем этнические казашки (64% узбечек против 46% казашек).

Основной причиной вступления в религиозный брак женщины считают традиции (21,3%), религиозные убеждения (18 %) и договоренность родителей молодоженов (17,7 %). «При этом при ответе на вопрос, могут ли права женщины быть нарушены при разводе, если она состояла только в религиозном браке, мнения женщин поровну разделились: среди прав, которые, по мнению респондентов, могут быть ущемлены, указаны право на имущество (81,8 %), на получение алиментов (72,7 %) и право на воспитание детей (15,2 %)», – отмечается в исследовании (Почти половина женщин в селах ЮКО, 2013).

Заключение. Несмотря на объективные трудности переходного периода, коснувшиеся сегодня всех казахстанцев, узбекская община Казахстана все же смогла относительно безболезненно пережить процесс перехода к рыночным отношениям. Сегодня можно утверждать, что она успешно определила свою нишу на формирующемся региональном рынке труда. Объясняется данный факт традиционной занятостью узбеков в сфере торговли, услуг, а также сельскохозяйственной сфере

(выращивание и реализация овощебахчевых культур, хлопководство и т.д.). Проще говоря, в то время, когда останавливались сотни предприятий, население страдало от безработицы и безденежья и пополняло в том числе в поисках социальной справедливости ряды т.н. *исламистских джамаатов*, узбекская диаспора в силу большей осведомленности об исламе занималась постоянно востребованным делом, что позволяло им иметь небольшой, но стабильный доход. Более того, в последние годы узбеки заметно продвинулись и в традиционных для казахов сферах, например, в животноводстве и уже составляют серьезную конкуренцию титульному этносу.

Таким образом, узбекская этническая группа Казахстана играет сегодня позитивную роль в решении проблем дальнейшего сохранения и упрочения гражданского мира, укрепления дружбы и межнационального согласия, создавая широкое пространство для своего духовного саморазвития, свободной от идеологических догм и стереотипов.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ислам, 1991. – Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1991. – 315 с.
- [2] https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Казахстана
- [3] Султангалиева, 1999a. – Султангалиева А. Эволюция ислама в Казахстане // Центральная Азия и Кавказ. – Лунд (Швеция). – 1999. – № 4 (5).
- [4] Султангалиева, 2012b. – Султангалиева А. «Возвращение ислама» в Казахстан. – Алматы, 2012. – 170 с.
- [5] Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2014 года // http://www.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersPopulation?_afzLoop-86642444659098#%40%3F_afzLoop%3D86642444659098%26_adf.ctrl-state%3Dvfgol06p1_220
- [6] Кусаинов, 1996. – Кусаинов Ш. Государство казахов: Адат и Шариат // Казахстанская правда. – 1996, 30 октября.
- [7] Савинов, 2010. – Савинов Ю. Узбеки Южного Казахстана: Вчера и сегодня // <http://www.ia-centr.ru/expert/8740/>, 18.08.2010
- [8] https://ru.wikipedia.org/wiki/Узбеки_в_Казахстане
- [9] Ro'i, Yaacov, and Alon Wainerb. Muslim Identity and Islamic Practice in Post-Soviet Central Asia // Central Asian Survey. – September 2009. – Vol. 28, N 3. – P. 303-322.
- [10] Особенности религиозности современной казахстанской молодежи / <http://e-history.kz/ru/contents/view/1332>
- [11] Почти половина женщин в селах ЮКО признают религиозный брак – опрос // Новости-Казахстан, Агентство Международной Информации, 13 декабря 2013 г. // <http://newskaz.ru/society/20131213/5911091.html>

REFERENCES

- [1] Islam, 1991. Islam: Encyclopedic dictionary. M.: «Nauka» Main publishing house of Eastern literature, 1991. 315 p. (in Russ.).
- [2] https://ru.wikipedia.org/wiki/Naselenie_Kazakhstan
- [3] Sultangalieva, 1999a. Sultangalieva A. The evolution of Islam in Kazakhstan, Central Asia and the Caucasus. -Lulea (Sweden). 1999. N 4 (5). (in Russ.).
- [4] Sultangalieva, 2012b. Sultangalieva A. «The Return of Islam» in Kazakhstan. Almaty, 2013. 170 p.
- [5] The population of the Republic of Kazakhstan on individual ethnicities, at the beginning of 2014 http://www.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersPopulation?_afzLoop-86642444659098#%40%3F_afzLoop%3D86642444659098%26_adf.ctrl-state%3Dvfgol06p1_220
- [6] Kusainov, 1996. Kusainov Sh. Kazakh State: Sharia and Adat // Kazakhstanskaya pravda. 1996, October 30.
- [7] Savinov, 2010. Savinov Yu. Uzbeks in Southern Kazakhstan: yesterday and today. <http://www.ia-centr.ru/expert/8740/>, 18.08.2010
- [8] https://ru.wikipedia.org/wiki/Uzbeki_v_Kazakhstan
- [9] Ro'i, Yaacov, and Alon Wainerb. Muslim Identity and Islamic Practice in Post-Soviet Central Asia. Central Asian Survey. September 2009. Vol. 28, N 3. P. 303-322.
- [10] Religiosity features of modern Kazakhstan youth. <http://e-history.kz/ru/contents/view/1332>
- [11] Almost half of the women in the villages of SOUTH-KAZAKHSTAN REGION recognize the religious marriage-poll // news-Kazakhstan, International news agency, 13 December, 2013- <http://newskaz.ru/society/20131213/5911091.html>

ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНЫҢ ЭТНОӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЭТНОКОНФЕССИОНАЛДЫ ТҮРҒЫСЫНДАҒЫ ӨЗБЕК ЭТНИКАЛЫҚ ТОБЫНЫҢ ОРНЫ

Е. Ұ. Байдаров

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: диаспора, ұлты, Қазақстан, дін, қоғам, бірігейлік, бірлік.

Аннотация. Мақалада қазіргі Қазақстандағы өзбек этникалық тобының хал-жайының әлеуметтік және конфессионалды қырлары қарастырылады. Өзбек ұлты өзге ұлттармен бірге елімізде азаматтық бейбітшілік, достықтың нығаюы мен ұлтаралық келісім сақтауға оң әсерін тигізеді.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 135 – 141

**PROSPECTS FOR COOPERATION IN THE TRAVEL
AND TOURISM INDUSTRY OF CENTRAL ASIA AND INDIA:
CONDITIONS AND RESOURCES**

G. M. Duisen

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: tourism industry, recreational sphere, tourism indicators, Central Asian region, competitiveness.

Abstract. This article deals with problems of cooperation in tourism between the Central Asian region and India. The article focuses on the place of tourism in the economies of Central Asia, as well as on current trends the main indicators of the recipient countries of tourists to the index of competitiveness of Travel & Tourism. The article explored promising areas of cooperation in the field of international and domestic tourism.

УДК 338.246.8; 330.3 (1-67)

**ПЕРСПЕКТИВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА В ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА
И РЕКРЕАЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ИНДИИ:
УСЛОВИЯ И РЕСУРСЫ**

Г. М. Дуйсен

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: индустрия туризма, рекреационная сфера, индикаторы туризма, Центрально-азиатский регион, конкурентоспособность.

Аннотация. Статья посвящена проблемам сотрудничества в индустрии туризма и рекреации между Центральноазиатским регионом и Индией. Сделан акцент на месте туризма в экономиках стран Центральной Азии, а также на современных тенденциях основных индикаторах стран-реципиентов туристов по индексу конкурентоспособности туризма и путешествий. Рассмотрены перспективные направления сотрудничества в области международного и национального туризма.

Каждая из стран Центральной Азии располагает своими особенными – национальными – чертами, и факторами этих особенностей являются:

Историческое развитие страны, богатство культурного наследия. Страны, история которых насчитывает тысячелетия, располагают огромным потенциалом и наследием, имеющих особый интерес у туристов (Египет, Иран, Мексика, Китай, Индия, Центральная Азия и др.) и, естественно, обладающих притягательной силой. Но даже для тех государств, которые несколько столетий и даже десятилетий могут предоставить свою историю, интересную для туристов, все зависит от умения преподнести турпродукт.

Национальное наследие – это этот фактор, который определяет статус и мощь государства, и чем больше будет стремление показать его миру, сделать доступным для всего человечества, тем сильнее станет туристская сфера.

Экономическое положение страны. Индустрия туризма будет развиваться тогда, когда существуют соответствующие экономические условия – стимулирующие налоги, льготные кредиты,

значительные внутренние и иностранные инвестиции и пр. Не менее важным следует считать состояние инфраструктуры, обслуживающей прямо или косвенно туризм (дороги, энергетика, коммуникации и пр.).

Политическая ситуация в государстве и нормативно-правовые условия для развития туризма. Порой это один из важнейших факторов, поскольку политическая нестабильность может свести к нулю развитие туризма, даже если вся страна сплошь и рядом утыкана гостиницами, объектами досуга, памятниками истории, святыми местами. Вспомним, что военные конфликты в Тунисе, Ливии, Египте привели к резкому падению иностранных туристских прибытий и инвестиций, последующему экономическому кризису, безработице. Гражданские войны в Руанде, Сомали, Сирии, конфликтная ситуация на Ближнем Востоке (в частности, Израиль-Палестина, Ирак) также не способствовали эффективному развитию туризма.

С другой стороны, авторитаризм, хотя он и стремится к политической стабильности и военно-полицейскими методами удерживает ее, однако не вызывает энтузиазма у туристов, особенно воспитанных в демократическом духе. Поэтому диктаторские страны (Латинская Америка, Испания в период Франко, ряд стран Африки, Северная Корея и другие) остаются порой вне зоны туристских прибытий, они сознательно игнорируются подавляющей частью мирового туризма.

Социальная обстановка в стране, национальная специфика. Конечно, этот фактор также влияет на состояние внутреннего и международного туризма. Ксенофобия – первый антипод туризма, и в зависимости от уровня гостеприимства, дружелюбия местного населения следует рассчитывать на объем туристских визитов, стремление иностранцев познакомиться с местной культурой, вникнуть в специфику национальных традиций. Следует сказать, что не существует государств/территорий, обедненных культурой или историей, есть просто до конца не раскрытые общества, не познанные миром.

Экология. Раньше этот фактор не принимался в расчет, многие эксперты считали, что туризм не сильно связан с охраной окружающей среды. Между тем, все меньше людей хотят посещать загрязненные города и территории, они ищут экологически чистые районы, которых с каждым годом становится все меньше. В этом плане необходимо развивать экологически устойчивый туризм. Те страны, которые сохранили девственные территории, могут рассчитывать на значительный объем туристских прибытий, а значит, и поступлений в местную экономику.

Природные/естественные условия страны. Как ни странно, не только леса, горы, водоемы и равнины с богатой флорой и фауной могут привлекать туристов, особенно озабоченных экологией или увлекающихся природными турами. Существует немало программ, предлагающих путешествия по пустыням, снежным равнинам, то есть те «окраины» земли, куда редко ступает нога человека. Поэтому страны, территория которых на 90% состоит из песка или снега, также способны развивать туризм, и повторяю: все зависит от стремления и желания государств, его политики по привлечению туристов и инвестиций.

Туризм является основным там, где нет ресурсов для развития иных отраслей, в частности, такая ситуация отмечается на островных государствах (Тринидад-и-Тобаго, Гавайи, Ямайка и др.). Поэтому это вынуждает население искать менее капиталоемкие, но в то же время доходные сектора экономики. А если этому способствует благоприятный природный климат, то нет противопоказаний для развития туризма. Только следует учесть, что массовый туризм порождает деградацию культурного, национального наследия, население отказывается от прежнего уклада жизни, приспосабливается к новым условиям. Возможно, это последствия глобализации, и туризм играет в этом не последнюю роль.

Как же определять роль и значение туризма? Это не столь сложно, если правительство располагает соответствующей статистикой (таблицу 1). Другое дело, что официальная статистика не всегда может раскрыть все процессы, происходящие в сфере туризма.

Сложности у статистики вызывают расчеты, связанные с определением доли туризма в национальной экономике. Необходимо наличие базовых показателей, к сожалению, в странах Центральной Азии нет к ним единого подхода. Это связано с отсутствием точных цифр об объемах визитов в страну, экспорта-импорта туристских услуг, загрузке всех гостиниц, численности занятых (прямо и косвенно), поступлениях в бюджет от туристской деятельности. Если говорить о последнем факторе, то здесь существует несколько причин: во-первых, предприятия питания, торговли, досуга,

автотранспорта не делают различий между национальными и иностранными туристами и в связи с этим не дифференцируют доход от продаж товаров, услуг; во-вторых, подавляющая часть визитеров меняет валюту на черном рынке, тем самым не позволяя определить объемы валютных поступлений в страну (косвенно можно определять по таможенным декларациям); в-третьих, если известно количество работающих в гостиницах, турбазах, курортной системе, турфирмах, то сложнее определить тех, кто косвенно обслуживает туризм – ремесленники, повара, музыканты, таксисты, парикмахеры и другие. И самое важное, туризм, как и любая другая сфера экономики, имеет теневые отношения, иное дело, что рамки (размеры) этих отношений зависят от общей экономической ситуации в стране. Чем прозрачнее финансовые потоки и эффективнее государственный менеджмент, тем меньше коррупции и «тени» в туризме.

Таблица 1 – Значение туризма в экономике Центрально-Азиатских государств

Индикаторы*	Узбекистан	Казахстан	Кыргызстан	Таджикистан	Туркменистан
Доля туризма в валовом национальном продукте, в %*	<1	<1	2,6	<3	>3
Доля национального туризма в мировом туризме, в %	<1	<1	<1	<1	<1
Поступления от туризма, млн. долл.	~30	~112,7	30,9	2,2	10,1
Численность занятых в туризме, тыс. человек*	70,3	55,0	25,2	8,1	9,1
– прямо	10,3	20,0	7,0	2,1	1,9
– косвенно	50,0	35,0	12,2	4,0	3,0
Численность туристов, тыс. чел.*	1250	841	157,5	80	420
– иностранцев, прибывших в страну	600	367	60	20	300
– национальных граждан, выехавших в другие страны	650	473	15,5	60	120
Число отраслей, связанных с туризмом	20	25	15	10	7
Численность предприятий, имеющих лицензии на туристскую деятельность	~1000	1700	220	60	70
Количество законов и нормативных актов, регулирующих туристскую деятельность, ед.	12	15	18	10	7
Загруженность гостиниц, в %**	40	45	37	30	19
Размеры теневой экономики в туризме, в %*	>40	<20	<20	<10	>30
*Оценки ориентировочные (в национальных туристских администрациях пяти республик совершенно разное понимание этих показателей, что приводит к усложненной сопоставимости).					
**Усредненные; использованы данные ученого-эксперта А. Таксанова.					

Сравнивать страны Центральной Азии и Индию в географическом и экономическом плане является не совсем корректным в связи со многими различиями. Вместе с тем проведение общей оценки места стран в международном туризме и уровня конкурентоспособности туризма, характеристики деятельности туристско-рекреационных предприятий, использовании рекреационных ресурсов, представляется интересным. Это в свою очередь требует комплексное исследование всех факторов, индикаторов, определяющих развитие рекреационной сферы. Имеющийся набор базовой части показателей целесообразно дополнить как экономическими, социальными, так и экологическими, культурными и другими индикаторами, что позволит системно и более достоверно определять вклад рекреации и туризма в экономическое развитие рассматриваемых стран.

В качестве примера можно использовать официальную статистику туризма в Казахстане, которая находится в стадии формирования, отдельные показатели не могут полностью отразить действительную картину сферы туризма и рекреации.

Согласно данным Агентства Республики Казахстан по статистике «Туризм Казахстана 2008-2012. – Астана, 2013 в Казахстане выделяются 59 основных индикаторов, характеризующих деятельность в области туризма, рекреации, особо охраняемых территорий, культуры, предпринимательства. Однако в странах с развитым туризмом таких показателей гораздо больше, и они охватывают все уровни рекреационной деятельности и совершенствуются по мере вовлечения новых форм и видов туризма.

Статистические исследования туризма должны основываться на достоверных источниках информации, получаемых специальным анкетным путем, а также с привлечением методов социологического анализа.

На наш взгляд, сравнительная оценка показателей развития туризма может варьироваться от сугубо статистических показателей до экспертных оценок. Для общего представления уровня конкурентоспособности туризма Казахстана и Индии следует обратиться к анализу статистических данных международных институтов, проводящих сбор и мониторинг информации по туризму стран мира.

Оценкой и анализом развития туризма и рекреации в мировом масштабе занимаются Всемирная туристская организация Объединенных Наций (World Tourism Organization (UNWTO)), а также Совет по мировым путешествиям и туризму (The World Travel & Tourism Council (WTTC)). Они как самостоятельные институты исследуют развитие и распространение мирового туризма, формируют и издают годовые рейтинги туризма. В частности, ЮНВТО обобщает и подводит итоги развития туризма по 215 странам и территориям мира. Основными показателями являются количество посетителей, доход государства от туризма, доля туризма в экспорте страны и другие. Помимо ЮНВТО, Всемирный экономический Форум (ВЭФ, Швейцария, Женева) ежегодно публикует Индекс конкурентоспособности туризма и путешествий (Travel & Tourism Competitiveness Index), который охватывает 140 стран мира. Он состоит из трех основных компонентов, которые, в свою очередь, подразделяются еще на 14 подиндексов. Таким образом, в мировом масштабе достаточно четко ведется мониторинг туризма и рекреационной деятельности. С целью определения места Казахстана в глобальном туристическом рынке и уточнения критериев и индексов туризма и путешествий более подробно остановимся на этих моментах [1, 2].

Как отмечалось, Индекс конкурентоспособности туризма и путешествий рассчитывается на основе трех компонентов:

- а) подиндекс регулятивной структуры путешествий и туризма (T&T Regulatory framework);
- б) подиндекс инфраструктуры и деловой среды путешествий и туризма (T&T Business environment and infrastructure);
- в) подиндекс человеческих, культурных и природных ресурсов (T&T Human, cultural and natural resources).

Анализ индекса конкурентоспособности туризма и путешествий показывает, что первое место в рейтинге занимает Швейцария со значением 5,66, следом располагаются Германия (5,39), Австрия (5,39), Испания (5,38), Великобритания (5,38). Франция в рейтинге ВЭФ занимает 7 место со значением 5,31, но несмотря на это является абсолютным мировым лидером по числу туристов ее посетивших. К примеру Италия, входящая в пятерку мировых лидеров по прибытиям туристов, в рейтинге ВЭФ занимает 26 позицию со значением 4,90. Вместе с тем Италия славится своими туристскими достопримечательностями, имеет развитую инфраструктуру. Выше Италии по этому индексу оказались Республика Корея (25 место), Мальта (24), Люксембург (23), хотя они менее популярны и туризм развивается у них другими темпами (таблица 2).

Казахстан и Индия, как полноправные члены ЮНВТО, имеют большой потенциал для туризма и рекреации. В индексе конкурентоспособности туризма и путешествий по итогам 2013 года Казахстан находится на 88 позиции со значением 3,82, в 2011 году он был на 93 месте, что является с одной стороны продвижением, с другой достаточно низким показателем.

Индия по итогам 2013 года занимала 65 место со значением 4,11, в 2011 году находилась на 68 позиции, что также не является хорошим результатом, но в общем рейтинге опережает Казахстан на 23 пункта. В региональном рейтинге конкурентоспособности туризма и путешествий Индия занимает 11 позицию, а Казахстан 18 место.

Рассматривая индекс конкурентоспособности по его компонентам, можно отметить следующее. Компонент регулятивной структуры путешествий и туризма, включающий подиндексы политические правила и регулирование, экологическое регулирование, безопасность и охрана, здоровье и гигиена, приоритетность туризма и путешествий является важным в оценке туристской деятельности. Вместе с тем, он основывается на статистических данных и обследованиях, что может быть достаточно субъективным. США, являясь одним из главных генераторов туристских потоков и высокоразвитой страной, в рассматриваемом индексе занимает 44 место с 4.95 баллами.

Таблица 2 – Позиции стран Центральной Азии и Индия среди основных стран-реципиентов туристов по Индексу конкурентоспособности путешествий и туризма в 2013 году

Страна / Экономика	Общий индекс		Подиндекс регулятивной структуры путешествий и туризма		Подиндекс инфраструктуры и деловой среды путешествий и туризма		Подиндекс человеческих, культурных и природных ресурсов	
	место	значение	место	значение	место	значение	место	значение
Швейцария	1	5.66	1	5.94	1	5.42	2	5.63
Германия	2	5.39	8	5.57	6	5.29	7	5.31
Австрия	3	5.39	2	5.80	11	5.11	9	5.24
Испания	4	5.38	14	5.48	5	5.30	6	5.36
Великобритания	5	5.38	17	5.44	10	5.13	3	5.57
США	6	5.32	44	4.95	2	5.36	1	5.65
Франция	7	5.31	9	5.56	7	5.18	11	5.20
Канада	8	5.28	27	5.27	8	5.17	5	5.39
Швеция	9	5.24	12	5.54	23	4.89	8	5.30
Сингапур	10	5.23	6	5.74	4	5.31	25	4.64
Австралия	11	5.17	23	5.32	25	4.81	4	5.39
Новая Зеландия	12	5.17	4	5.75	12	5.06	22	4.69
Нидерланды	13	5.14	16	5.45	15	5.01	16	4.97
Япония	14	5.13	24	5.31	24	4.86	10	5.22
Гонконг	15	5.11	19	5.43	3	5.32	29	4.59
Исландия	16	5.10	3	5.77	13	5.06	36	4.47
Финляндия	17	5.10	5	5.74	22	4.89	24	4.65
Бельгия	18	5.04	18	5.43	26	4.78	18	4.90
Ирландия	19	5.01	7	5.68	19	4.96	40	4.41
Португалия	20	5.01	20	5.42	27	4.78	19	4.84
Индия	65	4.11	110	3.92	67	3.69	21	4.72
<i>Страны СНГ:</i>								
Россия	63	4.16	92	4.24	46	4.22	58	4.02
Грузия	66	4.10	30	5.18	80	3.46	91	3.67
Украина	76	3.98	60	4.73	71	3.62	99	3.59
Азербайджан	78	3.97	46	4.94	87	3.34	96	3.63
Армения	79	3.96	51	4.88	88	3.34	94	3.65
Казахстан	88	3.82	62	4.66	79	3.48	119	3.30
Молдова	102	3.60	65	4.61	97	3.16	133	3.04
Кыргызстан	111	3.45	93	4.23	131	2.61	103	3.51
Таджикистан	114	3.41	90	4.28	123	2.69	122	3.26

Примечание. Составлено автором по «The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013». С. 18, 20, 22, 24.

Менее развитые в туристском плане Сингапур по этому индексу занимает 6 место, Эстония (10), Барбадос (13), Уругвай (31), Маврикий (32), Латвия (35), Израиль (36), Иордания (37). Вызывает сомнение тот факт, что на Маврикии или Израиле такие параметры, как экологическое регулирование, безопасность и охрана имеют высокие рейтинги.

По компоненту регулятивной структуры путешествий и туризма Индия заняла 110 позицию со значением 3,92, Казахстан – 62 место (4,66), Таджикистан – 90 (4,28), Кыргызстан – 93 (4,23).

Компонент инфраструктуры и деловой среды путешествий и туризма также имеет свои позитивные и отрицательные стороны. Так, согласно индексу «инфраструктура туризма» Казахстан занимает 87-е место со значением 3,12; Индия находится на 67 позиции (3,69). Из стран Центральной Азии Кыргызстан находится на 138 месте, Таджикистан – на 139. Казахстан находится в одном ряду с такими странами, как Сальвадор (83), Суринам (85), Бруней (86), Никарагуа (88), Ботствана (89), что является не самым хорошим примером для нашего динамично развивающегося государства. В этом компоненте согласно подиндексу «инфраструктура интернета и телекоммуникаций» Япония занимает 7 место со значением 5,50, Люксембург (5 место), Республика Корея (1), Гонконг (2), Швейцария (6), Дания (4). Казахстан в этом параметре находится на 48 месте (в 2008 г. 77 место), что указывает на совершенствование и улучшение работы в данном направлении.

Компонент человеческих, культурных и природных ресурсов, как и другие индексы, рассчитывался с учетом количественных и качественных характеристик. По этому компоненту первое место занимает США со значением 5,65, второе – Швейцария (5,63), третье – Великобритания (5,57), Казахстан занимает 119 место со значением 3,30. Индия по данному компоненту находится на 21 позиции со значением (4,72). Этот показатель не совсем точно отражает действительную характеристику природных ресурсов.

Среди стран СНГ Республика Казахстан в 2013 г. находилась на 6 месте. Впереди нас находятся государства с менее развитым экономическим потенциалом, такие как Грузия, Армения, Азербайджан. Такое положение отчетливо показывает низкие позиции туризма Казахстана по конкурентоспособности.

На наш взгляд, значительный потенциал развития различных направлений сотрудничества может быть реализован посредством участия Индии в такой сфере стран Центральной Азии, как туризм. Если рассматривать перспективные направления сотрудничества в этой области, то можно выделить следующее:

- создание благоприятных условий для привлечения иностранных и отечественных инвестиций в туризм;
- создание благоприятной правовой среды для пребывания туристов в странах, предусматривающей упрощение процедуры получения виз, уменьшение ее стоимости, сокращение времени на прохождение пограничного и таможенного контроля, обеспечение безопасности туристов, находящихся на территории страны;
- осуществление широкомасштабной рекламной кампании для формирования и укрепления туристского имиджа Центральной Азии как региона с благоприятными политическими и экономическими условиями; усиление работы по распространению информации о Центральной Азии через дипломатические каналы, средства массовой информации Индии в целях увеличения потока туристов-нерезидентов и соответственно притока валюты в республику;
- государственная поддержка ежегодного участия туристских компаний Центральной Азии в международных туристских ярмарках, форумах, проводимых в Индии.

Для дальнейшего проактивного развития туризма как в Центрально-Азиатском регионе, так и в Индии необходима ориентация на расширение услуг в традиционных сферах (рекреационный и культурный туризм) и развитие альтернативного туризма, предоставление услуг новых видов (экологический, элитарный, этнический, религиозный, экстремальный, горно-приключенческий, деловой, конгресс-туризм и др.). Это станет визитной карточкой любой из рассматриваемых нами стран.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. World Economic Forum // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.weforum.org pp. 15-16.
- [2] Дуйсен Г.М. Рекреационное освоение регионов Казахстана в условиях вхождения в мировой туризм: теория, стратегия и практика. Монография. – Алматы: ТОО «Signet Print», 2010. – 256 с.
- [3] The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. World Economic Forum // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.weforum.org pp. 18-24.

REFERENCES

- [1] The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. World Economic Forum. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: www.weforum.org pp. 15-16.
- [2] Duisen G.M. Recreational development of the regions of Kazakhstan in conditions of occurrence in world tourism: theory, policy and practice. Monograph. Almaty: TOO «Signet Print», 2010. 256 p.
- [3] The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. World Economic Forum. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: www.weforum.org pp. 18-24.

**ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЖӘНЕ ҮНДІСТАННЫҢ ТУРИЗМ МЕН РЕКРЕАЦИЯ САЛАСЫНДАҒЫ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ БОЛАШАҒЫ: ЖАҒДАЙЛАРЫ ЖӘНЕ РЕСУРСТАРЫ****Ғ. М. Дүйсен**

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: туризм индустриясы, рекреациялық сала, Орталық Азия аймағы, бәсекеге қабілеттілік.**Аннотация.** Мақала Орталық Азия және Үндістанның туризм мен рекреация саласындағы ынтымақтастығы мәселелеріне арналған. Орталық Азия елдері экономикаларында туризмнің орны, сонымен бірге туризм мен саяхаттың бәсекеге қабілеттілік индексі бойынша туристерді қабылдаушы мемлекеттері негізгі көрсеткіштерінің қазіргі үрдістеріне баса назар аударарылды. Халықаралық және ұлттық туризм саласындағы ынтымақтастықтың болашағы бар бағыттары қарастырылған.*Поступила 12.01.2015г.*

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 142 – 146

**RETROSPECTIVE OF JAPANESE-KOREAN RELATIONS
IN THE CONTEXT OF DIFFERENCES AND CONTRADICTIONS**

N. Shaimardanova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: Japan, Korea, history, territorial issue.

Abstract. Starting from the IV century Japan maintained contacts with Korea. In the period 1910-1945 Korea was a Japanese colony, only in 1965, after the settlement of a number of issues the Treaty on Principles of relations between Japan and South Korea was signed. Today the economic relations between Japan and South Korea are developing successfully, but there are problems between the two countries arising from the events of the colonial period and have a negative impact on the development of political dialogue. In addition, the fence-mending with North Korea in order to establish diplomatic relations is one of the main goals of Japanese diplomacy.

УДК 94(4/9) 930.22

**РЕТРОСПЕКТИВА ЯПОНО-КОРЕЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ
В КОНТЕКСТЕ СУЩЕСТВУЮЩИХ РАЗНОГЛАСИЙ
И ПРОТИВОРЕЧИЙ**

Н. Ж. Шаймарданова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Япония, Корея, история, территориальная проблема.

Аннотация. Начиная с IV века, Япония поддерживала контакты с Кореей. В период 1910-1945 гг. Корея была японской колонией, лишь в 1965 г. после урегулирования ряда вопросов был подписан Договор о принципах отношений Японии и Южной Кореи. На сегодняшний день экономические отношения между Японией и Южной Кореей развиваются успешно, однако между странами существует проблемы, происходящие из событий колониального периода и оказывающие негативное влияние на развитие политического диалога. Кроме того, налаживание отношений с Северной Кореей с целью установления дипломатических отношений является одной из главных задач японской дипломатии.

Взаимоотношения Японии и Кореи: история вопроса. Археологические находки и исторические документы свидетельствуют о том, что со второй половины IV в. Япония поддерживала тесные связи с Азиатским континентом, в том числе с Кореей. В течение нескольких последующих веков в Японию из Кореи приезжали большие группы людей, привозя с собой новые образцы континентальной культуры. Некоторые из мигрантов основали могущественные кланы, которые приобрели со временем значительное политическое влияние в Японии.

Двор Ямато поддерживал тесные отношения с корейским королевством Пэкче, откуда в Японию проникли буддизм, конфуцианство и китайские иероглифы, а также с другими королевствами Кореи. Нашествие монголов на Корею (1231-1259), а позже на Японию (1274 и 1281) сделали торговые отношения между двумя странами невозможными.

В XV–XVI вв. между Японией и корейской династией Ии (1392-1910) были восстановлены контакты, торговые и дипломатические отношения. Вторжения в Корею (1592, 1597) были проведены Тоётоми Хидэёси, который с 1590 г. осуществлял контроль над всей территорией Японии и стремился расширить сферу своего влияния на Корею и Китай. Эти военные кампании закончились поражением от объединенных сил Кореи и Китая. В 1607 г. формальные отношения были восстановлены, и миссия, состоявшая из нескольких сотен корейцев, была торжественно принята в Эдо. Всего 11 таких посольств посетило столицу в период Эдо (1600-1868), что способствовало установлению дипломатических контактов во времена национальной изоляции Японии.

В XIX веке, после реставрации Мэйдзи, в японском обществе существовала идея о необходимости аннексии Кореи. В 1873 году ряд радикально настроенных политиков призывали правительство к походу на Корею. В Корею японское влияние начало распространяться после подписания с Кореей мирного соглашения на Канхвадо (1876). Конкурентами Японии за влияние в Корею были Россия и Китай. Одержав победу в японо-китайской и русско-японской войнах, Япония активно занялась расширением сферы влияния в регионе и получила возможность единолично проводить политику в отношении Кореи.

Японская империя установила протекторат над Кореей, а в 1910 году аннексировала её. С 1910 по 1945 годы Корея была японской колонией, т.е. в это время она не обладала суверенитетом, власть на полуострове принадлежала японскому генерал-губернатору. Первое и последнее десятилетия колониального периода власти проводили жёсткую авторитарную политику в отношении населения, и на протяжении всего периода корейцы подвергались дискриминации. Этим объясняется распространённые в Корею антияпонские настроения, сказавшиеся на темпах нормализации японо-корейских отношений в послевоенный период.

15 августа 1945 г. император Хирохито объявил о поражении Японии. По соглашению между США и Советским Союзом Корейский полуостров был оккупирован советскими войсками к северу от 38-й параллели и американскими - к югу от нее. Это привело к созданию в 1948 г. Республики Корея во главе с президентом Ли Сын Маном, а в следующем месяце - Корейской Народно-Демократической Республики во главе с Ким Ир Сенем на севере.

После капитуляции Японии американские оккупационные власти организовали репатриацию корейцев на родину из бывшей метрополии и репатриацию японцев из Кореи на Японские острова. В течение нескольких лет подавляющее большинство японцев покинуло Корейский полуостров.

Переговоры об установлении дипломатических отношений между Японией и Южной Кореей начались в 1951 г. Однако объявление Сеула об установлении так называемой «линии Ли Сын Мана»¹ отсрочило нормализацию отношений до начала 60-х гг. В 1965 г. между Японией и Южной Кореей было подписано Совместное коммюнике, в котором Токио заявил о своем искреннем раскаянии в действиях, совершенных в период аннексии Кореи. Однако перед странами все еще стояла необходимость урегулировать ряд вопросов на пути развития добрососедских отношений.

Во-первых, необходимо было определить ключевые положения, которые легли в основу Договора о принципах отношений Японии и Южной Кореи:

- установление дипломатических отношений;
- выработка подхода к двусторонним соглашениям, заключенным до 1910 г.;
- определение юридического статуса Южной Кореи.

В результате «соглашения доаннексионного периода» стали считаться не имеющими силы; Япония признала юрисдикцию Сеула только над южной частью Корейского полуострова; вопрос о Северной Корее остался открытым.

Во-вторых, актуален был вопрос о форме выплаты Южной Корее компенсации за ущерб, причинённый Японией. Сеул настаивал на военных репарациях. Токио предлагал оказание крупномасштабной экономической помощи, т.к. спустя 20 лет подсчитать потери Кореи не представлялось возможным. В итоге Южная Корея согласилась на условия Японии.

В-третьих, требовалось разобраться с ситуацией в области морского промысла, возникшей вследствие введения «линии Ли Сын Мана». В результате переговоров стороны подписали согла-

¹ Решение южнокорейского президента, запрещающее японским рыбакам вести промысел в прилегающих к Корейскому полуострову международных водах.

шение о рыболовстве, в котором были установлены 12-мильные промысловые зоны, а также лежащая за ними общая зона, над которой устанавливался совместный контроль [1, с. 68-70].

В итоге Договор о принципах отношений Японии и Южной Кореи был подписан в 1965 г. и установил базовые принципы отношений между двумя государствами.

Современное состояние взаимоотношений Японии и Южной Кореи. Проблема «прошлого» является актуальной для международных отношений в Восточной Азии. Суть её заключается в особенностях политической культуры стран региона и специфике национального историзирования. В настоящее время одним из факторов развития двусторонних отношений Японии и Кореи является «историческая память». Требования корейцев принести официальные извинения за период колонизации предъявляются каждому новоизбранному премьер-министру Японии.

Причины «политики памяти» (или «исторической политики») кроются в особенностях национально-культурного сознания, менталитета народов и находят своё отражение в политической культуре. Говоря о корейцах, стоит принять во внимание два фактора: конфуцианское основание корейской культуры и корейский национализм [2, с. 35].

Как и в отношениях Токио и Пекина, проблема школьных учебников стала предметом дипломатических споров Японии и Южной Кореи в 1982 и 1986 гг. Отредактированные учебные пособия были восприняты властью Южной Кореи как попытка подвергнуть ревизии и приукрасить действия Японии во Второй мировой войне. Кроме того, посещение руководителей Японии храма Ясукуни также вносит разногласия в политический диалог Токио и Сеула¹.

В 1994 г. историческое прошлое вновь подвергло испытанию японо-южнокорейские отношения. Общественности стало известно о существовании в годы войны «спецперсонала» для предоставления интимных услуг японской армии. Сначала этим занимались японки на основе «добровольного набора», но постепенно это трансформировалось в систему принудительного вовлечения женщин, прежде всего кореянок. Публичные извинения премьер-министра Японии Т. Мураяма, а также новые программы сотрудничества с Южной Кореей сгладили негативные последствия этих разоблачений [1, с. 74-75].

Отношения между Японией и Южной Кореей остаются нестабильными, поскольку между странами существует территориальный спор относительно прав на остров Такэсима (Тэкто) в Японском море, который продолжается с середины 1960-х гг. Япония претендует на нефтегазовый потенциал этих островов и на контроль за транспортно-экономическими связями в Тихоокеанском бассейне. В 2012 г. японское правительство предложило передать в Международный суд ООН вопрос о статусе островов Такэсима. В ответ на это Южная Корея заявила, что «исторически, географически и по международному праву острова Тэкто – исконная территория Республики Корея, поэтому территориального спора вокруг Тэкто не существует и, соответственно, нет оснований обращаться в Международный суд». Сеулом резкому осуждению подвергнута политика Токио в данном вопросе: «...Япония, не имея никаких доказательств, незаконно претендует на суверенитет над этими, не принадлежащими ей территориями».

В 2008 г. президент Южной Кореи Ли Мён Бак заявил, что намерен восстановить практику челночной дипломатии между Кореей и Японией, заключив Соглашение о налаживании и укреплении долгосрочных японо-корейских отношений, основанных на прагматичной дипломатии: «Корея и Япония должны также постараться построить долгосрочные прагматические отношения. Историческая правда не должна игнорироваться, но мы больше не можем себе позволить спорить о прошлом, так как нужно позаботиться о будущем».

Таким образом, несмотря на тот факт, что экономические отношения между Японией и Южной Кореей развиваются успешно, и Япония была важнейшим источником помощи и технологий для южнокорейской модернизации, в военно-политической области уровень взаимного доверия остается невысоким. Между странами существует проблемы, проистекающие из событий колониального периода и оказывающие негативное влияние на развитие политического диалога:

¹В храме Ясукуни в Токио по синтоистской традиции нашли покой души воинов, отдавших жизнь за Японию в войнах. В китайских и корейских политических кругах храм считается символом японского милитаризма, а почитание его официальными лицами Японии расценивается как рецидив милитаризма и оскорбление памяти жертв японской агрессии.

- выплата компенсаций «женщинам для утешения»;
- правовой статус дзайнити (корейцев, постоянно проживающих в Японии);
- интерпретация событий прошлого в школьных учебниках по истории и посещение японскими официальными лицами храма Ясукуни;
- территориальный спор относительно прав на остров Такэсима (Тэкто) в Японском море.

Южная Корея занимает настороженную позицию в отношении возрождения военной мощи Японии. Нараставший в обеих частях Кореи национализм может представлять стратегический вызов для Японии в случае, если обе части Кореи объединятся и единая Корея станет экономически мощным и сильным в военном отношении государством.

Основным препятствием в двусторонних отношениях является территориальная проблема, решения которой в ближайшем будущем вряд ли можно ожидать. Решение территориальной проблемы в пользу Кореи станет прецедентом и, несомненно, приведёт к эскалации аналогичных конфликтов с Российской Федерацией и КНР.

Взаимоотношение Японии и КНДР. Налаживание отношений с Северной Кореей является одной из главных задач японской дипломатии. С одной стороны, в Корее до сих пор жива память о колониальном господстве Японии. С другой стороны, в настоящее время Япония рассматривает баллистические ракеты и оружие массового поражения Северной Кореи как главную угрозу для собственной безопасности.

В начале 1990-х гг. активно велись переговоры с северокорейской делегацией по широкому кругу вопросов с целью установления дипломатических отношений с Пхеньяном, одновременно сохраняя свои отношения с Сеулом. Япония начала с формальных извинений за свое колониальное правление на Корейском полуострове в 1910-1945 годах. Переговорам способствовала поддержка Токио одновременного вступления в ООН Северной и Южной Кореи; однако международные проверки ядерных заводов в Северной Корее и количество экономической помощи со стороны Японии усложняли переговоры.

Урегулирование отношений с Японией давало Северной Корее возможность освобождения от дипломатической и экономической изоляции, которая привела к недостатку продовольствия, энергетики и стабильной валюты. Кроме того, Северная Корея рассчитывала получить денежную компенсацию за период колониального правления Японии. Такой прецедент был создан, когда Япония наладила отношения с Южной Кореей. Пхеньян потребовал компенсацию за ущерб, однако Япония настояла на том, чтобы Северная Корея урегулировала свои различия с Южной Кореей в вопросе двусторонних ядерных проверок. После этого Северная Корея отказалась предоставить информацию о гражданах Японии, которые мигрировали в Северную Корею с корейскими супругами в 1960-х годах, и вопрос о японских солдатах, взятых в плен советскими силами во времена Второй мировой войны и сосланные в Северную Корею.

Перспективы налаживания нормальных двусторонних отношений усложняются из-за проблем, связанных с похищениями японских граждан спецслужбами КНДР во второй половине XX века. По версии северокорейской стороны, спецслужбы вывозили взрослых японских граждан в КНДР для использования их в качестве преподавателей японского языка в разведшколах. В общей сложности в КНДР было доставлено 13 граждан Японии [3]. Официальный Пхеньян настаивает на том, что сотрудники северокорейских спецслужб действовали самостоятельно, без санкции руководства страны, что вызывает большое сомнение Токио.

В ходе переговоров Токио и Пхеньян на высшем уровне стороны неоднократно касались темы о похищенных японцах. В итоге руководство КНДР признало факты похищений, принесло извинения и заявило о решимости не допустить их повторения в будущем. Это заметная подвижка в процессе налаживания отношений между двумя странами. Однако, несмотря на настойчивость японской стороны, Пхеньян лишь приоткрыл правду о похищениях, скрывая информацию о большинстве японских граждан. Японская сторона считает, что КНДР не представила убедительных доказательств их смерти и исходит из того, что они до сих пор насильно удерживаются северокорейской стороной [4, с. 70].

Вероятно, проблема похищений могла бы быть окончательно разрешена в условиях демократических преобразований в КНДР. Однако этот процесс может быть очень сложным и длительным. КНДР должна сама пройти путь к демократии, и внешнее вмешательство малоэффективно.

Напротив, снятие экономических санкций, стимулирование международных контактов Пхеньяна создаст благоприятные предпосылки для развития естественного процесса демократизации КНДР.

Таким образом, проблема похищений японских граждан спецслужбами КНДР составляет наряду с ядерными и ракетными программами Северной Кореи одну из серьезных помех для нормализации отношений между Японией и КНДР [5, с. 104-114.]. Проблема похищений досталась в наследство от «холодной войны», ее исторический фон осложнен колониальным господством Японии в Корее (1910-1945), и войной в Корее (1950-1953), когда Япония играла роль тыловой базы для вооруженных сил США.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Того К. 日本外交五十年(50 лет японской дипломатии (1945-1995)). – М.: Издательство МФТИ, 1996. – 175 с.
- [2] Эсаулова Д.Е. Сеул-Токио: попытки преодоления прошлого (2001-2011 гг.) // Ойкумена. – 2012. – № 1. – С. 34-42.
- [3] Асахи синбун // <http://www.asahi.com/special/abductees/report/html>.
- [4] Гринюк В.А. Проблема похищенных японцев в отношениях Японии и КНДР // Япония 2006. Ежегодник. – М.: «АИРО-XXI», 2006. – 288 с.
- [5] Воронина В.Ю. «Ядерная карта» КНДР и позиция Японии // Япония 2004-2005. Ежегодник. – М.: «АИРО-XXI», 2005. – 312 с.

REFERENCES

- [1] Togo K. 日本外交五十年(50 years of Japanese diplomacy (1945-1995)). M.: MFTI publ.house, 1996. 175 p.
- [2] Esaulova D.E. Seoul - Tokio: attempts to overcome the past (2001-2011 gg.). Oikymena. 2012. N 1. p. 34-42. (in Russ.).
- [3] Asahi sinbyn. <http://www.asahi.com/special/abductees/report/html>.
- [4] Grinyuk V.A. The problem of abducted Japanese in Japan - DPRK relations // Japan 2006. Yearbook. M.: «AIRO-XXI», 2006. 288 p.
- [5] Voronina V.U. "Nuclear map" of DPRK and Japan's position//Japan 2004-2005. Yearbook. M.: «AIRO -XXI», 2005. 312 p.

КЕЛІСПЕУШЛІК ПЕН ҚАРАМА-ҚАЙШЫЛЫҚ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЖАПОН-КОРЕЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Н. Ж. Шаймарданова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Жапон, Корея, тарих, аумақтық мәселе.

Аннотация. IV ғасырдан бастап Жапония Корея мен байланыста болды. 1910-1945 жылдар кезеңінен бастап Корея жапондардың отарлауында болды. Бірнеше мәселелердің басы реттелгеннен кейін, Жапония мен Корея арасында келісім шарт жасалды. Қазіргі таңда Жапония мен Кореяның экономикалық өзара қарым-қатынасы жемісті даму үстінде, дегенмен де елдер арасында шешілмеген мәселелер бар. Отарлау кезеңіндегі оқиғалар саяси диалогтың дамуына кері әсерін тигізуде. Сонымен қатар, Солтүстік Кореямен дипломатиялық қарым-қатынас орнату жапон дипломатиясының басты мақсаттарының бірі болып табылады.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 147 – 154

WORLDWIDE SOUTH ASIAN DIASPORA: EMERGENCE, CLASSIFICATION, SIGNIFICANCE

Ye.I. Rudenko

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Keywords: South Asia, external migrations, worldwide Diaspora, Overseas Indians classification.

Abstract. The article discusses the phenomenon of global migrations and formation of worldwide South Asian Diaspora. During various historical periods, directions, numbers and nature of activities of these migrations' participants were different as well; this had its explanation in both objective conditions and subjective goals of migratory movements. Due to their multiplicity, as well as varying periods, goals and other features of residence outside their historical homeland, the Indian migrants are divided into a number of categories. In general, the representatives of global South Asian Diaspora are considered a crucial component of both native and receiving states and societies.

УДК 314.743:325.252(54+100)

ГЛОБАЛЬНАЯ ЮЖНОАЗИАТСКАЯ ДИАСПОРА: ФОРМИРОВАНИЕ, КЛАССИФИКАЦИЯ, ЗНАЧЕНИЕ

Е. И. Руденко

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Южная Азия, внешние миграции, глобальная диаспора, классификация «зарубежных индийцев».

Аннотация. Феномен глобальных миграций и формирования всемирной южноазиатской диаспоры заслуживает особого внимания. В различные исторические периоды направления, численность и характер деятельности участников данных миграций были различными в зависимости от объективных условий и субъективных целей миграционных перемещений. В силу своей многочисленности, а также различных сроков, целей и иных особенностей проживания за пределами исторической родины индийские мигранты подразделяются на ряд категорий. В целом, представители глобальной южноазиатской диаспоры рассматриваются как критически важная составляющая как родных, так и принявших их государств и обществ.

В мировой истории миграций фактор межконтинентального миграционного перемещения представителей Южноазиатского региона и образования ими глобальной диаспоры занимает особое место в силу своей масштабности, продолжительности, многоаспектности и комплексности результатов, а потому этот постоянно обновляющийся феномен привлекает к себе повышенное внимание исследователей.

По словам индийского исследователя М. Хуссейна, «явления глобализации и диаспоры взаимосвязаны, поскольку глобализация как процесс активизировала миграционные перемещения и диаспоральные связи. Понятие “диаспора” подразумевает расселение людей в пространстве, а также транснациональные связи между людьми и географическими объектами. Диаспора имеет отношение к истории более чем одного народа, к более чем одному месту или периоду времени, к более чем одному прошлому и одному будущему. “Пространство диаспоры” включает в себя

перемещения, пересечения и взаимодействия в рамках экономических, политических, культурных и психологических процессов» [1, с. 309]. Все это имеет непосредственное отношение к южноазиатской диаспоре.

Следует, прежде всего, разграничивать элементы данной диаспоры на основе периодизации и связанных с ней причин и последствий ее формирования, а также многоуровневой классификации ее представителей.

Так, начиная с последнего тысячелетия до н.э., представители Южной Азии (которых в данном контексте целесообразно объединять под общим широким этнонимом индийцев) в рамках поиска новых сухопутных и мореходных маршрутов и исследования новых территорий, ведения торговых операций, а также миссионерской деятельности начали активно проникать в различные уголки Азии и Средиземноморской Европы. Помимо северного и северо-восточного направлений (Центральная Азия / Восточный Туркестан и далее государства Северо-Восточной Азии), индийцы активно мигрировали на запад – вдоль всей ветви Великого Шелкового Пути, следовавшей в данном направлении. Одним из важнейших, а, возможно, и основным в многоцелевых морских миграциях индийцев являлось именно юго-восточное направление. Историческая и географическая ориентация юга и востока Индостана с глубокой древности обусловила морские и сухопутные связи с Юго-Восточной Азией, в результате чего связи с Индией оказали огромное влияние на облик культуры и общественных институтов древних государств континентальной и островной частей данного региона, определив восприятие черт и заимствование опыта древнеиндийской цивилизации.

Независимо от конкретных причин подобных миграций – торговых, миссионерских и т.п. – индийцы, как и многие мигранты-представители иных народов, в значительных количествах на долговременной либо постоянной основе оседали на новых территориях, формируя собственные колонии с соответствующей гражданской и храмовой инфраструктурой. Это вело к складыванию больших или меньших по численности и влиянию южноазиатских диаспор, которые нередко являлись проводниками политики своей исторической родины, и через посредство которых практически всегда происходило социально-культурное (религиозное, этнолингвистическое и пр.) взаимодействие с иными странами и народами, вплоть до их так называемой индианизации. В результате многие реалии духовной жизни индийцев, включая литературный язык, системы письма, эпические сюжеты и литературу, доктрины буддизма и индуизма, всевозможную религиозно-философскую литературу и мифологические сюжеты, элементы культа и культовую иконографию, храмовое строительство, элементы законодательства, эстетику и прочее, закономерно вошли в культурно-цивилизационную канву стран Юго-Восточной Азии, находившихся в сфере индийского влияния. Примечательно, что одним из путей распространения индийского культурного влияния были также смешанные браки, в том числе на высшем уровне, поскольку яванские и малайские правители придавали большое значение возведению своей генеалогии к индийским эпическим и историческим персонажам. Вследствие этого восприятие норм и элементов южноазиатской идеологии стало одним из важнейших культурно-этнических факторов в регионе Южной Азии, а внутренние миграции способствовали их дальнейшему распространению.

В период средневековья подобные миграции продолжались отчасти по причине смещения традиционной индийской торговли с севера на юг под давлением мусульманских вторжений, но в большей степени в силу роста обособленности южноиндийских государств, сосредотачивавших свое внимание, опять же, на морской торговле в юго-восточном и западном направлениях. Помимо этого, сюда добавились и миграционные перемещения из Южной в Юго-Восточную Азию по причине завоевательных походов (к примеру, нашествие Чолов на Шривиджая). Со временем мигранты-мусульмане, основавшие свои государства в Индии, также включились в аналогичные торгово-экономические и миссионерские перемещения. С ростом в отдельных частях Юго-Восточной Азии торгово-ремесленного населения и местной городской элиты, связанной с внешне-торговыми доходами и с притоком мигрантов, создавалась социальная среда, в значительной степени оторванная от старой традиционной культуры и более восприимчивая к проповеди принципов ислама, которая усиливалась вместе с расширением числа приезжих мусульманских купцов и законоучителей, особенно из Индии.

Что касается западного и северо-западного направлений миграций, то, согласно расхожему мнению, участниками наиболее значительного исторического «исхода» и дальнейшего практически повсеместного расселения из Индии явились цыгане, и произошло это не ранее XI в. н.э. [2]. Однако прежде – во второй половине I тыс. н.э. – особое значение имели аналогичные миграции этно-экономических групп раджпутов и джатов. До этого еще более обширные миграции торговцев, паломников и ученых из Южной Азии на Средний и Ближний Восток, в Северную и Восточную Африку и до непосредственного ядра Римской Империи имели место до новой эры и на рубеже эр, в частности, по многочисленным магистралям Шелкового пути.

В результате данных процессов в одних регионах (Ближний Восток) складывались небольшие миграционные группы представителей Южной Азии, вовлеченные в основном в торговлю, в то время как в других регионах (государства Юго-Восточной Азии, Восточный Туркестан) возникали весьма крупные индийские диаспоры, обладавшие существенным разносторонним влиянием. В отдельных странах Юго-Восточной Азии (Сингапур, Малайзия, Филиппины и др.) данные диаспоры впоследствии составили один из существенных этнических компонентов местных социумов. Все это в итоге привело к феномену, получившему название «Большая, или Расширенная Индия» («Greater India»).

Однако наиболее важный этап формирования южноазиатской диаспоры в ее современном виде большинство исследователей относит к новому и новейшему времени, начиная с периода установления на субконтиненте британского владычества. Поскольку в тот период практически каждый представитель Южной Азии являлся подданным Британской Империи, их свободное расселение в любое время и в любом числе на всех остальных территориях, подвластных данной империи, не встречало особых препятствий. В середине XIX в. большое число индийцев было в силу субъективных и/или объективных причин принуждено или поощрено мигрировать в различные части империи в основном в качестве рабочей силы. Действительно, если в предыдущие эпохи в миграционные процессы из Южной Азии были вовлечены торговцы, миссионеры и люди науки и искусств, то в данный период происходила миграция рабочей силы на производственные объекты, плантации и целинные земли. За такими мигрантами вскоре добровольно последовали все те же торговцы, представители иных категорий предпринимателей, так называемые авантюрные «искатели счастья на чужбине», а также незначительный слой интеллигенции (юристы, учителя, врачи) для обслуживания их социальных потребностей. Впоследствии индийские торговцы и «белые воротнички» расселились также на территориях французских и голландских колоний.

В качестве последней, продолжающейся ныне фазы формирования глобальной южноазиатской диаспоры можно указать на весьма масштабные миграции представителей региона с самыми различными уровнями образования и квалификации в нефтедобывающие страны, в основном Ближнего Востока, и в промышленно развитые государства Запада, в основном Великобританию и США. С 1950-х годов в потоке индийской иммиграции на смену неквалифицированной рабочей силе пришли специалисты. При этом миграция проходила преимущественно в развитые страны – Великобританию, Канаду и США; миграция же индийцев в страны Персидского залива к началу XXI века достигла трех миллионов человек. Более того, в определенные периоды на развитые страны приходились и волны ре-миграций индийцев и иных представителей Южной Азии с территорий бывшего проживания их диаспор, в особенности связанные с апартеидом и иными проявлениями этно-расовой нетерпимости на данных территориях, в частности, в ряде государств Африки и Латинской Америки. В этой связи нельзя не отметить важность положения индийской диаспоры в США (где она стала третьей крупнейшей «азиатской» группой населения), о чем свидетельствует интерес к ней не только на общественно-экономическом, но и на административно-политическом уровне. Как известно, законодательные и исполнительные органы США регулярно ставят на повестку дня критически важный и потому весьма дискуссионный вопрос об общем и частном (с точки зрения предполагаемой профессиональной занятости) квотировании, условиях, регламентации, регулировании, льготировании и т.п. прибытия и пребывания представителей южноазиатской миграции в эту страну. Более того, поскольку индийская диаспора с ее глубокими многоконфессиональными и полиэтническими традициями оказалась в условиях такой же многоконфессиональной и полиэтнической американской действительности, именно США стали одним из направлений активных миграций не только работников различных профессий и уровней

квалификации, но также и духовных проповедников индийских культурно-религиозных ценностей. В то же время обращение индийских иммигрантов к своим корням выглядит вполне естественным и логичным и в условиях сегодняшней Америки не вызывает недоумения; в ситуации многоконфессионального американского общества стремление сохранить индусскую идентичность не означает противопоставления другим религиям. Одна из особенностей культурно-религиозной деятельности индусских храмов и расположенных рядом с ними индийских культурных центров – проведение мероприятий с участием представителей разных вероисповеданий. В целом, данный фактор является и существенным аспектом в американо-индийских политико-экономических отношениях, рассматриваясь с одной стороны как уступка, а с другой – как потребность США соответственно для и от Индии.

Как на официальном, так и на устоявшемся неофициальном уровнях все представители современной индийской эмиграции, диаспоры и ирриденды объединяются термином «зарубежные индийцы» («Overseas Indians») или «индийцы-экспатрианты» («Expatriate Indians»). И хотя существует мнение о том, что само данное явление является побочным продуктом британского империализма, однако в настоящее время оно рассматривается как более комплексное и в то же время более конкретное по сравнению со всеми предыдущими периодами. В рамках данной более чем 25 миллионной мега-группы выделяется ряд категорий для детальной характеристики тех или иных ее представителей на основе исходных причин, целей, продолжительности и иных особенностей их пребывания за пределами страны.

Первая категория объединяет индийцев-нерезидентов, или индийцев, не являющихся постоянными жителями, а, следовательно, и гражданами страны своего нахождения («Non-Resident Indians») по классификации индийского Закона о валютном регулировании 1973 года. Как правило, это граждане самой Индии, проживающие за рубежом в течение любого периода времени, превышающего шесть месяцев, и с любой целью, включая образование, занятость (работа в том или ином секторе экономики, в международной организации, назначение со стороны государства) и т.п. Данная категория индийцев сформировалась и была официально закреплена относительно недавно, в середине XX века, и представляет собой своего рода «полностью добровольную реакцию на потребность в трудовых ресурсах для более быстрого развития, изначально в послевоенной Европе, а затем в богатых нефтяных странах Западной Азии. В последние годы она обрела черты “исхода” технически и профессионально квалифицированного персонала в поисках нового Эльдorado, в основном в “умудренных” государствах Первого Мира» [3, с. 366]. Безусловно, часть таких индийцев через определенный промежуток времени добровольно или вынужденно возвращается на родину, однако многие (в особенности получившие иностранное образование или/и занятые в том или ином секторе экономики) натурализуются в принявших их обществах и, приняв иностранное гражданство, более не являются держателями индийских паспортов. Строго говоря, термин «нерезидент» имеет отношение только к юридическому статусу лица как налогоплательщика, который, согласно индийскому Закону о подоходном налоге 1961 года, не проживая в Индии в течение определенного периода времени не вел деятельности, фактичность или результаты которой облагаются налогами на основе данного Закона; более конкретно такое лицо именуется «не такой как обычно резидент» («not ordinarily resident») Индии [4]. Закон предусматривает, что к данной категории относится любой гражданин Индии, проживавший в пределах ее территории менее 728 дней из последних непрерывных 1460 дней и, следовательно, подлежащий налогообложению по иным ставкам.

Ко второй категории относятся так называемые «лица индийского происхождения» («Persons of Indian Origin»), изначально являющиеся гражданами иных государств. Это те, кто либо непосредственно родился в Индии и затем сменил гражданство, либо (что, по мнению некоторых исследователей, имеет место чаще) чьи предки родились в Индии или внутри индийской диаспоры за рубежом. Согласно официальной трактовке индийского правительства, «лицом индийского происхождения» является любой индивид, имеющий такое происхождение вплоть до четвертого поколения своих предков, за исключением тех, кто когда-либо являлся гражданином Пакистана, Бангладеш, Непала, Бутана, Шри-Ланки и Афганистана; периодически сюда добавляется Иран. Граждане этих государств в силу политико-исторических причин рассматриваются как «более индийские индийцы» и во же время как «более чужие индийцы», и подпадают под иной вариант

классификации. Все «лица индийского происхождения» имеют соответствующий документ, выдаваемый уполномоченными органами после верификации индийского происхождения самого лица либо его предков и дающий право на безвизовый въезд в Индию, облегченное получение разрешения на работу и иные льготы и послабления. Аналогичный документ может быть выдан также супруге/супругу данного лица, даже если она/он ранее не имели отношения к Индии, но и не являлись гражданами упомянутых выше государств.

Представители данной категории составляют наибольший процент в рамках мега-группы «зарубежных индийцев». По заключению Дж.Р. Хиремата, «число им – легион. Их можно встретить более чем в ста странах на всех континентах. Наибольшая концентрация таких лиц наблюдается на Фиджи, в Малайзии, Бирме (Мьянме) и Шри-Ланке, на Маврикии, в Восточной и Центральной Африке и Вест-Индии. Несколько миллионов лиц индийского происхождения проживают в Непале. Однако положение последних может быть охарактеризовано как “своеобразное”, поскольку их пребывание в Непале в подавляющем большинстве случаев связано с открытой индийско-непальской границей, что позволяет гражданам обоих государств свободно перемещаться и проживать на территориях друг друга. Для преобладающего большинства лиц индийского происхождения, разумеется, за исключением тех, что проживают непосредственно в соседних странах, Индия является не более чем географическим термином. Постепенно обретая определенный достаток тяжелым и упорным трудом и бережливостью, пусть и навлекая на себя враждебность со стороны местного населения или иных мигрантов, или являясь жертвами расовой дискриминации и угнетения со стороны белых колонизаторов, эти лица индийского происхождения были вынуждены держаться вместе и сохранять все, что они были способны сохранить от их постепенно забываемых индийских образа жизни, религий и культуры» [3, с. 366].

Третья, не всегда упоминаемая и учитываемая, но все же официально зафиксированная категория «зарубежных индийцев» включает в себя «лиц индийского происхождения, не имеющих гражданства» («Stateless Persons of Indian Origin»). Данные лица не имеют документов для юридического подтверждения их индийского происхождения – непосредственного либо через предков, но также не имеют права на получение гражданства иных государств (что особенно характерно в случае с Мьянмой, Шри-Ланкой и рядом стран Восточной Африки). Причем сюда относятся не только цыгане и подобные им этнические группы и подгруппы, но и те, кто оказался таковыми в силу тех или иных объективных причин – например, мигрировав из Индии со старшими родственниками, будучи упомянутым в их документах, которые впоследствии оказались утрачены. Хотя они и рассматриваются с сожалением как «международные изгои», однако, как отмечают исследователи, поскольку их появление было в значительной степени связано с проявлениями узкого национализма в период деколонизации, эта категория становится все меньшей по численности и вскоре должна исчезнуть совсем, так как их потомки уже будут автоматически иметь гражданство страны своего рождения.

Некоторые исследователи предлагают выделять в четвертую группу «зарубежных индийцев», даже потомков тех упомянутых выше торговцев и миссионеров, которые в древности и в средние века расселились на территориях от Японии до Шри-Ланки и Ирана, принеся сюда индуистскую и буддийскую духовную и материальную культуру. Однако, по мнению других авторов, на протяжении многих веков данные лица уже давно интегрировали себя в принявшую их среду и более не могут рассматриваться ни как собственно индийцы, ни даже как лица индийского происхождения, поскольку процент «индийского» в них уже крайне мал. В то же время не следует забывать о том, что существует практика морального отождествления себя этими лицами с носителями южноазиатских культурно-цивилизационных ценностей аналогично тому как, в частности, в Северной Индии и Пакистане некоторые индивиды и группы возводят свои родословные к центральноазиатским и персо-арабским мусульманским предкам.

В силу своей многочисленности, а также причин, условий и иных особенностей складывания и существования, явление глобальной южноазиатской (прежде всего, индийской) диаспоры представляет огромное значение как для своей исторической родины, так и в масштабах всего мира.

В контексте объективного положения южноазиатской диаспоры относительно населения всего региона можно утверждать, что представители данной диаспоры, по мнению многих исследователей, могут рассматриваться как социальная страта, уровень развития человеческого капитала в

которой в целом превышает аналогичный уровень на исторической родине. С экономической точки зрения диаспоры (здесь следует отметить, в первую очередь, таковые небольших государств Южной Азии) являются прямыми и косвенными источниками капиталов, в том числе валютных инвестиций (тем более что среднегодовой доход всех индийцев диаспоры составляет примерно одну треть от ВВП Индии), а также знаний на уровне последних достижений глобального научно-технологического прогресса. В политическом аспекте южноазиатские диаспоры являются стратегически важными проводниками всего комплекса культурной дипломатии, а нередко и активными акторами «неофициальных» политических лобби, с чьим присутствием невозможно не считаться в принимающих странах; индийские общины во многих странах достаточно успешно лоббируют свои интересы, а в более широком плане – интересы Индии как в локальных, так и в национальных масштабах. Индийская диаспора – более 20 миллионов человек в разных странах и на всех континентах мира – является крупным партнером самой Индии в ее модернизации и глобализации, представляет собой важный фактор в развитии отношений Индии со странами ее проживания. Каждый год зарубежные индийцы переводят миллиарды долларов на свою историческую родину, участвуют в совместных с Индией предприятиях, финансируют многие торгово-экономические проекты в этой стране; они обладают большим потенциалом для сотрудничества с Индией, в том числе в ее становлении в качестве «сверхдержавы знаний». Вклад зарубежных индийцев в быстро растущую экономику Индии составит существенную часть всех инвестиций, в частности, потому, что лица индийского происхождения имеют глубокие контакты с этой страной, хорошо знают ее культуру, особенности экономических и финансовых структур. Кроме того, диаспора выступает одним из инструментов распространения достоверной информации об Индии среди общественности стран ее пребывания. К примеру, П. Шурмер-Смит, ссылаясь на слова самих индийцев о так называемых «финанс-пространствах», «технопространствах», «медиапространствах» и «идея-пространствах», подчеркивает, что «индийская диаспора обеспечивает приток на родину денег (в том числе через систему “хавала”), последних технологических достижений и навыков работы с ними, а также способствует распространению информации об Индии в масштабах всего мира, что определяет тенденцию, наряду с вестернизацией и американизацией, глобальной индианизацией» [5, с. 177]. Более того, по мнению Дж. Гхоша, «одним из важных социальных изменений, которое оказало влияние на макроэкономическую стратегию страны в целом, явилась возрастающая глобализация индийского общества. Феномен индийцев-нерезидентов, в связи с которым относительно большое количество людей из индийской элиты и среднего класса стали жить за рубежом, в немалой степени повлиял на потребительские нужды, что содействовало либерализации импорта и иным формам открытия экономики. Значимость индийцев-нерезидентов с политической и экономической точек зрения проистекает не только из реальной возможности рассматривать их в качестве источника притока капиталов, но и из их тесной связи с (а нередко и неотделимости от) политически доминирующих групп внутри как родного, так и принявшего их обществ» [6, с. 179-180].

В целом, индийское правительство уделяет огромное внимание зарубежным соотечественникам, в частности, создает для них благоприятный торговый и инвестиционный климат в Индии. В 2004 г. в Индии было создано Министерство по делам зарубежных индийцев, целью которого является «прогресс через объединение в мире без границ, соединение индийской диаспоры с ее родиной..., содействие развитию торговли и инвестиционной деятельности, эмиграции, образования, культуры, науки и технологий» [7]. В июле 2013 г. аналогичная структура – Министерство зарубежных пакистанцев и развития человеческих ресурсов – была создана и в Исламской Республике Пакистан.

Под эгидой Министерства по делам зарубежных индийцев рассматривается возможность создания специальных экономических зон, предназначенных для индийских мигрантов – предпринимателей или/и инвесторов, а также системы «одного окна» по оказанию им консультативных услуг в данной области. Большое внимание уделяется связям с зарубежными индийцами в сфере образования. Предпринимаются меры по привлечению ученых и преподавателей из числа индийских мигрантов на работу в учебные заведения и научные центры Индии, а также разрабатываются планы по приглашению на учебу в страну молодежи индийского происхождения. Одним из направлений в работе с иностранцами индийского происхождения стало использование средств массовой информации, контролируемых индийскими мигрантами, для объективного (а нередко и

ориентированного на национальную выгоду) информирования общественности зарубежных стран об индийской культуре, достижениях и проблемах Индии. Проводится работа по созданию в Индии Дома индийских мигрантов с библиотекой, постоянной выставкой о жизни зарубежных индийцев, их успехах и трудностях. Кроме того, поднимается вопрос о введении двойного гражданства для зарубежных индийцев [8].

С 9 января 2003 года в Индии празднуется Праваси Бхаратия Дивас (День индийской диаспоры, или «эмигрировавших индийцев»), символизирующий вклад диаспоры в развитие родины; он приурочен возвращению Махатмы Ганди в Индию из ЮАР в 1915 году. На национальном, региональном и международном уровнях празднуются или, во всяком случае, тем или иным образом отмечаются иные важные для индийской диаспоры моменты ее историко-географического развития. Поднимается вопрос о целесообразности учреждения наград для зарубежных индийцев, признание заслуг выдающихся представителей диаспоры, в том числе путем наименования в их честь улиц, школ, библиотек и т.д. Практически ежегодно в стране проводится международная конференция Всемирной организации выходцев из Индии.

С учетом основных направлений индийских миграций служба *Indiadiplomacy* при Отделе индийской общественной дипломатии Министерства иностранных дел Индии сняла серию научно-популярных фильмов, размещенных в Интернете в свободном доступе. Данная серия ориентирована как на ознакомление самих жителей Индии с положением их соотечественников-представителей индийской диаспоры в иных регионах мира, так и на общую популяризацию роли индийской миграции и диаспоры в целом. Фильмы вышли под единым названием «Наведение мостов между мирами: история индийцев по всему свету (*Bridging Worlds: The Story of Indians across the Seven Seas*)» по следующим тематикам: «Пути к корням» (общая информация об индийской диаспоре); «Украшая радугу» (Южная Африка); «Каллалу – плавильный котел» (Тринидад и Тобаго); «От плантаций до правительства – приключения индийцев на Маврикий»; «Дом – там, где сердце» (Канада); «От лавочников до лордов» и «Встреча умов» (Великобритания); «Место под солнцем» (США); «Плавильный котел – история индийской диаспоры в Сингапуре и Малайзии»; «Индийцы-нерезиденты в странах Персидского Залива – несколько историй успеха» и «Тысяча и одна ночь – индийские мечты под арабским небом»; «Один народ, состоящий из многих» (государства Латинской Америки); «Знай Индию, знай себя» (связи диаспоры с родиной) [9]. Эти информативные фильмы построены на основе наглядного повествования о тех или иных аспектах формирования и существования индийских диаспор, а также интервью с их представителями.

Примечательно, что если ранее происходил отъезд профессиональных индийских специалистов в развитые страны в рамках общей, одновременно негативно и позитивно воспринимаемой в Индии, практики «утечки умов», то в настоящее время наблюдается «обратный отток умов» из этих стран. Помимо прочих причин, это связано с превращением Индии в лидера мирового аутсорсинга, причем вовлечение индийцев в данный процесс с предоставлением им соответствующих заказов опять же можно объяснить тем, что большую роль играет влияние индийской диаспоры в странах Запада, которая поддерживает тесные связи со своей родиной. Немаловажное значение в данной связи имеет и хорошо продуманная государственная политика Индии, направленная на обратное, полное либо частичное, привлечение в страну представителей индийской диаспоры, способных принести пользу исторической родине.

Таким образом, несмотря на несопоставимость в абсолютных цифрах, ареале расселения и т.п. численности южноиндийской и казахстанской глобальных диаспор, опыт, в частности, Индии в работе с собственной диаспорой может представлять интерес для Казахстана в его взаимодействии с зарубежными казахами. В условиях Казахстана такие мигранты, особенно имеющие высокий уровень образования и профессиональной подготовки, могли бы служить важным источником пополнения населения страны и укрепления ее социально-экономического потенциала. В этой связи было бы целесообразно проанализировать круг вопросов, связанных с нынешней и потенциальной ролью казахской диаспоры и ирреденты в социально-экономическом и научно-технологическом развитии Республики Казахстан.

REFERENCES

- [1] Hussain M. Globalization and Socio-Cultural Linkages: A Case Study of Indian Diaspora with Special Focus on Central Asia. Perspectives on Bilateral and Regional Cooperation: South and Central Asia, Ed. by R. Malhotra, S. Singh Gill, N. Gaur. Chandigarh: CRRID, 2013.
- [2] The History and Origin of the Roma, <http://romove.radio.cz/en/article/18158>.
- [3] Hiremath J.R. India and the Overseas Indians, Indian Foreign Policy: Agenda for the 21st Century, Ed. by L. Mansingh et al. - New Delhi: Konark Publishers Pvt Ltd, 1997. Vol. 1.
- [4] Income-Tax Act of the Republic of India, 1961, as amended by Finance Act of the Republic of India, pp. 6-6, www.law.incometaxindia.gov.in/DIT/Income-tax-acts.aspx.
- [5] Shurmer-Smith P. India: Globalization and Change. L.: Arnold-Routledge, 2000.
- [6] Ghosh J. Development Strategy in India: A Political Economy Perspective, Nationalism, Democracy and Development: State and Politics in India, Ed. by S. Bose, A. Jalal. New Delhi: Oxford University Press, 2011.
- [7] <http://moia.gov.in/services.aspx?mainid=6>.
- [8] <http://indiandiaspora.nic.in/DUALCITIZENSHIP.htm>.
- [9] <https://www.youtube.com/user/Indiandiplomacy>.

ЖАҢАНДЫҚ ОҢТҮСТІК АЗИЯЛЫҚ ШЕТЖҰРТ: ҚАЛЫПТАСТЫРУЫ, СЫНЫПТАМАСЫ, МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Е. И. Руденко

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Оңтүстік Азия, сыртқы көші-қондер, ғалами шетжұрт, «шетелдік үнділер» сыныптамасы.

Аннотация. Мақалада ғалами көші-қондер және жаһандық Оңтүстік Азиялық шетжұртты қалыптастыру заңғайыры қарастырылады. Түрлі тарихи кезеңдерде негізгі бағыттар тағы осы көші-қондер қатысушылардың саны және қызмет сипаты түрлі де болар екен; әлгі факторлар қоныс ауыстыруның дәлелді жағдайларға және субъективтік мақсаттарға байланыстырған. Үнді көшіп-қонушылар олардың көп саны тағы да тарихи отан шегінен тысқары мекендеуінің түрлі мерзімдері, мақсаттары және басқа ерекшеліктері салдарынан бірнеше санатқа бөлшектенеді. Бүтіндей айтқанда, жаһандық оңтүстік азиялық шетжұрттың өкілдері тең дәрежеде туып-өскен мен оларды қабыл етеген/ететін мемлекеттердің және қоғамдардың сыни елеулі құрамдас бөлігі деп есептеледі.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 155 – 161

**THEORETICAL ASPECTS OF RESEARCH ON SOCIO-ECONOMIC
MODERNIZATION OF DEVELOPING COUNTRIES****G. U. Khadzhieva**

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: modernization, concept, developing countries, economic development, social and cultural traits.

Abstract. The article examines a notion of modernization as a special type of social changes concerning all spheres of human life and activity, transformation of which change each other. The article traces evolution of economic concepts of modernization from theories based on universalism to understanding of necessity of connecting most important economic changes and renovations of developing countries with social relations and developing social and cultural values.

УДК 330.342.22

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ
РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАН****Г. У. Хаджиева**

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: модернизация, концепции, развивающиеся страны, экономическое развитие, социокультурные особенности.

Аннотация. Рассматривается понятие модернизации как особый тип общественных изменений, затрагивающих все сферы человеческой жизни и деятельности, при которых трансформации одного института приводят к соответствующим изменениям в других. Прослеживается эволюция экономических концепций модернизации от теорий, основывающихся на универсализме до понимания необходимости увязки важнейших экономических преобразований и обновления развивающихся стран с общественными отношениями и господствующими социокультурными ценностями.

Проблемы развивающихся стран, несмотря на все достижения этих государств в экономическом развитии в постколониальный период, в целом далеки от своего решения и потому формируют одну из актуальных проблем современности. Значение этой проблемы трудно переоценить, так как она затрагивает судьбы подавляющей части мирового населения. Закономерно, что зарождение новой эпохи совпало с вовлечением в мировые процессы все большего числа стран, перед которыми встала задача привести свой социально-экономический уровень в соответствие с мировым. Единственным способом ее решения могла стать модернизация, ускоряющая развитие.

Сохраняющийся низкий уровень жизни в развивающихся странах выступает как прямой результат серьезного разрыва между ними и центрами мирового хозяйства, с одной стороны, а с другой, сопровождаются дифференциацией в группе самих развивающихся стран. В условиях неизбежной неравномерности развития из их числа выделилась группа новых индустриальных

стран, многие из которых уже достигли уровня среднеразвитого капитализма. Одновременно растет число наименее развитых стран из развивающегося мира, утративших способность успешно реализовывать на национальной основе модель догоняющегося развития. Представление, что рыночные механизмы способны решить любые задачи, возникающие в ходе мирового социально-экономического развития – малоубедительно. При этом признается значительное усложнение характера и самих задач модернизации большинства развивающихся стран и условий их решения в изменившейся современной обстановке. Тем не менее, оценки, основанные на очевидных в целом успехах развивающегося мира в реализации модели модернизации, безоговорочно пролонгируются на перспективу.

Модернизация – всесторонний процесс преобразований, направленный на изменение всех сфер общественной жизни в соответствии с требованиями современности, историческая инициатива которого исходила от стран Запада. Западная цивилизация оказала определяющее воздействие на современный мир, став за несколько последних столетий всеобщим эквивалентом общественного развития. Взаимодействие культурных миров раскрывалось термином «вестернизация», отражавшим как реально происходившие социально-экономические процессы, так и политику, проводимую западными странами.

Как следует из исследования А. Меддисона, в эволюции структуры мирового воспроизводства можно выделить следующие этапы: первый – до промышленной революции, когда в мировом ВВП абсолютно доминировали нынешние развивающиеся страны, второй – от промышленной революции до середины XX века, когда первенство перешло к странам развитого капитализма, и третий период, охватывающий вторую половину XX века и начало XXI века, ознаменовавшийся значительным ростом удельного веса развивающихся стран в мировой экономике [1, р. 27-48].

В 50-60-е гг. XX века прежняя модель мира стала уходить в прошлое. Разрушение колониальной системы привело к серьезному ослаблению европоцентричной конфигурации мира и появлению новых независимых государств, выбравших некапиталистический путь развития. Появление «третьего мира» усилило противостояние двух общественных систем, дополнив его конфликтом развитых и развивающихся государств, а глобальное противостояние расположилось вдоль оси «Восток–Запад». Именно в это время, когда политика «вестернизации» была отвергнута афроазиатским сообществом, в современной экономической мысли появились теории модернизации, обосновывавшая западный взгляд на развитие новых государственных образований. Существенной чертой данных теорий был универсализм, т.е. развитие общества они рассматривали как всеобщий процесс с одними и теми же закономерностями и этапами для всех стран. Методологической основой универсализма являлся технологический детерминизм, объясняющий развитие общественной жизни прогрессом техники, технологии и индустрии. Считалось, что этот прогресс ведет к экономическому процветанию и решению всех социальных проблем, а также к размыванию социокультурных и политических особенностей разных стран. Индустриализация неизбежна и все страны должны пройти необходимые универсальные стадии экономического развития от традиционного общества с примитивной технологией до постиндустриального общества с преобладанием сферы услуг и высоких технологий в производстве. Страны Азии, Африки и Латинской Америки, следуя по пути высокоразвитых стран Запада, используя их капиталовложения, технологию и опыт, могут достичь следующих стадий развития, не дожидаясь объективного хода событий.

Классическое и наиболее полное определение модернизации в 1960-е гг. дал один из основоположников теории Ш. Эйзенштадт (Израиль): «Исторически модернизация – это процесс изменения в направлении тех типов социальной, экономической и политической систем, которые развивались в Западной Европе и Северной Америке с семнадцатого по девятнадцатый век и затем распространились на другие европейские страны, а в девятнадцатом и двадцатом веках – на южноамериканский, азиатский и африканский континенты». Другой теоретик модернизации С. Блэк (США) предлагал рассматривать модернизацию как приспособление традиционных институтов к новым функциям, которые отражают беспрецедентное возрастание человеческого знания, позволяющее установить контроль над окружающей средой. Джино Джермани (Аргентина) отмечал, что различные аспекты модернизации составляют процессы единого структурного изменения общества, неотделимые друг от друга [2, с.7].

Следовательно, критерии модернизации совпадали с критериями индустриального общества. При этом признавалось, что модернизация является особым типом общественных изменений, затрагивающих все сферы человеческой жизни и деятельности, при которых трансформации одного института приводили к соответствующим изменениям в других.

Экономическая модернизация означала развитие и применение технологии, основанной на научном знании, высокоэффективных источников энергии, углубление общественного и технического разделения труда, развитие рынков товаров, денег и труда, а впоследствии их регулирование, постоянное усложнение организации производства, создание стимулов для внедрения технологических и управленческих новшеств. Исследователи модернизации отмечали сокращение доли аграрного производства при его совершенствовании, расширение вторичного (индустрия, торговля) и третичного (услуги) секторов экономики, интеграции отраслей, выпускающих средства производства и предметы потребления, преобладание капиталоемких отраслей над трудоемкими. Одной из важных особенностей модернизации в экономике считалась тенденция к выравниванию доходов между различными секторами хозяйства, регионами и социальными группами. Теоретиками модернизации также отмечалось, что в ходе преобразований возрастает роль экономических институтов (фирм, банков, торговых и финансовых организаций, страховых компаний и т.п.) в жизни общества, усиливается их независимость от политико-идеологической власти, а экономический рост становится автоматическим и самоподдерживающимся.

Таким образом, согласно теориям модернизации, главная задача развития отсталых стран состояла в обеспечении экономического роста за счет индустриализации и технического переоснащения производства. Социально-экономический механизм отсталости, который и должна устранять модернизация, оставался долгое время за пределами теоретического анализа. В целом же рекомендации по проведению экономической модернизации и индустриализации развивающихся стран большинства западных специалистов сводилось к следующему: а) поскольку у этих стран не было национальных капиталов для индустриализации, необходимо содействовать иностранным капиталовложениям; б) целесообразно поощрять неравенство в доходах, ибо только большие доходы позволяют накапливать сбережения, достаточные для их трансформации в капиталовложения; в) поскольку в традиционном обществе люди не привыкли сберегать свои доходы, нужно способствовать появлению класса предпринимателей, который станет движущей силой экономического развития.

Вместе с тем уже в те годы некоторые исследователи отмечали, что в процессе модернизации необходимо наращивать вложения в развитие сферы образования. По их мнению, центральной задачей всех модернизирующихся стран являлось ускорение процесса формирования человеческого капитала, что означало отказ от концепции индустриализма, от стремления свести модернизацию лишь к технико-экономическим нововведениям.

Важно отметить и другие неэкономические аспекты модернизации. Социальная модернизация связывалась с четкой специализацией людей, общественных и государственных институтов по видам деятельности, которая все меньше зависела от пола, возраста, социального происхождения, личных связей людей и по мере модернизации все больше определялась личными качествами человека, его квалификацией, образованием. Модернизация в социальной сфере предполагала замену отношений подчиненности и вертикальной зависимости отношениями равноправного партнерства, построенными на основе взаимного интереса. Теоретики модернизации исследовали, как в процессе трансформации традиционного общества в современное изменяется роль и функции семьи, демографическая структура, какие социальные изменения вызывает ускоренная урбанизация [3, с. 12, 24-27, 132-135; 4, с. 65-66].

Политическая модернизация предполагала образование национальных или федеративных государств, их способность к структурным изменениям в экономике, политике и социальной сфере при сохранении стабильности и внутренней сплоченности общества; включение все более широких масс населения в политический процесс, хотя бы посредством выборов; изменение способов легитимации власти. Вместе с тем исследователи модернизации подчеркивали, что отсутствие в государствах Азии, Африки и Латинской Америки развитого гражданского общества затрудняет процесс политической модернизации.

Наконец, модернизация в области культуры означала дифференциацию культурных и ценностных систем и ориентаций, секуляризацию образования и распространение грамотности, многообразие научных школ и течений, конфессиональный плюрализм, развитие коммуникаций, способствующих быстрому распространению информации, приобщение как можно больших групп населения к достижениям культуры. Кроме того, модернизация была связана с рационализацией сознания на основе научных знаний, с развитием нового культурного стереотипа, свободного от необходимости следования традициям.

Следует отметить, что, несмотря на универсализм, некоторые исследователи модернизации признавали возможность проведения модернизации в разных странах различными способами и разными темпами. Это объяснялось тем, что в одних странах модернизация органична внутреннему развитию общества, а в других – неорганична и проводится под влиянием более развитых стран [5, с. 42]. Авторы теорий модернизации выделяли также факторы, способствующие и препятствующие преобразованиям. К неблагоприятным факторам они относили сохранение элементов традиционного общества, нежелание правящих элит поступиться властью и доходами ради обновления страны, неграмотность и отсутствие рационалистического сознания у большинства населения, дуалистичность экономики, когда наряду с современными секторами существовали отсталые, традиционные хозяйства, связанные с аграрным производством.

Помимо этого, обращалось внимание на то, что в развивающихся странах предпринимательство сосредоточено в основном в торговой и финансовой сферах, а не в производстве, поскольку люди там не привыкли к производительной деятельности. Отмечалось также возможность неприятия и отторжения частью восточного общества чуждых ему западных ценностей, образа жизни, стандартов потребления. В случае массовой реакции протеста против модернизации вставала необходимость поиска новых социальных стабилизаторов и механизмов сплочения общества взамен традиционных.

Большая роль придавалась изучению роли государства, политических институтов и лидеров в осуществлении реформирования. Одновременно в центр внимания ставилась проблема социального субъекта модернизации, а именно, какие социальные группы заинтересованы в обновлении и способны его возглавить, сумеет ли модернизаторская элита обеспечить стабильность общества в условиях ломки всей социальной структуры.

В конце 1960-х гг. теории модернизации столкнулись с проблемой, которую было сложно разрешить. Во многих развивающихся странах процессы модернизации воспринимались неоднозначно, в них усиливались движения протеста, даже если при этом учитывалась их национальная специфика. Противодействие модернизации со стороны незападных обществ происходило на фоне назревших глубоких перемен, вызванных исчерпанием резервов индустриальной модели роста в самих высокоразвитых странах. Теория модернизации не справлялась с возложенными на нее функциями по формированию модели развития незападных стран. Она в классическом виде воплощала методологические принципы противопоставления современного традиционному, при этом ею признавалось право на существование отличия только между традиционными обществами, а современные понимались как цивилизационно единые и внутренне целостные, подверженные лишь линейным изменениям. Между тем в самой западной цивилизации продолжали нарастать кризисные явления, разрушавшие прежние представления о принципах социальной организации. Необходим был более глубокий анализ изменений, произошедших в индустриальном обществе.

На смену сугубо экономическим мотивам к труду и предпринимательству, «рациональному человеку», озабоченному лишь достижением материального благополучия пришли постматериальные, социокультурные потребности людей, что требовало новых подходов к управлению социально-экономическими процессами. Этот период совпал с энергетическим, сырьевым и экологическим кризисами 70-х гг., подорвавшими ресурсную базу массового производства и положившими конец временам дешевых ресурсов, противопоставления человека природе, хищнического отношения к окружающей среде. Прежний экономический подход нарушал не только баланс между человеческим обществом и естественной средой, но и разрушал отношения между самими людьми, в основе которых все больше лежали расчет и прибыль, нежели поддержка и взаимопомощь. С критикой линейного прогресса, связанного исключительно с развитием материальных

элементов производительных сил и ростом производства, выступили некоторые исследователи. Они пришли к выводу, что увеличение производства товаров и услуг само по себе не делает людей счастливее, а технология и рационализация не являются силами, способными решать общественные проблемы [6, p.340; 7, p.58]. Выявленный кризис линейной теории не мог не поставить под сомнение и теории модернизации.

Попытка спасти либерально-технократические идеи экономического роста в условиях кризиса индустриальной модели развития основывалась на синтезе рационализма и новых ценностей, складывающихся в общественном сознании Запада, дополнением экономического регулирования поведения людей социально-культурным и морально-этическим регулированием. Это позволяло избежать противопоставления традиционного и современного, а также отрицало прежнее понимание модернизации. Стремление выйти за рамки обнаружившего изъяны индустриального общества не могло быть удовлетворено в рамках чисто экономических концепций. Смещение акцентов на культуру и другие неэкономические сферы стало ведущей тенденцией в общественных науках, в том числе и самой экономической теории, одним из наиболее влиятельных направлений которой стал институционализм.

Таков был общий контекст, в котором начался пересмотр теорий модернизации. Он шел по двум направлениям: критика самой идеи модернизации и преодоление внутренней ограниченности собственно модернизаторских концепций.

В 1970-е годы получила широкое распространение концепция постиндустриального общества и его культуры «постмодернити». Новая теория обращала внимание на роль человека и социокультурных аспектов общественной жизни в экономическом и научно-техническом развитии. Причинами ее популярности стал рост культурного разнообразия в странах Запада, признание за индивидуальностью решающей роли в развитии культуры, а за развивающимися странами права на самостоятельность, возможная утрата западной цивилизацией лидирующего места в мировой экономике, а также формирование нового концептуального пространства, позволяющего описывать реальность в новых терминах. Однако, построив свой фундамент на радикальной критике модернити на признании роста многовариантности развития, ее сторонники лишились строгих оснований для конструирования позитивной теории. Критикуя предшествующие взгляды и лишь фиксируя новые явления, они объективно достраивали единую школу, начало которой положила концепция модернити.

В начале 80-х гг. многие исследователи пришли к пониманию необходимости увязки важнейших экономических преобразований и обновления развивающихся стран с общественными отношениями и господствующими социокультурными ценностями. Немного позднее в зарубежной литературе успех или неудача экономической модернизации увязываются с тем, насколько модернизация соответствовала социокультурным особенностям страны. Было признано, что осуществление преобразований по образцу западных стран принесло эффект лишь для небольшой части городского населения развивающихся стран, в то время как подавляющее большинство сельского населения продолжало жить в нищете и отсталости.

Таким образом, во второй половине 80-х гг. окончательно складывается концепция «модернизации в обход модернити» – модернизация при сохранении национальной культуры без жесткого навязывания обществу западных ценностей и стандартов потребления [8]. В новой концепции ведется поиск синтеза либерально-рационалистических идей и веры в «особый путь» для каждой страны, универсализма и партикуляризма. На основе такого синтеза должна строиться стратегия развития многих стран, поскольку нарушение баланса между современностью и традиционностью ведет к неудачам экономических преобразований и острым социальным конфликтам. Мысль о необходимости примирения в мировом масштабе между современной рациональностью и национально-культурной идентичностью народов, между развитием как универсальной целью и культурой как ценностным выбором, между экономическими преобразованиями и социальным развитием высказывалась многими исследователями [9, с.32; 10; 11, p. 65-66].

Интересно отметить введенные в научный оборот Аленом Туреном термины «контрмодернизация» и «антимодернизация». К контрмодернизации, означающей альтернативный западному вариант модернизации можно отнести сталинскую индустриализацию, модернизацию стран Восточной Европы и Китая в 50-е гг., поскольку они основывались на развитии производительных

сил и вытеснении традиций социалистической идеологией. Антимодернизация означает открытое противодействие модернизации, возобладавшая в Китае в годы «великого скачка» и «культурной революции», а впоследствии распространившаяся и в других странах. Это тенденция к повсеместной утрате веры в универсализм технико-экономического развития, с одной стороны, к сохранению национально-культурной идентичности – с другой [8]. При этом современная экономическая деятельность рассматривалась как второстепенная, не заслуживающая серьезного внимания, главной целью ставилось не развитие страны, а возрождение ее культурной специфичности. Следовательно, модернизация не может уповать на одни только рыночные механизмы там, где этих механизмов до сих пор практически не было, а на разрушении прежних основ невозможно создать конкурентной экономики. Концепция Турена ставит под сомнение убеждение, что обновление любой развивающейся страны возможно и необходимо лишь на путях повторения западного опыта социально-экономического развития.

В 90-е годы интерес к теории модернизации стал постепенно возрождаться. Поражение социализма в Восточной Европе и разразившийся экономический кризис в Азии вернули сторонникам современного западного развития утраченный оптимизм. Понятие «модернизация» стало подразумевать не столько средство приближения к европейскому типу социально-экономической организации, сколько особый тип развития.

Попытка осмысления нового качества мира была предпринята в концепции глобализации, зафиксировавшей его единство и создавшей поле для сравнения. Если теория модернизации, аргументировав неизбежность перехода от старого к новому, предполагала многообразие в рамках единого цивилизационного пространства, движение из разных исходных точек к единому общему финалу, то концепция глобализации вынуждена была сформулировать проблему цивилизационной идентичности, особо остро вставшую перед незападными странами, влияние которых на мировой процесс перестало вызывать сомнения. Универсализм был заменен многообразием. Главной проблемой концепции глобализации стало не противоречие традиционного и современного, а взаимосвязь глобального развития и национальной идентичности.

В таком контексте модернизация признается характеристикой как трансформирующегося пространства, так и социально-исторического времени. Ее отличительной чертой является отсутствие четко выраженных периодов взрывного (революционного) и стабильного (эволюционного) развития, т.е. свойственной европейскому развитию дискретности. Модернизация, таким образом, является не просто сменой одного состояния другим, а процессом постоянной смены, рассматриваемым в качестве одной из важнейших ценностей современного общества.

Таким образом, можно прийти к выводу, что постепенно происходит преодоление европоцентризма, вестернизации, признание как самоценных незападных цивилизаций и учета самобытной культуры традиционных социумов. Поэтому вполне допускаются благоприятные пути модернизации как на Востоке, так и на Западе. Понятно, что такое понимание имеет и большие методологические последствия для концепции: сам процесс модернизации уже не рассматривается как линейный и детерминирован. Такой подход основан на признании, что поскольку национальные традиции определяют характер модернизационного процесса и выступают его стабилизирующими факторами, то может иметь место определенное количество вариантов модернизации, которая рассматривается как разветвленный, вариативный процесс.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Meddison A. The World Economy. A Millennial Perspective. – Paris, 2001. – Ch. 1.
- [2] Модернизация: зарубежный опыт и Россия. – М.: Издательство агентства инфомарт, 1994. – 116 с.
- [3] Keyfitz N. L'impact (удар) du progrès technologique sur les modes démographiques // *Industrialisation et société: Simposium publié sous la direction de B.F. Hoselitz et W.E. Moore.* – P., 1963.
- [4] Goode W.J. L' industrialisation et les changements familiaux // *Industrialisation et société: Simposium publié sous la direction de B.F. Hoselitz et W.E. Moore.* – P., 1963.
- [5] Красильщиков В. Модернизация и Россия на пороге XXI в. // ВФ. 1993. – № 7. – С. 32-48.
- [6] Aron R. Les desillusions du progrès: Essai sur la dialectique de la modernité. – P., 1969.
- [7] Touraine A. L'après-socialisme. – P., 1980.
- [8] Touraine A. Critique de la modernité // *International Social Science Journal.* – P., 1988, November, № 118. – P. 25-366.
- [9] Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Сокр. пер. с англ. – М., 1972.

- [10] Sachs I. Stratégies de l'écodéveloppement. – P., 1980.
[11] Attali J. Lignes d'horizon. – P., 1990.

REFERENCES

- [1] Meddison. The World Economy. A Millennial Perspective. Paris, 2001. Ch. 1.
[2] Modernization: the foreign experience and Russia. -M: Infomart Agency publishing house t, 1994. 116 p. (in Russ.).
[3] Keyfitz N. L'impact du progrès technologique sur les modeles démographiques. Industrialisation et société: Simposium publié sous la direction de B.F. Hoselitz et W.E. Moore. p., 1963.
[4] Goode W.J. L' industrialisation et les changements familiaux. Industrialisation et société: Simposium publié sous la direction de B.F. Hoselitz et W.E. Moore. p., 1963.
[5] Krasilshchikov V. Modernization and Russia at the dawn of the XXI century. VF. 1993. N 7. p. 32-48. (in Russ.).
[6] Aron R. Les desillusions du progrès: Essai sur la dialectique de la modernité. P., 1969.
[7] Touraine A. L'après-socialisme. P., 1980.
[8] Touraine A. Critique de la modernité. International Social Science Journal. P., 1988, November, № 118. P. 25-366.
[9] Murdal G. Modern problems of the third world. Brief. tran. from Eng. M., 1972.
[10] Sachs I. Stratégies de l'écodéveloppement. P., 1980. P. 12, 24-27, 132-135.
[11] Attali J. Lignes d'horizon. P., 1990.

ДАМУШЫ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҢАРУЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Г. У. Хаджиева

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: жаңару, тұжырымдама, дамушы мемлекеттер, экономикалық даму, әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер.

Аннотация. Жаңғыру түсінігінің адам өмірі мен қызметінің барлық саланың қозғаушысы, қоғамдық өзгерістердің ерекше типі ретіне бір институттың трансформациялануы басқалардың да өзгеруіне алып келуі қарастырылады. Экономикалық концепцияның теориядан, әмбебаптық негізделген түсінікке дейінгі экономикалық өзгерістердің маңызды түйіндерін және дамушы елдердің қоғамдық байланыстары мен үстем әлеуметтік-мәдени құндылықтарының жаңғырып дамуы қадағаланылады.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 162 – 168

**MYTHOLOGY
IN HISTORICAL DYNAMICS OF CULTURE**

Zh.K. Madaliyeva

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: mythology, spiritual culture, values, tradition.

Abstract. In article the concepts "mythology", "spiritual culture" of historical dynamics of culture are considered. The spiritual culture is a vivifying source, the main property and sense of human life. Therefore always in the Kazakh society it was considered that everything is moral that facilitates life to the person, helps it to live and develop.

УДК 821.512.1.09 (516)

**МИФОЛОГИЯ
В ИСТОРИЧЕСКОЙ ДИНАМИКЕ КУЛЬТУРЫ**

Ж. К. Мадалиева

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: мифология, духовная культура, ценности, традиция.

Аннотация. В статье рассматриваются понятия «мифология», «духовная культура» в исторической динамике культуры. Духовная культура является живительным источником, главным достоянием и смыслом человеческой жизни. Поэтому всегда в казахском обществе считалось, что нравственно все то, что облегчает жизнь человеку, помогает ему жить и развиваться.

Духовная культура является живительным источником, главным достоянием и смыслом человеческой жизни, и если человек изредка прикасается к прекрасным духовным источникам, то он обречен на духовный голод и духовную нищету. Поэтому всегда в казахском обществе считалось, что нравственно все то, что облегчает жизнь человеку, помогает ему жить и развиваться. Нравственное сознание наших предков испокон веков было пропитано духом равенства и свободы: у казахского народа были сильные корни, гордые и храбрые, свободолюбивые казахи считали себя порождением природы-матери и благословенно, с трепетом относились к ней, сохраняя гармонию единства, красоты и любви. В этой связи необходимо отметить, что духовно-культурные ценности казахского народа составляют сакральный фонд культуры, приобщение к которому оказывает большое влияние на сознание людей в каждом поколении.

Определение духовных, нравственных приоритетов тесно увязывается с тенденциями возрождения, актуализации исторического и социального опыта казахского народа. «Развитие казахской культуры в переходный период имеет как негативные, так и позитивные последствия: с одной стороны – это нарушение устоявшихся традиционных культурных связей и культурного фонда (расформирование библиотек, книжных фондов, закрытие значительной части культурной инфраструктуры, утрата культурных связей с соседними государствами) на постсоветском пространстве; с другой – возможность возвращения к истокам и традициям национальной культуры и истории,

замена классовых принципов и подходов на общечеловеческие и демократические социальные ориентиры и ценности»¹.

«Защита и продвижение национальной культуры – часть стратегии государства в глобальной конкуренции»².

На сегодняшний день современный Казахстан – это светское государство, идущее по пути демократизации всех сфер жизни общества. На протяжении 20 лет независимости произошли глубинные, кардинальные изменения практически во всех сферах жизни нашего общества и в области культуры тоже. Основные направления развития культурной политики Республики Казахстан предполагают гармоничное развитие казахской культуры в условиях глобализации, тем не менее, развитие казахской культуры как составной части мировой культуры невозможно представить без инноваций. Принципиально важно сохранение сути, формы, национальной идеи казахской культуры.

В этом контексте вопрос о происхождении мифов – один из самых сложных и до сих пор не решенных наукой вопросов. Что же такое миф? В понимании студентов – это «сказки» о сотворении мира и человека, рассказы о деяниях древних, по преимуществу греческих и римских героев. Действительно, вплоть до XIX в. в Европе были наиболее распространены лишь античные мифы – рассказы древних греков и римлян о своих богах, героях и других фантастических существах. Примерно в это же время в Европу проникают первые сведения о мифах тюркских народов, арабов. Научный подход к изучению мировых религий (христианства, ислама и буддизма) показал, что и они наполнены мифами. Со временем создавались литературные обработки мифов разных времен и народов, появилась огромная научная литература по сравнительно-историческому изучению мифов, при этом привлекались повествовательные литературные источники, данные этнографии и языкознания.

Сравнительно-историческое изучение широкого круга тюркских мифов позволило установить, что в мифах тюркских народов (казахов, киргизов, татар и др.) целый ряд основных тем и мотивов повторяется. К числу древнейших мифов принадлежат мифы о животных, о происхождении Земли, воды, человека, мира, огня, Солнца, Луны. Эти факты свидетельствуют о высокой культуре тюркских народов, населяющих обширные пространства от степей Юго-Восточной Европы до Китая, от Сибири до Гималаев и Гиндукуша. Ими была создана богатейшая культура, которая представляла собой номадическую культуру, оазисную культуру и смешанную скотоводческо-земледельческую культуру.

Кроме того, тюркская культура отличается своей уникальностью, целостностью, открытостью духовной культуры. «Уникальность тюркской философии заключается в органическом сочетании традиции и открытости к инновациям, номадического и оседлого опытов освоения мира, сакрального, профанного и хтонического, она характеризуется толерантностью, свободолобием, изначальностью слова и оптимизмом»³.

Культура в настоящее время выступает системообразующим фактором общества в региональном, национальном и общемировом масштабах. Она является определяющим условием реализации созидательного потенциала как человека, так и общества в целом, формой утверждения самобытности народа и основой духовного здоровья нации, гуманистическим ориентиром и критерием развития всего человечества.

Для понимания культуры народов и человеческого опыта в целом духовные аспекты культуры столь же важны, как и материальная культура, и социальная организация. Многие народы, проживающие в одинаковых природных условиях, могут иметь очень разные представления о мире, религиозных верованиях, ритуалах и мифологии. Хотя имеются определенные универсаль-

¹ *Габитов Т.Х.* Традиционная культура казахов и ритмы глобализации// Казахстанская культура: между традицией и экспериментом. Материалы Международной научной конференции, посвященной независимости РК. – Алматы, 2011. – С. 24.

² Там же. – С. 20.

³ *Габитов Т.Х.* Традиционная культура казахов и ритмы глобализации// Казахстанская культура: между традицией и экспериментом. – С. 22.

ные характеристики религиозных систем и верований, именно их разнообразие и неповторимость представляют первостепенный интерес для науки и общественной практики.

Духовная культура представляет собой богатую и разнообразную сферу, в которой можно обнаружить все, начиная от эмоционального мира отдельного человека и кончая гениальными открытиями, значимыми для всего человечества. Каждая вещь, созданная людьми, включает в себя их цели, идеи, знания. Другими словами, духовная культура, входя в системную целостность культуры, представляет собой особый мир и особую систему.

Хотя словосочетание «духовная культура» часто встречается как в устной, так и письменной речи, смысл его требует пояснения. Вошло в традицию разделять культуру на «духовную» и «материальную». Однако это разделение далеко не столь очевидно, как это могло бы показаться с первого взгляда. Во-первых, различие между «духовной» и «материальной» культурой толкуется по-разному, а во-вторых, попытки отделить «духовную» культуру от материальной и понимать их как две различные сферы культуры неизменно кончаются неудачей.

Что имеют в виду, когда разделяют культуру на «духовную» и «материальную»? Одни относят к «духовной» культуре то, что удовлетворяет духовные потребности людей, а к «материальной» – то, что удовлетворяет их материальные потребности. Другие называют «духовной культурой» созданные человеком духовные ценности, а «материальной культурой» – изготовленные человеком вещи, материальные предметы. Но духовные ценности не могут входить в культуру и сохраняться в ней без материальной «знаковой оболочки». А материальные предметы могут выступать как предметы культуры только тогда, когда служат носителями социальной информации, т.е. воплощают в себе какие-то смыслы, какое-то духовное содержание. Следовательно, «духовная» и «материальная» культура не могут существовать отдельно, обособленно друг от друга. Третьи понимают под «духовной культурой» сферу духовной жизни общества – религию, искусство, философию и т.д., а под «материальной культурой» – сферу материальной жизни, производства и потребления материальных благ.

Что же такое культура? Понятие культуры по своему содержанию очень широкое. Сам процесс производства и потребления материальных благ лежит за пределами культуры. Она охватывает лишь его одну – информационно-семиотическую сторону. Итак, разграничить и противопоставить друг другу «духовную» и «материальную» культуру как две особые области культуры невозможно. Ибо, с одной стороны, вся культура в целом духовна, потому что она есть мир смыслов, т.е. духовных сущностей. А с другой стороны, она вся в целом материальна, потому что представлена, «материализована» в чувственно воспринимаемых кодах, в знаках и текстах. Поэтому под материальной культурой имеет смысл понимать не какую-то особую область культуры, отличную от духовной культуры, а «знаковую оболочку» всякой культуры, т.е. объективные, материальные формы выражения культурных смыслов. Мифология, религия, искусство, философия – вот основные формы духовной культуры, наиболее очевидным образом принадлежащие к ней.

Духовную культуру образуют нормы, правила, образцы, эталоны, модели поведения, законы, ценности, церемонии и ритуалы, символы, мифы, знания, идеи, обычаи, традиции, язык. Они тоже результат деятельности людей, но сотворены не руками, а скорее разумом. Нематериальные объекты нельзя слышать, видеть, осязать, они существуют в нашем сознании и поддерживаются человеческим общением. Мосты или храмы существуют очень долго, а церемонии или обряды – только то время, пока их соблюдают.

Ценности – социально одобряемые и разделяемые большинством людей представления о том, что такое добро, справедливость, патриотизм, романтическая любовь, дружба и т.д. Ценности не подвергаются сомнению, они служат эталоном и идеалом для всех людей. Если верность является ценностью, то отступление от нее осуждается как предательство. Без ценностей не может обходиться ни одно общество. А индивиды? Они могут выбирать, разделять эти или другие ценности. Одни привержены ценностям коллективизма, а другие – ценностям индивидуализма. Для одних высшей ценностью могут быть деньги, для других – моральная безупречность, для третьих – политическая карьера.

Так, в обществе одни *ценности* могут вступать в конфликт с другими, хотя те и другие одинаково признаются в качестве неотъемлемых норм поведения. Разные культуры могут отдавать

предпочтение разным ценностям. Каждое общество само вправе устанавливать, что является ценностью, а что нет.

Постараемся ответить на вопрос в чем же особенности духовной культуры? *Культура* – это сумма всех видов деятельности, обычаев, верований. В культуру включают все, что создано человеческим разумом и руками. В повседневной жизни понятие культуры употребляется как минимум в трех значениях.

Во-первых, под культурой подразумевают *определенную сферу жизни общества, получившую институциональное закрепление* (министерства культуры с аппаратом чиновников, средние специальные и высшие учебные заведения, готовящие специалистов по культуре, театры, музеи, занимающиеся производством и распространением духовных ценностей).

Во-вторых, под культурой понимается *совокупность духовных ценностей и норм, присущих большой социальной группе, общности, народу или нации* (элитарная культура, казахская культура, культура молодежи).

В-третьих, культура выражает *высокий уровень качественного развития духовных достижений* («культурный человек» в значении воспитанный). «Уровневый» смысл мы вносим в понятие «культура», когда культуру противопоставляем бескультурью – отсутствию культуры. Нет общества, народа, группы или человека, лишенных культуры.

Духовная культура обладает некоторыми важными чертами, отличающими ее от других областей культуры. В отличие от технологической и социальной культуры духовная культура не утилитарна и по сути своей бескорыстна. Ее краеугольные камни – не польза, не выгода, а красота, знание и мудрость. Она нужна людям, прежде всего, сама по себе, а не ради решения каких-либо внешних по отношению к ней утилитарных задач. В духовной культуре человек по сравнению с другими областями культуры получает наибольшую свободу творчества. Здесь разум человека, не связанный утилитарными соображениями и практической необходимостью, способен оторваться от действительности. Свобода творчества проявляется уже в древних мифах. Немалую роль она играет и в любой религии. Безграничный простор для творчества предоставляет искусство.

Творческая деятельность в духовной культуре ведет к тому, что она становится особым духовным миром, созданным силой человеческой мысли. Этот мир несравненно богаче реального мира. Ибо в нем рядом с образами, отражающими то, что мы наблюдаем вокруг себя в действительности, существуют образы небывалых явлений. В этом мире находятся невиданные страны, вроде острова Утопии; придуманные фантастами планеты, населенные чудовищами и т.д. В этом мире живут мифические духи и боги, фантастические драконы и русалки. И хотя этот мир наполнен вымыслами, он существует по своим собственным законам и оказывает воздействие на нашу жизнь – может быть, даже больше, чем реальный мир.

Таким образом, духовная культура – это наиболее чувствительная, наиболее чутко реагирующая на внешние воздействия область культуры. Она способна улавливать малейшие изменения в жизни людей, поэтому она находится в постоянном движении. Чувствительность, отзывчивость делает ее самой уязвимой, самой ранимой областью культуры. Необходимо отметить, что духовная культура больше всего страдает при социальных катаклизмах. Они наносят ей больший ущерб, чем другим областям культуры. Революции приводят к упадку духовной культуры любого народа. Потрясения последнего времени несут для нее новые опасности. На наших глазах происходит оскудение духовного мира людей. Духовная культура нуждается в поддержке общества, сохранение и развитие ее требует от него усилий. Если люди перестают ею интересоваться, она утрачивает внутреннее напряжение и движение и превращается в забытую, мертвую культуру.

Теперь обратимся к рассмотрению мифов, как одним из составляющих духовной культуры. Как известно, мифы дошли до нас с древних времен и являются зародышами всей духовной культуры. Миф продолжает жить в культуре на протяжении всей ее истории вплоть до нашего времени. Слово «миф» буквально означает сказание, предание. Миф – это повествование о богах, духах, обожествленных героях и первопредках, возникшее в первобытном обществе. Под мифологией же понимается совокупность мифов, созданных каким-либо народом, однако эти словарные значения не раскрывают сущности мифа и мифологии как явлений культуры.

Следует упомянуть таких исследователей, как И. Бахофен, О. Ранк, З. Фрейд, К.-Г. Юнг. Они не только раскрыли религиозное, психологическое и историческое значение мифа, как подчеркивал

Э. Фромм¹. В их работах можно обнаружить и философско-антропологическое содержание. Такой подход к мифу открывает безграничные возможности для изучения человеческой природы.

Миф – сказание, предание особого рода. В самом кратком виде его главная особенность выражается в таком определении: *миф* – это вымысел, принимаемый за правду. Данное определение при всей его простоте содержит внутренний парадокс. Только разобравшись в этом парадоксе, можно понять сущность *мифа*. Дело в том, что люди, принимающие *миф* за правду, не могут видеть в нем вымысла; а те, кто считает *миф* вымыслом, не могут принимать его за правду. Значит, *миф* есть правда для одних людей и вымысел – для других. Люди той культуры, в которой *миф* рождается, живет и воспринимается как правда, верят в него и не знают, что он есть *миф*.

Хотя *миф* нельзя относить к области «вымысла», поскольку он обладает способностью к нормообразованию: перед нами такая же реальность, как язык, религия, наука, политика. Основопологающей чертой мифа является его универсальность. А.Ф. Лосев пишет, что «миф есть в словах данная чудесная личностная история»². «Миф есть...наивысшая по своей конкретности, максимально интенсивная и в величайшей степени напряженная реальность. Это – совершенно необходимая категория мысли и жизни, далекая от всякой случайности и произвола»³ (с.24).

Э. Фромм расценивает *миф* как универсальный язык и как тайный код, позволяющий изучать человека⁴. Э.Кассирер утверждает, что искать «основания» в мифе – дело безнадежное. Специфика мифа в том, что он лишен «связи со смыслом»⁵. Именно в *мифе* современная философия обнаруживает смыслы, неотъемлемые от постижения человека. *Миф – первая форма постижения мира.* Можно рассматривать *миф* как продукт коллективного бессознательного, как кристаллизацию универсального опыта человека. Именно поэтому в нем содержится ценнейшее знание о человеке.

В более поздней культуре миф нередко воспринимается как сказка. Но сказка – это уже не миф, поскольку она не претендует на то, чтобы быть достоверным описанием реальности. Миф же по своей сути предназначен служить подлинным знанием того, что есть на самом деле. В этом принципиальное отличие мифа от сказки, а также от всякого художественного вымысла.

Почему же люди, сочиняя мифы, верят в истинность своих вымыслов? Потому что в их сказаниях и легендах мир предстает таким, каким он для них существует. Они не только рассказывают мифы – они живут в том мире, который описывается их мифами. Разумеется, жить в этом мире они могут лишь постольку, поскольку содержание мифов не вступает в противоречие с реальными условиями их жизненной практики и не опровергается их жизненным опытом. В мифах, так или иначе, выражается имеющийся у людей опыт жизни и деятельности.

В этом смысле мифотворчество рассматривается как важнейшее явление в культурной истории человечества. В первобытном обществе мифология представляла основной способ понимания мира, а миф выражал мироощущение и миропонимание эпохи его создания. Главной предпосылкой своеобразной мифологической «логики» являлось, во-первых, то, что древний человек не выделял себя из окружающей природной и социальной среды, и, во-вторых, то, что мышление сохраняло черты нерасчлененности, и было почти неотделимо от эмоциональной сферы. Следствием этого явилось наивное очеловечивание всей природы, всеобщая персонификация. На природные объекты переносились человеческие свойства, им приписывалась одушевленность, разумность, человеческие чувства и внешняя антропоморфность. Выражение сил, свойств и фрагментов космоса в качестве одушевленных и конкретно-чувственных образов порождает мифологическую фантастику. Необходимо отметить, что для мифа характерно, что различные герои связаны семейно-родовыми отношениями.

Мифология (греч. mythos – сказание, предание; logos – слово,учение) – это особая форма общественного сознания, специфический способ отражения мира в сознании человека, характе-

¹ Фромм Э. Забытый язык. – С. 421.

² Лосев А.Ф. Диалектика мифа. – М.: Правда, 1990. – С. 169.

³ Там же. – С. 24.

⁴ Фромм Э. Забытый язык // Фромм Э. Душа человека. – М.,1998. – С. 287.

⁵ Кассирер Э. Философия символических форм. – В 3-х томах. – Т. 2. Мифологическое мышление. – М.–СПб.: Университетская книга, 2010.

ризующийся чувственно-образными представлениями о небывалых существах, явлениях, процессах.

Мифическое время есть время начальное, раннее, первое, это правремя, время до времени, т.е. до начала исторического отчета текущего времени, оно характеризуется сакральным временем.

Мифическое время является источником архетипических первообразов, образцом для всех последующих действий. Реальные достижения культуры, формирование социальных отношений в историческое время и т.п. проецируется мифом, и *мифическое время* сводится к однократным актам творения. *Важнейшая функция мифического времени и самого мифа* – создание модели, примера, образца. Оставляя образцы для подражания и воспроизведения, *мифическое время* и *мифические герои* одновременно источают магические духовные силы, которые продолжают поддерживать установленный порядок в природе и обществе. Функция поддержания порядка в природе и обществе является важнейшей в *мифе* и осуществляется с помощью ритуалов, в которых *мифическое время* и *мифические герои* возрождаются с магической силой.

В *мифологиях*, связанных с высшими религиями, *мифическое время* преобразуется в эпоху жизни и деятельности обожествленных пророков, основателей религиозной системы и общины. Наряду с временем начальным в *мифы* проникает и представление о конечном времени, о конце мира. Такие *мифы* называются *эсхатологическими*. Возникают биографии богов и героев, описывается их жизненный цикл и главные подвиги. Однако *мифическое время* остается основной категорией *мифа*, также как *мифы творения* и *мифы объяснительные* – *этиологические* – являются важнейшим и фундаментальным видом мифотворчества в целом. Кроме того, *мифология* является самым древним идеологическим образованием, имеющим синкретический характер. В *мифе* переплетены зародышевые элементы религии, философии, науки, искусства.

Миф и ритуал имели прямое отношение к магии и религии. Религия с самого своего возникновения включила в себя мифы и обряды. Философия развивалась, постепенно преодолевая мифологическое наследие. Но и после обособления различных идеологий и даже после значительного прогресса науки и техники, мифология не остается исключительно памятником первобытного мировоззрения, не говоря уже о тесной связи религии с мифологией, некоторые особенности мифологического сознания могут сохраняться на протяжении истории в массовом сознании рядом с элементами философского и научного знания.

Необходимо отметить, что многие известные мифы являются включенными в мифологический цикл легендами и преданиями. Иногда очень трудно провести границу между мифом, легендой и преданием. Как видно из вышесказанного, *миф* стоит у истоков словесного искусства, *мифологические представления* и сюжеты занимают значительное место в устной фольклорной традиции различных народов, в том числе и тюркских. *Мифологические мотивы* сыграли большую роль в генезисе литературных сюжетов, *мифологические темы*, образы, персонажи используются и переосмысляются в литературе почти на всем протяжении ее истории. Непосредственно из *мифов* выросли *сказки о животных* и *волшебные сказки*. Архаические формы героического эпоса также уходят корнями в *миф* (шумеро-аккадский эпос о «Гильгамеше», индийский эпос «Рамаяна», киргизский эпос «Манас» и др.). На классической стадии в истории эпоса воинские сила и храбрость полностью заслоняют колдовство и магию. Историческое *предание* постепенно оттесняет *миф*, *мифическое раннее время* преобразуется в эпоху ранней могучей государственности. Впрочем, отдельные черты *мифа* могут сохраняться и в самых развитых эпосах.

Следует также отметить, что с древних пор существования человека его знаниям сопутствует вера. Первобытный человек стремился найти объяснение тем явлениям, которые остаются за пределами его положительного опыта. Подобные представления о своей собственной и окружающей природе и составили область религии, характерной чертой которой является вера в реальность сверхъестественного. Многие современные исследователи датируют зарождение религии наиболее поздним периодом раннего палеолита, т.е. не позднее 33-го тысячелетия до н.э. Главным источником существования людей того времени была охота. С целью добиться успеха в этой жизненно важной деятельности человек прибегал к помощи одной из наиболее ранних форм религии – магии. Следует заметить, что наличие веры как духовного и морального регулятива в душе человека является важным показателем нравственности и духовности человека.

Таким образом, мифология выступает не просто как собрание мифов, но и как культурная форма («форма общественного сознания»), в которой люди воспринимают и осознают окружающий мир, запечатлевают накопленный ими жизненный опыт, сохраняют и передают его из поколения в поколение.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Габитов Т.Х. Традиционная культура казахов и ритмы глобализации // «Казахстанская культура: между традицией и экспериментом» Мат-лы Междун. научной конф., посвященной независимости РК. – Алматы, 2011. – С. 24.
- [2] Габитов Т.Х. Традиционная культура казахов и ритмы глобализации // «Казахстанская культура: между традицией и экспериментом» Мат-лы Междун. научной конф., посвященной независимости РК. – Алматы, 2011. – С. 20.
- [3] Габитов Т.Х. Традиционная культура казахов и ритмы глобализации // «Казахстанская культура: между традицией и экспериментом». Мат-лы Междун. научной конф., посвященной независимости РК. – Алматы, 2011. – С. 22.
- [4] Фромм Э. Забытый язык // Фромм Э. Душа человека. – М., 1998. – С. 421.
- [5] Лосев А.Ф. Диалектика мифа. – М.: Правда, 1990. – С. 169.
- [6] Лосев А.Ф. Диалектика мифа. – М.: Правда, 1990. – С. 24.
- [7] Фромм Э. Забытый язык // Фромм Э. Душа человека. – М., 1998. – С. 287.
- [8] Кассирер Э. Философия символических форм. В 3-х томах. – Т. 2. Мифологическое мышление. – М.–СПб.: Университетская книга, 2010.

REFERENCES

- [1] Gabitov T.Kh. The traditional culture of Kazakh people and rhythms of globalization // "Kazakhstan culture: between tradition and experiment" Materials of Inter. Scientific Conference on the Independence of the Republic of Kazakhstan. Almaty, 2011. p. 20-24. (in Russ.).
- [2] Fromm E. The forgotten language/Fromm E. Human Soul. M., 1998. p.421. (in Russ.).
- [3] Losev A.F. The dialectics of myth. M.: Pravda, 1990. p.24, 169. (in Russ.).
- [4] Kassirer E. The philosophy of symbolic forms. In 3 volumes. -Vol. 2. Mythological thinking. -M.-SPb.: Universitetskaya Kniga, 2010. (in Russ.).

МИФОЛОГИЯ МӘДЕНИЕТТІҢ ТАРИХИ СЕРПІНДІЛІКІНДЕ

Ж. К. Мадалиева

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: мифология, рухани мәдениет, бәстөр, дәстүр.

Аннотация. Мақалада ұғымдар "мифология", "рухани мәдениет" мәдениеттің тарихи серпінділігінде қарастырылады. Рухани мәдениет кәуісәр бастау, басты күтпен және адами өмірдің мағынасымен болып табылады. Сол себептен ылғи ара қазақ қоғамда санал, бұл адамдық барлық ана, бұл өмірді адамға, оған тұр және дамы-женілдет-көмектес.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 169 – 175

TERRITORIAL DISPUTES IN THE CHINA-INDIA RELATIONS

A. M. Muratbekova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: China, India, border disputes, China –India relations.

Abstract. Actuality of the article is due to significant international role of China and India as a political and economic leaders of Asia, relationship between them depends largely on the situation in the Asia-Pacific region and around the world. This article examines the dynamics of relations between China and India after independence to the present time, analyzes history and ways of solving the border conflict between China and India.

УДК 314.743:325.252(54+100)

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ СПОР В КИТАЙСКО-ИНДИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

A. M. Муратбекова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Китай, Индия, приграничный спор, взаимоотношения Китая и Индии.

Аннотация. Актуальность статьи обусловлена значительной международной ролью Китая и Индии как политических и экономических лидеров Азии, от отношений между которыми во многом зависит ситуация в Азиатско-Тихоокеанском регионе и во всем мире. В данной статье рассматривается динамика развития отношений Китая и Индии после приобретения независимости по настоящее время, анализируется история и пути решения пограничного конфликта.

Китай и Индия – два азиатских гиганта – древнейшие самобытные цивилизации, внесшие уникальный вклад в развитие человечества. На сегодняшний день Китай и Индия – соседние страны с огромным экономическим, политическим потенциалом. В этих странах проживает треть населения планеты. Следуя курсу масштабных реформ, обе страны демонстрируют устойчивые темпы внутреннего развития. Применительно к ВВП ежегодный рост выражается цифрами 10% и более для КНР и около 8% – для Индии. В результате на эти две страны в последнее время приходится значительная доля прироста мировой экономики. Согласно множеству прогнозов, обе страны часто называют локомотивами глобального развития [1].

Как отметил председатель КНР Си Цзиньпин во время своего последнего визита в Индию в сентябре 2014 года: «Китай и Индия являются важными соседями друг для друга, это крупные развивающиеся страны с формирующимися рынками, они являются двумя важными силами в процессе создания многополярного миропорядка. Обе страны находятся в великом историческом

процессе национального возрождения. Международное сообщество считает, что 21-й век принадлежит Азии, а развитие Китая и Индии носит ключевой характер. Гармоничное сосуществование, мирное развитие, сотрудничество и развитие "китайского дракона" и "индийского слона" принесут пользу народам двух стран, население которых составляет 2,5 млрд человек, а также большому числу развивающихся стран и окажут глубокое влияние на регион и весь мир» [2].

Также 2014 год стал юбилейным для индийско-китайских отношений: шестьдесят лет с момента подписания Соглашения о торговле и сообщении между тибетским районом Китая и Индией и провозглашения пяти принципов мирного сосуществования (Панча шила) двух стран [3].

В данной статье будет рассмотрена эволюция развития отношений между Китаем и Индией после приобретения независимости. Как один из ключевых факторов в развитии двухсторонних отношений будет рассмотрен территориальный спор, поскольку пограничный вопрос остается самой болезненной темой в отношениях Индии и Китая. Обе стороны убеждены в глубокой обоснованности своих претензий на стратегически значимые для Китая северо-восточные районы Ладакха (38 тыс. км²) и не склонны идти на какие-либо политические уступки друг другу. Как признают китайские и индийские эксперты, проблема границ представляется принципиально неразрешимой. Однако ни Индия, ни Китай не заинтересованы в новой вооруженной конфронтации и предпочитают искать мирное решение пограничного вопроса путем переговоров.

Китайско-индийские отношения и сам территориально-пограничный спор исследовался как китайскими, индийскими учеными, также и учёными других стран, в том числе и отечественными специалистами.

Как полагает российский исследователь А. И. Иванько, китайские ученые придерживаются общепринятого мнения по вопросу о причинах возникновения пограничного спора и войны между Китаем и Индией. Согласно этому мнению, правительство Дж. Неру пыталось проводить колониальную политику бывшей Британской Индии: оккупировало китайскую территорию и вмешивалось во внутренние дела КНР, поддерживая разными способами тибетских сепаратистов. После вооруженного конфликта 1962 г. политика национального реваншизма, которой придерживались индийские власти, привела к разрушению нормальных двусторонних связей. Что касается современных китайско-индийских отношений, то в большинстве работ присутствует позитивная оценка их развития и перспектив, но принимаются во внимание и двусторонние проблемы [4].

В своем споре китайская и индийская стороны интерпретировали и цитировали британское предложение с искажениями. Так китайская сторона пытается создать ложное впечатление, будто в соответствии с предложением 1899г. Аксай чин "присваивался" англичанами, однако в действительности дело обстояло совсем не так.

Некоторые эксперты считают, что после демаркации линии фактического контроля между Китаем и Индией в последующем возможны переговоры с целью придания ей статуса "полноправной" государственной границы между двумя странами [5]. То есть Китай должен пойти на уступки в восточном, а Индия – в западном секторе, что по существу означает принятие одного из планов Пекина. По некоторым утверждениям в 1984 г. премьер-министр Индии Индира Ганди была готова принять такие условия "комплексной сделки" на основе единого принципа водораздела.

В новых условиях развития международных отношений, кардинальных изменений геополитики и изменения центра-периферии с Запада на Восток, необходимо вновь поднимать пограничный спор как один из основных вопросов, определяющих взаимодействие между двумя странами.

«Тибет является ладонью Китая, а Непал, Ладах, Бутан, Сикким и Нагаленд - ее пять пальцев», - это программное заявление Мао Цзэдуна очень точно характеризует сущность взаимных территориальных претензий Индии и КНР в XXI столетии [6]. Конфликт берет начало в 1914 г., когда администрация Британской Индии навязала ослабленному Китаю договор о границе между своими владениями и фактически независимым на тот момент Тибетом. Приглашенные на переговоры китайские делегаты реально повлиять на ситуацию не могли. Итогом переговоров стало подписание Симлской конвенции, утвердившей границу между Индией и Тибетом по линии Мак-Магона. Тогда Британской Индии досталась территория бывшего тибетского княжества Ладакх, включая Аксай Чин, а также северо-восточные приграничные территории, преобразованные в штат Аруначал Прадеш после обретения Индией независимости. Противостояние между Дели и

Пекином началось после вхождения Тибета в состав Китая в 1950 г., когда китайская армия стала контролировать границу с Индией. Д. Неру, верный принципам борьбы с колониализмом и дороживший дружбой с северным соседом, признал за Китаем право на Тибет. Однако тем самым Индия поставила себя в невыгодное положение: сразу же возник вопрос о пересмотре китайско-индийской границы. Китай никогда не признавал линию Мак-Магона, так как считал, что Тибет не имел права подписывать конвенцию в Симле, поскольку, являясь частью Китая, не обладал суверенитетом.

Высшей точкой позитивного развития отношений того периода стало совместное провозглашение пяти принципов мирного сосуществования, известных как принципы Панча шила. Данные принципы включали в себя: взаимное уважение территориальной целостности и суверенитета, не-нападение, невмешательство во внутренние дела, равенство и взаимная выгода, мирное сосуществование. Они были впервые закреплены в принятом в 1954 г. индийско-китайском Соглашении о торговых отношениях между Индией и Тибетским районом Китая, а через год нашли отражение в документах знаменитой Бандунгской конференции. Лозунг "Хинди-Чини бхай-пай" – "индиец и китаец – братья навек" стал эмоциональной квинтэссенцией атмосферы того периода [1]. Сегодня Соглашение о Панча шиле 1954 г. и заложенные в нем принципы представляют интерес скорее для историков, нежели для людей, принимающих политические решения в Китае и Индии [7].

В течение второй половины XX века китайско-индийские отношения развивались довольно драматично: за динамичным подъемом и позитивным развитием, так называемой эйфорией после приобретения независимости в начале и середине 50-х гг. последовало их резкое охлаждение в конце десятилетия, спровоцированное погранично-территориальным спором в Гималаях. Осенью 1962 г. спор вылился в пограничную войну, которая обернулась настоящей катастрофой для индийской армии. По итогам войны Аксай Чин был занят китайскими войсками, а Аруначал Прадеш остался за Индией. Войска двух государств были разделены линией фактического контроля. Ущерб, нанесенный Индии в этой войне, носил репутационный характер и отрезвляюще подействовал на индийское руководство, которое пересмотрело свое отношение к северному соседу. Важной его особенностью стало то обстоятельство, что Индия вышла из него с комплексом «подвергшейся нападению» и «несправедливо пострадавшей» стороны, в то время как Китай отверг всяческие обвинения в «агрессии». Причем такая оценка сохраняется и сегодня.

Военные столкновения на границе 1962 г. стали вехой, обозначившей период длительного замораживания дипломатических контактов, всплеска национализма, проявлений взаимного недоверия и отчужденности. Наметившаяся в конце 80-х гг. тенденция к восстановлению добрососедских отношений между двумя великими азиатскими странами не смогла стереть из памяти индийцев и китайцев отголоски этих печальных событий.

Спор между двумя азиатскими гигантами возник по двум территориям. Первая – Аксай Чин в западном секторе границы. Этот практически непригодный для жизни регион общей площадью около 38 тыс. км² расположен на высоте 4,5–7 тыс. м. над уровнем моря и представляет собой цепь ледников посреди необитаемой соляной пустыни. Вторая – Аруначал Прадеш в восточном секторе границы, штат на северо-востоке Индии площадью около 84 тыс. км² с населением 1,4 млн человек, пересеченный цепью Гималаев и покрытый густыми лесами. Западный участок находится под фактическим управлением Китая, однако Индия оспаривает это, утверждая, что Аксай Чин – часть индийского Ладакха, дистрикта штата Джамму и Кашмир. Восточный участок, наоборот, управляется Индией, но на него претендует Китай. На спор за эти земли соседние государства были обречены еще в колониальную эпоху.

Несмотря на полную непригодность Аксай Чина в хозяйственном отношении, для Китая этот район чрезвычайно важен с военной точки зрения – по нему проходит шоссе, связывающее Синьцзян-Уйгурский автономный район с Тибетом. Кроме того, предметом особого внимания со стороны официального Пекина остается функционирующее на территории Индии так называемое «тибетское правительство в изгнании» во главе с духовным лидером тибетцев Далай-ламой XIV [8].

В Китае существуют различные взгляды относительно условий разрешения территориального спора с Индией. Ни один из этих взглядов не является решающим и доминирующим. В результате позиция Китая по пограничной проблеме становится менее определенной и оставляет за собой

место для торга. Это позиция в определенной степени также может играть роль кнута и пряника в отношениях с Индией.

Начиная с 1970-х годов, Индия стала пересматривать свою политику в отношении КНР, особенно после образования Бангладеш, что изменило стратегическое соотношение сил в Южной Азии в ее пользу. Начавшийся в это время процесс нормализации американо-китайских отношений также не мог не учитываться Индией. В совокупности все это привело к тому, что в 1976 г. индийское правительство приняло решение восстановить дипломатические отношения с Китаем на уровне послов (после пограничной войны 1962 г. посол Индии был отозван и вместо него функционировал временный поверенный). Китай ответил на этот шаг взаимностью и также восстановил в полном объеме дипломатические отношения с Индией.

С этого времени начался процесс постепенной нормализации индийско-китайских отношений. В 1979 г. в Китае с визитом побывал министр иностранных дел Индии А.Б. Ваджапай. Однако переговоры в Пекине не дали заметных результатов, так как были прерваны в связи с вторжением китайских войск во Вьетнам. В знак солидарности с Вьетнамом индийская делегация во главе с Ваджапай покинула КНР. Процесс нормализации отношений был приторможен, но не остановлен. Перемены в международной обстановке в конце 1980-х годов потребовали новых усилий в этом направлении, что привело к визиту премьер-министра Раджива Ганди в Китай в 1988 г. Это был первый в истории обеих стран визит на высоком уровне после поездки Неру в Китай в 1955 г. [9].

Во время визита предпринимались усилия совершить “прорыв” в главной, пограничной проблеме. Однако сделать этого не удалось ни до, ни после визита. По мнению китайской стороны, визит Раджива Ганди имел огромное значение. Впервые после 34-летнего перерыва состоялся официальный визит премьер-министра Индии в Китай, был нанесен удар по “параллельной политике” Индии в отношении Китая, был “проложен путь” к всестороннему восстановлению и развитию двусторонних отношений. [10]

Проходившие с 1981 по 1987 гг. регулярные встречи официальных делегаций Китая и Индии для обсуждения территориально-пограничной проблемы привели обе стороны к заключению, что усилиями одних лишь экспертов решить проблему невозможно, что она должна рассматриваться с более высоких позиций всего комплекса отношений между двумя великими азиатскими державами, а для этого необходим диалог на политическом уровне, и, чем выше – тем больше шансов добиться успеха. Для разрешения пограничного вопроса требовалась политическая воля руководства обеих сторон.

В 1991 г. последовала поездка в Индию премьера Госсовета КНР Ли Пэна, а затем и визит премьер-министра Индии Нарасимхи Рао в Китай в 1993 г. В ходе этих визитов был достигнут ряд договоренностей, направленных на улучшение отношений между обеими странами, и среди них соглашение о поддержании мира и спокойствия на границе (1993 г.). Очередное соглашение о дальнейшем развитии мер доверия на границе, в том числе в военной сфере, было подписано во время визита в Индию председателя КНР Цзян Цзэминя в 1996 г.

В общем, с 1980 года состоялось четырнадцать раундов двусторонних переговоров, в ходе которых Пекин и Дели предпринимали попытки урегулирования приграничных конфликтов. Тем не менее, реально понизить градус накала в этих проблемных вопросах не удалось до сих пор [11].

Испытание Индией ядерных устройств в 1998 г. привело к напряженности в отношениях с Китаем, который потребовал от Индии, чтобы она подписала договор о нераспространении ядерного оружия и прекратила работы по ядерному вооружению [4].

В 1999 г. был возобновлен процесс нормализации отношений, когда Китай посетил министр иностранных дел Индии Джасвант Сингх. Обе стороны согласились придерживаться курса на «стабилизацию нормальных и дружественных отношений». Этот диалог был продолжен во время визита в Китай президента Индии К.Р. Нараянана в 2000 г. Тогда председатель КНР Цзян Цзэминь выдвинул пакет следующих предложений: увеличить число визитов на разных уровнях в целях укрепления взаимного доверия; расширить торгово-экономическое сотрудничество и инвестиции в обе страны; усилить координацию и сотрудничество по мировым проблемам; решать оставшиеся от прошлого вопросы в духе поиска общих подходов. Это не означало откладывание противоречий навечно или развитие отношений после полного разрешения этих противоречий. Обе страны должны вести диалог с учетом взаимных интересов.

Визит премьер-министра Индии Атал Бихари Ваджапаи в КНР в июне 2003 года положил начало новому этапу двусторонних отношений между двумя крупнейшими державами в Азии, развитие которых отличалось особой динамикой на протяжении более чем полувека. Премьер-министр Индии заявил, что отношения двух стран трансформируются, стороны же стараются преодолеть взаимные противоречия. Соглашения по Тибету и Сиккиму являются первыми шагами на пути реализации совместной декларации между Индией и Китаем, которая направлена на разрешение затяжных пограничных конфликтов.

В октябре 2013 г. стороны подписали Соглашение о военном сотрудничестве на границе, который заложил принципиально новый механизм урегулирования приграничных конфликтов: теперь их разрешение возлагалось на генералов, а не на высшее политическое руководство двух стран.

В сентябре 2014 года в ходе визита в Нью-Дели председателя КНР Си Цзиньпина и премьер-министра Индии Нарендры Дамодардаса Моди лидеры двух стран единогласно согласились строить более тесные отношения партнерства, воспользоваться возможностью развития, осуществить свои цели развития, содействовать миру, стабильности и процветанию в Азии, а также продвинуть развитие международного порядка в более справедливом направлении. В отношении вопроса границы обе страны обязались продолжить путем дружественных консультаций искать справедливый, рациональный и приемлемый проект решения [2]. До окончательного разрешения пограничного вопроса необходимо совместно контролировать споры, сохранять мир и спокойствие в пограничных районах, чтобы пограничный вопрос не мешал развитию двусторонних отношений.

В целом, развитие индийско-китайских отношений можно разделить на три этапа:

Первый этап характеризуется периодом установления отношений между двумя независимыми государствами, за которым последовало длительное замораживание дипломатических контактов. Вторым этапом можно назвать период вражды, а также появление на мировой арене Китая в качестве ядерной державы в 1964 г. и последовавшей за этим гонкой вооружений с Индией, стремящейся достичь военно-психологического паритета с северным соседом. Тут также можно отметить, практическое отсутствие экономических отношений между Китаем и Индией. Третий этап начинается с визита в 1979 году министра иностранных дел Индии А.Б. Ваджапаи, данный визит сыграл стратегическую роль в улучшении двухсторонних отношений. Также экономические реформы в Китае с начала 80-х годов и в Индии с 1991 года, повлияли на пересмотр отношений между двумя странами [12].

Добавим, что остроту территориальному спору между Индией и Китаем придает наличие у обеих стран ядерного арсенала. Из-за угрозы со стороны официально признанной ядерной державой КНР (в соответствии с Договором о нераспространении ядерного оружия Индия такого права лишена) Дели превратился в систематического нарушителя международного режима ядерного нераспространения [13]. Самым взрывоопасным конфликтом с точки зрения применения ядерного оружия считается индо-пакистанское противостояние. Однако военная ядерная программа Индии – это скорее ответ на угрозу со стороны Китая. Дели обладает преимуществом в области конвенциональных вооружений, а учитывая близость Пакистана, применение ядерного оружия против этого государства повлечет за собой катастрофические последствия и для самой Индии. Дели, как и Пекин, близок к тому, чтобы встать в один ряд с Россией и США, которые обладают всеми компонентами «ядерной триады». Следует отметить, что в последнее десятилетие характер китайско-индийских взаимоотношений существенно менялся в сторону смягчения, так что потребность Индии в ядерном оружии в качестве средства стратегического сдерживания Китая отошла на второй план [14].

Хотелось бы отметить, что несмотря на множество спорных вопросов и интересов, китайско-индийские отношения развиваются в последние годы устойчиво по восходящей. Превалирование центристских факторов может быть объяснено схожестью либо совпадением взглядов на проблемы глобального развития, обоюдное прагматичное стремление обеспечить мирную обстановку в своем приграничье и на его периферии, взаимное желание использовать фактор взаимодополняемости для дальнейшего продвижения по пути реализации программ социально-экономического роста каждой из стран. При этом с обеих сторон просматривается понимание, что конкуренция, неизбежная в процессе параллельного возрождения двух поднимающихся гигантов,

по своей сути может носить контрпродуктивный и для Китая, и для Индии характер. Это стимулирует поиск компромиссов, а заодно свидетельствует о проявлении обеими странами здорового и позитивного прагматизма, которое поможет сохранить в обозримом будущем нынешний алгоритм китайско-индийских отношений, обеспечивающий их в целом устойчивое развитие.

Китайско-индийские связи в гораздо большей степени нацелены на будущее, чем обращены в прошлое. Благодаря своей дальновидности, новое китайское руководство решило проявить инициативу в деле дальнейшего укрепления двусторонних отношений и взаимного доверия. Обе страны намерены принять надлежащие меры для урегулирования и контроля вопроса о границе, как можно скорее провести переговоры по вопросу о границе между двумя странами и разрешить мирным путем территориальный спор.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Уянаев С. Китай-Индия: отношения в начале нового столетия // Проблемы Дальнего Востока. – 2009. – № 1. – С. 25-29.
- [2] Председатель КНР Си Цзиньпин и премьер-министр Индии Н. Д. Моди договорились строить более тесные партнерские отношения. http://russian.news.cn/china/2014-09/18/c_133653843.htm
- [3] Agreement between the Republic of India and the People's Republic of China on Trade and Intercourse between Tibet Region of China and India, 29 April 1954 <http://www.tpprc.org/documents/agreements/1954.pdf>
- [4] Иванько А.И. Политика Китая в отношении Индии: конец 80-х гг. XX в. – начало XXI в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.15 / Рос. ун-т дружбы народов (РУДН). – М., 2007. – 26 с.
- [5] Шаумян Т.Л. Индийско-китайская граница: спорные проблемы // Восток (Oriens). – 2002. – № 3. – С. 63-72.
- [6] Subroto Roy. China's Force & Diplomacy: The need for Realism In India. <http://independentindian.com/category/nefa-arunachal>
- [7] Под. ред. Ю. Косова. Мировая политика и международные отношения: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2012. – 323 с.
- [8] Чэнь Чжихао. Китай и Индия: отношения, вызовы, перспективы. <http://www.geopolitica.ru/article/kitay-i-indiya-otnosheniya-vyzovy-perspektivy#.VJkv14iA>
- [9] Иванько А.И. Некоторые аспекты пограничной политики Китая в отношении Индии // Вестник РУДН. Серия «Международные отношения». – 2006. – № (6)1. – С. 89-94.
- [10] У Юньбянь, Чжао Ганьчэн, Ма Ии 21 шици Иньду вайцяо синьлунь (Новые рассуждения о дипломатии Индии в XXI в.). – Шанхай, 2004.
- [11] Взаимоотношения Индии и Китая // Международные дела. – Окт 25, 2014. – С. 49-57.
- [12] Индийско-китайские отношения на современном этапе. <http://www.kisi.kz/img/docs/946.pdf>
- [13] Ивановский А. Индия – Китай: на пути друг у друга? Соперничество двух великих азиатских держав усиливается. http://www.stoletie.ru/versia/indija-kitaj_na_puti_drug_u_druqa_267.htm
- [14] Китай в мировой политике / МГИМО Ред. колл.: Торкунов А.В. (отв.ред.) и др. Отв. ред.-сост. Воскресенский А.Д. – М.: Изд-во: РОССПЭН, 2001. – С. 427.

REFERENCES

- [1] Ujanaev S. China-India: relations in the beginning of the new century // problems of the Far East. 2009. N 1. p. 25-29. (in Russ.).
- [2] The Chinese President XI Jinping and the Prime Minister of India H. D. Mody agreed to build closer partnerships. http://russian.news.cn/china/2014-09/18/c_133653843.htm
- [3] Agreement between the Republic of India and the People's Republic of China on Trade and Intercourse between Tibet Region of China and India, 29 April 1954. <http://www.tpprc.org/documents/agreements/1954.pdf>
- [4] Ivanko A.I. China's policy towards India: the end of 80-ies. The 20th century-the beginning of the XXI century: Autoref. Dis. ... Cand. Hist. Science: 07.00.15/People's friendships university of Russia (PFUR). M., 2007. 26 p. (in Russ.).
- [5] Shaumyan T.L. The India-China border: controversial issues// East (Oriens). 2002. N 3. p. 63-72. (in Russ.).
- [6] Subroto Roy. China's Force & Diplomacy: The need for Realism in India. <http://independentindian.com/category/nefa-arunachal>
- [7] Under. pub. of Yu. Kosova. World politics and international relations: a tutorial. SPb.: Piter, 2012. 323 p. (in Russ.).
- [8] Chjen'Chzhihao. China and India: attitudes, challenges and opportunities. <http://www.geopolitica.ru/article/kitay-i-indiya-otnosheniya-vyzovy-perspektivy#.VJkv14iA>
- [9] Ivanko A.I. Some aspects of border policy of China on India // Bulletin of PFUR. International relations series. 2006. N (6)1. p. 89-94. (in Russ.).
- [10] U Jun'njan#, Chzhao Gan'chjen, Ma Ii 21 shiczi In'du vajshhjaio sin'lun' (New talk of diplomacy of India in the 21st century). Shanghai, 2004.
- [11] Relationship between India and China//International Affairs. –Oct 25, 2014. p. 49-57. (in Russ.).

[12] The Indian-Chinese relations at the present stage. <http://www.kisi.kz/img/docs/946.pdf> (in Russ.).

[13] Ivanovskij A. India-China: towards each other? The rivalry between the two great Asian powers intensifies. http://www.stoletie.ru/versia/indija--kitaj_na_puti_drug_u_druga_267.htm (in Russ.).

[14] Китай в мировой политике. MSUFA Edit. staff: Torkunov A.V. (res.edit.) and oth. Voskresenskij A.D. M.: Izd-vo: ROSSPJeN, 2001. p. 427. (in Russ.).

ҚЫТАЙ–ҮНДІСТАН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ ШИЕЛЕНІСТЕР

А. М. Муратбекова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Қытай, Үндістан, шекаралық мәселелер, Қытай мен Үндістанның өзара қарым-қатынасы.

Аннотация. Мақала Қытай мен Үндістанның тәуелсіздік алғаннан кейін қазіргі уақытқа дейінгі арасындағы қарым-қатынастардың динамикасын зерттейді және Қытай мен Үндістан арасындағы шекаралық қақтығыстың тарихы мен шешу жолдарын талдайды.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 176 – 185

**THE FORMATION OF NEW SILK ROAD:
ECONOMIC POTENTIAL AND PERSPECTIVES FOR KAZAKHSTAN**

A. R. Konirbay

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: New Silk Road, initiatives, transport corridors, custom procedures, perspectives of Kazakhstan, logistic infrastructure.

Abstract. The article analyses the foreign economic policy of Kazakhstan in eastern countries within the framework of New Silk Road project. The ways of implementation of New Silk Road's initiatives are discussed. The idea that New Silk Road project will help to Kazakhstan to completely enter the global economic and trade mark, become regional leader, strengthening the economic power, is proved.

УДК 330.342.22

**ФОРМИРОВАНИЕ НОВОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ:
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И ПЕРСПЕКТИВЫ
ДЛЯ КАЗАХСТАНА**

А. Р. Конырбай

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Новый Шелковый путь, инициативы, транспортные коридоры, таможенные процедуры, перспективы Казахстана, логистическая инфраструктура.

Аннотация. Новая экономическая программа Казахстана, о которой в своем Послании народу заявил глава Республики Нурсултан Назарбаев, основана кроме всего прочего на крупнейших инфраструктурных проектах. Один из них – создание «Нового Шелкового пути» из Китая в Европу, в котором уже участвуют страны Центральной Азии, Турция и Иран. Основная идея - консолидация общества в условиях кризиса и поддержка экономического роста за счет развития инфраструктурных и промышленных проектов. Каждый проект подразумевает под собой создание рабочих мест и, соответственно, решение проблем трудоустройства и наполнение бюджета, улучшение качества жизни казахстанцев с улучшением инфраструктуры в целом.

Исследователь Владимир Федоренко в своей работе «Инициативы Нового Шелкового пути в Центральной Азии» сделал интересные заключения по данному поводу. Стратегия «Новый Шелковый путь» направлена на стимулирование развития торговли, экономического сотрудничества и развития в Центральной Азии и в других странах, расположенных на пути древнего Шелкового пути. Это новый торгово-экономический подход, который поддержит текущие национальные и международные инициативы, такие как Таможенный союз, ТРАСЕКА, ЦАРЭС, СПЕКА, и INOGATE, запущенные в Турции, Китае, Казахстане и Туркменистане. Проекты Нового Шелкового пути играют важную роль в закладке фундамента для регионального сотрудничества, благодаря созданию политической гибкости, улучшению экономического роста, предлагая торговые диверсификации, инвестициям в логистике, в горнодобывающей промышленности и энергетике. Это шанс для республик Центральной Азии стать важными игроками в мировой экономике. Кроме того, для многих стран, расположенных на пути древнего Шелкового пути, в частности, не имеющих выхода к морю стран Центральной Азии, международная торговля является единственным вариантом для поддержания экономического роста и развития.

Великий Шелковый путь возник в результате спроса и предложения, а также удовлетворения потребностей людей, которые проживали вдоль Шелкового пути [1].

Исторический Шелковый путь был сухопутным маршрутом, соединяющий Европу и Азию. Он состоит из множества различных маршрутов и включает обширную географию. Шелковый путь стал источником процветания и торговых отношений, но и способствовал обмену знаниями и опытом, а также культурному взаимодействию между различными цивилизациями [2]. Наземные маршруты, в отличие от морских путей, вынуждают караваны взаимодействовать с другими сообществами и различными культурами на пути к месту назначения [3]. В результате экономического взаимодействия, даже самые маленькие деревни и поселения не только познакомились с продуктами развитых цивилизаций, но и были вовлечены в процесс обмена идеями, знаниями, опытом и убеждениями [4].

Историческая значимость Шелкового пути заключается в его уникальной природе, никакой орган или правительство никогда не сможет претендовать на монополию и контроль Шелкового пути [5]. Шелковый путь постепенно утратил свое значение и важность в современный период в связи с событиями в морских перевозках и политическими обстоятельствами в регионе.

Доктор политических наук Мирзаев Р.С [6] в своей научной работе «Роль и значение транспортных коммуникаций Шелкового пути в современных международных отношениях» говорит: «Проект возрождения древней транснациональной магистрали – Великого Шелкового пути, выдвинутый мировым сообществом в начале 90-х гг. XX в. [7], стал отражением стремления многих государств и авторитетных организаций расширить зоны стабильности и пространства доверия, стимулировать экономическое и политическое сотрудничество молодых независимых государств Центральной Азии между собой и с развитыми государствами Европы и Азиатско-Тихоокеанского региона, попыткой реализовать перспективную идею евроазиатского транзита [8]. Если Россия играет важную роль в обеспечении северного направления такого транзитного пути, то центральноазиатские республики при полноценной международной поддержке в состоянии решить задачу среднего и южного транспортного трансконтинентального транзита [9]. Этот проект дает возможность государствам Центральной Азии реализовать с максимальной эффективностью преимущества своего географического положения, выстроить здесь современную инфраструктуру, модернизировать с учетом потребностей мировой экономики имеющийся промышленный потенциал, создать новые рабочие места и повысить уровень жизни населения. При этом интеграция центральноазиатских республик в систему мирового рынка, наряду с экономической, решает также важнейшую политическую задачу» [10].

Как и в Северной распределительной сети (NDN), которая состоит из ряда коммерческих логистических потоков, соединяющих порты Балтийского и Каспийского морей с Афганистаном через Россию, Центральную Азию и Кавказ, инициатива «Новый Шелковый путь» ориентирована на Афганистан в качестве основного центра для экономической интеграции и транспортировки [11]. Ожидается, что инициатива Шелковый путь поможет обеспечить столь необходимую поддержку Афганистану [12]. Другой важной задачей в инициативе Новый Шелковый путь является обеспечение экономического толчка для соседей Афганистана [13]. Обладающая большим экономическим потенциалом и богатыми природными ресурсами, Центральная Азия остается одним из наименее интегрированных регионов в мировой экономике [14].

«Новый Шелковый путь» может способствовать экономическому росту в регионе, а также интеграции в мировую экономику путем введения модернизированной инфраструктуры и эффективной трансграничной торговли [15]. В период между 2010 и 2012 годами США предоставили около 520 миллионов долларов в помощь безопасности в Центральной Азии, для построения правоохранительных органов и для решения таких важных угроз, как терроризм и наркоторговля [16]. С 2010 по 2012 годы Соединенные Штаты заявили о предоставлении более 380 миллионов долларов в помощь в целях развития [17]. В целом с 1992 года США предоставили почти 3,9 миллиарда долларов для поддержки перехода к рыночной экономике и демократии, а также реформ в области здравоохранения и образования [18]. Новый Шелковый путь уже строится, электричество из Узбекистана и Туркменистана обеспечивает нужды малого бизнеса и правительственных зданий в Афганистане. Железнодорожные сообщения строятся между Казахстаном, Туркменистаном и Афганистаном, новый железнодорожный маршрут от границы с Узбекистаном до Мазари-Шарифа

уже завершен [19]. В целом выделяют около 40 инфраструктурных проектов, которые они считают важными частями инициативы «Новый Шелковый путь» [20].

ТАРІ (Туркменистан-Афганистан-Пакистан-Индия) – трубопровод, являющийся одним из важных ключевых пунктов стратегии Новый Шелковый путь. Строительство финансируется Азиатским банком развития, длина трубопровода составляет 1078 миль [21]. Он необходим для транспортировки каспийского газа из Туркменистана через Афганистан и Пакистан в Индию [22]. Начало работы трубопровода планируется на 2017-2018 годы. Еще один важный проект – CASA-1000 [23]. Он будет поставлять гидроэнергетику Кыргызстана и Таджикистана в Афганистан и Пакистан. Относительно добычи 1,8 миллиардов тонн высококачественной железной руды. Создана китайская компания в партнерстве с Айнак, работающая с резервами медного рудника Афганистана [24]. В 2012 году правительство Афганистана объявило четыре тендера на медь и золото, предоставляя дополнительные возможности для различных групп инвестировать в Новой Шелковой Путь [25]. Помимо разработки капиталоемких проектов, таких как трубопроводы и железные дороги, упрощение процедур пересечения границ в процессе постепенной реализации [26]. Например, в Душанбе открылся колледж для сотрудников управления границами, а также был создан фонд таможенного обучения в Бишкеке [27]. Эти средства направлены на укрепление технических и личных связей между Афганистаном и странами Центральной Азии, которые помогут более эффективному функционированию Нового Шелкового пути [28].

Начатый в 2008 году, проект Турции «Новый Шелковый Путь» призван обеспечить упрощение и унификацию таможенных формальностей и восстановить исторический Шелковый путь в качестве связующего звена между рынками Европы и Азии [29]. Инициатива «Шелкового пути» Турции является важным вкладом в ренессанс Великого Шелкового пути, в первую очередь внимание будет уделено транспорту, безопасности, логистике и таможенным процедурам на границах [30].

Объем торговли стран Шелкового пути вырос в четыре раза в течение последнего десятилетия, и есть заметный сдвиг в росте этих стран, в отличие от Европы и других регионов. Это приносит огромный потенциал для стран Шелкового пути для достижения экономического роста. Турецкое видение Шелкового пути: это возрождение Шелкового пути через обширную сеть железных дорог, транспортных линий, таможенных ворот, энергетических коридоров и газопроводов, которые сделают этот район крупным игроком в мировой экономике [31]. Страны, включенные в проект Шелковый путь, включают в себя Азербайджан, Грузию, Индию, Ирак, Иран, Казахстан, Кыргызстан, Монголию, Пакистан, Россию, Сирию, Таджикистан, Узбекистан, Афганистан, Китай и Южную Корею. Ряд международных организаций приняли участие в форуме, к примеру, Всемирная таможенная администрация (ВТО), Экономическая комиссия ООН для Европы (ЕЭК ООН), Европейская организация по доставке и логистике (КЛЕКАТ) и Международный союз автомобильного транспорта (МСАТ) [32].

Проект берет свое название от древнего «Караван-сарай», что означает придорожные гостиницы, где караваны, проходившие по Великому Шелковому пути, останавливались, чтобы отдохнуть и восстановиться, продолжить свое путешествие, встретиться с другими людьми, обменяться идеями и построить новые деловые отношения. Караван-сарай поддерживались потоками коммерции и информации по Шелковому пути [33].

Широкое сочувствие турков к народам Центральной Азии отражает давнюю историю родства. Турция уже неоднократно подчеркивала важность его исторических, этнических, языковых и культурных связей со странами Центральной Азии и во многих случаях эти связи способствовали продвижению значимых многосторонних проектов между Турцией и республиками Центральной Азии.

Транспортный коридор Европа-Кавказ-Азия (TRASECA), принимая во внимание тот факт, что не все из стран Шелкового пути являются членами ТРАСЕКА. Отметим, что TRASECA является международной транспортной программой с участием Европейского союза и 14 государств-членов из Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии, стремится внести свой вклад в искоренение нищеты и устойчивое развитие в странах-партнерах [34]. Внешнеторговый мост - есть много турецких школ, университетов и культурных центров, которые предлагают не только качественное

образование и культурное взаимодействие, но и способствуют организации и продолжению новых деловых отношений.

По сравнению с инициативой США «Новый Шелковый путь», турецкая версия имеет более четкую и инклюзивную структуру. С точки зрения рабочей структуры, турецкая инициатива содержит коллективную и прозрачную систему, которая успешно функционирует с 2008 года и представляет широкую географию, в том числе большинство государств, расположенных на древнем Шелковом пути [35].

Китайский подход к Центральной Азии основывается на продвижении собственных экономических и торговых интересов. Китай рассматривает Центральную Азию в качестве важного региона, который будет способствовать его экономическому росту с помощью торговых путей, удовлетворяющих китайский спрос на углеводородные ресурсы. Китай инвестирует в инфраструктуру Центральной Азии, считая, что эти инвестиции принесут пользу китайской экономике [36].

Китайская попытка возрождения Шелкового пути не имеет такой широкой огласки как инициативы США и Турции. Судя по многочисленным железнодорожным сетям, строящимся с высокой скоростью за счет Китая почти во всех частях евразийского региона можно судить о значительных инвестициях в автодорожные и железнодорожные проекты, а также в энергетический сектор. Для распространения своей продукции по всей Европе, Евразии и Ближнем Востоке Китай инициирует строительство новой железнодорожной дороги, автомагистралей и морских сетей [36]. Китай также вовлечен в строительство многочисленных железных дорог на Евразийском континенте. Китай и Турция договорились о строительстве примерно 7000 километров железнодорожного пути, соединяющего крупные города этих стран, строительство идет полным ходом, и, как ожидается, будет завершено к 2023 году [37].

Одним из наиболее важных энергетических сделок между Центральной Азией и Китаем является газопровод длиной 1100 миль, транспортирует туркменский газ в Китай через Узбекистан и Казахстан. Газопровод Центральная Азия-Китай начал работать в 2009 году и полной годовой мощности объемом 40 миллиардов кубометров газа к этому году [38]. Энергетическим проектом является нефтепровод Казахстан-Китай, который является первым прямым трубопроводом в Китай объемом 14 миллионов тонн нефти в год. Например, в 2009 году было выделено 4 миллиарда долларов, при условии, что Туркменистан будет разрабатывать с газовое месторождение Иолотань - Юг Осман [39]. Китай также предоставил Казахстану 10 миллиардов долларов США в виде займов в 2009 году, в том числе кредит «КазМунайГазу» в размере 5 миллиардов [40].

Китай также влил значительные инвестиции в железные дороги Центральной Азии. В феврале 2013 года правительство Китая одобрило строительство новой железной дороги на сумму 2 миллиарда долларов из Китая в Кыргызстан и Узбекистан [41]. Китай также планирует преобразовать размер колеи железных дорог Кыргызстана от российского (1520 мм) на международный стандарт (1435 мм) для того, чтобы связи с Китаем, Турцией и Ираном были быстрее и удобнее. Улучшенные железные дороги резко снизят логистические расходы и время транспортировок [42].

Таким образом, отношения между Китаем и странами Центральной Азии развиваются очень активно и продуктивно. Китай стремится продвигать взаимовыгодное сотрудничество со всем регионом [43]. Поскольку главной целью Китая является нахождение и диверсификация путей решения постоянно растущих потребностей в энергии, близость и обильные ресурсы Центральной Азии делает этот регион идеальным бизнес-партнером. В свою очередь, азиатские углеводороды богатых государств Центральной Азии получают нужные китайские инвестиции для эксплуатации природных ресурсов [44]. Китай намеревается утроить долю природного газа в его энергобалансе к 2020 году, который, безусловно, окажет положительное влияние на отношения между Китаем и Центральной Азией [45]. Китай довольно осторожно поддерживает политический нейтралитет в регионе и воздерживается от инвестирования в спорные проекты. Китай объявил, что он не заинтересован в инвестировании в строительство Рогунской плотины между Таджикистаном и Узбекистаном, и не будет разрешать их споры [46]. С другой стороны, владея третьей по величине экономикой в мире и играя ведущую роль в Шанхайской организации сотрудничества (ШОС), Китай представляет значительный потенциал для изменения динамики в регионе. Следовательно, страны Центральной Азии приветствуют китайские инвестиции и возможности для делового партнерства, в то же время они не хотят быть сильно зависимыми от китайского партнерства [47].

Россия не имеет официальной стратегии Шелкового пути. В советский период в Центральной Азии, а также в других регионах Советского Союза, были получены огромные инвестиции из России в различных областях, таких как промышленность, инфраструктура, энергетика и транспорт, все это было для сохранения роста советской экономики. Советские инвестиции, направленные на сохранение периферийных государств Центральной Азии, зависимыми от Москвы. По мнению России, современная Центральная Азия по-прежнему сильно зависима от инфраструктуры, разработанной в СССР. Таким образом, нынешняя политика России в отношении государств Центральной Азии не ориентирована на новые разработки и инвестиции в инфраструктуру. Она ориентирована, скорее, на обеспечение советского наследия и сохранение своего участия в этом регионе, чтобы продолжать получать выгоду от предыдущих инвестиций и от огромных ресурсов региона путем создания наднациональных структур.

Основным проектом Российской Федерации является Евразийский союз - экономический и политический союз между бывшими советскими республиками Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Россия и Таджикистан. Важным шагом на пути формирования Евразийского союза стало создание Таможенного союза, который завершился соглашением, подписанным тремя членами - Россией, Казахстаном и Беларусью. Кыргызстан рассматривает вопрос о присоединении в 2015 году. В то время как Таджикистан объявил, что он собирается рассмотреть вопрос о присоединении к союзу, процесс вступления в основном зависит от членства Кыргызстана.

Несмотря на подтвержденные Всемирной торговой организации (ВТО), нормы, которые выделены в качестве приоритетных в списке таможенных правил Союза; происходит столкновение с множеством серых зон и противоречивых международных обязательств, когда члены Таможенного союза вступают в ВТО. Так как Кыргызстан и Таджикистан являются полноправными членами ВТО, членство в Таможенном союзе, как ожидается, будет более сложным. Однако самый важный вопрос для всех правительств Центральной Азии, прежде чем присоединение к Таможенному союзу, это определить, будет ли способствовать и улучшать внутрисоюзное сотрудничество, или протекционистский союз будет усложнять деятельность собственных профсоюзов и связи предприятий.

Существуют некоторые политические трения между стратегией Соединенных Штатов «Новый Шелковый путь» и российским видением региональной интеграции. Соединенные Штаты рассматривают российское главенство в Таможенном союзе как попытку бывших советских республик советизироваться.

В этом смысле стратегию «Новый Шелковый путь» можно рассматривать как метод противодействия российскому влиянию на страны Центральной Азии.

В основе геоэкономические обоснования этих дорог должны исключить Москву из новых геополитических конфигураций. С другой стороны, есть некоторые элементы в проектах Шелкового пути, которые составляют взаимные выгоды для обеих сторон. Например, в самом начале, Россия открыто выступает против проекта CASA-1000, но позже она изменила свою позицию и даже начала инвестировать в проект [48].

Россия также инвестирует в различные проекты в Центральной Азии и участвует в новых многосторонних инициативах. Россия очень заинтересована в инвестировании в энергетические проекты, такие как гидроэнергетические проекты в Таджикистане и Узбекистане, а также углеводородные ресурсы Узбекистана и Казахстана. Например, Россия участвовала в строительстве Сангудинской 1 ГЭС, которая производит около 10 процентов производства электроэнергии в Таджикистане. Россия также согласилась предоставить 1,7 миллиард долларов, чтобы помочь Кыргызстану построить проект по гидроэлектростанции мощностью 1900 МВт Карамбата 1. Интересно, оба проекта были начаты в советское время, но позже были остановлены по причине распада Советского Союза.

Многие транспортные коридоры, соединяющие Азию и Европу через Центральную Азию в настоящее время на стадии строительства или их строительство планируется на ближайшее время. Тем не менее, некоторые из проектов в Центральной Азии пострадали от экономической борьбы в Европе. Основной инициативой в Европе является ТРАСЕКА (Транспортный коридор Европа-Кавказ-Азия), инициатива международных перевозок с участием Европейского союза и 14 государств-членов (Армения, Азербайджан, Болгария, Грузия, Иран, Казахстан, Кыргызстан, Молдова,

Румыния, Таджикистан, Туркменистан, Турция, Узбекистан и Украина). ТРАСЕКА направлена на содействие региональной экономике путем предоставления надежных и эффективных транспортных связей между Европой и Азией. ТРАСЕКА сосредоточена на пяти основных направлениях: морском транспорте, воздушных трассах, дорогах и рельсах, транспортной инфраструктуре и транспортной безопасности. Еврокомиссия изначально финансировала ТРАСЕКА, но с 2009 года финансирование происходит от имени государств-членов. Тот факт, что государства-члены решили финансировать ТРАСЕКА является очень важным показателем, который демонстрирует свою приверженность к созданию и управлению торговых маршрутов между Европой и Азией.

Программа ТРАСЕКА включает инициативу Шелковый ветер, которая нацелена на строительство новых высокоскоростных мультимодальных контейнерных транзитных маршрутов между странами Европы, Кавказа и Центральной Азии, наряду с реализацией передовых технологий, таких как электронный обмен информацией, упрощения процедур пересечения границ и сокращения времени транспортировки. Страны, участвующие в проекте, - Казахстан, Грузия, Турция и Азербайджан. Был подписан Меморандум по проекту Шелковый путь в ноябре 2012 года в Измире, Турция. Первоначальной целью проекта Шелковый Ветер является завершение строительство Баку-Тбилиси-Карс в 2014 году. Шелковый путь идет рука об руку с инициативой Вашингтона «Новый Шелковый путь», которая направлена на расширение транзитных маршрутов между Европой и Азией.

Железнодорожный проект при поддержке ЕС, который соединяет Скандинавию с Китаем через Кавказ и Центральную Азию. Это интермодальный проект, который используется как железные дороги и морские пути. Железная дорога была начата в 2003 году, но получила импульс в 2007 году и октябре 2011 года, Казахстан выразил заинтересованность присоединиться к проекту Viking. Железная дорога будет создавать новые экономические возможности для достижения политических отношений между государствами-участниками.

INOGATE является еще одной важной инициативой, которая направлена на создание политики сотрудничества в области энергетики между странами-участницами (Армения, Азербайджан, Беларусь, Грузия, Казахстан, Кыргызстан, Молдова, Туркменистан, Турция, Украина, Узбекистан, и Таджикистан). Проект INOGATE имеет четыре основные цели: схождение энергетических рынков на основе внутреннего энергетического рынка ЕС с учетом особенностей стран-участниц; продвижение энергетической безопасности путем решения темы импорта энергоресурсов и экспорта, транзита энергоносителей и спроса; поддержка устойчивого развития энергетики, включая разработку энергоэффективности и возобновляемых источников энергии; привлечение инвесторов в энергетические проекты в рамках INOGATE.

Имя ВВП размером 196 400 000 000 долларов в 2012 году, больше чем все другие государства Центральной Азии вместе взятые, Казахстан является региональным лидером с наибольшей и быстро развивающейся экономикой. За последнее десятилетие темп экономического роста в Казахстане был одним из самых высоких в мире. Политическая стабильность и сильная экономика создала благоприятный климат, который привлек более 160 миллиардов прямых иностранных инвестиций (ПИИ) с 1993 года.

Вступление в Таможенный союз позволило Казахстану расширить свой рынок на 153 миллионов долларов, увеличить выгоду от нетарифных торговых возможностей и насладиться упрощением трансграничных транспортных и таможенных услуг. Кроме того, путем проведения южной границы Таможенного союза в Центральной Азии Казахстан стал более важным партнером, соединяющим остальную Центральную Азию с Россией.

Казахстанские власти имеют видение того, как Актау преобразуется в региональный транспортный узел и ключевое место в рамках инициативы США «Новый Шелковый путь». Казахстан получает значительные инвестиции из Китая для добычи природных ресурсов и строительства автомобильных и железных дорог. Казахстан тесно сотрудничает с Турцией, чтобы улучшить транспортные и таможенные услуги; он также получает значительные инвестиции из различных частных турецких компаний. Все эти различные двусторонние и многосторонние обязательства обеспечивают Казахстан не только торговой диверсификацией и экономической упругостью, но также политической гибкостью.

Очень важно подчеркнуть, что Казахстан стремится реализовать свое национальное видение Нового Шелкового пути.

В сентябре 2012 года, круглый стол под названием «Казахстан – участники круглого стола», в котором приняли участие представители из Беларуси, Грузии, Венгрии, Ирана, Китая, Кыргызстана, Латвии, Литвы, Республики Корея, России, США, Украины, Швейцарии, а также представители международных организаций, таких как ОБСЕ, ЕЭК ООН, Евразийская экономическая комиссия, МПК ТРАСЕКА, и Азиатский банк развития.

Еще одним важным многосторонним проектом является международный транспортный коридор «Западная Европа-Западный Китай». Коридор свяжет Европу с Азией через такие российские города, как Санкт-Петербург, Москва, Нижний Новгород, Казань и Оренбург, а также казахстанские города Актобе, Кызылорда, Шымкент, Тараз, Кордай и Алматы. Коридор, как ожидается, станет одним из самых технологически передовых торговых путей с высококачественными автомобильной и придорожной инфраструктурой и технологическими инновациями, такими как доступ к Интернету, видеонаблюдение и доступ к прогнозу погоды по всей трассе. Длина дороги, как ожидается, составит около 5247 миль (1387 км будет проходить через Россию, 1731 км по территории Казахстана, и 2128 км через Китай). Всемирный банк предоставил заем в размере 2,125 миллиарда долларов на строительство проекта, который является крупнейшим кредитом, когда-либо предоставлявшийся в мире. Проект был одобрен в мае 2012 года и, как ожидается, будет завершен к 2017 году транспортный коридор Западная Европа-Западный Китай, как ожидается, станет самым быстрым евразийским транспортным маршрутом, значительно уменьшая время в пути [49]. Например, в то время как поставки из Китая на европейские рынки занимали 14 дней через Транссибирскую железную дорогу и 45 дней через Суэцкий канал, коридор Западная Европа-Западный Китай будет предлагать более быстрый маршрут развивающейся Европе - в 10 дней.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Hillary Clinton, “Progress Noted, but Questions Remain Over ‘New Silk Road’ Initiative,” U.S. Department of State, July 2011, available at <http://www.state.gov/secretary/rm/2011/07/168840.htm> [accessed on February 2013].

[2] “Northern Distribution Network,” Center for Strategic & International Studies, available at <http://csis.org/program/northern-distribution-network-ndn> [accessed in March of 2013].

[3] Robert Hormats, “The United States’ “New Silk Road” Strategy: What is it? Where is it Headed?” September 2011, available at <http://www.state.gov/e/rls/rmk/2011/174800.htm> [accessed on March 2013].

[4] Remarks by Lynne Tracy, the Deputy Assistant Secretary for South and Central Asian Affairs, Panel on European and American Policy Priorities in Central Asia, The George Washington University, Washington DC, April 16, 2013.

[5] Ibid

[6] Ibid

[7] Geoffrey Pyatt, “Delivering on the New Silk Road,” U.S. Department of State, July 2012, available at <http://www.state.gov/p/sca/rls/rmks/2012/194735.htm>, [accessed on March 2013].

[8] Joshua Kuchera, “A New Silk Road?” The Diplomat, November 2011, available at <http://thediplomat.com/2011/11/11/the-new-silk-road/> [accessed on March 2013].

[9] Shine Jacob “TAPI pipeline to start commercial operation by 2017-18,” Business Standard, available at http://www.business-standard.com/article/economy-policy/tapi-pipeline-to-start-commercial-operation-by-2017-18-113022300169_1.html [accessed on March 2013].

[10] Ibid.

[11] Geoffrey Pyatt, “Delivering on the New Silk Road,” U.S. Department of State, July 2012, available at <http://www.state.gov/p/sca/rls/rmks/2012/194735.htm>, [accessed on March 2013].

[12] Ambassador Ian Kelly, “Statement on Afghanistan,” UN Mission to the Organization for Security and Cooperation in Europe, May 2012, available at http://osce.usmission.gov/may_9_12_afghanistan.html [accessed on May 2012].

[13] “About OSCE Border Management Staff College”, OSCE, available at <http://www.osce.org/tajikistan/bmsc> [accessed on March 2013]

[14] Graham Lee, “The New Silk Road and the Northern Distribution Network: A Golden Road to Central Asian Trade Reform?” Central Eurasia Project for Open Society Foundation, October 2012, available at <http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/new-silk-road-northern-distribution-network-20121019.pdf> [accessed in March 2013]

[15] Abdullah Bozkurt, “Turkish minister says reviving Silk Road trade route remains Turkey’s goal,” Today’s Zaman, December 2012, available at http://www.todayzaman.com/newsDetail_getNewsById.action?newsId=299947 [accessed in April 2013].

[16] Ibid.

[17] “Information Note on Silk Road Customs Cooperation Initiative,” Republic of Turkey Ministry of Customs and Trade, February 2012, available at <http://eski.gumruk.gov.tr/ENG/EU/Pages/SilkRoad.aspx> [accessed in April 2013]

- [18] "Antalya Declaration," Republic of Turkey Ministry of Customs and Trade, 2008, available at <http://eski.gumruk.gov.tr/ENG/EU/Documents/AntalyaDeclarationandAnnexEN.pdf> [accessed in April 2013].
- [19] "Tehran Declaration," Republic of Turkey Ministry of Customs and Trade, 2010, available at <http://eski.gumruk.gov.tr/ENG/EU/Documents/3rd%20SR%20Tehran%20Declaration%202010.pdf> [accessed in April 2013].
- [20] "Batumi Declaration," Republic of Turkey Ministry of Customs and Trade, 2011, available at <http://eski.gumruk.gov.tr/ENG/EU/Documents/BATUMI%20DECLARATION.doc> [accessed in April 2013].
- [21] "Welcome to TRACECA", TRACECA, available at <http://www.traceca-org.org/en/traceca/> [accessed in April 2013].
- [22] "Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı," [Turkish International Cooperation and Development Agency], available at <http://www.tika.gov.tr/tika-hakkinda/1> [accessed in April 2013].
- [23] Robert Olsen, R. (2012) "Arabia-Asia: China Builds New Silk Road, But Is The Middle East Ready?" Forbes, October 2012, available at <http://www.forbes.com/sites/robertolsen/2012/10/21/arabia-asia-china-builds-new-silk-road-but-is-the-middle-east-ready/> [accessed in April 2013].
- [24] Ibid.
- [25] "China president opens Turkmenistan gas pipeline," BBC News, December 2009, available at <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8411204.stm> [accessed in April 2013].
- [26] "China president opens Turkmenistan gas pipeline," BBC News, December 2009, available at <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8411204.stm> [accessed in April 2013].
- [27] "Kazakhstan-China oil pipeline could start operating at its full capacity by 2014," Energy Global, September 2012, available at http://www.energyglobal.com/news/pipelines/articles/Kazakhstan_to_China_oil_pipeline_could_start_operating_at_its_full_capacity_by_2014.aspx [accessed in April 2013].
- [28] Simon Pirani, "Central Asian Energy: the Turning Point," Emerging Markets, February 2010, available at <http://www.emergingmarkets.org/Article/2478245/CENTRAL-ASIAN-ENERGY-The-turning-point.html> [accessed in April 2013].
- [29] Ibid.
- [30] "Новые торговые пути Китая" [China's new trade routes], Economic Safety, February 2013, available at <http://ekonbez.ru/news/cat/16745> [accessed in April 2013].
- [31] Aditya Malhotra, "Chinese Inroads into Central Asia: Focus on Oil and Gas," Journal of Energy Security, November 2012, available at http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&view=article&id=387:chinese-inroads-into-central-asia-focus-on-oil-and-gas&catid=130:issue-content&Itemid=405 [accessed in May 2013].
- [32] "Kyrgyzstan To Join Russian-Led Customs Union, Ukraine To Observe," Radio Free Europe Radio Liberty, May 29, 2013, available at <http://www.rferl.org/content/kyrgyzstan-ukraine-russia-customs-union/25001114.html> [Accessed in July 2013].
- [33] Charles Clover, "Clinton vows to thwart new Soviet Union", Financial Times, December 2012, available at <http://www.ft.com/cms/s/0/a5b15b14-3fcf-11e2-9f71-00144feabdc0.html#axzz2Sj9u6iYI> [accessed in May 2013].
- [34] Marlene Laruelle and Sebastien Peyrouse, Mapping Central Asia, Ashgate-Surrey (2011), p. 11.
- [35] "Russia to finance Kyrgyzstan's 1,900-MW Kambarata 1," Hydro World, September 2009, available at <http://www.hydroworld.com/articles/2009/02/russia-to-finance-kyrgyzstans-1900-mw-kambarata-1.html> [accessed in May 2013].
- [36] "Welcome to TRACECA", TRACECA, available at <http://www.traceca-org.org/en/traceca/> [accessed in April 2013].
- [37] "Silk Wind project targets container train route linking Europe and Asia," EU Neighborhood Info Center, September 2012, available at http://www.enpi-info.eu/maineast.php?id=30126&id_type=1&lang_id=450 [accessed in May 2013].
- [38] E. Kosolapova, "Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Turkey sign memorandum on transport project," Trend News Agency, November 2012, available at <http://en.trend.az/capital/business/2093259.html> [accessed in May 2013].
- [39] Richard Weitz, "Silk Wind Project in Central Asia and South Caucasus Gains Speed," The Jamestown Foundation, December 2012, available at [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=40217](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=40217) [accessed in May 2013].
- [40] Nicholas Norling, "Viking Railroad Connects Scandinavia With South Caucasus, Central Asia, And China," Central Asia Caucasus Institute, November 2011, available at <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5656/print> [accessed in May 2013].
- [41] "INOGATE Projects," INOGATE, available at http://www.inogate.org/index.php?option=com_inogate&view=projects&Itemid=75&lang=en [accessed in May 2013].
- [42] "Foreign Direct Investments in Kazakhstan", Invest in Kazakhstan, available at <http://www.invest.gov.kz/?option=content§ion=4&Itemid=75> [accessed in May 2013].
- [43] World Uranium Mining Production 2012, World Nuclear Association, available at <http://www.world-nuclear.org/info/Nuclear-Fuel-Cycle/Mining-of-Uranium/World-Uranium-Mining-Production/#.UbrVgpyBWS0> [accessed in March 2013].
- [44] Joshua Kucera, "Kazakhstan: Astana Touts Caspian Port as NDN Hub," Eurasianet, May 2012, available at <http://www.eurasianet.org/node/65417> [accessed in May 2013].
- [45] "Новый Шелковый путь" [New Silk Road], OMEGA, June 2012, available at <http://omega.kz/node/4011> [accessed in May 2013].
- [46] "Назарбаев предложил иностранным инвесторам проект "Новый Шелковый путь" [Nazarbayev offered foreign investors a project "New Silk Road"] TengriNews, May 2012, available at http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-predlozil-inostrannym-investoram-proekt-novyyi-shepkovyyi-put-214503/ [accessed in May 2013].
- [47] "Kazakhstan - The New Silk Way: a strategic vector of transport logistics in Kazakhstan," Kazakhstan Railroad, September 2012, available at <http://www.railways.kz/en/node/3321> [accessed in May 2013].
- [48] "Новый путь в Европу - от мечты к реальности" [New road to Europe - from dream to reality], Europe-China Project, available at <http://www.europe-china.kz/info/69> [accessed in May 2013].
- [49] "East-West Roads Project (Almaty-Korgos Section): Western Europe - Western China International Transit Corridor (CAREC - 1b)," The World Bank, available at <http://www.worldbank.org/projects/P128050/east-west-roads-western-europe-western-china-international-transit-corridor-carec-1b?lang=en> [accessed in May 2013].

REFERENCES

- [1] Hillary Clinton, "Progress Noted, but Questions Remain Over 'New Silk Road' Initiative," U.S. Department of State, July 2011, available at <http://www.state.gov/secretary/rm/2011/07/168840.htm> [accessed on February 2013].
- [2] "Northern Distribution Network," Center for Strategic & International Studies, available at <http://csis.org/program/northern-distribution-network-ndn> [accessed in March of 2013].
- [3] Robert Hormats, "The United States' 'New Silk Road' Strategy: What is it? Where is it Headed?" September 2011, available at <http://www.state.gov/e/rls/rmk/2011/174800.htm> [accessed on March 2013].
- [4] Remarks by Lynne Tracy, the Deputy Assistant Secretary for South and Central Asian Affairs, Panel on European and American Policy Priorities in Central Asia, The George Washington University, Washington DC, April 16, 2013.
- [5] Ibid
- [6] Ibid
- [7] Geoffrey Pyatt, "Delivering on the New Silk Road," U.S. Department of State, July 2012, available at <http://www.state.gov/p/sca/rls/rmks/2012/194735.htm>, [accessed on March 2013].
- [8] Joshua Kuchera, "A New Silk Road?" The Diplomat, November 2011, available at <http://thediplomat.com/2011/11/11/the-new-silk-road/> [accessed on March 2013].
- [9] Shine Jacob "TAPI pipeline to start commercial operation by 2017-18," Business Standard, available at http://www.business-standard.com/article/economy-policy/tapi-pipeline-to-start-commercial-operation-by-2017-18-113022300169_1.html [accessed on March 2013].
- [10] Ibid.
- [11] Geoffrey Pyatt, "Delivering on the New Silk Road," U.S. Department of State, July 2012, available at <http://www.state.gov/p/sca/rls/rmks/2012/194735.htm>, [accessed on March 2013].
- [12] Ambassador Ian Kelly, "Statement on Afghanistan," UN Mission to the Organization for Security and Cooperation in Europe, May 2012, available at http://osce.usmission.gov/may_9_12_afghanistan.html [accessed on May 2012].
- [13] "About OSCE Border Management Staff College", OSCE, available at <http://www.osce.org/tajikistan/bmsc> [accessed on March 2013]
- [14] Graham Lee, "The New Silk Road and the Northern Distribution Network: A Golden Road to Central Asian Trade Reform?" Central Eurasia Project for Open Society Foundation, October 2012, available at <http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/new-silk-road-northern-distribution-network-20121019.pdf> [accessed in March 2013]
- [15] Abdullah Bozkurt, "Turkish minister says reviving Silk Road trade route remains Turkey's goal," Today's Zaman, December 2012, available at http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?newsId=299947 [accessed in April 2013].
- [16] Ibid.
- [17] "Information Note on Silk Road Customs Cooperation Initiative," Republic of Turkey Ministry of Customs and Trade, February 2012, available at <http://eski.gumruk.gov.tr/ENG/EU/Pages/SilkRoad.aspx> [accessed in April 2013]
- [18] "Antalya Declaration," Republic of Turkey Ministry of Customs and Trade, 2008, available at <http://eski.gumruk.gov.tr/ENG/EU/Documents/AntalyaDeclarationandAnnexEN.pdf> [accessed in April 2013]
- [19] "Tehran Declaration," Republic of Turkey Ministry of Customs and Trade, 2010, available at <http://eski.gumruk.gov.tr/ENG/EU/Documents/3rd%20SR%20Tehran%20Declaration%202010.pdf> [accessed in April 2013]. □
- [20] "Batumi Declaration," Republic of Turkey Ministry of Customs and Trade, 2011, available at <http://eski.gumruk.gov.tr/ENG/EU/Documents/BATUMI%20DECLARATION.doc> [accessed in April 2013].
- [21] "Welcome to TRACECA", TRACECA, available at <http://www.traceca- org.org/en/traceca/> [accessed in April 2013]. □
- [22] "Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı," [Turkish International Cooperation and Development Agency], available at <http://www.tika.gov.tr/tika-hakkinda/1> [accessed in April 2013].
- [23] Robert Olsen, R. (2012) "Arabia-Asia: China Builds New Silk Road, But Is The Middle East Ready?" Forbes, October 2012, available at <http://www.forbes.com/sites/robertolsen/2012/10/21/arabia-asia-china-builds-new-silk-road-but-is-the-middle-east-ready/> [accessed in April 2013].
- [24] Ibid.
- [25] "China president opens Turkmenistan gas pipeline," BBC News, December 2009, available at <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8411204.stm> [accessed in April 2013].
- [26] "China president opens Turkmenistan gas pipeline," BBC News, December 2009, available at <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8411204.stm> [accessed in April 2013].
- [27] "Kazakhstan-China oil pipeline could start operating at its full capacity by 2014," Energy Global, September 2012, available at http://www.energyglobal.com/news/pipelines/articles/Kazakhstan_to_China_oil_pipeline_could_start_operating_at_its_full_capacity_by_2014.aspx [accessed in April 2013].
- [28] Simon Pirani, "Central Asian Energy: the Turning Point," Emerging Markets, February 2010, available at <http://www.emergingmarkets.org/Article/2478245/CENTRAL-ASIAN-ENERGY-The-turning-point.html> [accessed in April 2013].
- [29] Ibid.
- [30] "Novye torgovye puti Kitaja" [China's new trade routes], Economic Safety, February 2013, available at <http://ekonbez.ru/news/cat/16745> [accessed in April 2013].
- [31] Aditya Malhotra, "Chinese Inroads into Central Asia: Focus on Oil and Gas," Journal of Energy Security, November 2012, available at http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&view=article&id=387:chinese-inroads-into-central-asia-focus-on-oil-and-gas&catid=130:issue-content&Itemid=405 [accessed in May 2013].

- [32] "Kyrgyzstan To Join Russian-Led Customs Union, Ukraine To Observe," Radio Free Europe Radio Liberty, May 29, 2013, available at <http://www.rferl.org/content/kyrgyzstan-ukraine-russia-customs-union/25001114.html> [Accessed in July 2013]
- [33] Charles Clover, "Clinton vows to thwart new Soviet Union", Financial Times, December 2012, available at <http://www.ft.com/cms/s/0/a5b15b14-3fcf-11e2-9f71-00144feabdc0.html#axzz2Sj9u6iYI> [accessed in May 2013].
- [34] Marlene Laruelle and Sebastien Peyrouse, Mapping Central Asia, Ashgate-Surrey (2011), p. 11.
- [35] "Russia to finance Kyrgyzstan's 1,900-MW Kambarata 1," Hydro World, September 2009, available at <http://www.hydroworld.com/articles/2009/02/russia-to-finance-kyrgyzstans-1900-mw-kambarata-1.html> [accessed in May 2013].
- [36] "Welcome to TRACECA", TRACECA, available at <http://www.traceca-org.org/en/traceca/> [accessed in April 2013].
- [37] "Silk Wind project targets container train route linking Europe and Asia," EU Neighborhood Info Center, September 2012, available at http://www.enpi-info.eu/maineast.php?id=30126&id_type=1&lang_id=450 [accessed in May 2013].
- [38] E. Kosolapova, "Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Turkey sign memorandum on transport project," Trend News Agency, November 2012, available at <http://en.trend.az/capital/business/2093259.html> [accessed in May 2013].
- [39] Richard Weitz, "Silk Wind Project in Central Asia and South Caucasus Gains Speed," The Jamestown Foundation, December 2012, available at [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=40217](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=40217) [accessed in May 2013].
- [40] Nicholas Norling, "Viking Railroad Connects Scandinavia With South Caucasus, Central Asia, And China," Central Asia Caucasus Institute, November 2011, available at <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5656/print> [accessed in May 2013].
- [41] "INOGATE Projects," INOGATE, available at http://www.inogate.org/index.php?option=com_inogate&view=projects&Itemid=75&language=en [accessed in May 2013].
- [42] "Foreign Direct Investments in Kazakhstan", Invest in Kazakhstan, available at <http://www.invest.gov.kz/?option=content§ion=4&Itemid=75> [accessed in May 2013].
- [43] World Uranium Mining Production 2012, World Nuclear Association, available at <http://www.world-nuclear.org/info/Nuclear-Fuel-Cycle/Mining-of-Uranium/World-Uranium-Mining-Production/#.UbrVgpyBWS0> [accessed in March 2013].
- [44] Joshua Kucera, "Kazakhstan: Astana Touts Caspian Port as NDN Hub," Eurasianet, May 2012, available at <http://www.eurasianet.org/node/65417> [accessed in May 2013].
- [45] "Novyĭ Shelkovyĭ put'" [New Silk Road], OMEGA, June 2012, available at <http://omega.kz/node/4011> [accessed in May 2013].
- [46] "Nazarbaev predlozhit inostrannym investoram proekt "Novyĭ Shelkovyĭ put'" [Nazarbayev offered foreign investors a project "New Silk Road"] TengriNews, May 2012, available at http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-predlozhit-inostrannym-investoram-proekt-novyiy-shelkovyiy-put-214503/ [accessed in May 2013].
- [47] "Kazakhstan - The New Silk Way: a strategic vector of transport logistics in Kazakhstan," Kazakhstan Railroad, September 2012, available at <http://www.railways.kz/en/node/3321> [accessed in May 2013].
- [48] "Novyĭ put' v Evropu - ot mechty k real'nosti" [New road to Europe – from dream to reality], Europe-China Project, available at <http://www.europe-china.kz/info/69> [accessed in May 2013].
- [49] "East-West Roads Project (Almaty-Korgos Section): Western Europe - Western China International Transit Corridor (CAREC - 1b)," The World Bank, available at <http://www.worldbank.org/projects/P128050/east-west-roads-western-europe-western-china-international-transit-corridor-carec-1b?lang=en> [accessed in May 2013].

ЖАҢА ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛ МЕН ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Ә. Р. Қоңырбай

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Жаңа Жібек Жолы, белсенділіктер, көлік дәліздер, кеден шаралары, Қазақстанның перспективалары, логистикалық инфраструктура.

Аннотация. Мақалада Жаңа Жібек Жолы жобасының барысында Қазақстанның шығыс елдерінде жүргізіліп отырған сыртқы экономикалық саясаты талданады. Жаңа Жібек Жолының белсенділіктерінің жүзеге асуының жолдары талқыланады. Жаңа Жібек Жолы жобасы Қазақстан әлемдік сауда нарығына толықтай кіруіне және экономикалық күш-қуатын нығайтып аймақтық көшбасшы болуға көмек болуына дәлелдейді.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 186 – 191

POLITICAL MODERNIZATION OF JAPAN (1797–1912)

A. Zh. Batenova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: Meiji restoration, Westernization, modernization, shogun.

Abstract. This article gives the opening of Japan, westernization and process of modernization in the Meiji period. Period from 1797 through 1900 was known as a crucial moment in the destiny of the Japanese. The article examines the history and the Japanese modernization. This article draws attention to the problematic aspect of the research issues in historical events in the world of oriental science.

УДК 323(520)

САЯСИ ЖАҢАРУ САЯСАТЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН ЖАПОНИЯ (1797–1900 жж.)

А. Ж. Бәтенова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Тірек сөздер: Мейдзи реставрация, вестернизация, модернизация, сегун.

Аннотация. Мақалада Жапонияда жүргізілген жаңарту туралы айтылады. Жапонияның «жабық есік» саясатынан кейін мемлекеттің ашылуы туралы баяндалған. Сонымен бірге, Жапонияға жаңарту жүргізілсе де, өзіндік жапондық рухы, жаңартуға дейінгі Жапонияның қаншалықты сақталуы әрі тарихқа көзқарасының қандай дәрежеде тұрғанын талқылаған. Жаңартуға дейінгі уақыт, жаңарту кезіндегі жағдай, жаңартудан кейінгі Жапонияны сипаттайды.

XIX ғасырдың ортасында Жапония феодалдық құрылымның ыдырауының салдарынан елдің дамуына кедергі болып отырған құлдырау жағдайында болды. XIX ғасырдың бірінші жартысында ең алғашқы капиталистік мануфактура пайда болды. Алайда, феодалдық қатынастардың қалдықтары мен ішкі нарықтың тарлығы жаңадан қалыптасып келе жатқан өндірістің дамуына кедергі жасады. Сыртқы саяси жағдай да күрделене түсті. «Жабық есік» саясатының нәтижесінде жапондардың сыртқы әлеммен қатынасының жақсы болып кетуі қиын болды. Ешкіммен араласпайтын мемлекеттермен қарым-қатынас орнату XIX ғасырдың басында басталды.

Алғаш рет Жапония жағалауларына «Леди Вашингтон» 1791 жылы жүзіп барып, 1797 жылы Голландия туының астында «Элиза» Америкалық корабль келгенде Американың қолдауынсыз келді, 1815 жылыдан бастап америка тарапынан қолдау тапты. Жапониямен сауда қарым-қатынасын жасауға және қарулы күштерінің қолдануына мүмкіндік алды. Тек қана Нагасаки портына ғана шетелдіктердің келуіне рұқсат етілді. Алайда олар басқа порттарға кіруге талпыныс жасады. Бірақ нәтижесіз болып, осылай жылдар өте берді.

1791-1849 жылдар аралығында Америка Жапонияға 7 экспедиция жүргізілді. Бірақ олардың бәрі нәтижесіз болды. Сонымен қатар Англия (1791, 1813-1814, 1818, 1837, 1843, 1846, 1849) және Франция (1846) осындай экспедициялары нәтижесіз болды. 1846 жылы Американдық әскери кораблімен Бидлла комондирдің басқаруымен Токио жеріндегі Урагаға кіріп, бакуфуға АҚШ

президенттің бірге сауда байланысын жасауға және Қытаймен қарым-қатынас үшін өзінің ресми хабарын жеткізді. Бірақ жауап әдеттегідей жоқ болды. Жапонияға кіру үшін көптеген сылтау ойлап тапты. Мысалы командир Глинн 1849 жылы корабльдің қатаң ережесі не шыдамай қашып Кюсю аралында тығылып жүрген 15 америкалық матростарды алып кету үшін келген еді. Және де коммандир Глинн Жапониямен сөзбен емес қарумен, күштеп АҚШ-тың айтқанын істеткісі келеді. 1852 жылы бұл мәселені Президент Филмором қарап, сосын Америкалық басқару Жапонияға әскери-теңіз күшін жібереді.

Жапония тек Голландия мен ғана қарым-қатынаста болып келіп, басқа мемлекетке өзінің «жабық есік» сясатындағы жағдайы бірқалыпты болу себебінен және шет мемлекетпен қарым-қатынастан халық арасында іріткі салынады деген қорқыныштан, шет мемлекеттердің жорықтары сәтсіз болып келді. Ал Голландия байырғы заманан сауда серіктесі болып, оның үстінде мемлекетке тек бір ғана порттан кіруге рұқсат берілген. Ал басқа мемлекеттерге мүлдем рұқсат жоқ, әрі ол рұқсатты алу мүмкіндігін бергісі де келмейді.

Қиыр Шығысқа белсенді әрекетін Ресейде атқарып отырды. Олардың тарапынан Кука, Лаперуза, Ванкувера экспедициялары, сол кезде Франция мен Англиямен де кездесіп қалатын сол кезде олар мемлекет атымен емес, сауда компаниялардың атымен шығатын. Саудамен, ресми қатынаста болу үшін 1792 жылы А. Лаксман «св. Екатерина» корабльмен барады. А.Лаксманның негізгі мақсаты ол бір порт болса да Ресеймен сауда байланысын жасауға портты ашуға рұқсат сұрайды. Оған сол елдің заңына және дәстүріне бойғысыну керек болды. Бұл корабльмен бірге Ресейде түрлі жағдайлармен қалып қойған Жапондықтарда өз еліне қайтуға мүмкіндік болды. Лаксман Хокайдо аралына келіп, Нэмуру қаласына барғанда, Мацумае князьдігінің кезі еді. Лаксман келіп, солтүстік-шығыс Хокайдоны сипаттап, карта ойлап табады. Жапондықтар Ресейліктердің Жапонияны зерттеуіне қарсы болмады. Бірақ олар сол елді мекендегенде сауда байланысын жасауға тиым салды. Лаксман сегуннан ресми түрдегі рұқсатты тек қана 10 айдан кейін ғана алды. Яғни 1793 жылы, сегунның осы кезде Лаксманға қойған шарты: «Ол жерде сіз тек қана Нагасакиға ғана келе аласыз. Және де бізде христиан діні рұқсат етілмейді. Оның діни заттарды алып келуге болмайды ол кері әсерін береді. Дәл сізге айтылған күні жағаға келсеңіз, сізге жеке куәлік беріледі», - деп айтылады. Ресейге бұл үлкен жетістік еді. Бірақ Жапония бұл лицензиямен тек 1803 жылы ғана пайдалана алатын болды. Оған дейін Ресейдің көңілі Француздармен 1789-1794 жылдар аралығында болып жатқан революцияда еді. Бұл революция 1795 жылы Польшаның бөлнуімен аяқталған. 1796 жылы Екатерина II қайтыс болды. Сондықтан бұл Жапонияға тауарды апару орындалмады. Сонымен Лаксманның миссиясының барлық сәтті нәтижелері, сәтті жауаптары жоққа айнала бастады. Жапониямен байланысты Лаксман арқылы алған лицензияны пайдалана отырып, олар 1803 жылы Америка-Ресейлік сауда компаниясының атынан лицензия сұрайды. Осыдан кейін командирі И.Ф. Крузенштерн оның көмекшісі Ю.Ф. Лисянск олар «Надежда» және «Нева» корабльдерімен Ресейде қалып қойған Жапондықтарды толтырылып Жапонияға барды.

Елшілікті басқарған Ресейлік-Америкалық компанияның меңгерушісі Н.П. Резанов болды. Резановтың елшілігі 1804 жылы Нагасакиға көшіп келді. Жапондықтар ұзақ уақыт бойы Лаксманға берген лицензиясын жоққа шығарады. Оған бірнеше себептер болды. Бірінші, Жапонияның өзінің ішкі саяси-экономикалық жағдайы тұрақты, орнықты болмады. Екінші, Ресеймен қарым-қатынас жасау басқа мемлекеттер менде қарым-қатынас дамып кетеді деп қорықты. Үшіншіден, олар жабық есік саясаты бұзылады деп қорықты, себебі олар оған әлі дайын емес еді. Және тағы бір рет христиан дінінің келуінен де қорқып, орыстардың ұсынысыңтарын қабылдамайды. Орыс императоры өзінің жіберген елшіліктерінің іс-әрекетіне риза болмады. Ал Резанов Петербургқа барар жолда қайтыс болды [1, б.280].

XIX ғасырдың ортасына таман ірі державалар Жапонияға жол салу, елдің ішіне ену жоспарларын жүзеге асыруға кірісті. Сегундармен күрес алпауыт елдердің әлемдік мәселесіне айналды. 1852 жылы АҚШ Жапонияға 12 әскери эскадраны жіберуді шешеді. Оның жетекшісі ретінде теңіз офицері Мэттью Перриді қояды. Американдықтар Мэттью Перриге мынандай талаптар қояды:

1. Жапонияның ашылуы мен сауда байланыс орнату;
2. Жапонияның саяси көзқарасы дұрыс болып, басқа мемлекеттерге де Англия, Франция, Ресей менде саяси байланыста болуына жағдай жасау;

3. Әр түрлі ақпарат жинау керек екендігін, және де басқада қиыр шығыс елдерінен де осы Жапония жайлы мәлімет жинау.

Эдо қаласына жақын қаланың біріне, 1853 жылы шілдеде Перри Урага қаласына келеді. Жапондықтар Нагасакиға ғана рұқсат берсе, ол тек Урага мен Америка президенттінің жолдауын беру керекпін деп жауап қайтарады. Американдықтардың астанаға жақын жерге келуі мемлекет басшылығында да, халықта да қорқыныш ұялады. Бірақ бакуфу Америка әскеріне қарсы тұра алмағандықтан ештеме жасай алмады. Даймелардың көбісі Жапонияның ашылуына келісті. Келіспеуге болмайтында еді, өйткені олар Американың әскеріне қарсы тұра алмады. Даймелар Жапонияның ашылуы кейінгі болашағы үшін де жақсы екенін білді. Соның нәтижесінде Америка жеңіске жетіп, Жапония ашылды. Одан 6 айдан кейін ғана Жапония тарапынан Ресейге портты ашуға келісімін береді.

1853 жылы американдық эскадра адмирал Перридің басшылығымен Жапония жағалауларына келіп, АҚШ-тың бір жақты түрде сауда шартын бекітуді талап етті. 1858 жылы аталынған шарт бекітілді, ол бойынша Жапония АҚШ-тан келетін тауарларға белгіленген мөлшерден тыс (5-тен 35 пайызға дейін) баждар қоя алмайтын және де Жапонияда жүрген американдықтардың аумақтық тиістілік қағидасы (олардың жергілікті соттарға бағынбауы) танылды. Осыдан соң Англиямен, Франциямен, Голландиямен тең емес шарттар бекітілді. Сегунның үкіметі аталған шарттардың барлығына өз келісімін берді. Бөтен елдердің ашық түрдегі шабуылына жапон қоғамының барлық топтары – шаруалар, жұмысшылар, жас буржуазия, самурайлар өз қарсылықтарын білдірді. Феодалдыққа қарсы күрес ұлт-азаттық қозғалыспен ұштасты, бұл қозғалысты император Муцухитоның жақтаушылары басқарды.

Сегун әскердің бас қолбасшысы болып табылды, алайда, императордың жақтастары және княздық-самурайлық топ сегунатты құлатуды және императорды қайта билік басына әкелуді, оның атынан реформалар жүргізуді мақсат етіп қойды. 1867 жылғы қазан айында императорлық топтың басшылары сегун Кэйкадан жоғарғы билікті императорға беруді талап етті. 1868 жылғы қаңтарда сегунның әскері княздық-самурайлық әскермен шайқаста жеңілді. Императордың билігі қайта қалпына келтірілді. Мэйдзи реставрациясы жүзеге асырыла бастады. Ел дамудың буржуазиялық жолына бет бұрды. 1868 жылы цех бойынша бөлініп жұмыс істеу жойылып, халықтың барлығына еркін кәсіп таңдау мен сауда жасау мүмкіндігі берілді. Мемлекет бойынша бірыңғай заңдар енгізіліп, сословиелік артықшылықтар жойылды.

1871 жылы жерді еркін сату-сатып алуға рұқсат етілді. 1872 жылы жерге жеке меншік құқығы бекітіліп, бірыңғай жер салығы енгізілді. Сол жылы Германияның үлгісі бойынша жалпыға бірдей әскери міндеттілік енгізілді, самурайларға әскери қызмет атқаруға артықшылық беретін құқықтар жойылды. Әскер германдық үлгі бойынша, ал флот ағылшындық үлгі бойынша құрылды. Ел аймақтары губернияларға бөлінді, оларды жоғарыдан тағайындалатын губернаторлар басқарды. Құқыққа қайшы халықаралық шарттар күшін жойды. Саяси партиялар құрыла бастады.

1881 жылы либералдық партия, бір жыл өткен соң конституциялық реформалар партиясы құрылды. Бұл кезеңдегі реформалар кешенінің аяқталуы Жапонияның 1889 жылы конституцияны қабылдауымен байланысты болды. Бұл конституцияның қалыптасуы мен жазылуына және бекітілуіне 20 жылдай уақыт кетті. Сол кездегі тағайындалған министр Ито Хиробуми тіл үйреніп, Америка конституциясын оқып, талдай бастайды, бірақ ол конституциядан жапон дәстүріне, менталитетіне ешқандай ұқсастық таппаған соң еуропа елдерінің ата заңдарын зерттеуге кіріседі. Кейін үлгі ретінде Пруссияның және Германияның конституциясынан алынады. Бұл конституциялардан алу үшін де олар оны талдап, құпия кеңес құрып, дәстүрімізге тура келе ме деп көп қарастырылғаны да бізге мәлім.

Қабылданған конституция бойынша император қасиетті және қол сұғылмайтын тұлға ретінде жарияланды, ол министр-президентті (атқарушы биліктің басшысы) және оның ұсынысы бойынша министрлер кабинетін тағайындайтын болды.

Парламент екі палатадан тұрды: пэрлер палатасы және депутаттар палатасы. Пэрлер палатасына титулдарға ие ақсүйектер (мұның алдында еуропалық титулдар енгізілген болатын: князь, виконт, маркиз, барон, граф) және император әулетінің мүшелері сайланатын. Депутаттар палатасы сайлауда жеңген тұлғалардан тұрды. 1890 жылғы заңмен сайлауға қатысу құқығы 25 жасқа толған, әскери міндеттілігі жоқ, кем дегенде 15 иен тікелей салық төлейтін және белгілі бір жерде 1,5 жыл

тұрғылықты өмір сүрген жапон азаматтарына берілді. Екі палата мен Үкіметке де заң шығару құқығы берілді. Заң жобаларын палаталар жекелеген мәжілістерде талқылайтын және көпшілік дауыспен қабылданатын.

1890 жылы мемлекет үшін біртектес соттарды құруға бағытталған заң қабылданды. Округтарда бірінші инстанция бойынша округтық соттар жұмыс жасайтын болды. Округтар губерниялардың құрамына енді, келесі сатыда губерниялық соттар тұрды, одан жоғары жеті апелляциялық сот пен жоғарғы империялық сот жұмыс жасады. Сонымен бір мезетте прокуратураның мәртебесі бекітілді. Оған мынадай өкілеттіктер берілді: алдын-ала тергеу, мемлекеттік айыптау және соттарды қадағалау. Адвокатураға да сотта қорғаушы орган ретінде мәртебе берілді. 1890 жылы қылмыстық іс жүргізу кодексінің жаңа басылымы шықты (бірінші басылымы 1880 жылы шыққан болатын) [2, б.10].

Императордың жанында Құпия кеңес пен императордың сегунмен соғысындағы оны жақтаушы ақсүйектерден тұрған генро жұмыс жасады. Бұл органдардың құрамында әскери ақсүйектердің орны ерекше болды, олар Жапонияны біртіндеп милитаризациялауға күш салды. Бұл мақсаттарда бюджеттен әскерді қаруландыруға және дамытуға көптеген қаржы бөлінді. Оңтүстік-шығыс Азия үшін қуатты әскері және флотының болуы Жапонияның сыртқы саясатының сипатын анықтады.

1872 жылы Жапония Ликей аралдарын басып алды. 1894-1895 жылдары ол Қытайға басып кіріп, Пескадор аралдары мен Тайвань аралын жаулап алды. 1910 жылы Кореяны басып алды. Жапонияның жаңа жолды таңдағанын – елдің жаңартылуын, қоғамдық өмірдің, соның ішінде діни сананың да өзгертілуін білдірді. Алайда алған мақсаттарға жету үшін жаңа өкімет органдарына елдің тарихи қалыптасқан ұлттық ерекшелігімен және мәдениеттің өзіндік бітім-болмысымен санасуға тура келді. Бұл бағыттағы оңтайлы жол “вакон есай – “жапон рухы және еуропалық білім” қағидаты болып көрінді [3, б.21].

Жапон қоғамындағы дәстүр мен вестернизацияның үйлесім табуы мәселесі де өзекті. Жапонияға вестернизация Мэйдзи кезеңінде (1868-1912) мемлекеттің ашық есік саясатын жүргізуінен басталады. Белгілі Жапон әлеуметтанушысы Цуруми Кадзуко атап көрсеткендей, батыс елдеріне отыз жылдай уақыт керек болған мәселелерде Жапонияға он жыл ғана қажет болған. Жапонияның үнемі басқа елдерден жақсы жақтарын сіңіру немесе үйрену қабілетінің болуымен қамтамасыз етіледі. Жапон халқының тез бейімделгіш қасиеті, сонымен қатар дәстүрлік дамуында, басқа елдердің құндылықтарын игеріп, өздерінің ұлттық құндылықтарының бір бөлшегіне айналдыруы Күн шығыс елінің қазіргі кезеңге дейінгі даму тұрақтылығының негізі болып отыр.

Жапонияда батыстану кең көлемде дамыса да Жапон идеологиясы әлі күнге дейін сақталынып келуде. Жапон мемлекеті даму үрдісіне жету үшін батыстық вестернизациялық ықпалдың пайдалы жақтарын пайдаланып, дәстүрлі болмысын әлі күнге дейін сақтап дамытып келуде. Жапон қоғамында дәстүр мен жаңашылдықты үйлесім табуы жапон мемлекетін тұрақты даму жолына шығарды. Вестернизацияның қысымы жапон қоғамында қаншалықты күшті болғанымен де, жапондық ұлттық құндылықтар мәңгілік, ұлт психологиясына сіңісіп кеткен.

XIX ғасырда тарихшылар индустриалды немесе машиналық даму деп атайтын өркениет дамуының ерекше кезеңі басталады. Бұл дегеніміз өндіріске машиналардың көптеп енуі ғана емес, сонымен қатар қол еңбек күшін ығыстыруды білдіреді. Өркениеттің мұндай даму жолында индустриалдық даму шектелмей, ғылыми даму арқылы жанданып отыру маңызды болып табылады.

Модернизация концепцияларының әсерінің күшеюін кейбір ғалымдар екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңге жатқызады. Алғы шарттарының бірі экономикалық, саяси бәсекелестікті қамтамасыз ету үшін. Рыноктық экономикасының енуі, экономикалық дамуды қамтамасыз ету, жоғары технологиялардың дамуы, білім деңгейінің көтерілуі, тұрмыста демократиялық принциптердің құрылуы және тағы басқа құндылықтар модернизациялық концепциялардың дамуының алғы шарттарына айналды.

Жапония АҚШ-тың экономикалық дамуын негізге алып, дәстүршілдік қоғамнан индустриалды қоғамға айналдыру мақсатын алдына қойды. Қазіргі таңда саясатта модернизацияның бірнеше теориялары қалыптасқан. Осы теориялардың ортақ қарастырып отырған мәселесі қоғам және мемлекет дамуының универсалды құндылықтарын анықтау.

Модернизацияны құрайтын элементтер: қазіргі даму үрдісіне сай ұлттық тәуелсіз мемлекет құру, ұлттық қоғамдық құрылымның әлсіз болуы, барлық құқықтарға ие азаматтар санының өсуі,

элеуметтік топтардың саяси өмірге араласуы, нарықтық экономика. Ғылым және техникалық прогресс әлемді шарықтау жолына және барлық элеуметтік мәселелерді шешу жолына шығарады. Жаңа кезең адам тарихында капитализмнің пайда болуынан бастау алады, модернизм мазмұны осы формация құндылығының дүние жүзіне таралуымен ұштасады.

Міне Жапонияның жаңашылдық пен дәстүршілдікті бірге алып жүруі оңайға соқпағанын көреміз. «Жабық есік» саястынан «ашық есік» саясатына келуі, оған басқа мемлекеттерге ашылуына дайын еместігіне қарамастан ол белгілі бір тарихи кезеңдерден өтті. Тең емес келісім шарттарды басынан өткізді. Ол кезде жаңашылдыққа бар күшін салуына да бірнеше себептер болды. Ол басқа әлемдік державаларды көріп, өзінің артта қалғанын байқады. Оған жаңашылдық өте қажет болды. Оған тілдерді үйреніп, алда айтып кеткендей мейдзи реставрациясы басты алдағы мақсат болып қойылды. Одан кейін де жалғасын тапты.

Жапония АҚШ, Ресей секілді әлемдік державаға айналғысы келді. Екінші дүние жүзілік соғысқа дейін Қытай, Ресей жерлерін жаулап алу арқылы, үлкен державалармен соғыста жеңіске жету арқылы Жапония державаға айналған еді. Ал екінші дүниежүзілік соғыста ол өзінің жеңілісінен кейін, білім, ғылымға бар күшін салып, техника, машина жасауда әлемді өзіне қаратуды мақсат етіп қойды. Сонымен қатар ол дәстүршілдігінде ұмытпады. Ашық есік саясатынан бастап, қазіргі күнге дейін олар әлі өз дәстүрін ұмытпады, мысалы оларда жылына 15 шақты ұлттық мейрамдар болып отырады. Бір мейрамында алты жастан асқан жеткіншектеріне ұлттық киім кигізіп будда, синто храмдарына апарады.

Басқа бір мейрамында барлық жапондықтар ұлттық киімдерін киіп шеруге шығады. Бұл киімдерде Жапонияның сегун, дайме, император тарихи кезеңдеріне сәйкес ерекшеліктер де көрініс табады. Бұл үрдістердің мақсаты ел жастарының өз тарихын білуі, ұлттық дәстүрдің қалай қалыптасқанын білу болып табылады. Жапонияның Токио, Осака секілді нағыз тарихтағы Жапонияда жүргендей сезінетін Киото, Нара, Кобэ деген қалалары бар. Бұл қалалардан әлі күнге дейін Хэйан, Нара дәуіріндегі храмдар, мүсіндерді көре аламыз.

Жапонияның дәстүрлерінің әлі күнге дейін сақталып келе жатқанының тағы бір сыры, жапондықтар өз дәстүрін жоғары дәрежеде жарнамалай алады. Оларда жылдың әр мезгілінде мейрамдарға бөліп, шай рәсімін, сакуруны тамашалау, кимоно кию деген секілді шаралар ұйымдастырылып отырады. Мектептерінде ұлттық спорт түрлерін үйретеді. Кезінде сегундар самурайларды жойып, әскер жинар алдында да император қылышты қолына алып: «біз жаңашылдыққа бет алсақта, біз өзіміздің қайдан шыққанымызды ұмытпайық, ол біздің үлкен құрметке ие тарихымыз, біз самурайларға басымызды иіп құрметтеуге тиіспіз» деп айтқаны бар екен.

Жапондықтар кез-келген сырт мемлекеттен келген нәрсені саралап, ол жапондықтардың дәстүріне сәйкес келе ме екенін тексеріп барып қабылдайды. Олар жаңашылдықты қабылдай отырып, өз әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін өте көркем түрде, жоғары бағалайды. Бұдан жаңғырудың ұлттық үлгісін іске асырудың нәтижесінде жапон дәстүрі сақталуымен бірге, біршама даму да тапқанын, атап көрсетсек, элеуметтік бірлік пен тұтастыққа, өзара келісімге септігін тигізетін құндылықтар, салт-дәстүрлер мен институттар саналы түрде сақталынғанын көріп отырмыз. Мысалы бұл ретте идеал ретінде басында әкесі отырған, мықты бірлігі бар жапон жанұясы алынды. Осы тұрғыдан да әдетте баспасөзде, ғылыми ортада бизнес жүргізу мен экономиканы дамытуда дәстүрлі құндылықтарды да ұштастыра білген жапон мәдениеті туралы көп айтылады. Дегенмен де, күншығыс елінің саяси экономиясының мәдени кең мәтінін зерттеуші батыстық ғалымдар мынадай қарама-қайшылықты жайттарды да көрсетеді.

Жапония да басқа индустриалды ұлттарға ұқсас. Аға буын келешекке өткеннен айырылып қаламыз ба деген қауіппен қараса, жастардың өз ұлтының жүріп өткен соқпақтары туралы түсініктері таяз. Соған қарамастан олар өздері құрып жатқан жүйені нағыз жапондық жүйе деп санайды. Бұл мысалды жапон ұлтымен ғана шектей алмаймыз, себебі, осы жайт тарихтың әртүрлі кезеңдерінде де болған, ал бүгінгідей жаһандану дәуірінде қарам-қайшылықты сипатының ерекше көрінуінің де өзіндік қисыны сәйкес келіп тұр.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Жуков А.Е. История Японии. 1868–1998: в 2 т. – М., 1999. – Т. 2. – С. 280.
[2] Тадагава С. Конституция Японии 1889 г. и «модернизация» страны // Правоведение. – 2002. – № 4 (243). – С. 193-199.
[3] Бунин В.Н. Японо-американский союз безопасности. – М., 2000. – С. 97.

REFERENCES

- [1] Zhukov A.E. History Of Japan. 1868–1998: in 2 v. M., 1999. V. 2. p. 280.
[2] Tadagava S. Constitution of Japan 1889 and «modernization» of the country. Pravovedenie. 2002. N 4 (243). P. 193-199.
[3] Bunin V.N. The Japanese-American Security Alliance. M., 2000. S. 97.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ЯПОНИИ (1797–1912 гг.)**А. Ж. Батенова**

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Мейдзи реставрация, вестернизация, модернизация, сегун.

Аннотация. В статье рассматривается «открытие Японии», вестернизация и процесс модернизации в период Мейдзи. Период с 1797 по 1900 г. оказался переломным моментом в судьбе японцев. В статье анализируется история и японская модернизация. Данная статья обращает внимание на проблемный аспект исследования вопросов в исторических событиях в мировой востоковедческой науке.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 192 – 195

PRIMORDIAL APPROACH TO THE STUDY OF THE CONCEPT OF IDENTITY: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

A. M. Mukatova

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: identity, the concept of identity, historiographical review, primordial approach.

Abstract. This article discusses the basic theories of study of the concept of identity basing on primordial approach. A brief analysis of the key concepts of identity is presented.

УДК 39

ПРИМОРДИАЛИСТСКИЙ ПОДХОД В ИЗУЧЕНИИ КОНЦЕПТА ИДЕНТИЧНОСТИ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

А. М. Мукатова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы,

Ключевые слова: идентичность, концепт идентичности, историографический обзор, подходы, примордиализм.

Аннотация. В статье рассматриваются основные теории изучения концепта идентичности на основе примордиалистского подхода. Приводится краткий анализ ключевых концепций идентичности.

Проблема изучения идентичности на сегодняшний день вышла далеко за рамки психологии и заняла прочное место в социологической науке. Пристальное внимание вызывает идентичность в контексте происходящих глобализационных процессов, когда почти каждая культура претерпевает неизбежную ассимиляцию с всеобщей мировой культурой. При сохранении индивидуальной идентичности в условиях социально-культурных трансформаций человек может изменить или утратить устойчивость своей культурной, гендерной, социальной идентичности. Стираются национально-этнические грани, упрощаются традиции и обычаи, уменьшается роль национальных языков. Как отмечают в своей статье Семененко И.С и др., «Обострение национальных чувств и подъем на этой волне националистических движений оказывается одним из ответов на вызовы культурного глобализма, претендующего на унификацию и обезличивание идентичности. Изменение культурной физиономии развитых обществ связывается в массовом сознании и с потоками инोकультурной иммиграции, которые рассматриваются не только как угроза нынешнему и будущему экономическому и социальному благополучию, но и собственному уникальному культурному потенциалу развития. Эти вызовы актуализируются в росте политической поддержки правых партий и радикально-националистических идейных группировок» [1, с.41].

На фоне происходящих в мире событий вопросы изучения национальной и культурной идентичности становятся особенно актуальными. Однако рассмотрение проблем национальной идентичности невозможно без четкого и ясного понимания концепта идентичность. Поэтому в данной статье мы ставим задачу провести историографический обзор наиболее основополагающих теорий, изучавших понятие идентичности.

Хочется отметить, что на сегодняшний день существуют два основных подхода к изучению идентичности: примордиалистский и инструменталистский. Согласно первому подходу идентичность является неким врожденным свойством человека, которое заранее предопределено и не может быть изменено. Идентичность рассматривается как базисная характеристика личности, сохраняющаяся с течением времени. Ученые, рассматривавшие идентичность в примордиалистском ключе, – Э. Фромм, Э.Эриксон, К.Хорни, Р. Баумайстер, В. Хесле.

Напротив, «инструменталистский подход рассматривает идентичность как ситуативную и выбираемую». При этом «обретение идентичности – процесс, в котором индивидуальные и коллективные черты и способы самореализации могут изменяться в зависимости от ситуаций». Последователи данного подхода: Дж. Мид, М. Серто, Э. Гоффман [2].

По словам Заковоротной М.В., оба подхода объединяет признание зависимости индивида от социального окружения или социальных структур, имеющих «упрямый характер» (цит. по Блумер). Если первый подход признает внутреннюю независимость человека от общества, то второй подчеркивает необходимость ситуативной приспособляемости и культурной ассимиляции [2, с. 136].

В рамках одной статьи невозможно рассмотреть все разнообразие подходов и ученых, занимавшихся изучением концепта идентичности. Мы остановимся на примордиалистском направлении и на примере ключевых концепций данного подхода попытаемся проанализировать сущность концепта идентичности.

Наибольшее распространение термин «идентичность» получил в работах американского психолога Э. Эриксона в 40-х годах 20 века. Эриксон выделил восемь основных стадий развития человеческой идентичности в зависимости от возраста, на каждой из которых личность сталкивается с проблемой выбора дальнейшего пути развития: выбора между уверенностью в себе или сомнениями, инициативностью или страхом, компетентностью или неполноценностью и т.д. Проблему выбора Эриксон обозначил как кризис идентичности. При этом, как отмечает доктор психологических наук А. Толстых: «Понятие идентичности помимо личной тождественности (неизменность в пространстве) подразумевает также и целостность (преемственность личности во времени), а следовательно, идентичность мыслится не только как персональная, но и как групповая (расовая, общественная, половая и т.д.)» [3, с.16]. Своими предшественниками Эриксон считал В. Джеймса и З.Фрейда, которые, по его мнению, заложили основы нашего понимания идентичности. У Джеймса он выделяет «субъективное вдохновенное ощущение тождества и целостности», которое и является для Эриксона ощущением идентичности; следуя Фрейду, он утверждает «единство личной и культурной идентичностей, берущих начало в прошлом народа».[3, с. 28, 29]

Таким образом, Эриксон приводит психоисторический анализ идентичности, рассматривает ее различные проявления и аспекты, исходя из сущности человеческой природы, выявляя основные причины кризиса или «спутанности» идентичности в проблемах взросления молодежи, в осознанном искажении и неприятии ею собственной индивидуальной и коллективной идентичности, в проблеме смены поколений.

При изучении идентичности индивидуальной Эриксон неизбежно приходит к необходимости познания коллективной идентичности. Как описывает Александр Толстых в предисловии к книге «Идентичность. Юность и кризис», Э. Эриксон «изучал индейские резервации племени сиу в Южной Дакоте и племени юроков, обитающих на берегах реки Кламани, впадающей в Тихий океан, что послужило базой для неоднократного обсуждения вопроса детерминации индивидуальной идентичности исторической идентичностью своей социальной группы, других проблем индивидуальной и коллективной идентичности» [3, с.9].

Одним из наиболее известных продолжателей исследований Э. Эриксона, американский психолог Дж. Марсия, считая теорию слишком обобщенной и теоретичной, не всегда пригодной для практики, попытался приблизить ее к жизни. По Марсии идентичность – это структура «эго», внутренне самосозидающаяся, динамическая организация способностей, убеждений и индивидуальной истории. Проявляется структура «эго» через решение проблем, через способы выхода из кризиса [2, с. 114].

Теорию идентичности в рамках американского варианта психоанализа развивает А. Ватерман. Он стремится выделить ценностные аспекты этого феномена. Идентичность, по Ватерману, – наличие у человека главных ее элементов: четкого самоопределения, выбора целей, ценностей и

убеждений, которым он следует в жизни. Формирование идентичности неотделимо от взаимодействия с ценностной идентичностью, на которую индивид претендует. По Ватерману, четыре сферы наиболее значимы для формирования идентичности: выбор профессии, принятие и переоценка моральных и религиозных убеждений, выработка политических взглядов, принятие набора социальных ролей [2, с.114].

Немецкий философ Ю. Хабермас предлагает использовать термин «Я – идентичность» как совокупность личностной и социальной идентичностей. Создатель теории коммуникации следующим образом рассматривает структуру идентичности: социальная идентичность (горизонтальное измерение) – возможность выполнять различные требования в ролевых системах; личностная идентичность (вертикальное измерение) – связность истории жизни. Это два переплетенных, неразделенных измерения, в которых реализуется «балансирующая Я – идентичность» [2, с.127].

Еще один немецкий ученый, изучавший идентичность – Витторио Хёсле – разделяет идентичность на формальную (любого объекта) и реальную (эмпирического объекта) [5, с. 112]. В идентичность человека он включает тело, сознание, язык тела. Непременными условиями существования идентичности Хёсле выделяет последовательность, т.е. непрерывность во времени, память сознательного существа, сознательное единство апперцепции (по Канту) – осознание личностью себя как я-субъект и я-объект. По его мнению, проблема идентичности, в любом случае, является проблемой отождествления, идентификации «я» и самости, поскольку сложно определить, где заканчивается «я» и начинается самость. Я-субъект осознает себя как личность и наблюдает за своей самостью, оценивает ее, анализирует. Человек может сказать «Я чувствую, что Я устал, или Я ненавижу себя». При этом самость и «я» могут стать тождественными или заменить одно другое [5, с. 115].

Через отношение других людей к чьей-то личности, их образу идентичности данного человека, зависимости личной идентичности от мнения других складывается коллективная идентичность, считает Хёсле. При этом под индивидуальной идентичностью Хёсле понимает идентичность социальной единицы, каковой может явиться культура целого народа, по отношению к остальным культурам. При диссонансе отношений между идентичностями могут возникнуть конфликты между институтами: равнопорядковыми (например, между религиями) и субординированными (государство и церковь); и между институтами и индивидами (например, подросток и семья).

Под кризисом идентичности Хёсле понимает конфликт между «я» и самостью человека, неприятие индивидом собственной самости. Одной из причин может быть неспособность человека идентифицировать себя со своим телом. Затем нежелание признать временную природу самости, а именно смертности. Неверный описательный и нормативный образы собственной самости, дисгармония между «я» и «социальным я». В качестве кризиса коллективной идентичности автор рассматривает кризис восприятия индивидами себя как членов коллективной реальности, уменьшение доверия к этой реальности, переоценку коллективных ценностей. Среди последствий кризиса идентичности Хёсле перечисляет непредсказуемость поведения отдельных индивидов или групп людей, затронутых кризисом, регрессию к архаическим ценностям, чувство дезориентации, перераспределение власти в мире.

Одной из самых системных и всеохватывающих теорий идентичности в современной американской социальной мысли признана теория Р. Баумайстера. Главной заслугой автора становится создание всеобъемлющей исторической перспективы становления социального и культурного феномена идентичности, начиная с эпохи средневековья до наших дней. На обширном историческом материале социолог выявляет социальные, экономические, религиозные, философские и культурные основания для появления и развития идентичности, как реального социального явления, так и понятия.

Рассматривая модель идентичности, автор вычленяет ее определяющие критерии: континуальность и отличительность. Континуальность – единство и целостность бытия человека в процессе протекания времени. Она означает, что Я такой же, как и вчера, таким же буду завтра. Я остаюсь самим собой всю свою жизнь. Любые изменения должны быть преобразованы в непрерывность, воспринимаемую как непротиворечивая целостность. Наше Я должно переживаться как постоянная величина, как возможно полное подобие самому себе. Отличительность – мое бытие, отличное от других, непохожее на других, каждая идентичность имеет ряд элементов, которые отличают ее

от других. Некоторые элементы – слишком общие, например, пол; другие – более конкретные, более индивидуальные, например, способность быстро считать [6].

Мы последуем за Заковоротной М.В. в том, что важнейшим вкладом Баумайстера является его анализ взаимосвязи истории и изменений в структуре идентичности. По Баумайстеру, приобретение компонентов идентичности есть процесс самоопределения. Он вычленяет пять этапов формирования идентичности. 1. Предписание (первобытный род); 2. Единичная трансформация (раннее средневековье); 3. Идентичность, определяемая иерархией критериев (позднее средневековье); 4. Необязательный выбор (XVIII век); 5. Необходимый выбор (современность) [2].

Исходя из вышеприведенного анализа различных теорий идентичности, авторы которых придерживались примордиалистского подхода, можно заключить, что для всех ученых основополагающим фактором существования идентичности является время. Идентичность как тождество самому себе, как осознание самого себя во времени и пространстве, в любом случае оказывается привязанной к какому-то времени, историческому моменту, а также какой-либо социально-этнической группе. Таким образом, главной особенностью примордиалистского подхода в изучении идентичности можно назвать предопределенность идентичности и зависимость ее от окружающей среды. В противопоставлении своего «я» другим, в сравнении своей идентичности с коллективной и заключается сущность оригинальности и неповторимости каждой личности. При этом все исследователи определяют конфликт в осознании своей идентичности как одну из причин кризиса идентичности. Изучая концепт идентичности, ученые неизбежно приходят к более глубокому ее пониманию, к необходимости подразделения идентичности на личную и коллективную, социальную и национальную и т.д. Эта тема требует дальнейшего подробного изучения и анализа.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Семенов И.С., Лапкин В.В., Пантин В.И. Идентичность в системе координат мирового развития // Вызовы глобальных политических изменений. – 2010. – С. 40-59.
- [2] Заковоротная М.В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты. – Ростов-на-Дону: Изд-во Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. – 160 с.
- [3] Эриксон Эрик. Идентичность. Юность и кризис. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – 352 с.
- [4] Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. – М.: Академия, 1995.
- [5] Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112-123.
- [6] Baumeister R. Identity. Cultural Change and Struggle for Self. – N. Y., Oxford, 1986. – P. 18-19.

REFERENCES

- [1] Semenenko I.S., Lapkin V.V., Pantin V.I. Identity in the coordinate system of the world // Calls the global political changes. 2010. p. 40-59.
- [2] Zakovorotnaya M.V. The identity of the person. The socio-philosophical aspects. -Rostov-na-Donu: Publishing House of the North Caucasian Science Centre School, 1999. 160 p.
- [3] Erikson Erik. Identity. Youth and crisis. M.: Flint: MPSI: Progress, 2006. 352 p.
- [4] Habermas U. Citizenship and national identity // Habermas Yu. Democracy. Mind. Morality. Moscow lecture and interview. M.: Academy, 1995.
- [5] Hesle V. Individual and collective identity crisis // Voprosy filosofii. 1994. N 10. p. 112-123.
- [6] Baumeister R. Identity. Cultural Change and Struggle for Self. N. Y., Oxford, 1986. p. 18-19.

СӘЙКЕСТІК ЗЕРТТЕУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНА ШЫҚҚАН КӨЗҚАРАС: ТАРИХНАМАСЫ АСПЕКТІ

А. М. Мукатова

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: жеке басын куәландыратын, сәйкестілік ұғымы, тарихнамалық шолу, примордиалистік әдіс.

Аннотация. Мақалада примордиалистік көзқарасқа негізделген жеке басын тұжырымдамасын негізгі теориясы зерттеу қарастырылады. Жеке басын негізгі ұғымдары талдау.

Поступила 12.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 196 – 200

**SOME ASPECTS OF ETHNOSEMANTICS
IN ANCIENT TURKIC TRADITION**

A. Aoubaquir

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Key words: ancient Turkic cult-memorial complexes, archaeology, ethnography, turkology, Mongolian studies, Central Asia, Kazakhstan, Turkic peoples, customs, worldview.

Abstract. In the article the author describes ethno semantic features of the ancient Turkic cult-memorial complex. The article presents a new insight into some traditions which existed in the social system of the ancient Turks and cult-memorial complexes, as well as gives examples of continuity in the traditions of Turkic peoples.

УДК: 94 (574); 03.81.37, 39.29.15; 03.61.91, 03.41.91

**КӨНЕ ТҮРІК ҒҰРЫПТЫҚ КЕШЕНДЕРІ
ЭТНОСЕМАНТИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ**

А. Әубәкір

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: көне түрік ғұрыптық кешендері, археология, этнография, түріктану, моңғолтану, Орта Азия, Қазақстан, түрік халықтары, жосын-жоралғы, дүниетаным.

Аннотация. Автор көне түрік ғұрыптық кешендерінің этносемантикалық ерекшеліктерінің кейбір қырлары жайында жаңа ұсыныстар көтереді. Атап айтқанда, көне түріктердің қоғамдық-әлеуметтік болмысында, ғұрыптық кешендерде атқарылатын кейбір жосын-жоралғылардың дүниетанымдық мәні сөз болып, олардың сарқыншақтары қазіргі түрік халықтарында мольнан кездесетіндігі айтылады.

Ғұрыптық кешендердің басында марқұмды ақтық сапарға жөнелту, ас беруден өзге қандай дәстүрлі ғұрыптық, мәдени-рухани, әлеуметтік-саяси іс-шаралар өткендігі туралы дөп басып айту қиын. Дегенмен, археологиялық материалдар мен жазба ескерткіштері негізінде киелі-культтік кешенде ғұрыптық жосындардың кейбір түрлерінің нақты өткендігі белгілі болса (марқұмды соңғы сапарға шығарып салу, жетісін, қырықын беру, жылдық асын өткізу), онда өзге де ғұрыптық жосындардың (достыққа, ымыраластыққа ант беріп андасу, Ұлыс күнін қарсы алу, тасаттық беру, ру-тайпа көсемдерінің түрлі саяси жиындары және тағы басқалар) өту мүмкіндігі туралы тек болжам ғана айта аламыз.

Дүниетанымдық ғұрыптық шаралардың басында «абыздар» мен бақсылар жүргендігі белгілі. Ғұрыптық кешеннің құрылысын жүргізу, бітіктастарға мәтіндік жазулар (жыр, жоқтаулар) жазу, қайтыс болған адамды соңғы сапарға шығарып салу және тағы басқа ғұрыптық іс-шараларды атқару, оларды басқару міндеті бақсыларға жүктелсе керек. Тыва, Хакасия мемлекеттерінде «бақсыны» «қам» деп атайды [1]. Қазақтарда сақталынған «қам жеу», «халықтың қамын жеу» тіркестерінің байырғы мәні осы атауда жатса керек. Тывалықтар буддизм мен тәңірлік дүниетанымды синкреттік тұрғыда қатар ұстанады. Тывалық түріктанушы ғалым Кызыл-Маадыр Симчиттің айтуынша, осы күнге дейін марқұмды шығарып салу рәсімінде бақсылар аруақпен тілдесуге

тырысып, марқұмның ақтық тілектерін сұрайды [2]. Туған-туыстары өмірден өткен адамның тілегін бұлжытпай орындайтын салт сақталыпты. Қазақ халқы да «аманатқа қиянат жоқ» деп, хәл үстіндегі адамның ең соңғы тілегін сұрап қалып, соңғы аманатты орындауды парыз санайды. Бұл тылсыммен тілдесетін бақсылардың жойылған кезде дәрменсіз елдің аруақтың аманатын көзі тірісінде сұрап қалуға тырысқан әрекетіне ұқсайды. Сондай-ақ, бұл түбі бір түрік жұртының танымдары әлі күнге бір-бірінен тым алшақ кете қоймағандығын аңғартады.

Ежелгі түріктермен қоса, қазақтарда да қара суды теріс ағызатын күдіретті бақсылардың болғандығы туралы Шоқан Уәлиханов, Әлкей Марғұлан еңбектерінде, шетелдік саяхатшылардың жазбаларында жиі ұшырасады. Шоқан Уәлиханов бақсыны қазақтар ертеде «оңған» деп атағаны туралы жазады. Қызыл-Маадыр Симчиттің баяндауынша, Тыва аймақтық диалектісінде бақсыға байланысты бірнеше атау бар. Олар: «хам», «бөө», «удыған» [2]. Мұндағы «удыған» мен біздегі байырғы бақсы атауы «оңғанмен» үндестік бары назар аудартады.

Этнограф Ақселеу Сейдімбек өз еңбектерінде, бақсылық жайында, әсіресе қазақ халқын құраған көптеген ру-тайпалардың таңбасы бар Ұлытауды табиғаттың өзінен тамыр тартар өзгеше сипатты ғұрыптық кешен десек, оның айналасынан бақсылар моласының көптеп кездесетіндігіне ерекше назар аударады. «Ел тағдырымен кіндіктес киелі жұртты бұрынырақта Тәңірімен тілдес бақсылар шырайлайтын болған. Ұлытау төңірегінде бақсы молаларының молдығы назар аударады. Кішітаудан бас алатын Ащылы өзенінің Дулығалы өзеніне құяр тұсындағы дөң үстінде қыпшақтан шыққан әйгілі Қойлыбай бақсының сұпы моласы тұр, Сарысу өзенінің төменгі сағасында Бесба-ладан шыққан Малақай бақсының моласы тұр, тағы да сол Сарысу бойында, Манадыр ішінде Бел-гібай моласының шығыс жағында бағаналыдан шыққан Айдарлы бақсының бейіті тұр, Кеңгір бойында «көктен тоқбақ түсіп бақсылық қонған» әйгілі Тоқбақ (Асан) бақсының бейіті тұр, Ұлы-таудың солтүстік-шығысында қалмақтың қыз бақсысына қарағайдан қиып салған әсем мұнара әлі де жақсы салынған қалпында тұр» дейді Ақселеу Сейдімбек [3]. Бақсылардың ғажайыптары тура-лы деректерді жиі кездестіреміз. Л.Н.Гумилевтің «Көне түркілер» кітабындағы мына жолдар бақ-сылықтың тамыры тереңде екендігінен хабар береді: «Фирдоусидың «Шаһнамасында» Герат шаһарының қасында байырғы түркілер мен парсы қолбасшылары Бахрам Чубиннің айқасы жөнінде бір хикая бар. Фирдоусидың дастаны көптеген өзге де бастаухаттармен: табари, Саалиби, Балами, Мирхонд, Себеостармен, VII ғасырдағы беймәлім сирялық автормен, X ғасырдағы пар-сылық белгісіз автормен мұқият салыстырылды, соның нәтижесінде Фирдоусидың сол бірінші бастаухатта, айтылған авторлардан гөрі дәлірек келтіргені дәлелденді. Фирдауси хикаясында басқа авторлар тастап кеткен, бірақ біз үшін аса маңызды жәйттер бар. Фирдаусидың түркілердің дуалау-шылық өнері (бақсылық өнері – А.Ә.) суреттейді. Оқиға шешуші шайқас алдында Бахрам Чубиннің қорқынышты түс көруінен басталады. Оның түсінде, түркілер шетінен ақырған арыстанға айнылап кетіп, өзінің әскері тасталқан болып жеңіліп қалыпты. Ктезифонға баратын жолды жаулар басып алып, мұның өзі жан сауғалап жаяу келеді екен. Мұндай жаман ырымға қарамастан, Бахрам айқасты бастайды. Түркілер парсыларды қорқыту үшін дұшпандарын дуалауға кіріседі. Дуақанттар аспанға от тастап өртейді де, сол арқылы аңыратып жел шақырып, қара бұлттарды үйіреді, сөйтіп, аспаннан парсылардың үстіне оқ жаудырады...» [4]. Мұнда Л.Н.Гумилевтің дуақанттар дегені бақсылар болса керек. Ел аузында аспанды қара түнекке айналдырып, найзағай ойнататын бақсы-лар туралы жиі айтылатынын есіңізге алыңыз.

«Юебань туралы хикаяда күнді суытып, жаңбыр жаудыра алатын бақсы туралы сөз болады. Жужандармен соғыс кезінде Юебанның дуақанттары қарлы боранды шақырып, оны жужандарға жібереді, сосын жужандар ішінде суықтан үсігендер соны көбейіп кетеді де, олар жорықты тоқта-тып, кейін қарай тартып тұрады. Бұл аңызды жеткізген Григорий Турский. Ауарлар франктермен соғысып жатқанда, ауар дуақанттары күнді күркіретіп, қара дауыл шақырады, сондай найзағай фр-нак лагеріне соғып, жай түсіреді де, олар жеңіліп қалады. Тағы да сондай күдірет наймандарда болған деген сыбыс бар. Рашид-ад-Дин дерегінде, Жамұқа бастаған тайпалар құрамдастығы Шың-ғыс ханға қарсы жорық ашқан кезде (1201 ж.) найман дуақанттары жойқын дауыл шақырады, бірақ оның әрекетін есептегенде жаңылып кетеді де, бұлардың өзін жайпап кетеді, бұл Шыңғысның жеңіске жетуіне қатты көмектескен» [4] дейді Л.Н. Гумилев. Барлық оқиғада да табиғат апатын қолдан тудырып, дауыл тұрғызу сөз болады. Табиғаттың тылсым сырын ұққан бақсылардың ауа-райын болжап қана қоймай, оны өзгерту мүмкіндігі болды ма деген сауал туындайды. Ғұрыптық

кешендердің ең бір көркем жерлерде орналасуы кездейсоқ болмаса керек. Бізде құрбандық шалып, тасаттық беріп, құрғақшылықта жауын жауғанын тілейтін салт әлі күнге сақталған. Көшіп-қонған көшпелі тайпалар табиғаттың терең сырын ұғып қана қоймай, кемелдік деңгейге жеткен абыз-бақсылардың көмегіне сүйенгенді де теріс көрмген тәрізді. Ал абыздар тарапынан өткізілетін рәсімдер ғұрыптық кешендерде атқарылғанға ұқсайды. Осы орайда Ақселеу Сейдімбектің «Қазақ әлемінен» мына бір үзіндіні келтіруді жөн деп таптық. «Көшпелілер табиғат құбылыстарына, қоршаған ортаға қарсыласы ретінде қарамаған. Неғұрлым табиғат сырын терең танып, табиғатпен етене болған сайын өмір сүруге қолайлы мүмкіндіктердің де молая түсетінін жақсы білген, табиғатпен тіл табысу арқылы бақытты өмір сүруге болатынын таным-тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймаған. Мұның өзі олардың моральдық-этикалық қалыптарына айналған. Сондықтан да, көшпелілер үшін қоршаған орта, тау-тас, өзен-көл, дала-орман, табиғат құбылыстары, тіптен аспан денелеріне дейін баршасы «тұлғаланған», «кейіптенген» немесе «жанданған» қалпында қабылданады. Мәселен, Еуразия көшпелілерінің соңғы тұяғы қазақтар күні бүгінге дейін «күн күлімдеді», «жұлдыз жымындады», «күннің көзі», «таудың басы», «қамыстың саусағы», «жердің төсі», «судың беті», «жылдың басы», «жылдың аяғы», «шөптің тамыры», «ағаштың өзегі», «долы дауыл», «қатал қыс», «ерке самал» т.б. дейді. Немесе аспандағы айдың өзгерісін қалт жібермей бақылап отырып көшпелі қазақ «ай туды», «ай толды», «ай сола бастады», «ай өлді» деп отырады. Айдың тууы мен солуының және толысуы мен солып жоғалуының арасы әрқайсысы 14 тәуліктен 28 тәулік болады. Яғни, 4 апта. Енді осыған қоса, «өлген ай» мен «туған айдың» арасында көзге көрінбейтін 2 тәулік бар. Әлгі, «ай өлді» немесе «өліара» дейтіні осы. Міне, бұл сияқты сөз тіркестерінің баршасы көшпелі қазақтың қоршаған орта мен табиғат құбылыстарын тек қана «тұлғаланған», «кейіптенген» немесе «жанданған» қалпында қабылданатынын көрсетеді. Ғасырлар бойы қоршаған орта мен табиғат құбылыстарының қасиет-болмысын қалт жібермей бақылау арқылы көшпелілер өздерінің білік-тәжірибесін шындап отырған» [3] дейді этнограф-ғалым.

Бірнеше жыл бұрын Моңғолия аймағынан өте көне музыкалық аспап табылды. Ғалымдардың бір тобы оны қобыз десе, келесі бір тобы оны домбыраға балайды. Ал германиялық зерттеушілер аспаптың бүйірлеріндегі тесіктерге сүйене отырып адырна деген болжам жасайды. Бірақ, мойысып келген мойыны қобызға көбірек келеді. Қобыз бақсылардың негізгі аспабы екендігі белгілі. Музыкатанушы Зәбира Жәкішова «... 950 жылы түркілер Қытайға барғанда шанағына бала сыйып кететін нарқобыз апарған, оның дауысы түн ішінде тартқанда талай жерге дейін естіліп тұрады екен» дерек береді. Сондай үлкен нарқобыздың бірі – XVIII-XIX ғасырлар аралығында өмір сүрген Жарас бақсының нарқобызы. «Жарас бақсының нарқобызы алты ұрпаққа тәбәрік болған. Оны үлкен ата Жарастан – Бейсенбет, одан – құлтас, одан – Бердібек, одан – Бижан сақтап келген. Бақсылар әулетіндегі осы ұстаным 1942 жылдан бастап үзілді. Бақсылар әулетіндегі соңғы бақсы екінші дүниежүзілік соғыста майданда қаза болды» деп көрсетеді өнертанушы З.Жәкішева. Аталған нарқобыз ұзақ жыл құрым киізге оралып көне қонысқа жерленген. Қазақтың халық музыка аспаптары музейіне тапсыруға келісімін берген Жарас бақсының ұрпақтары нарқобызды қолтапып, бірнеше шақырымға дейін жылап-сықтап шығарып салған екен. Арқасында қобыз аспабы бейнеленген бақсы тас мүсіні де ғалымдардың ерекше назар аудартады. Бұғының мүйізінен, құстың қауырсынан жасалған бақсы бас киімдері де ерекше көңіл бөлдіреді.

Енді мына бір құнды дерекке мән берсек. Күлтегін бітіктасында көне түрік жазуымен «Күлтегіннің жаны Тәңірге ұшты» деген жолдар бар. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Шыңғыс қағанның да өмірден озғандығы жанының Тәңірге ұшып кеткендігімен айтылады. Ақтық демі таусыларда «кеудесінен пыр деп ұшқан» Кемпірбай ақынның көк ала үйрегін есіңізге түсіріңіз. Киелі рух құс бейнесінде қолдайды және жандары да құс болып ұшып кетеді. Шыңғыс қағанның жебеушісі (киелі рух) Ақсұңқар құс болғандығы да белгілі. Сол сияқты Күлтегін бейнеленген тұғыртастың жоғарғы жағында құстың бейнесін ұшыратамыз. Көне түрік ғұрыптық кешендерінде қолына құс ұстаған мүсін тастар ара-тұра кездесіп қалады. Шығыстанушы Напил Базылхан бұл туралы былай дейді: «Біздің қазіргі қазақ тіліндегі құт қону, басына бақ құсы қону деген тіркесінде кездесетін «құт» сөзі – «құс қону, тәңірден береке келіп қону, көктен құт түсу» деген мәнде қолданылғанда, құттың өзі тәңірлік сый-сияпаты деген танымнан қалғандығына қарап, соның сарқыншағы деп айтуға итермелейді. Байырғы көшпелілерде, әсіресе, түрік дәуірінде бақсы-шамандарда бүркіттің тұяғы, қанаты, қауырсыны «құт»-пен тілдесу (алтайша «құш пөрік»)– кам, шаман, бақсылардың

бөрігі) «құтыру» үшін қолданылды. «Құтыру» (саха-якуттарда бақсының ойыны «құтырар») деген сөзді бүгінгі түсінікпен жүйке ауруы деп қабылдамаған дұрыс, «дауылда немесе жазғытұрым ит пен бала құтырады» дегенмен салыстырыңыз. Киелі рух әртүрлі аң-құс бейнесінде өмір сүреді. Түркілердің көк бөрісін, Абылайдың ақ бурасын, Жамбылдың қызыл жолбарысын, Кемпірбайдың көк ала үйрегін айтсақ та жеткілікті. Тәңірік түсінікте «құт» (жан, аруақ), сұс, сүне, йұла т.б. атаулары адамның жаны, аруағы Тәңірден құт болып көктен келеді, жерге құт болып қонады да, одан өлгенде құты қашып, жаны ұшып (көне түрік бітіктастарында: ұча барды) кетеді» [5]. Сақ дәуіріндегі қанатты пырақ, қанатты барыс тәрізді зооморфты бейнелердің де құспен қатыстылығы зерттелуі тиіс. Шумер ескерткіштерінде көрініс табатын қасиетті ағашқа тәу етуші құс кейіптегі адамдар бақсылар болуы мүмкін бе? Қазақ даласындағы бақсылардың да басына қауырсын таққандығы туралы этнографиялық деректер жоқ емес. Америкалық үндістердің көсемдері бастарына құс қауырсынынан «тәж» кигендігі баршаға мәлім. Расында, күн сәулесіндей шашыратыла тағылатын қауырсындар дами келе тәжге айналмады ма екен деген ой да туындайды. Сонымен, бақсы бастағы қауырсындар бақсылардың Тәңірмен, о дүниемен, киелі рухтармен байланысқа түсуге көмектесетін құрал қызметін атқарған деген жорамал жасаймыз. Айта кетерлік тағы бір жайт, шумерлердің, сақтардың ескерткіштерінде қос басты бүркіт бейнесі жиі кездеседі. Бұл ескі түріктер танымындағы ерліктің, жауынгерліктің символы іспетті. Шыңғыс және оның ұрпақтары құрған Алтын Орданың мұрагері болып қалған Ресей империясы қос басты қыран символын өздерінің мемлекеттік рәмізге айналдырғанын көреміз. Бүгінгі Ресей ФР мұны өздерінің мемлекеттік рәмізі ретінде әлі күнге қолданып келеді. Көк түріктер аспан әлемінің құдіретті иесі ретінде қабылдаған аждаһа образын қытайлар мемлекеттік символ деңгейіне көтергенін көріп отырмыз. Аждаһа суреттері де көшпенділердің ғұрыптық кешендерінде, өзге де әртүрлі ескерткіштерінде молынан ұшырасады. Көк бөрі ұғымы туралы да аз-кем тоқтала кеткенді жөн көрдік. «Бөрілі менің байрағым» деп арқалы Сүйінбай ақын жырға қосқан көк түріктердің байрағында бөрі сұлбасы тектіліктің, қайсарлықтың, табиғаттың төл перзентіне тән азаттықтың нышаны болды. Герадот өз жазбаларында азиялық скифтердің ішінде күндіз адам, түнде бөрі болып өзгеретін тайпалардың бар екендігін жазады. Бұл бөрі тотемді көшпелілер туралы аңыздың Еуропаға жеткен бір нұсқасы болса керек. Әлкей Марғұлан да өз еңбектерінде бөрі тотемі, бөрілі байрақ қашалып салынған жартастағы петроглифтер жайында арнайы тоқталып, зерттегенін айта кеткен жөн [6].

Ертедегі сақ-ғұн дәуірінен бастап бүгінге дейін қайтыс болған адамның оңған-рухын құрметтеп, ескерткіш қою, қоршап қорған салу, кейінірек тіпті әулиелерге мазар тұрғызу рәсімдер халықтық санамызда жаңғырып, заманалар толқынында кезең-кезеңімен жаңа сипат алуда. Осылардың ішінде бізге қаз-қалпында жеткен ас беру дәстүрінің маңызы айрықша. Қазақтарда сақталынған «Өлі разы болмай, тірі бойымайды», «Аруақ атқан оңбайды...» деген сөз оралымдары да осы дәстүрдің семантикалық сырын аша түскендей. Сонау қола дәуірінен бастап орта ғасырға дейінгі аралықтағы жерлеу орындарының барлығында дерлік марқұммен бірге ыдыс-аяқтардың қоса көмілгендігін аңғару қиын емес. Ыдыстардың нендей мақсатпен мәйітпен қоса жерлеу орнына қойылғандығын нақты анықтау мүмкін болмай отыр. Әйтсе де, көпшіліктің пікірінше бұл ыдыстар о дүниедегі өмірге қажетті мүлік есебінде қойылған деп танылуда. Біздіңше, мүрдемен бірге жерленген ыдыстар мен ас беру рәсімі арасында қандай да бір тығыз байланыс бар. Ыдысты мәйітпен қоса көмгенде «арты қайырлы болсын», «ұрпақтары ырысты болсын», «аруаққа арнап берілген ас қабыл болсын», «тұқымдарына құт қонсын» деген тілектер айтылып, жақсылық ниет етілуі мүмкін. Қазақтың оңтүстік өңірлерінде бұл дәстүрдің керісінше сипаты сақталған. «Әулетте енді өлім осымен тоқтасын» деп ниет етіп, зират ақымына құлып тастайды. Ыдыс – ежелден құт-берекенің, ырыс-ынтымақтың, тоқшылық-тыныштықтың белгісі. Қазақ ешқашанда қазан мен бесікті жауға қалдырмаған. Қарғыстың ең үлкенін айтқанда «Қазаның төңкерілсін!» дейді екен. Қазақстанның Атырау облысында артында тұяғы жоқ, тұқымсыз қалғандардың топырағының үймесіне қазанды төңкеріп көму дәстүрі күні кешеге дейін жалғасып келіпті. Сол себепті, қазақ жайшылықта қазанды төңкеріп қоймайтын болса керек. Сібірдегі түрік халықтарында аруақтар үшін зират басына ас-су қою дәстүрі сақталған. Күлтегін ғұрыптық кешенінен құрбандық ыдыстары табылған болатын. Қазақ халқы ас беріп, құрбандық шалуға мүмкіндік болмаған жағдайда жеті шелпек пісіріп таратады, аруақтарға арнап иіс шығарады. Көңіл, ниетке ата-баба рухтары разы болады деп сенеді. Ұлтымыздың тарихында аты аңызға айналып, алты алашқа тараған ас беру рәсімдері көп. Мысалы,

аста-төк баршылықты әйгілеген Сағынайдың асы, жұттың, аштықтың болатынын алдын ала біліпкөзі тірісінде өзі ұйымдастырып жасатқан Мәшһүр Жүсіптің асы.

Көне түрік ғұрыптық кешендерінің этносемантикасының кейбір қырлары әлі күнге толық анықталмаған. Бұл тарапта культтік табыну орындарының құрылымдық функциясын дәлме-дәл айқындаудың, шығыс және батыс дереккөздерін сүзгіден өткізіп, көшпелілер дүниетанымы туралы деректердің қорын молайтудың, археология және этнология салаларын бір-бірімен тоғыстыра, салыстыра қарастырудың, фольклор және шежірелік ауызша және жазбаша деректерді жүйелеудің, түрлі салаларды жұмылдыра бір ізге түсіріп, кешенді жұмыс жүргізудің көп көмегі тимек. Осындай жан-жақты зерттеу ғана түріктану саласындағы қордаланған көптеген мәселелердің түйінін шешеді деп сенеміз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бутанаев В.Я., Молдобаев И.Б. Киргизско-хакасские этнокультурные связи // Историко-культурные связи народов Южной Сибири. – Абакан, 1988. – 35 с.
- [2] Симчит, Кызыл-Маадыр Авый-оолович. Лексика шаманизма в тувинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Симчит Кызыл-Маадыр Авый-оолович; [Место защиты: Ин-т языкознания РАН]. – М., 2010. – 27 с.
- [3] Жәкішева З.С. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. – Алматы: Алматыкітап, 2009. – 64-67 бб.
- [4] Гумилев Л.Н. Көне түркілер. – Алматы: Білім, 1994. – 73-84 бб.
- [5] Базылхан Н. Көне түрік этнографиясының бітіктастардағы деректанулық негіздері // «Шығыс» ғылыми басылым. – Алматы: Дайк-пресс, 2004. – № 1. – 139-148 бб.
- [6] Маргулан А.Х. Сочинения в 14 томах. – Т. 3. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением вольчега тотема. – Т. 4. Каменные изваяние Улытау / Сост. Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. – Алматы, 2003. – 50 с. + вкл. 246 с.

REFERENCES

- [1] Butanaev V.Y., Moldobaev I.B. Kyrgyz-khakass ethno-cultural context // historical and cultural relations of the peoples of South Siberia. Abakan, 1988. 35 p. (in Russ.).
- [2] Simchit, Kyzyl-Maadyr Avy-oolovich. Vocabulary Tuvan shamanism: abstract dis. ... The candidate of philological sciences: 10.02.02. Simcha Kyzyl-Maadyr Avy-oolovich; [A protection Place: Institute of Linguistics]. M., 2010. 27 p. (in Russ.).
- [3] Zhakisheva Z.S. Qazaqtyn destyrlı muzykalyk aspaptary. Almaty: Almatykitap, 2009. 64-67 p. (in Kaz.).
- [4] Gumilev L.N. Kone tyrkiler. Almaty: Bilim, 1994. 73-84 p. (in Kaz.).
- [5] Bazykhan N. Kone tyrik etnografiyasynyn bitiktastardary derektanulyk negizderi. "Shygys" ғылыми basylym. Almaty: Dyke-Press, 2004. N 1. 139-148 p. (in Kaz.).
- [6] Margulan A.H. Works in 14 volumes. Vol. 3. Petroglyphs Saryarki. Engravings depicting volcheho totem. Vol. 4. Stone statue Ulitau. Comp. YES I A.M. Margulan, D. Margulan. Almaty, 2003. 50 c. + On 246 p.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЭТНОСЕМАНТИКИ В ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ТРАДИЦИИ

Арман Аубакир

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: древнетюркские культово-поминальные комплексы, археология, этнография, тюркология, монголоведение, Средняя Азия, Казахстан, тюркские народы, обычаи, мировоззрение.

Аннотация. Автор раскрывает некоторые этносемантические особенности древнетюркского культово-поминального комплекса. В статье представлен новый взгляд на некоторые обычаи, существовавшие в общественно-социальном строю древних тюрков и культово-поминальных комплексах, а также приводятся примеры преемственности в обычаях тюркских народов.

Поступила 12.01.2015г.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

ӘУБӘКІР Арман – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының PhD докторанты
БАЙДАРОВ Еркін Ұланұлы – ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты

БАРАТОВА Шаирям Багдатовна – ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

БАТЕНОВА Алуа Жондыбайқызы – ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының I курстың магистранты

БАТЫРХАН Болатбек Шәденұлы – ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым хатшысы, PhD докторы, доцент

ДЕРБИСАЛИ Әбсаттар Бағисбайұлы – ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор

ДЖАЛИЛОВ Заур Гафурович – ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы

ДҮЙСЕН Ғалымжан Мұстахимұлы – ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылым бойынша директордың орынбасары, экономика ғылымдарының докторы

ДЮСЕНОВ Бағдат Даниярұлы – ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері

КАМАЛОВ Аблет Каюмович – ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы

КАРИМОВА Рисалат Усмановна – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы

КАРИМОВА Зулфиям Каримовна – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер

ҚОНЫРБАЙ Адлет Рашидұлы – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының PhD докторанты, Шығыстану магистры

МАДАЛИЕВА Жаныл Қаиржанқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің доценты, философия ғылымдарының кандидаты

МАНСҰРОВА Әсел Садригенқызы – ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты

МАСИМОВА Халминям Валетқызы – ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

МОЛОТОВА Гүлбахрам Максимқызы – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты әдебиеттану және тіл білімі бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

МОЛОТОВА Эльвира Максимқызы – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері

МУКАТОВА Әлия Мулкібайқызы – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ PhD докторанты

МУРАТБЕКОВА А.М. – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының PhD докторанты

ОШАН Жанымхан – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты

РУДЕНКО Елена Игоревна – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты

СҮГІРӘЛИНОВ Марлен Мұратбекұлы – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Оңтүстік және Орталық Азия бөлімінің ғылыми қызметкері

ТОХТАБАЕВА Шайзада Жаппарқызы – ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы

ТОҚТАРБЕКОВА Лаура Ниязбекқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты

ХАДЖИЕВА Гүлжахан Усмановна – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

ШАЙМАРДАНОВА Назигүл Жасұланқызы – ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, политология ғылымдарының кандидаты

ЮСУПОВ Рахметжан Қасымович – ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

НАШИ АВТОРЫ

АУБАКИР Арман – PhD докторант Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК

БАЙДАРОВ Еркин Уланович – ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат философских наук

БАРАТОВА Шаирям Багдатовна – ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат филологических наук

БАТЕНОВА Алуа Жондибайкызы – магистрант 1 курса Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК

БАТЫРХАН Болатбек Шаденулы – ученый секретарь Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, PhD доктор, доцент

ДЕРБИСАЛИ Абсаттар Багисбаевич – директор Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, доктор филологических наук, профессор

ДЖАЛИЛОВ Заур Гафурович – главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, доктор исторических наук

ДУЙСЕН Галымжан Мустахимович – заместитель директора по науке Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова Комитета науки МОН РК, доктор экономических наук

ДЮСЕНОВ Багдат Даниярулы – научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК

КАМАЛОВ Аблет Каюмович – главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, доктор исторических наук

КАРИМОВА Рисалят Усмановна – руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, доктор исторических наук

КАРИМОВА Зульфиям Каримовна – научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат исторических наук

КОНЫРБАЙ АДИЛЕТ РАШИДУЛЫ – PhD докторант Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, магистр востоковедения

МАДАЛИЕВА Жаныл Каиржановна – доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая, кандидат философских наук

МАНСУРОВА Асель Садритеновна – ученый секретарь Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, ведущий научный сотрудник, кандидат философских наук

МАСИМОВА Халминям Валетовна – научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат филологических наук

МОЛОТОВА Гульбахрам Максимовна – заведующим отделом литературоведения и языкознания Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат филологических наук, доцент

МОЛОТОВА Эльвира Максимовна – младший научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК

МУКАТОВА Алия Мулкибаевна – младший научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, PhD докторант КазНУ им. аль Фараби

МУРАТБЕКОВА А. М. – PhD докторант совместной программы КазНУ им. Аль Фараби и Института Востоковедения им. Р. Б. Сулейменова

ОШАН Жанымхан – старший научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат исторических наук

РУДЕНКО Елена Игоревна – научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат исторических наук

СУГРАЛИНОВ Марлен Муратбекович – научный сотрудник отдела Южной и Центральной Азии Института востоковедения имени Р. Б. Сулейменова КН МОН РК

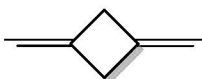
ТОХТАБАЕВА Шайзада Жаппаровна – главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, доктор исторических наук

ТОКТАРБЕКОВА Лаура Ниязбеккызы – магистрант Казахского национального педагогического университета им. Абая

ХАДЖИЕВА Гульжахан Усмановна – ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат экономических наук, доцент

ШАЙМАРДАНОВА Назигуль Жасулановна – ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат политических наук

ЮСУПОВ Рахметжан Касымович – ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат филологических наук

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 203 – 206

**STATE SUPPORT OF INNOVATIVE ACTIVITY – AS FACTOR
OF GROWTH OF EFFICIENCY OF NATIONAL ECONOMY
IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION**

B. A. Saparbaev, A. T. Kokenova, A. B. Abilkasym

International humanitarian and technical university, Shymkent, Kazakhstan

Key words: innovation, national economy, globalization, competitiveness.

Abstract. This article deals with possibilities of development of national economy in conditions of globalization through innovational ways. Research is devoted to topical issues of the state support of innovative activity. The author on the basis of the analysis of stages of scientific and technical progress, giving key meanings to fundamental, including economic sciences, proves need of support from the state of innovation as major factor of economic growth.

УДК 338.658

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА ИННОВАЦИОННОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК ФАКТОР РОСТА ЭФФЕКТИВНОСТИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

Б. А. Сапарбаев, А. Т. Кокенова, А. Б. Абилкасым

Международный гуманитарно-технический университет, Шымкент, Казахстан

Ключевые слова: инновация, национальная экономика, глобализация, конкурентоспособность.

Аннотация. Исследование посвящено актуальным вопросам государственной поддержки инновационной деятельности. Автор на основе анализа этапов научно-технического прогресса, давая ключевое значение фундаментальным, том числе и экономическим наукам доказывает необходимость поддержки со стороны государства нововведений как основного фактора экономического роста.

Тектонические сдвиги в экономических, политических, общественных структурах периодически взрывают устоявшийся, казалось бы, порядок вещей, вызывают бурный, непредсказуемый ход событий. И, возможно, наиболее драматические события разворачиваются именно в экономической сфере. В основе этих движений – научно-технический прогресс, темпы которого все более ускоряются.

Неузнаваемо изменился облик общества. Появилось новое поколение средств и предметов труда, транспортных средств и средств связи. Новые формы организации труда и управления совершенно изменили вид предприятия, отрасли, производительного и непроизводительного труда. Подверглись значительным перестройкам, обновлению или вновь возникли общественные структуры и институты: отношение собственности, механизмы регулирования производства и распределения национального богатства. Возник новый тип рабочей силы как индивидуальной, так и совокупной.

На протяжении почти столетия капиталистический мир, по крайней мере, дважды совершал переход к новому типу воспроизводства.

Когда в начале нынешнего века из ворот предприятия в Детройте выехал автомобиль модели “Форд-Т”, то это событие ознаменовало не только старт одной из передовых отраслей промышленности XX века, но явилось началом и нового типа капиталистического производства: массовый продукт на базе массового производства. Началось победное шествие американских методов ведения производства как самого эффективного и конкурентоспособного, определивших на целую эпоху главные принципы организации крупного бизнеса во всех капиталистических странах. Конвейерная организация труда явилась идеальной практической формой воплощения новых методов, а тейлоровская система “выжимания пота” дала им “научное” обоснование [1].

В последние годы начался переход к новому типу производства. На смену массовому поточному производству на базе жесткой автоматизации пришло высокоэффективное, гибкое производство, рассчитанное на создание продукта высокого качества для индивидуализированного спроса. Вместо жесткой управленческой системы стала внедряться “производственная демократия” - широкое участие трудящихся в управлении, принятия деловых решений.

В основе этих качественных перемен в системе общественного производства - научно-технический прогресс. Глубина связанных с ним преобразований, широкие последствия для национальной экономики и ее места в мировом капиталистическом хозяйстве делают жизненно необходимым для каждой страны не только участие в этом процессе, но и изучение, и восприятие международного опыта организации научно-технического развития. Успех на этом пути в значительной степени зависит от механизма, соединяющего развитие научной идеи, прикладную разработку на ее основе и внедрение результата, а производство в единый поток. Знание инновационного механизма, его рычагов, стимулов, проводящих каналов имеет большое значение для практики перестройки сегодня.

Своеобразие современного этапа научно-технического прогресса в том, что ключевое значение приобретают фундаментальные науки. Это объясняется рядом причин, в том числе и экономическими. Во-первых, скорость появления новых изобретений способствует увеличению скорости морального износа уже имеющихся техники и технологии. Следующие за этим обесценение постоянного капитала вызывает значительный рост издержек, падение конкурентоспособности. Поэтому глубокая научная проработка природы используемых процессов, общих принципов организации различных видов материи становится условием для совершенствования уже существующих технологий или быстрой их замены новыми. Этот интерес к фундаментальной стороне научных и технических знаний настолько серьезен, что во многом определяет организационные формы инновационного процесса, способы взаимодействия науки и производства.

Во-вторых, новые технологии не представляют собой изолированные, обособленные потоки. В целом ряде случаев они связаны и обогащают друг друга. Но для их комплексного использования также необходимы фундаментальные разработки, открывающие новые сферы применения новейших процессов, принципов, идей.

В-третьих, современный научно-технический прогресс дает возможность альтернативных путей развития и применения одной и той же научно-технической идеи в разных отраслях с весьма различными результатами с точки зрения эффективности. Риск неточного выбора направления разработки чрезвычайно велик и может привести к утрате позиций на рынке, потере самостоятельности перед лицом более удачливого конкурента. Фундаментальная разработка должна дать “видение” вариантности нововведения и ориентиры для их оценки. При равенстве затрат на НИОКР результаты могут быть весьма различны.

Значимость научных разработок ставит вопрос о формах сопряжения их с прикладными разработками и производством. За последние 10-15 лет в капиталистических странах отработан ряд эффективных методов включения науки, в том числе и фундаментальной, в общий поток развития общественного производства [2].

В современных условиях все процессы применения новых знаний связаны с рыночными отношениями. Практика показывает, что инновации направлены на рынок и удовлетворение его потребностей.

Процесс внедрения инноваций охватывает практически все стороны деятельности предприятия. Сам поиск эффективных организационных форм управления инновациями основывается

на умелом сочетании научно-инновационных и рыночных факторов. Внедрение этих поисков в производство и есть инновационная деятельность.

Сама инновационная деятельность характеризуется ускорением темпов создания новшеств, их диффузии, что способствует углублению и расширению структурных сдвигов в экономике, увеличению размеров рынка и удовлетворению существующих и возникающих потребностей.

Перестройка экономики на рыночных принципах в нашей стране требует обеспечения мирового класса качества производимых товаров, своевременного обновления продукции предприятиями и максимальной заинтересованности внедрения нововведений; высокой инновационной активности на базе собственного развивающегося потенциала. Вместе с тем мировая практика показывает, что государственная поддержка инновационной деятельности объективно необходима.

В настоящее время эффективность инновационной деятельности предприятия определяется, прежде всего, наличием отлаженной системы инвестирования, кредитования, налогообложения, функционирующих применительно к инновационной сфере научных разработок.

Предприниматель воспринимает рынок как среду, охваченную постоянным движением. Высокая сложность и динамичность окружающего мира вызывают у того, кто занимается нововведениями, острое чувство неуверенности в завтрашнем дне. Именно она обуславливает необходимость новой инновационной политики государства и предприятий.

Первая причина этой неуверенности состоит в нарастающей интернационализации, глобализации рынков. Деятельность предприятий распространяется на весь мир. Они не только осваивают рынки, но и заново размещают свои производственные и исследовательские подразделения. Государства же идут им на встречу, создавая большие пространства хозяйственной свободы, будь то европейский общий рынок, североамериканский или другие.

Второй причиной является процесс насыщения новыми технологиями, который также требует новой инновационной политики предприятия и государства. Предприниматель оказался вовлеченным в новую для него технологическую конкуренцию. Для удержания своих позиций на рынке он обязан поспевать за быстрой заменой старой техники на новую, и замена эта все ускоряется. Воздействие новшеств ощущает и государство, ответственное за образование и фундаментальные исследования. Оно должно каким-то образом на них реагировать.

Третья причина заключается в смене ценностей, сказавшейся, прежде всего, на поведении потребителей. Спрос переориентируется на новые товары - безопасные для окружающей среды и здоровья, удовлетворяющие индивидуальные потребности. Предприятия пытаются опередить конкурентов, быстро меняя предложение, - жизненный цикл продукции сокращается. Государство как защитник благосостояния и безопасности граждан и здесь не может оставаться в стороне, оно должно действовать, создавая для развития этого процесса соответствующие условия.

Важной политической задачей государства является поддержание экономического роста. Государство обязано создавать благоприятные условия для такого роста, чтобы инвестиции частных предприятий нашли приложение именно в нашей стране, а не где-то за ее пределами.

Поддержка экономического роста должна ориентироваться по инновационному процессу, играющему центральную роль в его объяснении. Структурные изменения как генератор роста находятся под постоянным воздействием новых технологических процессов и изделий. Движущими силами здесь служат следующие элементы: инноватор, организация и окружающая среда - при условии их взаимодействия, то есть увязки в единую систему.

Центральной фигурой в этой системе является инноватор, но для ее нормального функционирования требуется и обратная связь между элементами. Так, например, элемент "окружающая среда" постоянно воздействует на "организацию", и изменения в окружающей среде вызывают изменения в организации.

Чтобы обеспечить минимальное искажение указывающих на будущее сигналов рынка и поддержать планы и действия субъектов хозяйствования, политика роста должна стабилизировать развитие экономики, то есть достичь состояния высокой занятости, относительной стабильности денег, низкого финансового дефицита государства и положительного торгового баланса с учетом невидимых статей. Такая политика преследует общеэкономические цели, предписываемые экономическим строем социального рыночного хозяйства.

Политика роста должна поддерживать склонность частного хозяйства к инвестированию. Это означает, что возможности предпринимательской деятельности должны быть сохранены либо даже расширены. Сокращение инновационных прав недопустимо. Как однажды заметил Шумпетер, «новшества вызывают творческое разрушение. С одной стороны, новшества - причина развития, то есть они носят творческий характер, но с другой - они же устраняют старые, традиционные структуры, то есть иницируют разрушение. Последнее, конечно, происходит в том случае, когда в процессе структурных изменений технический прогресс срабатывает на замещение, а не на дополнение уже действующих структур. Свобода инноваций имеет тем самым двойственный характер» [3].

Если описанная выше политика стабилизации ожиданий и политика структурной динамики задают в основном общие условия частного хозяйствования и инновационной деятельности, то политику потенциальной динамики можно определить как “создание инфраструктуры, необходимой для поддержания экономического потенциала”. Термин “инфраструктура”, не имеющий единого общепризнанного определения, трактуется здесь в широком смысле. С одной стороны, государство предоставляет средства производства, служащие фундаментом хозяйственной деятельности, с другой - создает систему социального обеспечения и предотвращения социального ущерба, обеспечивая тем самым “функционирование” общества, то есть безопасность и удовлетворение основных человеческих потребностей. Эффективное хозяйствование возможно только при их наличии.

Проблема комплексной оценки эффективности капитальных вложений постоянно находилась и находится в центре внимания ученых-экономистов и руководителей-практиков различных уровней и рангов. И прежде чем приступить к рассмотрению конкретных методик оценки инновационных проектов, целесообразно остановиться на некоторых методологических вопросах в области капитальных вложений, ориентируясь при этом на современное состояние и перспективы развития экономики страны. В общем случае проблема оценки эффективности инвестиций возникает перед потенциальным инвестором, т.е. перед тем хозяйствующим субъектом, в распоряжении которого находятся капитальные ресурсы, инвестирование которых может принести их собственнику некоторую выгоду.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Инновации как ключевой фактор развития экономики // АльПари. – 2009. – № 2. – С. 45-48.
- [2] Горин А.А., Миндели Л.Э., Пипия Л.К. Государственное финансирование исследований и разработок в условиях переходной экономики. – М.: ЦИСН, 2008.
- [3] Спицын А. Инновационные приоритеты развития // Экономист. – 2004. – № 5. – С. 31-35.

REFERENCES

- [1] Innovations as key factor of development of economy. AlPari. 2009. N 2. P. 45-48.
- [2] Gorin A.A., Mindeli L.E., Pipiya L.K. State financing of research and developments in the conditions of transitional economy. M.: TsISN, 2008.
- [3] Spitsyn A. Innovative priorities of development. Economist. 2004. N 5. P. 31-35.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ – ҒАЛАМДАСТЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Б. А. Сапарбаев, А. Т. Көкенова, А. Б. Әбілқасым

Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті, Шымкент, Қазақстан

Тірек сөздер: инновация, ұлттық экономика, ғаламдандыру, бәсекеге қабілетілік.

Аннотация. Мақалада ғаламдану жағдайында ұлттық экономиканы инновациялық жолмен дамытудың мүмкіндіктері қамтылған. Сонымен қатар инновациялық іс-әрекетті мемлекеттік қолдаудың ұлттық экономикалық тиімділігін арттырудың факторлары қарастырылған.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 207 – 210

PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF ENERGY AND POTENTIAL OF ENERGY-SAVINGS IN REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

M. Abikayeva

Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: m.abikaeva@mail.ru

Key words: Electroenergy complex, energy-savings, economy, program.

Abstract. Basic directions of development of energy prospects are considered, the role of electroenergy in an economy of the Republic of Kazakhstan and potential for an energy-savings are determined.

УДК 318.46:621.31 (473)

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭНЕРГЕТИКИ И ПОТЕНЦИАЛ ЭНЕРГОСБЕРЕЖЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

М. Абикаева

Казахстанско-Британский технический университет, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: электроэнергетический комплекс, энергосбережение, экономика, программа.

Аннотация. Рассмотрены основные направления развития перспектив энергетики, определена роль электроэнергетики в экономике Республики Казахстан и потенциал для энергосбережения.

Электроэнергетика является одной из важных отраслей экономики Республики Казахстан. В современных условиях роль электроэнергетики более усиливается, когда перед республикой поставлены задачи ускоренной модернизации и индустриально-инновационного развития.

Главной целью Стратегии развития Республики Казахстан до 2030 года является повышение благосостояния населения путем устойчивого развития экономики страны. Это возможно при условии устойчивого, опережающего развития энергетики, поскольку топливно-энергетический комплекс является структурным компонентом экономики. Постановлением Правительства Республики Казахстан от 20 августа 2002 года № 926 была одобрена Концепция развития урановой промышленности и атомной энергетики Республики Казахстан на 2002-2030 годы. Задачи, поставленные в Концепции, направлены на преобразование энергетики Казахстана в высокотехнологичную, наукоемкую, динамично развивающую отрасль, которая стала бы надежной основой для устойчивого развития экономики.

Электроэнергетика, являясь одной из базовых отраслей, играет важную роль в экономической и социальной сфере республики. В Казахстане электроэнергетический комплекс определен как один из приоритетных секторов экономики страны. В программе развития энергетики в Республике Казахстан определен ряд задач:

- достижение самообеспечения электроэнергией экономики и населения и, как следствие, достижение энергетической независимости, как части национальной безопасности страны;
- создание экспортных, конкурентоспособных ресурсов электроэнергии, с возможностью их предложения на энергетические рынки сопредельных и третьих стран;

– развитие конкурентного рынка электроэнергии на базе общедоступной для производителей транспортной и распределительной электросети и системы диспетчерского управления потоками электроэнергии.

В Республике Казахстан имеется потенциал для энергосбережения. На территории республики ЛЭП строятся дорогостоящими, особенно из-за больших потерь на линиях электропередач (порядка 14 %). В случае закупа и замены 10 млн. интегрированных люминесцентных ламп возможна экономия порядка тысячи мегаватт, что равносильно мощности ГРЭС-2 в г. Экибастуз. Строительство станции такой мощности обходится минимум в 2 миллиарда долларов США, тогда как закуп 10 млн. интегрированных люминесцентных ламп обходится около 100 млн. долларов США. Лампы потребляют в 5 раз меньше энергии, не реагируя на перепады напряжения, служат около 10-12 лет. Лампы при стоимости не больше 10 долларов США на производствах с круглосуточным циклом окупают расходы уже через полгода. Безэлектродная лампа мощностью 35 Вт имеет ресурс более 10000 часов (примерно 6-7 лет непрерывной работы), в то время как лампы накаливания имеют ресурс всего 1000 час.

Рационализация энергоиспользования пятикратно окупает затраты на энергосбережение, предотвращая разорительный рост спроса на энергоносители, на 15-20 % уменьшит вредные выбросы в атмосферу.

За период с 1990-1995 гг. ежегодно при подаче электроэнергии в сетях общего пользования в среднем терялось около 9 млрд. кВт/час, в 1995 г. - свыше 10 млрд. или 15 % общего объема производства электроэнергии (в Таджикистане – 12 %, Германии -2,3 %) [8].

Был утрачен контроль за эффективностью использования ресурсов. Старые механизмы регулирования процессов энергоснабжения прекратили работать, а новые не были еще созданы. Системы учета электроэнергии не соответствовали уровню развивающихся стран. В Республике Казахстан недостаточное количество приборов учета, контроля и регулирующих устройств теплоэнергии приводит к потерям до 20-25% всей теплоэнергии, используемой для отопления и вентиляции.

На тепловых электростанциях при выработке электроэнергии полезно используется лишь 40% тепловой энергии, а остальная часть с охлажденной водой отводится в окружающую среду. Сброшенным теплом от станции мощностью 200 МВт возможно обогреть теплицы площадью 35 - 50 га.

На сегодняшний день посредством лучших технологий строятся здания, которые потребляют лишь 1/10-1/3 энергии, затрачиваемой на существующие сооружения

В США домовладельцы получают 23% ежегодной прибыли на инвестированный в модернизацию энергосбережения зданий капитал.

Таким образом, выделяются основные направления перспектив развития ТЭК в республике. Развитие ТЭК является основой решения всех народнохозяйственных задач, поэтому в энергетической программе Республики Казахстан целесообразно предусмотреть следующие организационно-экономические меры как:

- укрепление материально-технической базы ТЭК и связанных с ним отраслей на основе увеличения выделения материальных и финансовых ресурсов для их развития;
- совершенствование размещения производительных сил республики в направлении приближения топливо-потребителей к основным топливо-энергетическим базам Казахстана;
- разработка рыночных механизмов регулирования производством в отраслях ТЭК;
- разработка различных способов транспортировки энергетических ресурсов из районов Западного и Северо-Восточного Казахстана, где будет обеспечен основной прирост объема добычи нефти, газа, угля и т.д.

В настоящее время электростанции Республики Казахстан располагают потенциалом мощности, который в состоянии покрыть отечественный спрос, но вследствие существующей структуры электропередач и состояния рынка южные и западные регионы страны импортируют электрическую энергию и мощность из соседних государств. Также электроэнергетический сектор республики находится в переходном периоде. В энергетическом секторе Казахстана созданы новые рыночные отношения. Завершена реструктуризация электроэнергетического сектора, так как генерирующие установки национального уровня были приватизированы или переданы в управление частным компаниям. Создана Национальная электрическая сеть и открытый конкурентный

рынок электроэнергетики. Правительством Республики Казахстан была принята Программа дальнейшего развития рынка электроэнергии.

В результате реформ в электроэнергетике, электроэнергетический сектор Республики Казахстан имеет организационную структуру из экономически независимых образований:

Национальная электроэнергетическая система - Казахстанская компания по управлению электрическими сетями (KEGOC) сформирована на базе системообразующих (межгосударственных и межсистемных) электрических сетей напряжением 220-500-1150 кВ; электрических сетей питающих крупных потребителей.

Региональные распределительные компании владеют распределительными сетями напряжением 110 кВ и ниже, занимаются распределением электроэнергии на региональном уровне.

Производители электроэнергии - независимые или интегрированные крупными промышленными потребителями электрические станции.

Оперативно-диспетчерское управление осуществляется НДС ЕЭС Казахстана на основе нормативно-правовых документов по оптовому и региональному рынкам электроэнергии, а также на основе Закона Республики Казахстан «Об электроэнергетике» [5].

Электрические сети Республики были сформированы на основе основных принципов ЕЭС СССР на базе системы напряжений 110-220-500-1150 кВ. Электросетевое хозяйство Республики Казахстан состоит из линий электропередачи напряжением 0,4-6/10-35-110-220-500 и 1150 кВ включительно. Протяженность всех воздушных линий электропередачи напряжением 0,4 - 1150 кВ составляет напряжение 454706,5 км и понижающих подстанций напряжением 35-1150 кВ в количестве 3069/61503 штук/МВА. Из общего количества линий электропередачи 500-220 кВ, находящихся в эксплуатации по 15-25 лет, не соответствуют требованиям эксплуатации 1421,6 км или 8,8 % и требуют проведения срочных работ по реконструкции. [5].

Центром формирования Единой энергосистемы Республики Казахстан является ее Северный регион, в котором сосредоточена большая часть (72,7 %) источников электроэнергии, и имеются развитые электрические сети 220-500-1150 кВ, связывающие ЕЭС Казахстана с ЕЭС России.

В целом постсоветский период для Республики Казахстан стал временем быстрого наращивания добычи топливно-энергетических ресурсов, достигнутого за счет привлечения зарубежных компаний. Ключевым условием для успешной модернизации всех энергетических предприятий – это привлечение инвестиций. Обновление технологического оборудования и строительство новых энергетических мощностей – электростанций, трансформаторных подстанций, электрических сетей требует инвестиционных средств.

За небольшой срок в Казахстане удалось достичь определенных результатов как в реструктуризации электроэнергетических активов, так и в инвестиционной деятельности. На стадии реализации – масштабные проекты строительства новых энергетических мощностей:

- Балхашская ТЭС;
- Мойнакская ТЭС;
- третий энергоблок Экибастузской ГРЭС-2.

В Республике Казахстан необходимо также проводить активную политику в области электроэнергетики на рынке Центральной Азии. В этом направлении республика приступила к проработке своего участия в строительстве Камбаратинской ГЭС-1 в Кыргызской Республике. Это - возможность диверсифицировать казахстанские энергетические активы, развивать экспортный потенциал, стабилизировать ситуацию с энергоснабжением в южном регионе страны. Кроме того, такой подход позволит обеспечить доступ к новым перспективным энергоисточникам, учитывая, что электроэнергия – это прибыльный и пользующийся во всем мире высоким спросом товар. Таким образом, сделаны первые практические шаги на пути к возрождению казахстанской энергетики.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Постановление Правительства Республики Казахстан №857 «О развитии ветроэнергетики» от 25 августа 2003 года. www.ukimnet.kz

[2] Постановление Правительства Республики Казахстан №926 «Об утверждении Концепции развития урановой промышленности и атомной энергетики Республики Казахстан на 2002-2030 годы» от 20 августа 2002 года. www.ukimnet.kz

[3] Послание Президента РК Н. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия Казахстан-2030: процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев», Алматы, 1997.

- [4] Назарбаев Н.А. Стратегия ресурсосбережения и переход к рынку. – 1992.
[5] Закон Республики Казахстан «Об электроэнергетике», 2004 год. www.ukimnet.kz
[6] Стратегия развития топливно-энергетического сектора на период до 2015 года и далее до 2030 года. www.ukimnet.kz
[7] Постановление Правительства Республики Казахстан №384 «О Программе развития электроэнергетики до 2030 года» от 9 апреля 1999 года.
[8] Постановление Правительства Республики Казахстан №474 «О мерах по реализации энергосберегающей политики в Республике Казахстан» от 19 апреля 1996 года.
[9] Дьяков А. Ф., Гвоздецкий В. Л. План ГОЭЛРО в отечественной энергетике XX столетия // Строители России. XX век. – Электроэнергетика. – 2003.
[10] Тлеуов Т.Х. На главном направлении. (Основные тенденции развития энергетики Казахстана в 1970–1980-е годы и некоторые аспекты деятельности партийных организаций предприятий отрасли). – 1989.
[11] Дукенбаев К. Энергетика Казахстана. – Движение к рынку. – 1998.
[12] Махметов С. Энергетический комплекс РК: 10 лет спустя // Транзитная экономика. – 2002.
[13] Темирханов Е. Развитие электроэнергетической отрасли Казахстана // Транзитная экономика. – 2002.
[14] Барсуков В.М., Зейбель А.Н. Обзор работы электроэнергетической отрасли Казахстана за 2002 год // Энергетика и топливные ресурсы Казахстана. – 2003.
[15] Национальный план природоохранных мероприятий для устойчивого развития Республики Казахстан, 1999 год. www.ukimnet.kz

REFERENCES

- [1] Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 857 "On the development of wind energy" from August 25, 2003. www.ukimnet.kz
[2] Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 926 "On approval of the concept of development of nuclear power and uranium industry of the Republic of Kazakhstan for 2002-2030" from August 20, 2002. www.ukimnet.kz
[3] Message from the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev "Kazakhstan-2030 strategy: prosperity, security and welfare of all the kazakhstanis", Almaty, Kazakhstan, 1997.
[4] Nazarbayev N.A. Strategy of resource saving and the transition to a market, 1992.
[5] Law of the Republic of Kazakhstan "On electric power industry", 2004. www.ukimnet.kz
[6] Strategy for development of fuel and energy sector until 2015 onwards up to 2030. www.ukimnet.kz
[7] Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 384 "On the electricity development programme up to 2030" from April 9, 1999.
[8] Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan № 474 "On measures to implement the energy saving policy in the Republic of Kazakhstan" from April 19, 1996.
[9] Diakov A.F., Gvozdecky V.L. GOELRO plan in the energy of the twentieth century // Builders of Russia. The 20TH century. Electrical power engineering, 2003.
[10] Tleuov T.H. On the main direction. (The main trends in the development of Kazakhstan's energy in 1970-1980-s and some aspects of the work of the party organizations of the industry), 1989.
[11] Dukenbayev K. Energy In Kazakhstan. Movement to the market, 1998.
[12] Makhmetov S. Energy complex of the RK: 10 years later // Transit economy, 2002.
[13] Temirkhanov E. Development of the electric power industry of Kazakhstan // Transit economy, 2002.
[14] Barsukov V.M., Zeybel A.N. Overview of activity of the electric power industry of Kazakhstan for 2002 // Energy and fuel resources of Kazakhstan, 2003.
[15] The national environmental action plan for sustainable development of the Republic of Kazakhstan, 1999 www.ukimnet.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭНЕРГЕТИКА КЕЛЕШЕГІНІҢ ДАМУЫ МЕН ҚУАТ ҮНЕМДЕУ ӘЛЕУЕТІ

М. Әбіқаева

Қазақстан-Британ техникалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: электроэнергетикалық кешен, қуат үнемдеу, экономика, бағдарлама.

Аннотация. Энергетика келешегінің дамуының негізгі бағыттары қарастырылған, Қазақстан Республикасының экономикасында электроэнергетиканың алатын рөлі және қуат үнемдеу әлеуеті анықталған.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 211 – 214

THE WAY OF DEVELOPMENT OF CRIMINOLOGY. ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES

E. O. Alaukhanov

Institute of General Prosecutor's Office, Astana, Kazakhstan.
E-mail: doctor.u@mail.ru

Key words: criminology, science, research, causes of crime.

Abstract. Development of scientific research in the field of criminology is currently in its various aspects: preventive, predictive (part of management), the study of crime and its causes, the personality of the offender and of course, each of the aspects is an independent scientific research, forming in a number of cases for special examination and subject to an independent academic discipline. After all, we are talking not only about the general theory of Criminology, but private theories of this science. Their relationship is obvious. They all have a common field of study - crime.

Criminology as an independent science and discipline increasingly is being established as a scientific base for the development of criminal justice policy, scientific and methodological basis of norm-setting and practice in the fight against crime.

ПУТИ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ КРИМИНОЛОГИИ. ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ

Е. О. Алауханов

Институт Генеральной прокуратуры, Астана, Казахстан

Ключевые слова: криминология, наука, исследования, причины преступности.

Аннотация. Развитие научных исследований в области криминологии идет в настоящее время по линии выделения в ее составе различных аспектов: профилактического, прогностического (входящего в структуру управленческого), изучение преступности и ее причин, личности преступника и т. д. Естественно, каждый из аспектов подвергается самостоятельному научному исследованию, образуя в ряде случаев предмет особого изучения и предмет относительно самостоятельной учебной дисциплины. Ведь мы говорим не только об общей теории криминологии, но и о частных теориях этой науки. Их взаимосвязь очевидна. Все они имеют общую область изучения – криминологическую.

Криминология как самостоятельная наука и учебная дисциплина все более утверждается в качестве научной базы для разработки уголовной политики, научно-методической основы нормотворчества и практики борьбы с преступностью.

По инициативе автора настоящей статьи российскими и казахстанскими учеными в 2008 году был написан совместный учебник, под общей редакцией И. Рогова и автора настоящей статьи. Этот коллективный труд нашел широкий положительный отклик со стороны юридического научно-образовательного сообщества.

В 2013 году мною был издан учебник «Криминология» в Санкт-Петербурге, данная книга отличалась своей оригинальностью. Также в Санкт-Петербурге в 2005 году вышла в свет монография «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений». Подобные книги ранее были изданы в Казахстане на казахском и русском языках, автором которых

является «Заслуженный деятель Казахстана» доктор юридических наук, профессор, член Союза писателей Казахстана, Президент Международного Казахстанского криминологического клуба – Есберген Алауханов.

Термин «криминология» происходит от двух слов: латинского «сrimen» – «преступление» и греческого «logos» – «учение», то есть учение о преступлениях. Впервые слово «криминология» было использовано итальянскими юристами Р. Гарофало и П. Топинардом, которые в 1885 году выпустили книгу под таким названием. Криминология как самостоятельная наука возникла в середине 60-х годов XX века. Первостепенное значение придавалось учебной дисциплине «криминология». Однако с самого начала было ясно, что основой этого нового курса должны стать научные криминологические исследования.

Впервые криминология как самостоятельная учебная дисциплина была прочитана на юридическом факультете Московского государственного университета в 1963/64 учебном году. Сначала курс был рассчитан всего на 40 часов лекций и семинаров. Впоследствии объем этой учебной дисциплины постоянно увеличивался. Постепенно, начиная с 1964/65 учебного года, курс криминологии стал читаться на всех юридических факультетах госуниверситетов и в юридических вузах бывшего СССР.

За последние 20 лет опубликовано большое количество других работ по криминологии и профилактике правонарушений. Надо отметить, однако, что темпы развития науки криминологии за указанный период отличаются не только количеством, но и качеством издаваемых трудов. Научные криминологические исследования с каждым годом все увереннее проникают в практику борьбы с преступностью.

Создание науки криминологии в Казахстане тесно связано с именем Сергея Яковлевича Булатова. Хотя в тот период криминология как дисциплина не преподавалась в вузах, С. Булатов верил, что она непременно возродится, и поэтому старался исследовательской работе своих студентов дать криминологическое направление. Он был непререкаемым авторитетом как в среде ученых, так и студентов, подражавших ему во всем как человеку, глубоко преданному науке. А те ученики, кого С. Булатов направлял по научной стезе, с большим уважением и трепетом относились к своему любимому учителю.

Не менее почитаемым продолжателем науки криминологии является его ученик Елеген Каиржанов – доктор юридических наук, профессор, обладатель звания «Заслуженный деятель науки и техники РК», академик Академии естественных наук РК, автор учебников и монографии по проблемам криминологии, много сделавший для развития и становления криминологической науки в нашей республике.

Нельзя не сказать и о деятельности следующей плеяды ученых, занимающихся сегодня острыми и злободневными проблемами современного состояния правовых наук в целом и криминологии в частности. По праву к ним можно отнести Игоря Рогова — заслуженного деятеля науки РК, доктора юридических наук, профессора, исследующего проблемы предупреждения экономической преступности.

За последние 20 лет в стране проведена огромная работа по подготовке высококвалифицированных научных кадров-криминологов. И сегодня мы гордимся такими докторами юридических наук, профессорами, как Н. Абдиров, А. Агыбаев, Е. Алауханов, И. Борчашвили, Б. Жунусов, М. Нарикбаев, Д. Чукмаитов, И. Рогов, С. Рахметов, Р. Джансараева, Г. Рустемова, Б. Имашев, Г. Мауленов, А. Миндагулов, Н. Турецкий, и другие.

Образованию этой отрасли знания активно способствовали своими научными трудами также и представители других юридических наук: К. Мами, Х. Халиков, М. Когамов, Р. Жамиева, А. Ахпанов, А. Исаев и многие другие ученые Казахстана.

Сейчас же, кратко характеризуя состояние криминологии на современном этапе, можно выделить шесть основных итогов ее развития.

Во-первых, в свое время криминологи преодолели влияние различных теорий на исследования преступности, ее причин и личности преступника. Основой изучения этих категорий для криминологов стали положения диалектического и исторического материализма. Основная черта криминологии – это научность.

Во-вторых, криминологи сумели преодолеть узкоюридические представления об антиобщественном (преступном) поведении, взглянуть на него как на категорию социальную и психологическую. Это позволило им с широких научных позиций подойти к анализу факторов человеческого поведения, раскрыть многие причины и условия преступности, лежащие за рамками права, определить профилактику правонарушений как главное направление борьбы с преступностью, убедительно доказать сложность и многообразность этой борьбы. Преодоление узкоюридического подхода – это выход в социальную сферу, это также открытие пути к комплексным криминологическим исследованиям.

В-третьих, осуществлен заметный поворот к исследованию вопросов, выдвигаемых жизнью, практикой борьбы с преступностью, актуальных проблем современности. Повысился при этом идейно-политический и теоретический уровень публикуемых трудов.

В-четвертых, проведена значительная работа по совершенствованию системы криминологических исследований, осуществляемых на различных уровнях. Ныне эта система приведена в соответствие с современными требованиями, уточнены задачи каждого научного криминологического учреждения: научных учреждений, вузов, секций, лабораторий, отделов. Повысилась роль планового начала в разработке криминологической тематики. Усилился контроль за ходом научных исследований, эффективнее стала осуществляться в этой области координация.

В-пятых, сделаны первые ощутимые шаги в целях более эффективного объединения усилий представителей различных наук для борьбы с преступностью. Основным, как в организации научных исследований, так и в практической деятельности, стал комплексный подход.

В-шестых, заметно возрос авторитет криминологов в нашей стране и за рубежом. Показательным фактором является успешное их участие во многих международных научных конгрессах, симпозиумах и конференциях. Так, автор настоящей статьи регулярно участвует в международных научных форумах, проводимых в Москве, С.-Петербурге и других странах. Тем самым укрепляет международное сотрудничество. Многие криминологи являются признанными руководителями научных школ и направлений.

Для казахстанских юристов было бы весьма полезным освоить труды таких известных ученых, как академики Национальной академии наук РК. С. Зиманова, С. Сартаева, д. ю. н., профессора У. Джекебаева и Е. Каиржанова, много сделавших для прогресса науки Казахстана, в том числе и криминологической мысли в республике.

Особое внимание должно быть уделено подготовке высококвалифицированных кадров, знающих и любящих свое дело, решению задачи дифференцированного подхода к преступлениям и преступникам, а также к разработке мер профилактического воздействия. Данный комплекс задач призывает к необходимости решения основных блоков научных и теоретических проблем, касающихся не только текущих, но и перспективных целей.

В 2000 году по инициативе Игоря Ивановича впервые создана Криминологическая ассоциация Казахстана, и ее первым президентом стал Заслуженный деятель науки Казахстана, доктор юридических наук, профессор И. Рогов. При ассоциации издается юридический журнал «Предупреждение преступности». На начальном этапе главным редактором был д.ю.н. Н. Турецкий.

Развитие научных исследований в области криминологии идет в настоящее время по линии выделения в ее составе различных аспектов: профилактического, прогностического (входящего в структуру управленческого), изучение преступности и ее причин, личности преступника и т.д. Естественно, каждый из аспектов подвергается самостоятельному научному исследованию, образуя в ряде случаев предмет особого изучения и предмет относительно самостоятельной учебной дисциплины. Ведь мы говорим не только об общей теории криминологии, но и о частных теориях этой науки. Их взаимосвязь очевидна. Все они имеют общую область изучения – криминологическую.

Криминология как самостоятельная наука и учебная дисциплина все более утверждается в качестве научной базы для разработки уголовной политики, научно-методической основы нормотворчества и практики борьбы с преступностью.

На сегодняшний день в Казахстане под руководством Главы государства идет активная работа правоохранительных органов по борьбе с преступностью. Для более эффективной реализации

государственной программы по борьбе с преступностью, должны принимать участие не только правоохранительные органы, но и институты гражданского общества.

В этом году создан международный Казахстанский криминологический клуб, и почетным Президентом Криминологического клуба избраны И. Рогов и С.Т.Турсынов.

Задача клуба состоит в том, чтобы совместно с Казахстанской криминологической ассоциацией заниматься научным сопровождением деятельности компетентных органов в деле профилактики преступлений. Клуб как общественная организация объединяет не только юристов, но и представителей различных специальностей, ученых, политических и общественных деятелей. При клубе имеется международный журнал «Наука и жизнь Казахстана». В данном журнале ученые и практики публикуют свои предложения и статьи.

Работа по профилактике преступлений всем обществом продолжается.

ОТАНДЫҚ ҚЫЛМЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ. ЖЕТІСТІКТЕРІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Е.О. Алауханов

Бас прокуратура институты, Астана, Қазақстан

Тірек сөздер: қылмысты зерттеу, ғылым, айыпкерліктің себептері.

Аннотация. Қазіргі уақытта қылмысты зерттеу саласында оның жүйе құрамында түрлі аспектілерге ерекшелу жолдарға мән беріліп жүр. Қылмыстың алдын-алу жұмыстар, болжау (басқарма жүйесіне кіру), қылмыстың себептерін зерттеу, қылмыскердің тұлғасын тану және т.б. Әрбір аспект ғылыми зерттеледі, кейбі-реулері ерекше оқулық пән болып қаралады. Біз жалпы қылмыс зерттеу теория туралы айтып, және осы ғылымның жеке теориясын қараймыз. Олардың аралық қатынастары айқын. Олардың барлығының ортақ аймағы – қылмысты зерттеу.

Қылмысты зерттеу жеке ғылым және оқулық пән ретінде күннен күнге ғылыми база болып қылмыстық саясат зерттеу үшін, және ғылыми-әдістемелік тәжірибе айыпкерлікпен күресудің негізі болады.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 215 – 219

«QUALITY OF EDUCATION»:
BASIC APPROACHES AND INTERPRETATIONS

B. K. Almurzayeva¹, V. A. Kubiyeva¹, S. Salish², A. T. Sagiyeva¹

¹Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan,

¹State Institution "№53 secondary school", Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: 2008379@rambler.ru, kubiyeva.70@mail.ru, sss.kz@yandex.kz, sagiyeva.aelita@mail.ru

Key words: quality, purpose, student, education, competence, knowledge, skills, attainments.

Abstract. The scientific and methodological article considers the most well-known approaches for understanding and education quality assurance. So the UNICEF determines five key components defining quality of education. Global Campaign for Education adds to this list another component - responding to the diversity of children's needs and to ensuring accountability for parents.

Within the framework of the consideration basic concept of "quality education" we agree with the opinion of academician V.P.Bespalko, that the main task of modern education is the practical realization of the social order on personality. Group of Kazakh scientists as A.A. Zhaytapova, G.A. Rudik, E.V.Beloshnichenko, A.S.Satyvaldieva determined the competence learning as a component characteristic of the education's quality. In 1970, in the sources appears the concept of "key competences. "In 1974, Dieter Meretens systematizes the competence in four types of key competencies. In 1980, the Institute for investigations in education in Bonn generalizes 654 names of key competencies of German-language literature up to 25. In 1984 J. Raven defines 36 types of competencies. In 1988-89 Franz Vaymert and et al. within the international project defines six key competencies. UNESCO proposes a simple classification of the main types of the learning outcomes: knowledge, values, skills and competence, behavior. For today in the European qualification standards eight key competencies are identified that should be formed among students at all levels of education: communication skills in their native language; communication skills in a foreign language; skills to use knowledge of elementary mathematics, scientific and technological skills; civic and social skills; digital skills; ability to learn skills; skills of formation of values based on world and national culture; entrepreneurial skills.

УДК 378.146

«КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ»:
ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ И ТРАКТОВКИ

Б. К. Альмураева¹, В. А. Кубиева¹, С. Салиш², А. Т. Сагиева¹

¹Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Казахстан,

ГУ "Средняя общеобразовательная школа №53", Актобе, Казахстан

Ключевые слова: качество, цель, ученик, образование, компетенция, знания, умения, навыки.

Аннотация. В научно-методической статье рассматриваются наиболее известные подходы для понимания и обеспечения качества образования. Так, ЮНИСЕФ определяют пять ключевых компонентов, определяющих качество образования. Глобальная Компания по Образованию (Global Campaign for Education) добавляет к этому списку еще один компонент - реагирование на многообразие потребностей детей и в целях подотчетности перед родителями. В рамках рассмотрения основного понятия «качество образования» мы согласны с мнением академика В.П.Беспалько о том, что основной задачей современного образования является реализация на практике социального заказа на личность. Группа казахстанских ученых А.А. Жайтапова,

Г.А.Рудик, Е.В.Белошниченко, А.С.Сатывалдиева определила компетентностное обучение как составляющую характеристику качества обучения. В 1970 году появляется в источниках понятие «ключевые компетенции». В 1974 году Дитер Меретенс систематизирует компетенции в четыре типа ключевых компетенций. В 1980 году институт исследований в образовании в Бонне 654 названий ключевых компетенций из немецкоязычной литературы обобщает до 25. В 1984 году Дж.Равен определяет 36 видов компетенций. В 1988-89 годах Франц Ваймерт и др. в рамках проекта ОЭСР определяют шесть ключевых компетенций. ЮНЕСКО предлагает простую классификацию основных типов учебных результатов: знания, ценности, навыки и компетентность, поведение. На сегодняшний день в Европейских квалификационных стандартах определены восемь базовых/ключевых компетенций, которые следует формировать у обучающихся на всех уровнях образования: навыки общения на родном языке; навыки общения на иностранном языке; навыки использования знаний по элементарной математике, научные и технологические навыки; гражданские и социальные навыки; диджитальные навыки; навыки умения учиться; навыки формирования ценностей на основе мировой и национальной культуры; навыки предпринимательства.

В XXI веке и новом тысячелетии проблемы образования становятся приоритетными во всем мире, так как они определяют будущее каждой страны в отдельности и планеты в целом. Перед нами стоит стратегическая задача воспитания образованной и ответственной личности, способной обеспечить не только собственное жизнетворчество, но и разумную жизнедеятельность других людей. А.М.Новиков, академик РАО говорит: «Образование – это мир человека, и он должен быть достойным его, чтобы, находясь в нем, человек мог улучшать мир, и себя в нем» [1;164].

Анализ теоретической и методической литературы по проблеме «качества образования» не видит единого и простого ответа на вопрос: что такое качество образования? Конкретный ответ зависит от того, кто задает этот вопрос и каковы его взгляды на цели образования.

Так, среди различных целей можно выделить: формирование нации и государства, основывающихся на определенных ценностях, идеологии или религиозных убеждениях; сохранение или изменение традиционных ценностей и мифов; достижение глобальной экономической конкурентоспособности; обеспечение индивидуальной занятости или экономической стабильности; сохранение семейных и общественных ценностей; поддержка прав человека и мира во всем мире.

Выбор определенной цели или ее интерпретация также зависит от конкретной общественной группы, которой мы адресуем наш вопрос: школьники, родители, школа, местное сообщество, государство или мир в целом. У каждой из этих групп есть свое собственное понимание о качестве образования:

– для учащихся качество может быть определено в терминах оценок, привлекательности содержания учебных предметов и обучения или полезности школьного образования для получения работы;

– для родителей качество может быть определено в терминах сохранения определенных ценностей, вклада в семейные традиции, гарантии трудовой занятости;

– для школы качество связано с успехом ее выпускников, с тем, может ли учащийся перейти на следующую ступень обучения, или с результатами, показанными учениками при проведении национальных экзаменов и тестов;

– для местного сообщества качество может быть определено в терминах поддержки ценностей местной общины, рейтинга школы в национальных экзаменах или числа выпускников, хорошо образованных и подготовленных;

– для страны качество, как правило, связано с формированием национального согласия вокруг некоторой политической философии или религии, сохранением или переосмыслением национальной истории, достижением конкурентоспособности в глобальной экономике;

– на международном уровне качество рассматривается как возможность обеспечения мирного сосуществования и формирования сопричастности к мировому сообществу.

Также потребности и ожидания относительно образования разнятся даже у жителей одной страны или представителей одного сообщества – бедных или богатых, живущих в городе или в сельской местности, имеющие религиозные или светские взгляды.

Рассмотрим три наиболее известных подхода для понимания и обеспечения качества образования.

1) ЮНЕСКО и ЮНИСЕФ определяют пять ключевых компонентов, определяющих качество образования:

- **учащиеся**, которые здоровы, хорошо питаются, готовы к деятельности и учебе;
- **среда** – здоровая, безопасная, защищенная, учитывающая гендерные особенности, имеющая необходимые ресурсы;
- **содержание** – способствующее приобретению жизненных навыков и знаний;
- **процессы** – хорошо подготовленные учителя, использующие ориентированные на ребенка педагогические приемы и технологии;
- **результаты** – знания, навыки и ценностные установки, связанные с национальными приоритетами.

Глобальная Компания по Образованию (Global Campaign for Education) добавляет к этому списку еще один компонент:

- **реагирование** – на многообразии потребностей детей и в целях подотчетности перед родителями.

2) Другой подход к качеству включает следующие четыре области:

- **релевантность** – контексту, потребностям, гуманистическим идеалам;
- **эффективность** – в выработке и достижении стандартов;
- **нечто особенное** – находящееся за пределами обычных ожиданий;
- **включение** – всех детей, независимо от пола, способностей и благосостояния.

И третий подход, близкий, по сути, первому подходу, использует пятимерную модель **обучаемые-ресурсы-процесс-результаты-контекст**.

Индивидуальные черты учащихся. Социально-экономическая среда, пол, наличие физических или умственных недостатков, расовая или национальная принадлежность, ВИЧ/СПИД, чрезвычайные ситуации конфликта или стихийного бедствия – все это служит потенциальными источниками неравенства, которые следует учитывать в политике повышения качества.

Контекст. На качестве сказывается широкий круг конкретных условий, начиная с экономического положения общества и кончая национальной политикой в таких областях, как цели, стандарты, учебные программы, учителя и многое другое.

Ресурсы. Эта категория включает материальные ресурсы (учебники и учебные материалы, классы, библиотеки, школы) и людские ресурсы (администраторов, инспекторов и, самое важное, учителей).

Преподавание и обучение. Педагогические процессы предопределяют повседневное обучение. К ним относятся, в частности, время, затраченное на обучение, использование различных методов обучения, характер оценки достигнутых результатов. Косвенное влияние на преподавание и обучение оказывают такие факторы, как школьная безопасность, участие местного сообщества, ожидания и лидерство.

Результаты. Этот аспект можно выразить в плане успеваемости (обычно на экзаменах) и в более широком плане, с точки зрения социально-экономических приобретений [2;87].

В рамках рассмотрения основного понятия «качество образования» мы согласны с мнением академика В.П.Беспалько о том, что основной задачей современного образования является реализация на практике социального заказа на личность. Последние годы многие ученые и практики потеряли из виду «маяк – социальный заказ»: «Имеем ли мы хоть где-нибудь на всей планете Земля четкий и диагностический заказ образованию? Нет, ни в одной стране мира такого социального заказа не существует» [3;182]. Поэтому нам, педагогам, исследователям, ученым, необходимо переосмысление сущности самого образования как качественной категории, в основу которого должно лечь, по нашему мнению, компетентностное обучение.

Группа казахстанских ученых А.А. Жайтапова, Г.А.Рудик, Е.В.Белошниченко, А.С.Сатывалдиева в информационно-методическом дайджесте «Педагогика XXI века на пороге школы» определила историко-научную рефлексию компетентностного обучения согласно статьи В.К. Загвоздкиной «Элементы истории и теории компетентностно ориентированной дидактики» в журнале «Школьные технологии» №4 за 2008 год [4;182].

В 1965 году впервые термин «компетенция» был использован Н.Хомским в теории языка.

Рамка качества образования

В 1970 году появляется в источниках понятие «ключевые компетенции». В 1974 году Дитер Меретенс систематизирует компетенции в четыре типа ключевых компетенций. В 1980 году институт исследований в образовании в Бонне 654 названий ключевых компетенций из немецкоязычной литературы обобщает до 25. В 1984 году Дж.Равен определяет 36 видов компетенций. В 1988-89 годах Франц Ваймерт и др. в рамках проекта ОЭСР определяют шесть ключевых компетенций.

В 1990 году ЮНЕСКО определяет 13 качеств личности (компетентностей), которые необходимы для интеграции в современное общество: инициативность (динамизм, творчество, самостоятельность мышления и действия); сотрудничество (конструктивное и целенаправленное взаимодействие с другими); работа в коллективе (взаимодействие в рабочей группе); взаимное обучение (неформальное и формальное наставничество, консультирование); самооценка; коммуникация; умение логически мыслить; решение проблем; принятие решений; получение и использование информации; планирование; умение учиться; многокультурные навыки.

В 2006 году ученые Республики Казахстан тринадцать качеств ЮНЕСКО дополняют еще одним качеством: признание значимости личностных когнитивных структур школьника, широкое использование в обучении рефлексии. [5;57]

Следующую простую классификацию основных типов учебных результатов предлагает ЮНЕСКО:

– *Знания*: основные когнитивные результаты, которые должны достигаться всеми учащимися (включая грамотность чтения, письма, счета и знания основ учебных предметов);

– *Ценности*: солидарность, гендерное равенство, толерантность, взаимопонимание, уважение к правам человека, неприятие насилия, ценность человеческой жизни, чувство собственного достоинства;

- *Навыки и компетентности*: владение навыками решать проблемы, организовывать эксперимент, работать в команде, жить и взаимодействовать с другими, умение учиться;
- *Поведение*: готовность принять на практике то, что было изучено.

На сегодняшний день в Европейских квалификационных стандартах определены восемь базовых/ключевых компетенций, которые следует формировать у обучающихся на всех уровнях образования: навыки общения на родном языке; навыки общения на иностранном языке; навыки использования знаний по элементарной математике, научные и технологические навыки; гражданские и социальные навыки; дигитальные навыки; навыки умения учиться; навыки формирования ценностей на основе мировой и национальной культуры; навыки предпринимательства.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Амонашвили Ш.А. Обучение, оценка, отметка. – М.: Знание, 1980.
- [2] Материалы к разработке национального стандарта среднего общего образования Республики Казахстан / Под ред. К. Т. Арынова, М. Ж. Жадринной. – Алматы, 2004. – 24 с.
- [3] Ефремова Н.Ф. и др. Система оценки качества российского образования // Педагогика. – 2006.
- [4] Жайтапова А.А., Рудик Г.А. и др. Педагогика XXI века на пороге школы: информационно-методический дайджест. – Алматы: РИПКСО, 2009. – 304 с.
- [5] Дакарские рамки действий. Образование для всех: выполнение наших коллективных обязательств // Всемирный форум по образованию. – Дакар, Сенегал. 26-28 апреля 2000 г. – Париж: ЮНЕСКО, 200. – 77 с.

REFERENCES

- 1] Amonashvili Sh.A. Training, evaluation, mark. M.: Knowledge, 1980.
- [2] Materials to the development of a national standard of secondary education of the Republic of Kazakhstan. Edited by K. T. Arynov, M. J. Zhadrina. Almaty, 2004. 24 p.
- [3] Yefremova N.F. and others. The system of quality's assessment of Russian education. Pedagogics. 2006.
- [4] Zhaytapova A.A., Rudik G.A. and others. Pedagogics of the 21st century on the threshold of the school: Information and methodical DIGEST. Almaty: RIPKSO, 2009. 304 p.
- [5] Dakar Framework for Action. Education for All: Meeting our Collective Commitments. The World Education Forum. Dakar. Senegal. April 26-28, 2000. Paris: UNESCO, 200. 77 p.

«БІЛІМ БЕРУ САПАСЫ»: НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ ТҮСІНДІРМЕЛЕР

Б. К. Альмурзаева¹, В. А. Кубиева¹, С. Салиш², А. Т. Сагиева¹

- ¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті;
- ²Ақтөбе қаласының "№53 орта жалпы білім беретін орта мектебі"

Тірек сөздер: сапа, мақсат, оқушы, білім, негізгі құзіреттілік, білімдер, ұсталықтар, дағдылар.

Аннотация. Ғылыми-әдістемелік мақалада білім берудің сапасын қамсыздандыруға және ұғындыруға бағытталған ең белгілі тәсілдер қарастырылған. ЮНИСЕФ білім берудің сапасын белгілейтін бес негізгі компонентін анықтайды. Ғаламдық Білім беру бойынша Бірлестік (Global Campaign for Education) бұл тізімге тағы да бір компонент - ата-аналар алдындағы есеп беру мақсатында балалардың қажеттіліктер әртүрлілігін елеуін қосады. «Білім беру сапасы» негізгі ұғымын қарастыру барысында біз академик В.П.Беспальконың қазіргі білім берудің негізгі міндеті тәжірибедегі жеке тұлғаға деген әлеуметтік тапсырысты орындау деген пікірімен келісеміз. А.А. Жайтапова, Г.А.Рудик, Е.В.Белошниченко, А.С.Сатыбалдиева секілді қазақстандық бір топ ғалымдар құзіреттілікті білім беруді оқығудың сапа көрсеткіші ретінде анықтайды. 1970 жылы дереккөздерде «негізгі құзіреттіліктер» ұғымы пайда болды. 1974 жылы Дитер Меретенс құзіреттілікті төрт түрге жүйелейді. 1980 жылы Боннедегі зерттеу институты неміс тіліндегі әдебиеттегі 654 негізгі құзіреттілік атауларын 25 атауға жүйелейді. Ал 1984 жылы Дж.Равен құзіреттіліктің 36 түрін анықтайды. 1988-89 жылдары Франц Ваймерт және т.б. ОЭСР жобасының аясында алты негізгі құзіреттілікті белгілейді. ЮНЕСКО оқу нәтижелерінің алты түрге бөлетін қарапайым жіктеуін ұсынады: білім, құндылықтар, дағды және құзіреттілік, тәртіп. Қазіргі уақытта Еуропалық біліктілік стандарттарында білім алушыларда білім берудің барлық деңгейлерін қалыптастыруға тиісті сегіз негізгі/базалық құзіреттіліктер анықталған: ана тілінде сөйлесу дағдысы; шет тілінде сөйлесу дағдысы; бастауыш математика бойынша білімдерін пайдалану дағдысы; ғылыми және технологиялық дағдылары; азаматтық және әлеуметтік дағдылары; дигиталдық дағдылары; оқу ептілігінің дағдылары; әлемдік және ұлттық мәдениет негізінде құндылықтарын қалыптастыру дағдылары; кәсіпкерлік дағдылары.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 220 – 226

ABOUT THE PLACE AND ROLE OF THE COMMON SENSE IN THE FORMATION OF OUTLOOK

Z. K. Ayupova¹, D. U. Kussainov²

¹Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,

²Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zaure567@yandex.ru; zaure567@yandex.ru

Key words: common sense, world view, the laws of thought, the forms of thought, the truth of thought, substance, subordination of concepts, valuable content, spiritual factors, alienation.

Abstract. Normal thinking, common sense, common meaning- they are all extremely important concepts denoting mental norm. The notion of common sense suggests that thinking, as well as people in general, can be a healthy, normal, and can be unhealthy, sick, abnormal, pathological. If there is sanity, and that is abnormal, morbid, sick, abnormal thinking. In the latter case, we mean not only sick thinking in the psychiatric, medical sense as abnormal thinking that exists within the mental health or on the verge of mental health and illness. Mentally healthy people may think (meditate, talk), based not on reason but on something else, such as obeying the will of the senses, indulging in unrestrained imagination, or wanting to surprise, capture the imagination of the layman.

Behavior is the meaningful behavior. Meaningful, we find all that is illuminated by the light of reason, thinking. Common sense is we do not see that is just sensible, and that is consistent with our notions of life-health as the scale of the individual “I” and the scale of the collective “I” of different levels (family, band, nation, humanity). Man, for example, can a meaningful (because of the hardships of life) to commit suicide, but to justify his doing so from a position of common sense does not.

Common meaning- greatest thought-value, indicating the end of the normal, healthy thinking, common sense. The regulatory role of common sense is evident. To rely on common sense - so keep a tight rein on their thinking, emotions, imagination, etc.

In this article the historical and philosophical analysis of the role and influence of common sense on the formation and development of the world is conducted. The authors justify using the history of world philosophy, role and place of common sense in the formation of the world. Using this approach, perhaps more comprehensive security and disclosure of meaning and content reflect the laws of correct thinking and their role in the development of philosophy. The authors have carefully studied the works of European and Russian researchers of the history of philosophy in this area.

УДК 340.22

О МЕСТЕ И РОЛИ ЗДРАВОВОГО СМЫСЛА В СТАНОВЛЕНИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ

З. К. Аюпова¹, Д. У. Кусаинов²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: здравый смысл, мировоззрение, законы мышления, формы мышления, истинность мысли, субстанция, субординация понятий, ценностное содержание, духовные факторы, отчуждение.

Аннотация. Нормальное мышление, здравомыслие, здравый смысл – это всё чрезвычайно важные понятия, обозначающие мыслительную норму. Понятие здравомыслия указывает на то, что мышление, как и человек вообще, может быть здоровым, нормальным, а может быть нездоровым, больным, ненормальным, патологическим. Если есть здравомыслие, то есть и ненормальное, болезненное, больное, патологическое

мышление. В последнем случае мы имеем в виду не столько больное мышление в психиатрическом, медицинском смысле, сколько ненормальное мышление, существующее в пределах психического здоровья или на грани психического здоровья и болезни. Психически здоровый человек может мыслить (размышлять, рассуждать), опираясь не на здравый смысл, а на что-то другое, например, подчиняясь воле чувств, предаваясь безудержной фантазии или желая удивить, поразить воображение обывателя.

Здравомыслящее поведение – ядро осмысленного поведения. Осмысленным мы находим все то, что освещено светом разума, мышления. Здравый же смысл мы видим не в том, что является просто осмысленным, а в том, что соответствует нашим представлениям о жизни-здоровье как в масштабах отдельного «я», так и в масштабах коллективного «я» разных уровней (семьи, коллектива, нации, человечества). Человек, например, может осмысленно (из-за тягот жизни) пойти на самоубийство, но оправдать этот его поступок с позиции здравого смысла никак нельзя.

Здравый смысл – величайшая мыслительная ценность, обозначающая границы нормального, здорового мышления, здравомыслия. Регулирующая роль здравого смысла очевидна. Опираясь на здравый смысл – значит держать в узде свое мышление, эмоции, воображение, волю, т.е., с одной стороны, направлять мышление в нужное русло, а, с другой, не позволять ему «растекаться по древу».

Здравомыслие – это когда человек не торопится делать выводы и одновременно не затягивает с выводами, в меру рассудителен, в меру безрассуден, в меру осторожен.

В статье проводится историко-философский анализ роли и влияния здравого смысла на становление и развитие мировоззрения. В статье авторы обосновывают, используя историю мировой философской мысли, роль и место здравого смысла в формировании мировоззрения. С помощью такого подхода возможно более развернутое обеспечение и раскрытие смысла и содержания отражения законов правильного мышления и их роли в становлении мировоззрения. Авторы тщательно изучили труды европейских и российских исследователей истории философии в этой области.

Один из главных аспектов системно-структурной организации мировоззрения касается глубокой и сложной проблемы смысла общественной и индивидуальной деятельности, которая не только имеет целью достижение истины, но и ставит задачу более широкую – постижение правды. Сюда же мы включаем проблемы социального и личного оптимизма, человеческого счастья, судьбы. Мировоззрение выражает человеческую личность, определяет цель и смысл самой субстанции человека. Сюда же входят такие широко распространенные понятия, как мудрость и здравый смысл.

Все эти перечисленные понятия имеют интенсивно насыщенное ценностное содержание, хотя многие из них (правда, счастье, судьба, мудрость и др.) мы не можем определить и объяснить вполне вразумительно, чтобы это было понятно для многих и чтобы какую-то часть из этих многих наши рассуждения удовлетворяли. Но тем не менее, даже обыденные представления об этих сложных понятиях являются своеобразными точками опоры для человека, общества и государства, прежде всего, нравственными. И естественно, эти точки опоры бывают социальные, религиозные, философские, политические, правовые, художественные и др. Они тоже несут собственную ценностную нагрузку и должны быть предметом аксиологических исследований.

Очень существенной функцией разбираемой стороны мировоззрения является то, что она весьма активно пытается противостоять теории и отношениям отчуждения, ставя и пытаясь решить чисто человеческие проблемы. Отношения отчуждения охватили почти все сферы социального организма в цивилизованном обществе и преодолеть их – задача трудная, а нередко, может быть, и невозможная. А тем не менее, противостояние мировоззренческих, духовных факторов этим отношениям имеет высокую значимость, по меньшей мере, как критика, по большей – как формирование определённого общественного мнения, настроения, которые могут перерасти и в реальные действия. Ценностное содержание анти-отчужденческой направленности мировоззрения неоспоримо. Казалось бы, самым простым, более или менее понятным, является термин «здравый смысл». Но, как считает российский автор Милютин Ю.Е., природа здравого смысла противоречива. От его имени выступали и материализм, и идеализм. Беркли им посвящал свои выступления против материи. Французские просветители от его имени ниспровергали религию и невежество. Гольбах этой теме посвятил специальную работу «Здравый смысл» [1, С.27].

В средние века здравый смысл интерпретируется как эфемерное мышление, погруженное в обыденное течение вещей, в противоположность которому идеалом познания объявляется мистическое созерцание бога.

Принцип здравого смысла занимал в XX веке центральное место в гносеологии «реалистической» философии (Дж. Сантояна, Дж. Мур и др.), в которой здравый смысл выступал связующим звеном между человеком и внешним миром. А неопозитивистское ответвление лингвистического анализа с позиции здравого смысла лишает философию мировоззренческой сущности, низводя её до уровня тривиального истолкования обыденного опыта людей.

В марксистской философии диалектического мировоззрения на здравый смысл не обращалось особого серьёзного внимания, поскольку безоговорочно провозглашался безграничный приоритет официальной науки и догматической идеологии в формировании и развитии и философии, и материалистического мировоззрения, и диалектического мышления. Только иногда в историческом материализме при анализе общественного сознания, особенно при истолковании обыденного сознания, эмпирических знаний и даже общественной психологии мельком проскальзывали указания на здравый смысл в общем перечислении множества явлений духовной сферы.

На этой основе уже упоминавшийся автор Милютин Ю.Е. различал в диалектическом материализме два уровня здравого смысла – обыденный и научно-теоретический: первый включает в себя, по его мнению, «совокупность обыденных мнений, взглядов, привычек, традиций и других форм стандартизированного социального поведения, выполняющих функцию ориентации в повседневной жизни, их изучением занимается преимущественно социальная психология». Второй уровень здравого смысла, считает Милютин Ю.Е., состоит из устоявшихся научных представлений и положений информативного характера, принципов аксиоматического характера; собственный теоретический потенциал здравого смысла весьма ограничен и сколь-нибудь серьёзного значения для науки и философии не представляет [1, С.29-30].

В общем, как видим, очень низкая оценка здравого смысла сначала объясняется наличием у него научно-теоретического уровня, а истолковывается этот уровень, как нечто далёкое и отдалённое от науки и философии, от системного мировоззрения. Впрочем, это не особенно удивительно, официальные идеологи коммунистической власти даже опасались аргументации, основанной на здравом смысле, поскольку она была явно несовместима с догматическими теориями и основанной на них уродливой практикой. Тем более, что здравый смысл в числе многих других факторов мог порождать инакомыслие; всё более увеличивавшиеся ряды так называемых диссидентов сами формировались, не в последнюю очередь, на основе здравого смысла и воздействовали на общество также с его помощью. Поэтому здравый смысл имеет определённую ценность, имеет, так сказать, право «научного гражданства», и его необходимо исследовать и в общетеоретическом, и в аксиологическом плане, поскольку его явно негативные оценки, по нашему мнению, не вполне обоснованы. Они состоят из утверждений типа: здравый смысл не осознаёт своей социально-исторической обусловленности (хотя и здесь мы видим признание наличия этой обусловленности): он лишён критической рефлексии (хотя всякая критическая рефлексия именно со здравого смысла, на наш взгляд, и начинается) [1, С.31]. Принижается и роль здравого смысла в определении его функции. По Милютину Ю.Е., здравый смысл выполняет две функции: 1) критически-негативную, подготавливая рождение прогрессивных идей, от его имени была разрушена античная мифология, 2) ретроградную – в силу своей консервативности, догматичности, здравый смысл – это стихийно сформированное мышление [1, С.32].

Как видим, обе функции здравого смысла, сформулированные в отрицательном плане, тем более, разрушение античной мифологии, трудно назвать достоинством. Но, думается, что к исследованию этого понятия необходимо подойти с более разносторонних и взвешенных позиций. Хотя сложности на этом пути неизбежны. Многие феномены данного анализируемого аспекта системно-структурной организации мировоззрения имеют трансцендентный характер. Скажем, никто не знает, что такое смысл жизни или каждый это представляет по-своему. То же самое можно сказать о понятии счастье, судьба, правда, мудрость и т.п. В определённой мере эта трудность относится и к постижению здравого смысла.

Системность и структурность мировоззрения не ограничивается чисто внутренними элементами, свойствами, проявлениями. Есть и многообразные его внешние связи, внутренние, внешние проявления, которые также необходимо учитывать и анализировать при изучении данной категории. А это уже следующий аспект представляемой систематизации. Мировоззрение находится в одном ряду и имеет однопорядковый характер с такими фундаментальными категориями и

отраслями духовной сферы, как сознание, познание, мышление, мифология, религия, философия, наука, относительно самостоятельно сосуществует с ними (будучи и их элементами); знания, вера, самосознание и др. как внутренне-внешние феномены.

Имеют немалое отношение к мировоззрению и также тесно связанные с ним многие ненаучные формы знания – мистицизм, герметизм, астрология, алхимия, мифология, магия и др., которые, как уже отчасти отмечалось, в интеллектуальных традициях I-XIV веков занимали большое место и, как теперь выясняется, специалистами далеко не напрасно. Ибо только наука, научность, научный подход, научная методология показали себя, мягко говоря, и с не лучшей стороны, не оправдали многих надежд цивилизованного человечества, отказавшегося от большого разнообразия культурных пластов человеческой истории. XX век, объявленный веком науки, научно-технической революции, высоких и сложных технологий, в развитых странах, также веком массового производства и массового потребления; этот век создал, развил и продолжает развивать уже в XXI веке цивилизацию с не вполне человеческим лицом – с экологическими и техногенными катастрофами, с массово-смертоносными видами оружия, с массово-химизированной пищей, одеждой, предметами быта и т.д.

А сейчас следует сказать несколько слов о систематизации мировоззрения, представленной другими авторами не столь подробно, а крупными структурными совокупностями. Известный автор Спиркин А.Г. и украинский философ Черноволенко В.Ф. представляют собственные градации в содержании мировоззрения.

Прежде всего Черноволенко В.Ф. приводит три основные точки зрения на разбираемую категорию: 1) мировоззрение равнозначно философии, 2) мировоззрение – это миропонимание, то есть всё общественное сознание, 3) мировоззрение есть совокупность и идеологических элементов сознания [2, С.11-12].

В этих попытках свести сложное духовное явление лишь к какому-нибудь одному феномену, явно выступает марксистско-ленинская, если можно так выразиться, «традиция» чрезмерного упрощения многих сложных, разносторонних феноменов, их крайняя примитивизация. Подлинные же предметные подходы и анализы объявлялись идеалистическими спекуляциями, «филиацией идей» и тому подобными фокусами «апологетов» капитализма и буржуазии.

В таком же ключе звучат следующие сентенции: выработка мировоззрения является важной социальной функцией философии (и только!?). А где же мифология, религия, фольклор, искусство, мораль и т.д.) [2, С.13], «после своего возникновения философия ещё долгое время не может стать достоянием широких масс трудящихся. Поэтому мировоззрение... большинства людей продолжает оставаться не систематизированным, стихийным нефилософским» [2, С.14-15], «возникновение философии было возникновением не мировоззрения, а качественно новой формы мировоззрения» [2, С. 20].

Но надо отдать должное, были и попытки выхода за пределы столь узко регламентированного объяснения данной категории. В частности, такие в то время смелые тезисы: при отождествлении мировоззрения с марксизмом-ленинизмом недооценивается роль естествознания (и это вскоре после того, как считалось, что генетика, кибернетика и др. объявлялись «продажными девками империализма»), не все положения марксистско-ленинской теории имеют мировоззренческий характер (а это уже было сродни богохульству), каждое определение мировоззрения обеспечивает её «работоспособность» в определенном смысловом контексте и имеет право на существование [2, С.21]. Это даже смело обосновывалось полисемантизмом слова «мир», поскольку в словаре Ушакова Д.Н. оно имеет восемь самостоятельных значений и около двадцати пяти смысловых оттенков [2, С.23].

Казалось бы, это является основой для терпимости к существованию разных точек зрения. Но уже страницей ниже неприятие других мнений снова становится очевидным: то, что в XIX веке мировоззрение употребляется как совокупность метафизических псевдопроблем, в «философии жизни» мировоззрение трактуется как «переживание мира», в обоих последних случаях, считает автор, оно отрывается от науки и эти взгляды противостоят диалектико-материалистическому мировоззрению [2, С.24-29].

А теперь об обещанных крупных структурных совокупностях мировоззрения, предлагаемых Спиркиным и Черноволенко. Каждый автор выделяет три аспекта этой категории, несколько по-

разному называя и подменяя некоторые из них. Так, первый автор называет первый аспект естественно-научным, который составляет обобщённую систему знаний человека о природных явлениях и его отношениях к кардинальным принципам бытия природы, каждый из нас, поясняет он, – это «природа, ставшая человеком», «через свои потребности, через практическую деятельность, через науку и искусство мы осознаём своё единство с природой, постигаем её законы», «отношение человека к природе осуществляется через бесконечное многообразие отношений его к другим людям, через общественные отношения» [3, С.148,149]. Второй автор этот аспект называет натуралистическим (отношения человек – природа), другой аспект-гуманитарный (человек – общество), третий-гносеологический (субъект – объект) [2, С.58-71].

Спиркин А.Г. второй аспект мировоззрения именуется общественно-научным, который представляет обобщённую систему знаний человека о жизни и развитии общества и его отношении к нему. Третий аспект определён, как у Черноволонко, гносеологическим, как обобщённая система знаний человека о сущности своей познавательной деятельности. К этому он ещё добавляет, что эстетическое отражение действительности является необходимым компонентом мировоззрения человека [3, С.150].

При общем анализе мировоззрения подобная систематизация его структуры вполне приемлема, но при углублении в проблему с её многосторонней рефлексией, естественно, необходимо более подробное и тщательное изучение и осмысление данного духовного феномена.

Но и при данном основании классификации аспектов мировоззрения к представленной триаде нелишним было бы добавить четвёртый аспект – аксиологический. Почти на всем протяжении предыдущего анализа мы стремились показать интенсивное ценностное содержание и значение всех элементов и проявлений мировоззрения. Мировоззрение выполняет общую функцию (о конкретных, частных функциях несколько ниже) как бы сгущения, обогащения знаний в единую систему, в единое целое, в общую «картину мироздания». Поскольку в наше время нельзя овладеть всей совокупностью знаний даже в одной отрасли, каждый должен стремиться выработать более или менее системное мировоззрение.

Не все представления человека об окружающем мире и о самом себе образуют мировоззрение. Это – характер и направление познания и мышления, это – некая духовная сердцевина и основа человеческой индивидуальности. И именно вокруг этой сердцевины объединяются отдельные «детали» нашего духовного мира. Характерная черта мировоззрения – единство, строгое соответствие образа мыслей образу жизни. Мы говорим о глубоком внутреннем разладе, о духовной трагедии личности, когда она думает одно, вынуждена говорить противоположное, а делать нечто третье.

Мировоззрение – это идеи, которые влияют на нормы человеческого поведения, на отношение человека к труду и к другим людям, на характер жизненных стремлений, идеалов, целей. Мировоззрение обуславливает образ жизни человека и образ мыслей, его интересы и вкусы. Всякое мировоззрение – «результат осмысления мира с определенного наблюдательного пункта. Это своего рода духовная призма, через которую мы отражаем и оцениваем действительность в целом во всём многообразии её форм и связей. Важнейшей гранью этой призмы являются идеалы» [3, С. 152].

Определённую совокупность, структуру, систему, примыкающую к вышеописанным аспектам системной организации анализируемой категории, составляют функции мировоззрения. Их специалисты выделяют до пяти-шести. Это – методологическая, эвристическая, познавательная, идеологическая функция и функция управления. К этому иногда добавляют оценочную функцию, но её выделяют самостоятельно, специально, возможно, и нет надобности, поскольку оценочная роль мировоззрения проявляется во всех остальных функциях.

Методологическая функция мировоззрения имеет своим содержанием роль общего метода познания, который особенно выпукло проявляется при исследовании сложных объектов, совокупности отношений, многосторонних взаимодействий, при исследовании так называемых пограничных стыковых проблем, являющихся предметом изучения двух, нескольких или многих философских и научных дисциплин, а также предметом интереса и отражения искусством, моралью, политической и правовой теории и др. В этих пограничных проблемах доминируют общие закономерности и методологическая роль мировоззрения в их исследовании ничем другим незаменима и невосполнима.

С помощью эвристической функции мировоззрение выполняет важную роль предвидения, прогнозирования, долгосрочного (перспективного), среднесрочного и краткосрочного (годового) планирования в науке, в общественно-политическом, социально-экономическом и духовно-культурном развитии общества и государства. Таким мировоззренческим содержанием наполнены программные документы, обнародованные от имени Президента Республика Казахстан: Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства от 1992 года, Идейная консолидация общества как условие прогресса Казахстана от 1993 года, программа «Казахстан-2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» от 1997 года, а также ежегодные послания Президента страны народу Казахстана, с которыми он выступает на совместном заседании Палат Парламента. Такое же содержание имеют различные социальные концепции развития культуры, образования, науки, социальной защиты населения и др.

Познавательная функция мировоззрения означает, что, во-первых, при мыслительном процессе от частного к общему оно выполняет роль критерия, эталона в оценке познаваемых человеком предметов и явлений, во-вторых, при противоположной направленности мышления от общего к частному мировоззренческие постулаты становятся исходной посылкой мыслительного процесса. Естественно, в ходе развития познания в эти критерии, эталоны и постулаты могут быть внесены определённые коррективы, благодаря которым мировоззрение получает новые импульсы для собственного развития и совершенствования.

Мировоззренческая функция управления имеет разносторонние проявления. Через собственные онтологические принципы мировоззрение определяет отношение к миру, к природе. В современную эпоху это проявляется в большой совокупности острых и жгучих экологических проблем и не только в этом. Через нравственные принципы оно даёт жизненные ориентации отношения к труду, другим людям, поведения в обществе, семье, коллективе. Через социально-политические принципы мировоззрение даёт социальные установки отношения человека к общественно политическому строю, к государству, политическим партиям и т.д. Данная функция является определённым гарантом, в какой-то мере помогающим избежать опасностей субъективизма и волюнтаризма, с одной стороны, авторитаризма и тоталитаризма с другой. Отведённую им роль, соответственно, выполняют экономические, правовые, художественные, экологические и др. принципы мировоззрения при управлении соответствующими процессами.

Пятая, идеологическая функция мировоззрения означает понимание социальных событий и процессов через нравственные и этические идеалы, не исключаются политические и правовые идеалы. Данная функция выполняет роль своеобразного фильтра, отсеивающего всевозможные идеологические извращения, которыми чреватые вообще многие идеологические явления. Подробнее о функциях мировоззрения изложено в работах Улыбина И.А., в частности, в одноимённой статье [4, С.5].

Здесь мы логично подошли к большому вопросу о соотношении мировоззрения и идеологии, что можно назвать особым и сложным аспектом системно-структурной организации. Особый и сложный характер этого отношения объясняется тем, что обе категории равновеликие, относительно самостоятельные; мировоззрение своими значительными частями входит в идеологию, последняя в немалой степени, в свою очередь, входит в мировоззрение. Тем более, эта сложность увеличивается из-за того, что идеологические проблемы всегда напрямую связаны с политическими вопросами, весьма подвижными, изменчивыми, нередко конъюнктурными и даже скандальными. Не менее скандальными часто бывают выяснения идеологических разногласий, которые всегда существуют во множестве и которые не могут не отражаться на мировоззрении общества, социальных и этнических групп и общностей, отдельных индивидов.

Таким образом, мы видим, какую важную роль в становлении и развитии, а также понимании сущности мировоззрения играет проблема ценностей и здравого смысла.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Милотин Ю.Е. К понятию «здравый смысл» // Вопросы философии и социологии. – Л.: ЛГУ, 1993. – Вып. V. – С. 27-32.
- [2] Черноволенко В.Ф. Мировоззрение и научное познание. – Киев, 1999. – 189 с.

- [3] Спиркин А.Г. Мироззрение, его структура, жизненный смысл и пути формирования // В кн.: Молодежь, ее интересы, стремления, идеалы. – М.: Молодая гвардия, 2001. – 246 с.
[4] Улыбин И.А. Функции научного мировоззрения // Вестник МГУ им. М. В. Ломоносова. – 2004. – № 5. – С. 5-12.

REFERENCES

- [1] Milutin Yu.E. To the notion of "common sense". Questions of philosophy and sociology. Leningrad: LSU, 1993. Vol. 5. P. 27-32. (in Russ.).
[2] Chernovolenko V.F. Outlook and scientific knowledge. Kiev, 1999. 189 p. (in Russ.).
[3] Spirkin A.G. Outlook, its structure, life meaning and ways of forming. In b.: Youth, interests, aspirations, ideals. M.: Molodaya gvardiya, 2001. 246 p. (in Russ.).
[4] Ulibin I.A. Function of scientific outlook. Herald of the Lomonosov MSU. 2004. N 5. P. 5-12. (in Russ.).

ДҮНИЕТАНЫМ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ДҰРЫС ОЙЛАУДЫҢ ОРНЫ МЕН МӘНІ ЖАЙЛЫ

З. К. Аюпова¹, Д. Ө. Құсайынов²

¹Аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: дұрыс маңыз, дүниетаным, ойлау заңдары, ойлау формалары, ойдың ақиқаттығы, субстанция, түсініктер арақатынасы, құндылықтық мазмұн, руханилық факторлары, жатсыну.

Аннотация. Дұрыс ойлау, ақиқат ойлау, жасампаз ойлау, жасампаздық мән – бұлардың барлығы өте маңызды түсініктер, олар дұрыс ойлау нормаларын белгілейді.

Дұрыс ойлау дегеніміз, жалпы адам ойының объективті дүниенің болмысы мен тепеңдігін көрсетеді. Себебі адамның ойы әрқашанда ақиқат, дұрыс болып қалыптаса бермейді, кейде ой қате болып, одан шығатын қортындылар субъективті сипатқа иеленіп, болмыстан мүлдем басқа образдар қалыптастыруы мүмкін. Егерде ой дұрыс қалыптасқан болса, жоғарыда көрсеткен кемшіліктерге жол берілмейді. Психикалық жағынан толық жетілген, қалыптасқан адам әрқашанда дұрыс пікір айтып, оң ой қортулар жасайды яғни ол дұрыс ойлауды қалыптастырған. Дұрыс ойлау дегеніміз, адамның ішкі сезімдеріне билік бермей, өзіндік фантазиясын нормада ұстап, пікірталас жүргізіп отырған қарсыласын өзінің көзқарасына қарай иіріп алу қасиеттері.

Дұрыс іс-қимыл әрекеттері саналы тәртіптің қайнар бастауы. Саналы іс-әрекетте біз – ақыл ойдың көмегімен қол жеткізген барлық ойлау жемістерін және іс-қимылдарымызды есептейміз. Жасампаздық мән немесе дұрыс ойлау, дұрыс іс-әрекет деп біздің күнбе-күнгі өмірдегі, жанұядағы, еңбек ететін ұжымдағы, қоғамдағы жасаған іс-қимылдарымызға саналы түрде есеп беруімізді айтамыз. Олардың барлығы әрбір азаматтың дүниетанымын қалыптастырады, белгілі бір қоғамдағы қалыптасқан қоғамдық сананың бейнесін, бітім болмысын құрайды. Сондықтан да жасампаздық мән немесе дұрыс ойлау жетілген түрде қалыптасса біз ақиқат білімге қол жеткізе аламыз.

Дүниенің болмысын, заңдылықтарын оның көп түрлі, көп аспектіді қасиеттерін дұрыс игеріп, соның нәтижесінде қате іс-қимылдан өзді-өзімізді қорғауға мүмкіндік аламыз.

Дұрыс ойлау, ақиқат білім қалыптастыру- ойлау мүмкіндігінің басты қасиеті және құндылығы. Күнбе-күнгі өмірдегі дұрыс ойлаудың жүйелегіш қызметі айқын көрінеді. Дұрыс ойлаудың тағы бір көрінісі ойды белгілі жүйден шығармауы.

Дұрыс ойлау дегеніміз- адамның ешқашанда баға беруге, қорытынды жасауға асықпауы, бірақта оны тез созбай белгілі өлшемде асықпай тездеткен сақ болғандықты көрсетеді.

Мақалада дүниетанымның қалыптасуы мен дамуына дұрыс ойлаудың тигізетін рөліне тарихы-философиялық талдау жасалған. Мақала авторлары қорытындыларында әлемдік философия тарихындағы ғұламалардың көзқарастарына сүйене отырып, дүниетанымның қалыптасуындағы дұрыс ойлаудың, жасампаздық мәннің маңызы көрсетілген. Мұндай әдістің көмегімен дұрыс ойлау мен жасампаз мәннің, ойлаудың заңдылықтарын ашудағы барлық мүмкіндіктері нақты белгіленген. Мақала авторлары мәселені зерттеу барысында философия тарихындағы Еуропалық және Ресей зерттеушілерінің еңбектерін тиінақты қарастырған.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 227 – 230

**THE IDEAS OF KNOWLEDGE AND WORK FOR YOUTH EDUCATION
IN THE OEUVRE OF ABAY KUNANBAEV****R. K. Doszhan**

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: Raihanchik01@mail.ru

Key words: Abay, labour, science, education, book of words, culture, philosophy, philosophical ideas.**Abstract.** The given article is spoken about creation of Abay which inspires young generation on service to people, support in them aspiration to education, knowledge, work, to nation development through culture. They are always actual.

УДК 72.787:330.59 (574)

**АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ
ЖАСТАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ БІЛІМ ЖӘНЕ ЕҢБЕК ИДЕЯСЫ****Р. К. Досжан**

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан

Тірек сөздер: Абай, еңбек, ғылым, білім, қара сөздер, мәдениет, философия, философиялық ойлар.**Аннотация.** Мақалада жас ұрпақты өз халқына қызмет етуге ынталандыратын, ағартушылыққа, білімге, еңбекке, мәдениет арқылы ұлттың дамуына талаптандыратын Абай шығармашылығы туралы айтылады. Олар әр заманда өзекті.

Жас ұрпақты жастайынан тәрбиелеудің маңыздылығын қазақ халқы ерте түсінген. Ешқандай жоғарғы білімсіз-ақ тәрбиелеудің небір оңтайлы әдістерін баласының бесігінен бастаған. Қазақ хандығы дәуірін сүрген заманда қазақ халқы өзінің ұлттық төлтумалығын бір жола орнықтырып үлгерді. Ұлттық арқауы берік төлтума – ол мәдениеті болатын. Қазақ хандығы кезінде қазақ халқы өзінің моральдық-ұлттық этикалық нормаларын біржола қалыптастырып алды. Қазақ халқының ғасырлар қойнауынан бастау алатын тек-тамыры мәдени рухани болмысы жалпы адамзаттық тарихи мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Мәселен, Әл-Фараби өз заманында «Адам көп нәрсеге мұқтаж болғандықтан, өзіне керектің қоғамдасқан ортадан таба алады, жеке жан иесі адамдар бірлестігінің арқасында ғана жетіліп, өз қабілеттерін шыңдай түседі. Осыдан келіп олардың әлеуметтік мәні қалыптасады» - деп жазды [1]. Еліміз Тәуелсіздік туын көтергелі ұлттық мұраларымызды игеруде әлі де болса көбірек көңіл бөлуді талап ететін мәселелер көп.

Демек қазақ мәдениетін, ұлттық салт-дәстүр, этикалық нормаларын, рухани құндылықтарын үлгі ете отырып, оны жастар тәрбиесіне ұтымды пайдалану – өте өзекті мәселе.

Қазақ мәдениетінің аса ірі өкілі, ойшыл, философ, классик ақын Абай Құнанбаев халқына білім беруде орасан зор рөл атқарды. Ол отанын рухани кедейліктен біржола құтқарғысы келді, өз отандастарын әлемдік мәдениет жетістіктеріне қосуға тырысты. Абай осы мақсатта көп іс атқарды. Оның терең мағыналы, көркемдік жағынан құнды лирикалық және философиялық өлеңдері халықтық поэзиямен байланысты.

Әдебиеттің аса ерекше жанрын көрсететін «Ғақылия» немесе «Қара сөздер» сияқты прозалық туындылары тек кеңес уақытында ғана жарық көрген. Алайда Абайдың поэтикалық, прозалық шығармалары ақынның отанында қолжазба түрінде кең таралды. Өлеңдері көшіріліп, жатталып, ауызекі айтылып жүрді, ал прозалық шығармалары қолжазба түрінде таралып немесе шебер орындаушылар арқылы орындалып жүрді. «Ғақылия» мен «Қара сөз» Абай шығармашылығында қандай орын алады? Абай шығармашылығын зерттеуші Мұхтар Әуезов былай деген: «Қара сөздерді жатқызуға болатын жанрды атау қиын». Онда ақынның философиялық-адамгершілік, қоғам-публицистикалық және сатиралық та пікірлері бар. Оқырмандарымен біресе бейбіт, біресе ашулы, біресе мұнды сипатта әңгіме жүргізе отырып, бұл «Қара сөздер» бәрінен бұрын стилистикалық ажарлықпен ерекшеленеді. Ақынның өмірлік мәселелер туралы философиялық ойларын, сонымен қатар тыңдаушысына ауызша үндеу түрінде көзбе-көз бағытталған әңгіме-пікірлерін қамтыған «Қара сөздері» кім үшін және қандай мақсатта жазылғанын Мұхтар Әуезов жақсы түсінді. Ақын көбіне жасы үлкен буынды тыңдаушы ретінде санады. Олардың ойлау дәрежесін, дүниетаным ерекшеліктерін есепке ала отырып, «Қара сөздерін» қанатты сөздермен, халықтық мақалдармен түсінікті түрде олардың тілінде жазған. Куәгерлер поэтикалық шығармаларға қарағанда «Қара сөздердің» оқытушылар мен тыңдаушылар арасында танымалдылыққа ие болып кең таралғандығын дәлелдейді. Себебі Абай өз өлеңдеріндегі ойлар мен идеяларды, сезімдер мен көңіл-күйді «Қара сөздерінде» де қызықты, өзіндік үлгіде көрсеткен.

Абай білім мен ғылымға аса үлкен мән берді. Ол мүмкіндігі бола тұра балаларын оқытпайтын немесе босқа ақшасын кетіріп басқа нәрсеге үйрететін, дұрыс оқытпайтын ата-аналарды кінәлайды. «Бірақ мен жауыздықпен байып, байлығын пайдалы нәрсеге жұмсаған адамды әлі кездестірмедім». Мұндай әлеуметтік әшкерелеуші сын келесідей аяқталады: «Ғылымсыз о дүниеде де, осы дүниеде де игілік жоқ». Сонымен қатар Абай балаларда жақсы адами сапаларды қалыптастыруды білім және ғылыммен байланыстырады. Оның «Қырық бесінші сөзі» мынадай ескертпе сөздермен аяқталады: «Бұл ғадалат, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі - ғалым, сол - ғақил».

Өзінің қара сөздерінде Абай былай жазады: «Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ - өнерсіз иттің ісі. Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратына сүйеніп, еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды». «Мұның бәрі - жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген. Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады» [2]. «Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең - оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсете ме, өзі рахат көре ме, я жұртқа рахат көрсете ме?» [3].

Абай үшін білім - қандай да бір игіліктерге жету құралы емес, адам дамуының іргелі негізі. Білім адам жанын ағартып, оны рухани байытады. Өзінің адам туралы тұжырымдамасын қалыптастыра келе, Абай еңбекке көп көңіл бөледі және оның екі жағын атап өтеді. Бір жағынан, еңбек - бұл жеке тұлғаны қалыптастыру құралы (еңбекпен білімге қол жетеді, ақыл, ғылым және мәдениет дамиды). «...Ақыл мен білім - еңбек жемісі... Еңбек таным сезімін дамытады» [4], - деп жазады Абай. Екінші жағынан, еңбек - өмірге құрал, өздігінен өмір сүру негізі. Абай осындай еңбекті мадақтап, масылдықты сынға алады. Еңбекпен айналысқан адам - дербес, тәуелсіз адам. «Сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан бала артық». Жалқаулық, сандалушылық, арам тамақ болу - әшкереленуге тиіс кемістіктер.

«Ырыс алды - тірлік» дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па? Жоқ, ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам өлімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады» [5]. «Сен тоқсың, еңбекті ұмыттың - мұндай адам азған адам». Абай қазақта қалыптасқан «Кедейлік пен байлық - барлығы құдайдан» деген дәстүрлі түсінікке қарсы шығады. Ескі дүниетанымдық қалыптасқан түсініктер мен өз қылықтарының себебі мен мақсаттарын сырттан іздеу - адамға жақсы өмір сүруге кедергі жасайды. Егер қазақтар көзі ашық халықтар деңгейінде өмір сүргісі келсе, - деп жазады Абай, - олар өздерінің тұрмыс қалпын қайта қарастырулары керек, жаңа дүниетанымдық бағыттарды таңдаулары керек. Абай тұжырымдамасы - бұл жаңа адамның яғни еңбекқор, белсенді, білімді, өмірде тек өз күшіне және біліміне сенетін адамның тұжырымдамасы. Еңбек сүйгіштік, білімділік, жақсылық, парыз - міне осындай негізгі қағидалар. «Адам баласының ең жаманы - талапсыз» [6]. «Талап барлығында бар, оны тек дамыту керек» [7]. Сонымен қатар, адам қайырымды болуы керек, жақсы істер жасауы керек: «Рақымдылық, мейірбандылық, әртүрлі

істе адам баласын өз бауырым деп, езіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар - жүрек ісі» [8]. Ерік, ақыл және жүрек айтысқанда, негізгісі жүрек болу керек: «Адам жүректі тыңдасын... Жүрек таза болса, адам баласын алаламайды: жақсылыққа елжіреп еритұғын - жүрек, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын - жүрек, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі жүректен шығады.

Ескі тұрмыс қалпын, қалыптасқан ескі дүниетанымды сынға алып, жаңа этикалық қағидаларды қалыптастырудың қажеттілігін дәлелдей отыра Абай адамгершілікті адам болмысы ретінде қарастырады. Жаңа адам – бұл творчестволық адам. «Сен жақсылық, жамандықты жаратқан - құдай, бірақ қылдырған құдай емес, ауруды жаратқан - құдай, ауыртқан құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан -құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, әйтпесе – жок». Абайдың кезінде мұндай ойлар дәстүрлі қазақ дүниетанымына мүлде үйреншіксіз болатын. Ол кездегі адамдардың түсінігі бойынша әрбір адамның тағдыры алдын ала анықталып қойған, өмірдегі барлық нәрсе құдайдың қалауымен болады. Абай өзіне дейінгі Бұхар жырау, Шортанбай сияқты ұлы ойшылдардың осындай дүниетанымдық қағидаларын мойындамай сынға алады. Осыған орай ол қазақ мәдениетінде қайғылы бейнені де ұсынады. Ол қазақ қоғамындағы адамдардың жатсынушылығын көтере алмады. Оның ойынша, барлық құндылықтар бұрмаланған, адам – тек құрал, ал ғылым, білім тек байлықты көбейту үшін керек, қайырымдылық, аяушылық, руханилық дегендер жоқ, екіжүзділік пен қызғаныш үстемдік жасайды. Абай жақсылық пен жамандықтың арасындағы шекараның жоғалуынан және бұл түсініктердің жаңылыстырылуынан адамгершіліктің күйреу мүмкіндігін, қоғамның кері кетуін болжайды. Қырықыншы қара сөзінде жамандық пен жақсылықты түсінбеушілікті әшкерелей келе Абай сұрақ қояды: «Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай тынбайтұғыны қалай?». Бұған жауап береді: ескі көзқарастарды, дүниетанымды, адам туралы түсінікті өзгертіп, адам туралы жаңа түсінікті қалыптастыру қажет. Ақыл мен қайырымдылық қазақтарды адамгершілік дағдарыстан құтқара алады.

Өз туындыларында білімді меңгеру туралы айта келе Абай ғылымға деген үстүртін шалағайлық қатынастан қауіптенеді. Ғылым үлкен жетістік болып табылады, сондықтан оны бар жан-тәнімен сүю керек. «Әрбір хақиқатқа тырысып ижтиһатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма!» - деп үйретеді Абай.

Абай оқу процессінде ой дамуының қажеттілігіне өте дұрыс сілтейді. Онсыз білімді игеру мүмкін емес. Ой мен елестің дамуы заттар мен айналадағы құбылыстарды терең әрі жан-жақты тануға мүмкіндік береді. Білім оңайлықпен игерілмейді. Оны тек көп еңбек пен ынтаның нәтижесінде меңгеруге болады. Білімді әрдайым жетілдіріп тұру қажет.

Жастарды тәрбиелеу бағытының мәдениет пен ғылым негіздерін игеруге мазмұнды өмір сүруде қамтитын білімділік дүниелік үлгісіне бет бұру аса маңызды. Қазақ халқының болашағы үшін еңбек етіп ұрпақты ұлттық салт-дәстүрлер арқылы тәрбиелеп жүргенімізді мақтаныш тұтамыз. Ұрпағымызға өзіміз өнеге көрсету арқылы нағыз кісілікті үйретеміз. «Үлкейсең үлгі көрсет, өссең өнеге көрсет», деп халқымыздың кісілік парызын жоғары қояды, қашанда жастарымызға мол мәдени мұраларымыздан рухани өнеге көрсету бүгінгі таңда маңызды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі:әлеуметтік философиялық талдау. – Алматы: Ғылым, 2000. – 135 б.
- [2] Әуезов М.О. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. – Алматы: Санат, 1997. – 448 б.
- [3] Абай. Пьғармаларының екі томдық жинағы: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2002. – 296 б.
- [4] Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. – Алматы: Санат, 2007. – 248 б.
- [5] Абай Құнанбаев. Собр.соч. – М., 1954. – 388 б.
- [6] Абай Құнанбаев. Собр.соч. – М., 1954. – 330 б.
- [7] Абай Құнанбаев. Собр.соч. – М., 1954. – 110 б.
- [8] Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.

REFERENCES

- [1] Nurmuratov S.E. Ruhani kunduluktar alemi aleumettik filosofiyalik taldau. Almati: Gilim, 2000. 135 b. (in Kaz.).
- [2] Auezov M.O. Abaytanu daristerinin derek kozderi. Almati: Sanat, 1997. 448 b. (in Kaz.).
- [3] Abay. Sigarvalarinin 2 tom dik jinagi. Almati: Jazusi, 2002. 296 b. (in Kaz.).

- [4] Auezov M.O. Abaydi bilmek oyli jaska . Almati: Sanat, 2007. 248 b. (in Kaz.).
[5] Abay Kunanbaev. Sobr.soc. M., 1954. 388 b. (in Russ.).
[6] Abay Kunanbaev. Sobr.soc. M., 1954. 330 b. (in Russ.).
[7] Abay Kunanbaev. Sobr.soc. M., 1954. 110 b. (in Russ.).
[8] Axmetov З. Abaydin akindik alemi. Almati: Ana tili, 1995. 272 b. (in Kaz.).

**ИДЕИ ЗНАНИЯ И ТРУДА В ТВОРЧЕСТВЕ АБАЯ КУНАНБАЕВА
В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ**

Р. К. Досжан

ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, факультет социальных наук, г. Астана, Республика Казахстан

Ключевые слова: Абай, труд, наука, образование, слова назидания, культура, философия, философские идеи.

Аннотация. В данной статье говорится о творчестве Абая, которое вдохновляет молодое поколение на служение своему народу, поддерживают в нем стремление к просвещению, знаниям, труду, к развитию нации через культуру. Эти качества всегда актуальны.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 231 – 237

SOCIAL AND ECONOMIC PROBLEMS OF KAZAKHSTAN AND POLAND IN INTEGRATION CONDITIONS

S. M. Yegemberdieva, G. K. Abdramanova, N. D. Yesmagulova

Gumilov L. N. Eurasian national university, Astana, Kazakhstan.
E-mail: Saule_8@mail.ru

Key words: Economy indicators, humanity's development index, poverty, the subsistence minimum.

Abstract. The paper is devoted to investigation of new features of Kazakhstan and Poland relations under conditions of economies partnership and describes main social and economic problems of two countries. The paper outlines the trends of policy for social and economic modernization of Kazakhstan and Poland, and development tendencies under the conditions stipulated by globalization of economic processes in the world. The paper also pays attention to human development at the current stage, considers its main trends and analyzes the state of human development in two countries, and proposes the ways on solving of social problems. The fields of further development of modern society determined by a degree of citizens' initiative, its educational and cultural potential which accumulation is possible only by improvement of living standards are substantiated.

ӘОЖ 339.9

ЫҚПАЛДАСУ ШАРТТАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН ПОЛЬШАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

С. М. Егембердиева, Г. Қ. Абдраманова, Н. Д. Есмагулова

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Тірек сөздер: экономикалық көрсеткіштер, адамның даму индексі, кедейшілік, ең төменгі күнкөріс шамасы.

Аннотация. Мақала экономикалардың ықпалдасуы шарттарындағы Қазақстан мен Польша мемлекеттерінің арасында белең алған қатынастардың жаңа сипаттарына, осы екі елдің негізгі әлеуметтік-экономикалық мәселелеріне бағышталған. Сондай ақ Қазақстан мен Польшаның әлемде орын алған өзгерістерге байланысты әлеуметтік-экономикалық саясатын жаңғырту бағыттары мен даму үрдістері сипатталған. Мақалада адам дамуына баса назар аударылып, оның басты маңызды бағыттары бойынша екі елдегі ахуалы қарастырылып, әлеуметтік мәселелерді шешу жолдары ұсынылған. Сонымен қатар, мақалада қоғамның ары қарай дамуы азаматтардың бастамашылдығымен, олардың білімі, мәдени әлеуетімен анықталатындығы, ал осы әлеуеттің жинақталуы тек азаматтардың өмір сүру деңгейінің сапалы өзгеруі арқылы іске асатындығы негізделген.

Кез келген ел жоғары әлеуметтік-экономикалық дамуға қол жеткізген кезде, оның халқы мен басқару органдарын елдің материалдық жағдайы ғана емес, сонымен қоса, орта және ұзақ мерзімді болашақтағы білім сапасы, денсаулық, қауіпсіздік, әлеуметтік келісім деңгейі, қоғам дамуының алғышарттары сияқты сұрақтар да толғандырады. Осы себепті 2000 жылдардан бастап дамыған елдерде өмір сапасын бағалау мәселелеріне ден қойылып, белсенді зерттеле басталды. Халықтың өз өміріне деген бағасының деңгейін анықтай отырып, қоғамның тұрақтылығын сақтауға және әлеуметтік диалог орнатуға мүмкіншілік алуға болады. Бүгінгі қоғамның қарқынды өзгеруі адам-

заттың дамуына көптеген ықпалын тигізді. Дамыған елдер мен дамушы елдердің көзқарастарының бір жерде ортақ пікірге келуі қоғамға көптеген өзгерістерді алып келді. Ғаламдану заманында елдердің әлеуметтік-экономикалық мәні күшейіп, қоғамдағы салалардың дамуына, тәжірибе алмасуына жол ашты. Бұл жағдайда әр елдің экономикалық дамуы үшін, олардың ұлттық құндылықтары, кәсібі және мәдениеті ерекшеленіп, сол арқылы қоғамдағы өзінің орнын нығайтуы қажет.

Ықпалдастық шарттарында Қазақстан мен Польша мемлекеттерінің әлеуметтік-экономикалық жаңғыруы заман талабына байланысты икемді дамып келеді. Әр елдің өз даму жолы бар. Еуропа мемлекеттерінің экономикалық даму үрдісі бірнеше сатыдан өтіп, өзінің қарқындау шегіне жетіп, дамудың жаңа формациясына аяқ басты. Ал Қазақстан үдемелі жылдамдықпен өзінің экономикасын нығайтып, алдыңғы үш онжылдықта индустриясы дамыған мемлекетке айналу мақсат етіп қойды. Ақпараттың дамыған қоғамында экономикалары әр қилы мемлекеттердің экономикалық бірігуі, қоғамда өмір сүріп отырған адамзат баласының әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешуіне оң ықпал етеді.

Бүгін XXI ғасырда Қазақстан мен Польша мемлекеттері арасында экономикалық қарым-қатынастар артып келеді. Экономикалық қатынастардың нығая түсуінің себебі, екі ел арасындағы тұрақты сауда-экономикалық қатынастармен қоса, білім, мәдениет салаларындағы байланыстарды айтуға болады. Екі жақты экономикалық қарым-қатынастар бүгінгі күні Қазақстандағы Польша елшілігіне қатысты Сауда және инвестициялық қатынас бөлімі арқылы іске асып отыр. Осы арқылы екі жақты кәсіпкерлері өзара тиімді байланыс орнатуларына көп мүмкіншіліктері бар. Айта кету қажет, Қазақстан Республикасы мен Польша Республикасының арасындағы елшілік қатынастар 1992 жылдың 6 сәуірінен бастап орнаған.

Қазақстан мен Польшаның географиялық орналасуына байланысты олардың артықшылықтарына тоқталуға болады, себебі екі елдің де ұқсастықтары бар. Сонымен, Қазақстан Еуропа мен Азияны жалғастыратын Ұлы Жібек жолында орналасқан, 2,7 млн. кв. км. жерді алып, әлемде орналасуы бойынша тоғызыншы орында және ол, батыс Еуропаның көлеміне сәйкес келеді. Ал, Польша Ресейге шығатын Батыс Еуропаның транзиттік жолында орналасқан және Еуропадағы орналасуы бойынша алтыншы орында, аумағы 312 мың. кв. км. Егер халық саны бойынша қарастырсақ, Польшада 38,5 млн. адам тіркелген, ол Еуроодақ халқының (502 млн. адам) 7,6%-ын құрайды. Қазақстанда 2013 жылдың 1 қыркүйегінде ел халқының саны 17,75 млн. адамды көрсетті. Екі ел арасындағы ұқсастық – халық санының көбін жастар құрайтындығында, Қазақстандағы орта жас – 30 жас болса, ал Польшада – 38,5 жас.

Елімізде жүргізіліп жатқан реформалардың арқасында Қазақстанда 1996 жылдан бері ағымдағы баға бойынша ЖІӨ тоғыз рет, Польшада 1990 жылдан бастап жеті рет өскен. Дүниежүзілік банктің ресми деректері бойынша 2012 жылы Қазақстандағы адам басына шаққандағы ЖІӨ 12,12 АҚШ долларын құраса, Польшада бұл көрсеткіш 12,710 АҚШ долларын көрсеткен. Бүгінгі күні Польша өзінің дамуын Еуропалық одақтың стратегиясымен байланыстырып отыр. Польша 2004 жылдан бастап ЕО кіргелі, олар үшін ЕО қорлары ең маңызды және ынталандырушы құралына айналған.

Қазақстандағы бизнесті дамытуға жақсы жағдайлардың орнауына байланысты поляк компаниялары ауқымды инвестициялық жобаларды іске асыра бастады. Оған дәлел ретінде, Қазақстан өзінің егемендігін алғаннан бері 142 млрд. АҚШ доллары шетел инвестицияларын тартқандығын, соның 100 млн. АҚШ долларын Польшаның инвесторлары салып отырғандығын атауға болады. Польша және Қазақстан үшін сауда-саттықтың басты серіктесі ретінде Еуропалық одақ болып қала береді. Осы орайда екі ел арасындағы экономикалық қарым-қатынас бірге тоғысады. Польшаның Еуроодақтағы экспорттағы басты елдеріне: Германия (26%), Франция, Ұлыбритания, Чехия және Венгрия, ал импортта - Германия (22%), Ресей, Қытай, Италия, Франция жатады. Қазақстан Еуроодаққа (53,8%), Азияға (26,6%) және ТМД елдеріне (10,4%) экспорттайды[2].

Польша Орталық Азия мен Шығыс Еуропа елдерінің арасында Қазақстанның жетекші сыртқы экономикалық серіктестерінің бірі болып қалуда. Қазақстан мен Польша арасындағы тауар айналымы кейінгі онжылдықта 10 есе артып, өсу үрдісіне ие болуда. Еліміздің статистикалық мәліметтері бойынша 2009 жылы екі ел арасындағы сауда көлемі тарихта тұңғыш рет 1,25 млрд. доллар деген белгіге жетті, мұнысы 2008 жылдағымен салыстырғанда 35% жоғары (888 млн. долл.). Бұл

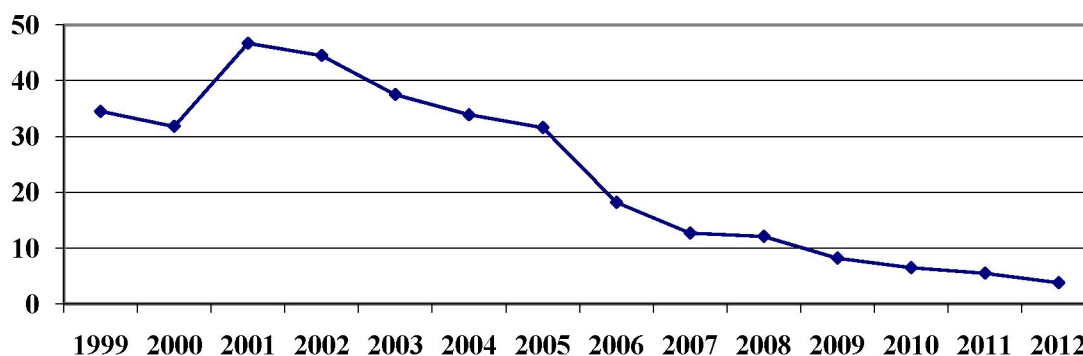
ретте, Польшаға қазақстандық экспорт 835,8 млн. долл., Польшадан импорт – 421,6 млн.долл. құрады.

Екі елдің арасындағы тауар айналымының құрылымы бірнеше жылдар бойы өте тұрақты болып қалуда, тек тауарлық ұстанымдарының меншікті салмағы өзгеруде. Польшаға қазақстандық экспорттың құрылымында көмірсутегі шикізаты, химия өнеркәсібінің, қара металлургия, ауыл шаруашылығы өнімдері, соның ішінде, астық пен ұн басым болуда. Польшадан Қазақстанға импорттаудың негізгі баптары ретінде, химия өнеркәсібінің өнімдерін, машиналар мен жабдықтарды, электр аспаптарын, асыл емес металдар және солардан жасалған бұйымдарды, целлюлоза, қағаз, синтетикалық материалдар және резеңкеден жасалған бұйымдарды, көлік құралдарын, мал шаруашылығы және өсімдік тектес өнімдерді, жиһаздар және солардың қосалқы бөлшектерін, азық-түлік тауарларын атауға болады.

Бүгінгі күнде өмір сапасын бағалайтын бірқатар халықаралық әдістемелер бар. 1990 жылдан бастап Адамның даму индексі (АДИ) есептеуді жарияланды. Адамның даму индексі Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасы негізінде жасалды және оның қорытындысы БҰҰ адамның дамуы туралы баяндамаларының арнайы сериясында жарияланады. АДИ-ді есептегенде үш түрі көрсеткіш ескерілді, олар: өмір сүру ұзақтығы, білім деңгейі және нақты сатып алу қабілетімен өлшенетін өмір сүру деңгейі. Егер индекс 0,8-ге тең немесе артық болса, онда ол жоғары көрсеткіш болып есептелді. Ал 0,5-0,799 аралығында болған жағдайда орташа көрсеткіш, 0,5-тен төмен болғанда, көрсеткіш төмен екенін білуге болады. 2008 жылғы есеп бойынша АДИ көрсеткішінің ең жоғары 30 ел бар, солардың негізгілері: Исландия 0,968; Норвегия 0,968; Канада 0,967; Австралия 0,965; Ирландия 0,960 және т.б. АДИ көрсеткіші төмен мемлекеттерге: Сьерра-Леоне 0,329; ОАР 0,352; ДР Конго-0,351, Либерия 0,364 және т.б. 2013 жылдың наурыз айында АДИ-дің 2011 жыл бойынша 187 елдің көрсеткіштері жарияланды. Ең жоғары позицияда тағы да Норвегия 0,955, Австралия 0,938 елдері алғашқы орындарды иеленсе, Қазақстанның көрсеткіші 0,745, ал Польша 0,821 көрсетті. БҰҰДБ бағасы бойынша жоғары дамыған мемлекеттер тізімінің ортасында Польша 39 орынды, ал Қазақстан 68 орынды иеленді [3].

Кедейшілік мәселесі адамның өмір сүру деңгейін төмендетеді. Кедейшілікпен күрес жүргізу барысында мемлекеттің кедей топтарды сүйемелдеу саясаты жүргізіледі. Күнкөрістің ең төменгі деңгейі арқылы кедей топтардың қатары анықталады. ҚР статистика агенттігінің мәліметі бойынша, 2013 жылғы қаңтардағы күнкөріс деңгейі 16 983 теңгені құрады. Осы көрсеткіш арқылы елімізде азаматтардың жалақысының базасы анықталады. Қазақстанда 2013 жылғы желтоқсандағы орташа айлық жалақы 137 043 теңгені көрсетті [4]. Еуропалық стандарт бойынша орта тап өкілінің бір айлық жалақысы 1500 доллардан кем болмауы тиіс [5].

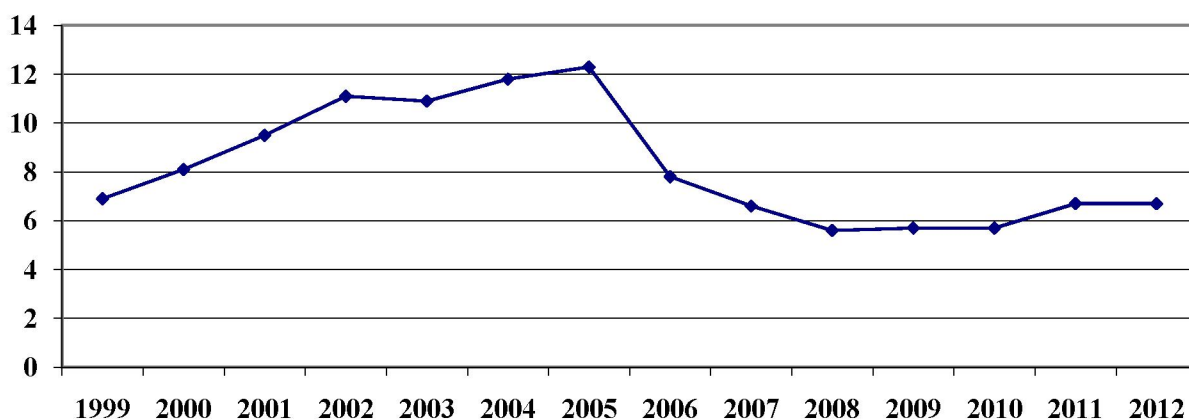
ҚР халықтың жан басына шаққанда ең төменгі күнкөріс шамасының өзгерісінде соңғы 16 жылда өсім байқалады. Яғни, күнкөрістің ең төменгі деңгейі шамасынан төмен халық үлесі бойынша ауытқулар бар, ең жоғары көрсеткіш 2001 жылы 46,7 % көрсетті, кейінгі жылдары төмендеді, 2002 жылы 44,5%, 2012 жылы 3,8% көрсетті (1-сурет) [1].

1-сурет – Қазақстандағы күнкөрістің ең төменгі деңгейі шамасынан төмен халық үлесінің өзгеру серпіні, 1999-2012 жылдар аралығы, %

Ескерту: Статистикалық деректер [1] бойынша, авторлармен жасалған.

2-суретте Польшадағы күнкөрістің ең төменгі деңгейі шамасынан төмен халық үлесі 1999 жылдан 2005 жылға дейін өсім байқалды, ал 2006 жылдан бастап төмендеді. 1999 жылы 6,9 %, 2000 жылы 8,1%, 2005 жылы 12,3%, 2006 жылы 7,8% , 2012 жылы 6,8% болды [1].

2-сурет – Польшадағы күнкөрістің ең төменгі деңгейі шамасынан төмен халық үлесінің өзгеру серпіні, 1999-2012 жылдар аралығы, %

Ескерту: Статистикалық деректер [6] бойынша, авторлармен жасалған.

Польшада күнкөрістің ең төменгі деңгейінің орташа шамасы, қызметкерлерге және зейнеткерлерге қарай бөлініп анықталады. 1993-2005 жылдар аралығында көрсеткіш бір әдіс бойынша анықталса, 2006 жылдан бастап күнкөрістің ең төменгі деңгейін анықтауда өзгерістер болды және ол жаңаша бағыт бойынша есептелінді. Фирмада қызметкердерді бес категорияға, ал зейнеткерлерді екі категорияға бөліп есептейді. Категорияны есептегенде 25-60 жасқа дейінгі ер адамдар, сол сияқты әйел адамдар, 4-6 жас аралығындағы балалар және 13-15 жас аралығындағы балалар сияқты көрсеткіштер ескеріледі.

Елдегі әлеуметтік жағдайды тек статистикалық көрсеткіштер арқылы ғана анықтамай, әлеуметтік сауалнама жасау арқылы да адамдардың күнкөріс жағдайын анықтауды тиімді жүргізуге болады. Осындай зерттеуді поляк ғалымдары қолға алған. Польшаның орталық статистикалық басқармасының (ОСБ) мамандары кедейшіліктің анықтамасын қабылдау үшін талдау мақсатында оны зерттеудің әдісі мен оны бағалауға көңіл бөлді.

Халықтың өмір сүру деңгейін анықтауда ең алғашқы қажеттіліктің негізгісі тұрғын үй мәселесі болып табылады. Қазақстанда халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету мәселесін шешуде «Қол жетімді баспана-2020» бағдарламасы іске асуда. Еліміздің әр аймағының жергілікті жерлерінде қарапайым халық осы бағдарламаға қатысу арқылы, өз қаражатын жинап (кемінде 3 жыл), Қазақстан тұрғын үй құрылыс жинақ банкі арқылы жылына 5% несие алу жүйесімен өзін тұрғын үймен қамтамасыз ете алады.

Бүгінгі күнде Польшада халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету өте күрделі мәселелердің бірі болып саналады. Тұрғын үй мәселесі бойынша бағдарламалар осыдан 15 жыл бұрын болғанымен, қазіргі дағдарыс кезінде қолдау бағдарламалары қабылданбаған. Сонымен бірге, күнкөрісі өте төмен халық, жалдап отырған үйі үшін және коммуналдық қызметтерінің төлемдерін төлеуге жағдайлары келмейді; энергия және жылу төлемдері жоғары болғандықтан, үйлерін жылы ұстауға жағдайлары келмейді; дұрыс тамақтануға жағдайлары жоқ; тұрмыс заттарын алуға тағы да жағдайлары жетпейді.

Бүгінгі күні экономикалық қызметтің барлық саласында адам капиталының көлемі мен сапасы экономикалық өсімнің басты факторы болып саналады. Технологиялық өзгеріс елдің экономикалық даму бағытын қалыптастырады және экономикалық қызметтің әрбір деңгейінде орын алған адам капиталы жұмысының нәтижесі арқылы макроэкономикалық жүйеде байқалады. Өндірістік ресурс адам капиталының бір құрамы ретінде қалыптаса отырып, нарықта табыс табуға күш жұмсайды. Әр елдің адам әлеуеті толық отбасы негізінде қалыптасады және бүгінгі күнде әлемдегі әрбір отбасы өз елінің дамуында белсенді рөл атқарады. 1993 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының

кешімі бойынша 15 мамыр Халықаралық отбасы күні болып қабылданып, 1994 жылдан бастап бұл күн өзінің рөлін арттыра түсті. Отбасы, бұл қоғамның негізгі элементі және ол адам құндылықтарын, мәдениеті мен тарихын ұрпақтарына үйрететін, тұрақтылық пен дамудың ошағы болып жалғаса береді. Отбасы арқылы мемлекет дамиды және халықтардың әлеуметтік жағдайы жақсарады.

Отбасының әлеуметтік жағдайына оның нақты ақшалай кірістері әсер етеді. Қазақстанда соңғы он жылда адам капиталының ақшалай табыстары артып, әлеуметтік жағдайлары жақсарып келеді. Оған дәлел ретінде, халықтың нақты ақшалай табыстарына тоқталуымызға болады: 2008 жылы 111,8%, 2009 жылы 96,9%, 2010 жылы 105,6%, 2011 жылы 109,4%, в 2012 жылы 107,2%. Бұл көрсеткіштерге қарамастын, әлемде кедейшілік мәселесі орын алуда. БҰҰ көрсеткіші бойынша Қазақстанда кедейшілік деңгейі 18,2% құраған. БҰҰДБ Қазақстанның мемлекеттік органдарына 2015 жылға дейін ауылдық жерде тұратын кедей халықты екі есеге дейін азайтуды ұсынды. Қазақстанда күнкөрістің ең төменгі деңгейі 2014 жылы 19,97 мың теңгені көрсетті.

Халықтың жақсы әлеуметтік жағдайын қалыптастыру үшін аймақтың (қаланың, ауылдың) тұрақты даму бағдарламасын тиімді іске асыру қажет. «Өмір сүру сапасы» мағынасы ең алдымен: жақсы жұмысты және табысты; сапалы денсаулық сақтау қызметтерін; қоғамдық қауіпсіздікті; саяси тұрақтылықты; білім алу мүмкіндіктерін; мәдени іс-шараларға деген мүмкіндікті; таза экологиялық жағдайды; өз шығармашылығын дамыту үшін толық демократиялық мүмкіндіктерді; барлық саланы таңдауға деген еркіндікті жатқызамыз. Осы негізгі көрсеткіштер әр аймақта тиімді дамуы қажет.

Өңірлердің тиімді жұмыс жасауы үшін инфрақұрылымды неғұрлым жақсартуымыз қажет. Ол қоршаған ортаның қалыптасуына үлкен әсерін тигізеді. Мысалы, Еуропада экологияны сақтауды қатаң бақылайды. Польшаның барлық қоғамдық көліктеріне қоқысты тазартатын фильтрлер орнатылған. Сонымен қоса, Еуропада көлік логистикасы дамыған. Адамдардың сапалы өмір сүруі үшін және уақыттарын үнемді пайдаланулары үшін қоғамдық көлікте уақыт жиілігі жақсы жолға қойылған.

Адамның жақсы өмір сүруі үшін, оның жеке шығармашылық қасиеттерін ашуына жағдайлар жасалуы қажет. Жақсы өмір сүру үшін жоғары жалақы және тұрғын үймен қамтылуы қажет. Бұл басқа да факторлардың жоғарлауына жақсы әсерін тигізеді. Сондықтан орта мерзім аралығында халықты жұмыспен қамтып, олардың кірістерін жоғарылатса, халықтың өмір сүру сапасы артады. Осы орайда Қазақстанда толық отбасын құру және халықтың өмір сүру деңгейін жақсарту үшін келесі шараларды ұсынуға болады:

1. Ұлттық болмысымызды сақтап, толық отбасының рөлін арттыру. Жас отбасыларға, оның ішінде көп балалы отбасыларға мемлекет тарапынан әлеуметтік қолдауларды күшейту. Мәселен, тұрғын үймен қамтамасыз ету, медициналық көмекті жеңілдікпен көрсету сияқты әлеуметтік қызметтердің түрлері бойынша қолдауды арттыру қажет. Сонымен қатар, әр отбасы балаларды өз халқының салт-дәстүрін құрметтеуге тәрбиелеуі бойынша іс-шараларды ұйымдастырып, оның маңыздылығын арттыру.

2. Халықтың жақсы өмір сүруі және тұрмыс салтын жақсартуы үшін өңірдің (қаланың, ауылдың) тұрақты даму бағдарламасын тиімді іске асыру қажет. Ол үшін жергілікті жерлерде ауыз су, білім беру және денсаулық сақтау үшін халыққа қажетті маңызы бар мәселелерді алдыңғы орында шешуді қолға алған жөн.

3. Халық үшін жақсы экологиялық ахуал орнату жолдарын қарастырған жөн. Бұл жағдайды жасау үшін, қоғамдық және жеке көліктерде қоқысты тазартатын фильтрлерді орнатуды талап ету және қоршаған ортаның ластануына жол бермеу, оны бақылау қажет. Ол үшін ең алдыңғы кезекте қоғамдық ортаны ластану мақсатында сәйкес стандарттар мен талаптар қабылдаған дұрыс.

4. Көлік логистикасының жүйесін жандандыру. Ол үшін қоғамдық көлікте сапалы қызметтер көрсетілуі керек. Автобуста және басқа да қоғамдық көліктерде билет алудың автоматтандырылған басқару жүйесін енгізу және көліктің жүру жиілік кестесін аялдамаларда және қаланың сайтында көрсету. Сонымен қатар, халықтың қауіпсіздігі үшін тәулік бойы (түнгі уақытта) жұмыс жасайтын қоғамдық көліктің қызмет түрін енгізу қажет.

Сонымен қатар, Қазақстанда адам денсаулығын жақсарту мақсатында келесі шараларды іске асырған абзал:

1. Халықтың өмір сүру сапасын арттыру үшін денсаулықты күтуді қолға алу қажет. Қазақстанның қарапайым халқы өз денсаулығын қадағалауы үшін ішкі туризмді дамыту қажет. Демалыс қызметтерінің сапасын жақсарту және халық үшін қолжетімді бағаны ұсыну керек. Туризм саласының жұмысын мемлекеттің тарапынан жүйелеу қажет.

2. Оқу орындарында білім алушылардың дұрыс тамақтану жүйесін жаңаша қалыптастыру және осы қызметтерді денсаулық сақтау мекемесі бірігіп бақылап, талдау жасаған орынды болар еді.

3. Медицина қызметкерлерінің кәсіби деңгейін арттыру, ол үшін медицина саласының ең беделді, тәжірибелі мамандарын шақырып қосымша оқу мен тәжірибе жұмыстары бойынша іс-шараларды тиімді ұйымдастырған дұрыс.

4. Халықтың тұрған жеріне қарамастан, бірінғай әлеуметтік стандарттардың кепілдендірілген сапалы медициналық қызметін көрсету қажет.

Әлемдік жаһандануы және ақпараттың қарқындап дамуы, инновациялық технологиялардың қоғамға енуі уақытында білім беру жүйесін жандандыру өзекті болып табылады. Ел экономикасының ықпалдасу шарттарында дамуына қарамастын, адамның дамуының ірге тасы - білім болып табылады. Сол себепті Қазақстан үшін негізгі қозғаушы күш – бәсекеге қабілетті білім бер екендігін естен шығармау қажет. Қазақстандық білім беру кешенін адам әлеуетін қайта қалыптастыратын аса маңызды жүйе ретінде қарастыруымыз қажет. Адам білімді болған сайын, оның жаңалық ашуға, ұйымдастыруға қабілеті жоғары болады және экономикада еңбек өнімділігін арттырады. Білімді адамдар ғылым мен техникадағы өзгерістерге тез бейімделіп, бірінші болып жаңалық ашып, ресурстарды тиімді пайдаланады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі, Қазақстан Республикасының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері, <http://www.stat.gov.kz/>

[2] Қазақстан Республикасы Президентінің 2008 жылғы 2009 – 2011 жылдарға арналған «Еуропаға жол» Мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2008 ж.

[3] Główny Urząd Statystyczny Central Statistical Office Urząd Statystyczny w Gdańsku Statistical Office in Gdańsk, Kapitał ludzki w Polsce w 2011r, Przewodniczący Prezydent Jerzy Auksztol, Studia i analizy statystyczne, Gdańsk 2013.

[4] United Nations Development Programme, Human Development Reports 2013 Team Director and lead author Khalid Malik.

[5] Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Wysokość minimum egzystencji, <https://www.ipiss.com.pl/?zaklady=minimum-egzystencji-2>.

[6] Human capital in Poland in 2011, statistical studies and analyses, Gdańsk 2013

[7] Perdue, William. *Modernization Crisis: The Transformation of Poland*. 1995.

[8] Межгосударственный статистический комитет СНГ. Мониторинг основных макроэкономических показателей развития экономики государств – участников СНГ, Москва, 2011.

[9] Kożuch B., Kożuch A. *Podstawy Organizacji i Zarządzania*, Kraków, 2008

[10] Wagner, Marcus (Editor). *Entrepreneurship, Innovation and Sustainability*. Sheffield, South Yorkshire, GBR: Greenleaf Publishing, 2012.

[11] Sustainable Development Indicators for Poland, Katowice 2011, ISBN 978-83-89641-05-2.

[12] Report on the condition of small and medium-sized enterprise sector in Poland in the years 2008-2009, Warsaw 2010.

[13] Magdalena Jelonek, Students – the future force of Polish economy, Warsaw 2011.

[14] Konrad Turek, The unemployed –the untapped resources of Polish economy, Warsaw 2011.

REFERENCES

[1] Kazakhstan Respublikasy Statistika agenttigi, *Kazakhstan Respublikasynyn negizgi aleumettik-ekonomikalyk korsetkishteri*, <http://www.stat.gov.kz/>

[2] *Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin 2008 zhylgy 2009 – 2011 zhyldarga arналған «Europaga zhol» Memlekettik bagdarlamasy*, Astana, **2008** (in kaz).

[3] Główny Urząd Statystyczny Central Statistical Office Urząd Statystyczny w Gdańsku Statistical Office in Gdańsk, Kapitał ludzki w Polsce w 2011r, Przewodniczący Prezydent Jerzy Auksztol, Studia i analizy statystyczne, Gdańsk **2013**.

[4] *United Nations Development Programme, Human Development Reports 2013* Team Director and lead author Khalid Malik

[5] Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *Wysokość minimum egzystencji*, <https://www.ipiss.com.pl/?zaklady=minimum-egzystencji-2>

[6] *Human capital in Poland in 2011, statistical studies and analyses*, Gdańsk **2013**

[7] Perdue, William. *Modernization Crisis: The Transformation of Poland*. **1995**

- [8] Mezghosudarstvennyj statisticheskiy komitet SNG. *Monitoring osnovnyh makroekonomicheskikh pokazatelej razvitiya jekonomiki gosudarstv – uchastnikov SNG, Moskva, 2011.*
- [9] Kożuch B., Kożuch A. *Podstawy Organizacji i Zarzadzania, Kraków, 2008*
- [10] Wagner, Marcus (Editor). *Entrepreneurship, Innovation and Sustainability.* Sheffield, South Yorkshire, GBR: Greenleaf Publishing, 2012.
- [11] *Sustainable Development Indicators for Poland, Katowice 2011, ISBN 978-83-89641-05-2*
- [12] *Report on the condition of small and medium-sized enterprise sector in Poland in the years 2008-2009, Warsaw 2010*
- [13] Magdalena Jelonek, *Students – the future force of Polish economy, Warsaw 2011*
- [14] Konrad Turek, *The unemployed – the untapped resources of Polish economy, Warsaw 2011*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСТАНА И ПОЛЬШИ В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ

С. М. Егембердиева, Г. Қ. Абдраманова, Н. Д. Есмагулова

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Ключевые слова: экономические показатели, индекс человеческого развития, прожиточный минимум.

Аннотация. Статья посвящена изучению новых характеристик отношений Казахстана и Польши в условиях сотрудничества экономик и основным социально-экономическим проблемам двух стран. В статье описываются направления политики социально-экономической модернизации Казахстана и Польши, и тенденции развития в условиях, обусловленных глобализацией экономических процессов в мире. В статье также придается большое значение человеческому развитию на современном этапе, рассматриваются его основные направления и анализируется состояние человеческого развития в двух странах и предлагаются пути решения социальных проблем. Обосновываются направления дальнейшего развития современного общества, которые определяются степенью инициативности граждан, их образовательным и культурным потенциалами, накопление которых возможно лишь посредством улучшения качества жизни граждан.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 238 – 242

MASTERING OF VIRGIN SOIL AND FATE OF KAZAKH

N. T. Zhanakova

Kazakh Abylaikhan university of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: nurgul.zh.t@mail.ru

Key words: nation, politics, history, language, mastering of virgin soil, Kazakh, people, state, law, school.

Abstract. In the article on the basis of the archived and documentary materials the questions of functioning of Kazakh are affected in the years of virgin land development in Kazakhstan.

ТЫҢ ИГЕРУ НАУҚАНЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТАҒДЫРЫ

Н. Т. Жанақова

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем
тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: ұлт, саясат, тарих, тіл, тың игеру, қазақ, халық, мемлекет, заң, мектеп.

Аннотация. XX ғасырдың 50 жылдары Қазақстанда жүргізілген тың және тыңайған жерлерді игеру науқанының қазақ тілінің дамуын тежеп, болашақ тағдырына тигізген кесепаттары, кеңестік орталық басқару жүйесінің ұлт мәселесіндегі кереғар саясатының зардаптары мұрағат және құжаттық деректер негізінде нақты тұжырымдалып көрсетілген.

Кеңес империясы билік құрған кезеңнің 1954-1964 жылдары Кеңес Одағы тарихында «тың эпопеясы» деп ерекше аталғанымен қазақ халқы дамуында есте қаларлықтай елеулі оқиға болған жоқ, керісінше, ұлт мүддесі тапталып, ана тілінің жағдайы мүлдем мүшкіл күйге түсті. Осы жылдары Кеңес мемлекетін басқарған Н.С.Хрущевтың волонтаристік саясаты мен оның тың және тыңайған жерлерді жаппай игеру туралы шаралары ұлт тілдері дамуына, соның ішінде әсіресе қазақ тілінің тағдырына тіптен бұрын-соңды болмаған нұқсан келтірді.

Тың игеруді желеу еткен ұраншыл науқанның қазақ тіліне шабуылы жасанды көші-қон саясатынан бастау алды. Кеңес Одағы Коммунистік партиясы (КОКП) Орталық Комитетінің (ОК) Қазақстанның «тың және тыңайған жерлерін игеруге аттануға» шақырған үндеуіне (1,83) жауап ретінде қолдан ұйымдастырылған науқандық шаралар нәтижесінде 1954 жылдың наурызына дейін қазақ даласына 250 мың, 1956 жылы 640 мың тың игеруші Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен келіп қоныстанды (2, 37). Тың игерудің алғашқы үш жылында басқа республикалардың кәсіптік-техникалық училищелерін бітірген 66718 жас қыз бен жігіт (77,1 пайыз) және Қазақстан училищелерінің 19832 түлегі (22,9 пайыз) совхоздарға жұмыс істеуге келсе, 1960 ж. кәсіптік білім беру жүйесі арқылы Қазақстандағы «тың жерлерді игеру үшін» деген желеумен Ресейде – 1,5 мың, Украинада – 10 мың, Белорусияда – 4 мың, Молдавияда – 1,4 мың тракторшы даярланып, жұмысқа жіберілді (3, 75).

Мұнымен қатар Қазақстанның Мәскеу тағайындаған басшылары тың және тыңайған жерлерді игеруді жалғастыру мақсатында жұмыс күші жетіспейтіндігін сылтауратып 1955 ж. СОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесіне республикаға сырттан 50 мың отбасын қоныс аудару туралы мәселе қарау жөнінде өтініш жасады (4, 98).

Тың игеру сайып келгенде, қазақ халқы, оның тілі, ділі мен діні үшін үлкен зобалаң болды. Осы жылдары кадр мәселесі бойынша патша заманындағыдай отаршылдық саясат жүргізіліп, тұтас ұлттың еңсесін түсіретін әрекеттер жасалды. Мәскеудегі биліктің өктемдігі, әкімшіл-әміршіл жүйенің шиеленісуі, этнодемографиялық үрдістердің бұзылуы «тың эпопеясында» айқын көрініс тапты. Тың игеру жылдарында Қазақстан халқы 2,6 млн. адамға өсіп, соның салдарынан жергілікті ұлт – қазақтар өз жерінде мүлдем азшылықта қалды. Бұл туралы белгілі демограф-ғалым М. Тәтімов сөзімен айтсақ: «... қазақтардың проценттік тұрғыда одан әрі азаюына, сонымен қатар европалық келімсектердің көп мөлшерде тың жерлерді игеруге ағылып келуі тағы да әсер етті. Соның нәтижесінде 1959 жылы қазақтар өз жерінде 29,8 пайызды ғана құраса, ал орыстардың үлес салмағы 42,7 пайызға дейін тағы да артқаны белгілі» (5,33).

1954-1960 жылдары Кеңес Одағының Ресей, Украина, Белоруссия және басқа аймақтарынан жұмыс күші, механизатор кадрлар тапшы, жетпейді деген сылтаумен 2 миллионға жуық адамның Қазақстанның солтүстік облыстарына, әсіресе шұрайлы жерлерге қоныс аударуы осы аймақтардағы демографиялық жағдайдың күрделенуіне, қазақтарды ұлттық тілінен, дәстүрінен, ата-баба салтынан айрылуына жол ашты. Қоныстанушылар арасында жалаң ұранға бас ұрып қазақ жеріне ағылған жастар арасында бұрын ауыр қылмыс істеп, жазасын өтегендер, маскүнемдікке бой ұрып, бұзақылықпен айналысқан адамдар да болды. Олар бірлі-жарым емес, көптеп келіп қазақ даласын мекен ете бастады.

1962 жылы республика тұрғындары арасында қазақтар үлесі 28,9 пайызға төмендеп, орыстардың үлес салмағы 45 пайызға артты. Осы уақытта Кеңес Одағы Коммунистік партиясы мен Кеңес мемлекеті басшылығының тұрғылықты халықты орыстандыруға бағытталған ұлт саясаты белсенділікпен жүргізіліп, әсіресе Қазақстанда шырқау биігіне жетті. Тың игеру мақсатында Қазақстанға 1,5 млн адам келді, жабық өндіріс орындары мен әскери сынақ алаңдарын көптеп салу басталып, Ресейден мамандар ағылды. Тың игеру экономикалық мүддеден туындағанмен қазақ даласын Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен келген орыс тілді тұрғындармен қоныстандыру арқылы жергілікті халықты сіңістіріп жіберу мақсаты да алдын ала ойластырылған болатын. Сол жылдары Кеңес Одағын Н.С.Хрущев басқарған кезде ұлт саясатында «жаңа тарихи қауымдастық – кеңес халқын» құруға бағыт белгіленді. Бұл бағыт мақсаты – орыс емес халықтарға орыс тілін ана тіліне айналдырып, бір ғана халық – кеңес халқын жасау болатын. 1958 ж. КСРО Жоғарғы Кеңесінің «Мектептің өмірмен байланысын нығайту және КСРО-дағы халық ағарту жүйесін одан әрі дамыту туралы» Заңы қабылданды да, іле-шала мұндай заң 1959 жылы Қазақстанда да қабылданып, соған сәйкес ата-аналар балаларын өздері қалаған тілде оқыту құқығына ие болды. Орыс тілі негізгі тілге айналып, үстемдік құрған шақта бұл ресми құжат басқа тілдердің дамуын тежеді, әсіресе қазақ тілінің басына қара бұлт үйірілді. Қазақ мектептері күрт азайды. 1950-1970 жж. 1314 қазақ мектебі жабылды. Бұл жымсық саясат 1992 жылға дейін жойылған жоқ. 1994-1995 жж. Қазақстанның әртүрлі бөлігіндегі тіл ахуалына байланысты жүргізілген социологиялық зерттеулер қорытындысы бойынша қазақтардың 70-75 пайызы ғана ана тілінде еркін сөйлей алса, 80 пайызы орыс тілін жетік білген (6).

Н.С.Хрущев Қазақстанның ұлттық құрамы, қазақ халқының ұлттық мемлекеті туралы мәселелерге ұлыдержавалық гегемонизм тұрғысынан атүсті қарап, патшалық Ресей кезіндегі сияқты экономикалық отарлық құрылым ретінде бүкілодақтық шикізат базасына айналдыруды көздеді. Тың игеру жылдарында солтүстік облыстардағы жүздеген қазақ ауылдары болашағы жоқ деген сылтаумен мүлдем жойылып кетті. Жаңадан тыңда ұйымдастырылған 800-ге тарта кеңшар атауларының басым бөлігіне қазақ тілінде бір ауыз сөз де бұйырмады. Осыған байланысты бес томдық «Қазақстан тарихында»: «Соның салдарынан қазақ тіліне (қазақ тілінің қолдану аясы бұрынғыдан да тарылды, 700-ден астам қазақ мектебі орыс тілінде оқытуға көшірілді), қазақ халқының әлеуметтік-мәдени өміріне қауіп төніп, демографиялық проблемалар шықты» деп осы түйткілді мәселе тарихи тұрғыда нақты бағамдалды (7, 575).

Осы жылдары «Қазақ әдебиетінің» қайта шығуы халқымыздың мәдени өміріндегі аса айтулы оқиға болды. Ол бірінші санынан бастап-ақ өзінің бастапқы бағыты – ұлттық мәдениетті көтеру мәселесін батыл қолға алғанын байқатты. Газеттің қайта шыққан алғашқы санынан бастап ана тіліне айрықша көңіл бөлінді. Басылымның үлкен рухани серпіліске түскен жылы 1956 жыл болды. Дәл осы жылы газет бетінде ана тілі мен мәдениеті, қазақ мектептерінің аянышты халі жөнінде

көкейтесті мақалалар жарияланып, жұртшылық арасында үлкен серпіліс туғызды. Сол жылы 22 сәуірде газетте жарық көрген жас сыншы Р.Бердібаевтың «Ең үлкен мәдени байлық» атты проблемалық мақаласы қазақ қоғамын дүр сілкіндірді. Мақалада қазақ тілі мәселесі өткір көтеріліп, осыған байланысты кемшіліктер қатты сыналды. Артынан іле-шала 1 маусымындағы газет санында Р.Бердібаев пікірін қолдаған жас ғалым Ә.Нарымбетовтің «Ана тілін ардақтайық» атты мақаласы, 17 тамыздағы санында Қазақстан партия тарихы институтының бір топ ғылыми қызметкерлері – Т.Кәкішев, Р.Сәрсенбаев, Х.Хасенов, Т.Әлішеров, А.Байшин, А.Мұқтаров, Қ.Әбілдаев, Қ.Әлиасқаров қол қойған «Тіл мәдениеті» атты мақаласы жарияланып, қазақ тілінің мүшкіл халін сөз еткен батыл ойлар айтылды. Мұндай өзекті ұлттық мәселелер газет бетінде жарты жылдай үздіксіз жазылды. Бұл республика партия басшылығының ашу-ызасын келтірді. Қазақстан КП Орталық Комитеті 1956 жылғы 10 желтоқсанда «Қазақ әдебиеті» газетінің қателіктері туралы» жасырын қаулы қабылдады. Осы қаулыдан кейін ұзамай-ақ «Социалистік Қазақстан» газетінің 1957 жылы 29 қаңтарда жарияланған «Қазақ халқының мәдениетін көркейте берейік» атты мақаласында қазақ тілін мәселе қылып жария еткен авторлардың аты-жөндері көрсетіліп, оларға қазақ тілін, әдебиетін, өнерін, оқу-ағарту ісін, баспасөзді дамыту және ұлт кадрларын даярлау мәселелерін теріс тұрғыда жазғандығы туралы қатаң айып тағылды. Редактордан бастап, газет қызметкерлері, авторлар қуғынға ұшырады. Р.Бердібаев қызметінен шеттетіліп, партия қатарынан шығарылды. 1957 жылдың көктемінде «буржуазияшыл, ұлтшыл» деген айып тағылған «Қазақ әдебиеті» газетінің басшысы болған Сырбай Мәуленов бас редакторлықтан, Жұбан Молдағалиев редактордың орынбасарлығынан, Төкен Әбдірахманов жауапты хатшылықтан босатылды. Осылайша, ана тіліне араша түскен ұлт зиялылары қуғынға ұшырады.

Тың игеру жылдары қазақ тіліндегі бүкіл баспасөзге үлкен зобалаң келді. Тың игерілген облыстарда қазақ тілінде шығып келген газеттер жабылды. Қазақ оқырмандарының көп бөлігінің орыс тілді газеттерге ойысып кетуіне осы фактор себеп болды.

Қазақ әдебиетінің классигі Сәбит Мұқанов ана тілінің сол жылдардағы мүшкіл халіне қатты алаңдаушылық білдіріп, Қазақстан КП ОК-інің 1956 жылдың 16 қарашасында қазақ тіліне арнап өткізген кеңесінде сөз сөйледі, іле-шала Орталық Комитетке осы мәселеге байланысты батыл ойын айтқан кең ауқымдағы хатын жолдады, тіл мәселесінің ушығып, қазақ тілінің солтүстік облыстарда мемлекеттік тіл болудан қалғандығын мысал етіп келтірді, бұл жайттың республика көлемінде белең алу қаупінен сақтандырды. Қазақстан КП ОК-інің осы хатты талқылау барысында 1957 жылы 11 сәуірде қабылдаған қаулысында жазушының бұл әрекетінде саяси жағынан зиянды жақтар бар екендігі атап өтілді (8)

Кең байтақ қазақ жері Тың, Батыс, Оңтүстік өлкелерге бөлінді, облыстар мен аудандар біріктіріліп, халықтың берекесі кетті. Жергілікті халық – қазақтар ұлттық мәдениеттің өркендеу болашағынан айрыла бастады. Қазақ тілінің өрісі тарылып, жоғалуға бет алды.

Тың игеру кезіндегі зиянды көші-қон саясаты одан әрі күш ала түсті. Бүкілодақтық екпінді комсомол құрылыстары болып жарияланған Қарағанды металлургия комбинаты мен Соколов-Сарыбай кен байыту комбинатын салу кезінде де сырттан жұмысшылар тарту ісі кең қанат жайды. Қарағанды металлургия комбинатын немесе Қазақстан Магниткасын салуға Кеңес Одағы құрамындағы одақтас республикалардың 389 кәсіпорны мен 50 жобалау институты қатысты (9, 83), комбинат құрылысында – 1956 жылдың 1 желтоқсанында 9 мыңға жуық 25 ұлттың өкілі одақтың әр жерінен келіп еңбек етті. Осыншама жұмыс күшінің болуына қарамастан кадрлардың мүлдем жетіспейтінін желеу етіп, «Казметаллургстрой» тресі 1957 ж. қыркүйектің 19-да Кеңестер Одағының басты металлургиялық кәсіпорындарына қазақстандық магнитка құрылысын қамқорлыққа алып, маман кадрлармен көмектесулерін сұрап үндеу жариялады (4, 113). Үндеу үлкен «патриоттық қозғалыс» тудырып, 1958 жылдың бірінші жартысында одақтас республикалардан 20 мыңнан астам адам осы құрылысқа жұмыс істеуге келді (4, 114). 1959 жылдың басында комбинатта 11,5 мың адам жұмыс істесе, оның 56,5 пайызын орыстар, 17,4 пайызын украиндар, 3,5 пайызын татарлар, 2 пайызын белорустар құрады. Қазақтардың осы үлкен еңбек ұжымындағы үлес салмағы небәрі 1,1 пайыз болды (10, 6).

Бұл жағдай 1958 жылы бүкілодақтық екпінді комсомол құрылысы болып жарияланған Соколов-Сарыбай кен байыту комбинатын салу кезінде де қайталанды. Сол жылы комбинаттағы бұрынғы ұжым қатарына 5712 жұмысшы сырттан келіп қосылды. 1959 жылдың 5 айында осында

орналасқан 2060 адамның 302-і Краснодар өлкесінен, 248-і – Ярославль, 159-ы Челябині, 94-і – Воронеж, 43-і Горький облыстарынан, 176-ы Солтүстік Осетиядан келсе, 175 адам Литвадан және 63 адам Белоруссиядан арнайы жолдамамен келген. Сонда осылардың небәрі 17 пайызын ғана Қазақстан жұмысшылары құраған екен (11, 117).

Сайып келгенде ішкі және сыртқы демографиялық процестер қайшылығы салдарынан республиканың байырғы халқы – қазақтар азшылыққа айналды, жері сынақ полигонына, тұтқындар лагеріне айналып, халықтар түрмесі атанды. «Тек бір ғана Карлагта 2 миллионға жуық адам қуғын-сүргін көрді. Қиыр Шығыстан 100 мыңнан астам корейлер, Еділ өңірінен 361 мың неміс, Солтүстік Кавказдан 50 мың қарашай-балқар, чешен-ингуш, Месхетиядан күрд, түрік, қалмақ, қырым татарлары қазақтың кең шапанының астына кіріп паналады. Бұл аздай тың көтереді, құрылыс салады деп қазақ даласына сырттан қаншама адамды қапталтты», – деп М. Қозыбаев жазғандай (12, 40-41), кеңес империясы ұлт тілдеріне ойына келгенін істеп, этно-демографиялық үрдісті тежеді.

Қазақ тілі шын мәнінде еліміздің тәуелсіз мемлекет атануының арқасында қайта жанданып, көсегесі көгерді. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы қаңтарда қабылданған Негізгі Заңы – Конституциясында «Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл – қазақ тілі» деп танылуы ел тарихындағы елеулі оқиға болды (13). Бұл бап Қазақстан Республикасының жаңадан қабылданған 1995 жылғы Конституциясында да қайталанды (14). Тіл туралы Заң да, еліміздің негізгі Заңы – Қазақстан Республикасының Конституциясында да қазақ тілі мемлекеттік тіл болып танылып, абыройы биіктеді. Тілді заң тілімен нақтылау бар да, оны іс жүзінде жүзеге асыру бар.

Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі. Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы болуы тиіс. Міне, осы айтылған ойлар толық жүзеге асқанда ғана Қазақстанның болашағы қазақ тілінде деп нық сеніммен айта аламыз.

Қазақстанның полиэтникалық қоғам жағдайында мемлекеттік тілдің даму болашағы жарқын, негізгі тілге айналуы қазақ тілін аймақтар бойынша дифференциялық тұрғыда, жергілікті жағдайлар мен ерекшеліктерді ескере отырып қолданылуын міндеттеуді мақсат еткен белсенді мемлекеттік қолдау жасалғанда нақты жүзеге асуы мүмкін.

Мемлекеттік тіл мәртебесін іс жүзінде орнықтыруға басқа да толымды іс-шараларды белгілеп, оңды шешілуін ғылыми тұрғыдан жан-жақты ескергенде ғана қазақ тілінің өркендеуіне толық мүмкіндік болар еді. Сонда ғана тіліміздің аясы қайтадан кеңейіп, барлық салада бірдей қолданылуына жағдай жасалады. Бұл мәселедегі басты түйін – мемлекеттік тіл Қазақстандағы ұлттаралық келісім мен үйлесімділіктің ұйтықысы, ұйымдастырушысы болып қалады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әбуев Қ. Қазақстан тарихының ақтандық беттерінен. – Алматы, 1994.
- [2] Михайлов Ф. Совхозы Казахстана (1946-1970 г.г.). Автореф. дис. докт. ист. наук. – Алма-Ата, 1977.
- [3] Копесов Н. Социальные изменения в составе сельскохозяйственных труженников Казахстана. – Алма-Ата, 1977.
- [4] Базанова Ф.Н. Формирование и развитие национальной структуры населения Казахстана (на материалах республиканской миграции): Автореф. дис. докт. ист. наук. – Алма-Ата, 1988.
- [5] Тәтімов М. Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан құрылған, қырылған және атылған?). – Алматы, 1993.
- [6] Әренов М. Қазақ – өрлеу үстіндегі ұлт // Егемен Қазақстан. – 1997. – 24 желтоқсан.
- [7] Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – Алматы, 2010. – Т. 4.
- [8] Аяган Б. Тоталитаризм в духовной среде // Экспресс-К. – 2006. – 26 июня.
- [9] Наша Магнитка. – Алматы, 1983.
- [10] Кенжебаев С. Рост многонациональных производственных коллективов и объединений трудовых социалистических наций. – Алматы, 1965.
- [11] Туманшин К. Деятельность Компартии Казахстана по созданию и развитию Кустанайского - Тургайского промышленного комплекса (1956-1970 гг.). – Алма-Ата, 1978. – 117-б.
- [12] Қозыбаев М. Ата тарихы туралы сыр // Кіт.: Дүние жүзі қазақтарының құрылтайы. – Алматы, 1993.
- [13] Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1993.
- [14] Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1995.

REFERENCES

- [1] Abuyev K. Almaty, 1994 (in Kaz.).
- [2] Mikhailov F. State farms of Kazakhstan (1946-1970). Autoref. Dis. Doc. Hist. Sciences. A., 1977. (in Russ.).
- [3] Kopesov N. Social changes in the composition of agricultural workers of Kazakhstan. A., 1977. (in Russ.).
- [4] Bazanova F.N. Formation and development of the national structure of the population of Kazakhstan (on materials of the Republican migration). Autoref. Dis. Doc. Hist. science. A., 1988. (in Russ.).
- [5] Tatimov M. Almaty, 1993 (In Kaz.).
- [6] Arenov M. //Egemen Kazakhstan. 24 of December, 1997 (In Kaz.).
- [7] Qazaqstan tari'hi' (ko'ne zamannan bu'ginge deyin). Bes tomdiq. Almati', 2010. T. 4.
- [8] Ayagan B. Totalitarianism in a spiritual environment. Express-K. 2006, June 26. (in Russ.).
- [9] Our Magnitka. A., 1983.
- [10] Kenzhebaev S. Growth of multinational production collectives and associations of labour Socialist Nations. A., 1965.
- [11] Tumanshin K. Activities of the Communist Party of Kazakhstan on creation and development of Kustanaysk-Turgai industrial complex (1956-1970). A., 1978. 117-p.
- [12] Qozi'baev M. Ata tari'hi' twrali' si'r. Kit.: Du'ni'e ju'zi qazaqtari'ni'ng quri'ltayi'. Almati', 1993.
- [13] The Constitution of the Republic of Kazakhstan. 1993.
- [14] The Constitution of the Republic of Kazakhstan. 1995.

ОСВОЕНИЕ ЦЕЛИНЫ И СУДЬБА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Н. Т. Жанакова

КазУМОиМЯ им. Абылайхана, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: нация, политика, история, язык, освоение целины, казах, народ, государство, закон, школа.

Аннотация. В статье на основе архивных и документальных материалов затрагиваются вопросы функционирования казахского языка в годы освоения целинных земель в Казахстане.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 243 – 246

**A ROLE OF PSYCHOLOGICAL SERVICE
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN****M. M. Baybekova, Z. Z. Anarbayev**

Kazakhstan engineer-pedagogical university of friendship of people, Shimkent, Kazakhstan.

E-mail: zafar 85 1@mail.ru

Key words: psychological service, system of education, practical psychology, psychologist, psychological help.

Annotation. The conducted analysis shows that taking for basis the general system, basic functions and organizational structure of construction of psychological service in foreign countries and countries the CIS follows at the same time unformally and creatively to go near the selection of receptions and methods of practical work of psychologist, especially in the light of those tasks that stand before the home systems of education and employment, and before a country on the whole on the modern stage of its development.

УДК 159.99

**РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ
В РУСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН****М. М. Байбекова, З. З. Анарбаев**

Казахстанский инженерно-педагогический университет дружбы народов, Шымкент, Казахстан

Ключевые слова: психологическая служба, система образования, практическая психология, психолог, психологическая помощь.

Аннотация. Проведенный анализ показывает, что принимая за основу общую систему, основные функции и организационную структуру построения психологической службы в зарубежных странах и странах СНГ следует вместе с тем неформально и творчески подходить к отбору приемов и методов практической работы психолога, особенно в свете тех задач, которые стоят перед отечественными системами образования и занятости и перед страной в целом на современном этапе ее развития.

Сегодня психологическая служба образовательного пространства становится реальностью. Успешность этой работы, зависит и от академической психологии, от того, насколько быстро она перейдет от этапа доказательства необходимости психологической службы образовательного пространства к этапу ее научно-методического обеспечения.

Психологическая служба как организационная система работы существует во многих странах и имеет почти вековую историю. Исторически сложилось так, что в нашей стране наибольшее развитие получила школьная психологическая служба, а широким смысле – служба практической психологии в образовании.

Психологическая служба имеет сложную, многоуровневую структуру, она пронизывает систему образования сверху до низу; от высших органов управления ею – министерств и ведомств – до низших ее звеньев – детских групп, существующих в дошкольных и школьных учреждениях.

Причины неоднозначности определения предмета психологической службы образования состоят в том, что происходит смещение явлений разного порядка:

- 1) научно-психологической проблематики;
- 2) деятельности самого психолога;
- 3) организации и структуры психологической службы образования.

Психологическую службу образования следует рассматривать в трех аспектах:

– как одно из направлений педагогической и возрастной психологии, изучающее закономерности психологического развития и формирования личности ребенка, школьника с целью разработки способов, средств и методов профессионального применения психологических знаний в условиях современного дошкольного и школьного воспитания (научный аспект);

– как психологическое обеспечение всего процесса обучения и воспитания, включая составление воспитательных и учебных программ, создание учебников, разработку психологических оснований дидактических и методических материалов (прикладной аспект);

– как непосредственную работу психолога с детьми и взрослыми в учреждении образования (детский сад, школа).

Единство этих трех аспектов и составляет предмет психологической службы образования.

Следует отметить, что в некоторых странах СНГ, Великобритании, Бельгии, Голландии, Югославии, Чехословакии, Франции практическая психология занимает главное место в системе образования. В Казахстане она только крепнет и нуждается в четком определении приоритетных задач исследований.

Первоначально в республике Казахстан экспериментальные исследования в области психологии развития, педагогической психологии осуществлялись в лаборатории возрастной и педагогической психологии, которая была основана в 1993 году на базе научно-исследовательской группы, работающей по теме «Поиск, обучение и воспитание одаренных детей». И по сей день эта лаборатория семейного воспитания и психологии Казахской академии образования им. И. Алтынсарина имеет статус единственной в своем роде научно-исследовательской, практико-ориентированной структуры в Казахстане.

Потребность в помощи психологов и развитие практической психологии образования в значительной степени влияет на гуманизацию всей системы образования. Психологическая помощь играет важную роль в своевременном раскрытии и развитии способностей и склонностей личности. А также в предупреждении возможных отклонений в их психическом и личностном развитии. Пришло такое время, когда психологическая помощь должна сопровождать человека на всех этапах его жизненного пути. Как самая чувствительная часть социума - педагоги и молодое поколение нуждаются в поддержке психолога. Вместе с психологом во все структуры образования приходят новые знания и отношения, научная диагностика, серьезные исследования и гуманные формы помощи.

Так, в США психологическая служба начала свою работу с 1900 года. Во Франции в 1909 году была организована первая профессиональная школьная психологическая служба. В 1951 году министерство образования Франции впервые представило описание функции школьных психологов. В 1913 году в Англии приступил к работе первый школьный психолог. Психологическая служба функционирует в Бельгии, Голландии, Югославии, Чехословакии и др.

В Эстонии психологическая служба начала действовать с 1973 года. В России достаточно давно действует школьная психологическая служба, которая согласно принятому решению Коллегии Министерства образования Российской Федерации в 1995 году переименовалась в службу практической психологии.

В нашей же республике до настоящего времени значение психологической службы не учитывалось. Опыт плодотворного практического влияния такой службы во многих республиках СНГ и других странах показывает необходимость развития отечественной психологической службы, направленной на охрану психического здоровья нации, профилактики отклонений в развитии и поведении личности, психологической коррекции и реабилитации молодых людей из «группы риска».

Анализ показывает, что Служба в каждой стране организуется по-своему, с одной стороны она определяется конкретными психологическими концепциями, с другой потребностями образования, целями воспитания и формирования личности.

Необходимость создания именно Психологической службы образования, доказывается и тем, что она может решать широкий спектр проблем:

- проектирование развивающего образа жизни личности, составление психологического портрета индивидуальности;
- оказание психологической помощи при работе с семьей ребенка, обеспечение психологической поддержки при выборе жизненного пути и профессиональной карьеры, в том числе и профессиональной адаптации, при выявлении причин отклонений в развитии личности;
- профилактики и коррекции отклонений, практический психолог содействует гармонизации социально-психологического климата в образовательных учреждениях.

Благоприятная психологическая атмосфера, особое психологическое воздействие в учебно-воспитательном процессе позитивно влияет на полноценное психическое, личностное и интеллектуальное молодежи.

Поэтому, учитывая все то ценное и полезное, что сделано и апробировано в других странах в области практической психологии, важно создать свои научные и организационные принципы Службы, разработать и обосновать подходы к ней.

В последнее время в нашей республике резко возросли интерес и потребность людей в интенсивной разработке различных актуальных проблем психологии. Состояние психологической науки в Казахстане в постсоветский этап можно оценить как период значительного подъема в её развитии. По сей день она непрерывно обогащается новыми научными данными, совершенствуется её понятийный аппарат и методы исследования. Повысился уровень научных исследований, расширена пропаганда психологических знаний, проведен ряд научно-теоретических конференций, изданы монографии, выпущены учебники и учебные пособия, типовые программы, методические разработки, библиографические указатели, терминологические словари.

Обновление демократического общества, его суверенизация и гуманизация, становление правового государства, реформа образования, развитие общественно-политической активности людей с учётом полиэтничного и многоконфессионального состава населения страны требуют преодолеть застой и отставание психологической науки, покончить с недооценкой психологических знаний и отсутствием психологической культуры во всех звеньях организации и управления образовательной, экономической, социальной, политической и духовно-нравственной жизни казахстанского общества.

Психологическая служба в системе различных звеньев образования не требует особых доказательств. Вся система учебно-воспитательной работы, образования немислима без психологического обеспечения.

Современный этап развития психологических служб в Казахстане характеризуется актуализацией практической психологии как одного из наиболее важного научно-практического направления. Этому способствует возрастающая потребность различных структур общества и отдельных граждан в практической помощи психологов, психотерапевтов, в получении психологических консультаций и поддержки, в повышении психологической компетентности и информированности в области психологических знаний, а соответственно, и формирования психологической культуры.

С начала нового тысячелетия социально-психологическое напряжение, которое испытывает человек в период экономической нестабильности, в переходные этапы исторически обусловленных изменений, побуждают его искать различные источники реализации вышеуказанных психологических потребностей. С изменением отношения людей нашего общества к психологии как науке, призванной и способной оказывать реальную практическую помощь, а так же с увеличением количества общедоступной литературы по психологической проблематике и всеобщей "психологизацией" средств массовой информации, психология становится актуальной, значимой и востребованной отраслью. [1]

В связи с этим, можно с твердой уверенностью утверждать, что сегодня для казахстанской исследовательской науки особо остро стоит вопрос о развитии консультационных служб, ориентированных на оказание практической психологической помощи. В публикациях казахстанских психологов все чаще отражается мысль о необходимости развития практической психологии в отечественной науке. [2] И разработка научно-практической и методической базы консультационных психологических служб становится одним из актуальных и приоритетных направлений

практической психологии. Вместе с тем, практическая психология, как новая отрасль психологической науки, должна «не только разрабатывать психотехнические и психотерапевтические технологии работы с людьми, нуждающимися в психологической помощи», но проводить разносторонние научные исследования в данной области для формирования научной теоретико-методологической базы у нас в республике. [3]

Проведенный выше анализ показывает, что, принимая за основу общую систему, основные функции и организационную структуру построения психологической службы в зарубежных странах, следует вместе с тем неформально и творчески подходить к отбору приемов и методов практической работы психолога, особенно в свете тех задач, которые стоят перед отечественными системами образования и занятости и перед страной в целом на современном этапе ее развития. Мы полагаем, что психологическая служба должна стать органической частью системы народного образования, имеющей прочные организационные, методические и функциональные контакты с другими звеньями национальной психологической службы страны.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Донцов А.И., Жуков Ю.М., Петровская Л.А. Практическая социальная психология как область профессиональной деятельности // Введение в практическую социальную психологию. – М.: Смысл, 1999. – С. 7-21.
[2] Сатыбалдина Н.К. Тенденции современной психологической науки // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. Алматы, 2000. – № 1(6). – С. 33-39.
[3] Теоретические и прикладные проблемы практической психологии / Под ред. С. М. Джакупова. – Алматы, 2001. – 180 с.

REFERENCES

- [1] Dontsov A.I., Zhukov Yu.M., Petrovskaya L.A. Practical social psychology as a field of professional activity. Introduction to practical social psychology. M.: Smysl, 1999. P. 7-21.
[2] Satybalдина N.K. Trends of modern psychological science. Bulletin of KazNU. Psychology and sociology. Almaty, 2000. N 1 (6). P. 33-39.
[3] Theoretical and applied problems of practical psychology. Ed. S. M. Dzhakupov. Almaty, 2001. 180 p.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ РОЛІ

М. М. Байбекова, З. З. Анарбаев

Қазақ халықтар достастығының инженерлі-педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

Тірек сөздер: психологиялық қызмет, білім беру жүйесі, тәжірибелік психология, психолог, психологиялық көмек.

Аннотация. Жүргізілген сараптамалық жұмыстардың негізінде шетелдік және ТМД елдеріндегі психологиялық қызметтердің ұйымдастырушылық құрылымдарын жасаудың негізгі функциялары анықталынып, жалпы жүйенің мән-мағынасы зерттелінді. Осы жұмыстардың нәтижесінде психолог мамандардың кәсіби әдістерді таңдауда формалды емес, шығармашылық жолмен қарастырудың негізгі амалдары келтірілген. Бұл өзекті мәселе білім беру жүйесі мен жалпы мемлекеттің бүгінгі таңдағы даму тенденцияларының алдыңғы қатарында тұр.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 247 – 253

CHYHIR - WATER-LIFTING DEVICE AND ITS USE OF THE OBJECT

T. Kartayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: kartaeva07@mail.ru

Key words: Syr-Darya region, species of the chyhirs, structure of the chyhirs, land field, ladles of the chyhir.

Abstract. Chyhir - Water-lifting device in the form of a wheel with buckets, supplies water from the lower levels to the upper part of the land to irrigate fields. This irrigation system has been known since ancient times at the Kazakh territories. Structure of chyhir is complex, it consists of several parts, and it was made of solid wood such as oak (*quercus*), *elaegnus*. Chyhir was manufactured by *agashshy* (tree handlers). At the beginning of the planting season in the spring chyhir was created and in the autumn dismantled. Chyhir occupies an important role in the livelihoods of the Kazakhs. In the Kazakh territories chyhirs met on the banks of the Syr Darya, Nura, Karatal, Tersakkan, Kengir, Sarysu, Ile, Chu rivers and Accol, Korgalzhyn lakes. Chyhirs was used during World War II, the postwar years. From the middle of the twentieth century, with a wide development and implementation of hydraulic engineering in the agricultural economy, the use of the chyhirs ceased. The article examines the scientific data and expedition materials, collected at Syr-Darya region.

УДК 94 (574) «19» 39.394.012

ШЫҒЫР ҚОНДЫРҒЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОЛДАНЫС АЯСЫ

T. E. Картаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Тарих, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Сыр өңірі, шығыр түрлері, шығыр құрылысы, егістік алқабы, шығыр құмыралары.

Анотация. Шығыр – өзен, көлдерден биіктеу жерде егілген егістік алқабын суару үшін су көтеруге қолданылатын суландыру қолдырғысы. Шығыр қазақ жерінде ерте кезден қолданыста болған. Шығыр құрылысы күрделі қолдырғы, ол оқ, кіндік, жоғары тегершік, төменгі тегершік, кегей, қасынек, шелек, астау, т.б., ағаш бөліктерден тұрған. Шығырды емен, жиде сияқты мықты ағаштардан, ағашшы шеберлер жасаған. Шығыр қазақтардың тіршілік қамы жүйесін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарған. Қазақ жерінде шығырлар Сырдария, Нұра, Қаратал, Терісаққан, Кеңгір, Сарысу, Іле, Шу өзендері, Ақкөл, Қорғалжын көлдері жағасында орнатылған. Көктемде құрып, күзде қайта жинап отырған. Шығыр қолдырғылары Отан соғысы кезінде, соғыстан кейінгі қайта қалпына келтіру кезеңінде де қолданылған, яғни XX ғасырдың ортасына дейін қолданыста болып, одан әрі, техниканың өсуімен, егіншілікті суаратын техникалардың өндіріске шығарылуымен байланысты қолданыстан шығып қалған. Мақалада негізінен Сырдария өзені алқабындағы шығыр қолдырғылары жайындағы ғылыми деректер мен автордың экспедициялық материалдары қамтылады.

Кіріспе. Қазақ жерінде шығырлар Сырдария, Нұра, Қаратал, Терісаққан, Кеңгір, Сарысу, Іле, Шу, Торғай өзендері, Ақкөл, Қорғалжын көлдері жағасында, осы су көздері арнасындағы арықтар басы бойынан су көтеру үшін кеңінен қолданылған. Әсіресе Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысы бойында егістік алқап пен бау-бақшаны суаруға шығыр техникасы кең қолданыста болған.

Шығыр түрлері. Сыр өңірінде шығыр құрылысына қарай үшке бөлінген: жел шығыр (1-сурет), су шығыры (дарияның иірімі, ағысы қатты тұсына орнатылған, 7-сурет), көлік шығыры (түйе шығыр, ат шығыр, өгіз шығыр, 6, 8-сурет). Шығырлар жағасы биік арықтар бойына орнатылып, түйе, өгіз, ат көмегімен қозғалысқа келтіріліп, жегілген түлік түріне қарай «түйе шығыр», «өгіз шығыр», «ат шығыр» деген атаулар қалыптасты. Арнасы жерден онша биік емес арықтар бойындағы егісті суару үшін атпа немесе қол-шығырларды қолданды. Атпа су көтеретін ағаш немесе темірден жасалған, жан-жағы бүгілген күрек басына ұқсайтын қондырғысы ұзын ағаш арқылы су астындағы тезге бекітіліп, арықтағы суды егістікке қарай көтеріп тұрды.

Шығыр құрылысы. Шығыр оқ, кіндік, жоғары тегершік, төменгі тегершік, кегей, қасынек, шелек, астау, т.б., ағаш бөліктерден тұрады. Шығырдың *оқ* деп аталатын негізгі дінгегін жасау үшін жуандау келген бөренеден ұзындығы 6-7 метрге дейін жұмыр ағаш жонып алып, бір басынан төменгі *тегіршек* ұңғысына кіргізлетін, шет-шетін шауып төрт қырлы тіс жасайды, екінші басын үшкірлеп шауылып, әуіттің қарсы бетіндегі жуан бөрене кеспелтегіндегі ұяға асылып қойылады. Жалпы саны 10-12 болатын ұяға, ұзындығы 4-12 қарыс болатын төрт қырлы *кегейлер* кіргізіледі. Кегейдің ұшында болатын тесікке ұзындығы 2 қарыстай *құлақша* кигізіледі, құлақшалардың екі жақ басы *шыбық* бұрамалармен бекітіліп, ортадағы өзегі арқылы шыбықтар түйенің мойын терісінен тілінген таспамен берік байлап тасталады. Осылайша кегей бастарының өзара бекітілуі нәтижесінде шелектерді орнататын біртұтас шеңбер *қасенек* құрылады.

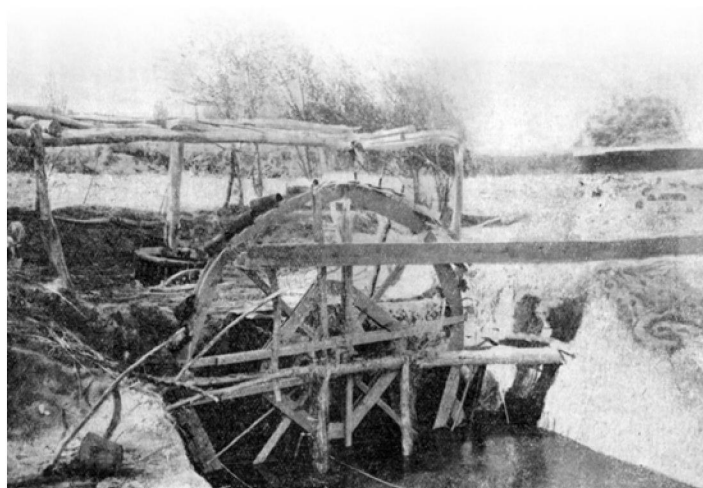
Оқтың екінші басындағы төменгі тегершік жоғарғы тегірішкіпен тістері арқылы байланысып, жоғарғы тегершік ұңғысы кіндікке кіргізілген. Кіндік тік орнатылған, оның екі жақ басы үшкір, төменгі жағында тегершік астына бекітілген кеспелтек, жоғарғы жағында ұзындығы кісі бойындай шектеген тіреулер бар. Әрбір тіреу мәткенің ортасындағы ойық-ұяға сұғылған. Үя іш жағынан мезгіл-мезгіл майланып тұрады. Шығырдың қасына «*әуіт*» қазады да, суды сыртқа шығару мақсатында дінгек пен әуіт ішіндегі шекелік ағаш бір-біріне байланыстырылып бекітіледі. Әуіт пен төменгі тегершік жер ошағының арасынан тереңдігі тізеден келетін арық қазылған. Шығыр көмегімен толған арық суы одан әрі тікелей әуітке құйылып тұрған. Оқ осы арыққа жатқызылады да, үсті тақтаймен жауып тасталады. Кіндіктің түп жағына байланған қалжуырға жегілген көлік (ат, түйе, өгіз, есек) жүре бастаса болды, жоғарғы тегершік төменгі тегершікті, төменгі тегершік оқты айналдыра бастайды. Қозғалысқа енген оқтың екінші басындағы қасынек жартылай әуітке сүңгіп, бірден 6-7 шелек суды тартып шығарып, су астауға құйылады, одан әрі егістікке кетеді. Тегершік кейде *жоғарғы тоғын*, *төменгі тоғын* деп те аталған. Ол көбінесе көн терімен қапталған. Ұзындығы 1 қарыстан астам тегершік тістері әдетте қайың сырғауылдан жасалған. Шығыр бөліктерін бір-біріне жымдастырып, мықтап байлау үшін солқылдақ көк шыбық өрімдері де пайдаланылған. Әуіттің ұзындығы 4,5-5, ені 2-2,5, тереңдігі 2,5-3 м-дей болады. Дикандар оны өзен-көлмен еңсіз тайыз арық арқылы жалғастырған.

Шығырдың қозғалысын, судың деңгейін егістіктің иесі, арық ақсақал қатаң бақылап отырған: су деңгейі тым жоғары болса, көлікке күш көп түседі. Әуіт қазып, шығыр орнатарда өзен-көл суының деңгейі ескеріліп отырған: ол көктемде жоғары болады да, әсіресе күзге қарай біртіндеп төмендей түседі. Осыған орай әуіт тереңдетіліп, су деңгейі көтерілетін болған, ол үшін кегейдің ұзындығы 4 қарыстан 12 қарысқа дейін жеткізілген. Бір шығырмен бір жазда 2,5-3 га жердің егіні 3-4 рет суарылған. Шығырды егістік науқаны басталғанда орнатып, қазан айында қайта жинап отырған [15].

Шығырдың су көтеретін ағаштан жасалған құмыраларын *шелек* деген. Шелекті бірнеше жыл арнайы кептірілген жұмыр ағаш дінінен үңгіп, ойып жасаған. Кейбір шеберлер ағашты екіге бөліп ортасын үңгіп қайта қиюластырып, қолдан жасалған желіммен бір-біріне жапсырып қондыртқан немесе ағаштан қысқа дөңгелек шыбық тәрізді етіп дайындалған шеге жасап, шегеге арнайы ойық жасаған, алдын-ала ағаш шегені суға салған, әлгі шеге ісініп, орнына берік болып қатып қалған. Ағаш шелекке 2 литрдей су кеткен, шелек жасауға мықты жиде, тұт ағашы, емен дінгектерін қолданған. Ал, қаңылтыр шелекті темірші ұсталар жасаған. Шелектер саны 40 тан 60-қа дейін жетіп, олар сәл қисайтыла, көлбеу орнатылған. Сондай-ақ шығырдың су құятын шелегінің теріден де да жасалынатыны бар. Шығырдың қыштан жасалған шелегі «*құмыра*» деп аталып, оған 3 литр су кеткен. Сыр өңірінде шығыр жасау үшін емен ағашын қолданған, еменді Арқа өңірінен арбамен алып келген, себебі емен ағашы суда ісінбейді, шірімейді [15].

1-сурет – Жел шығыр
(желмен жұмыс істейтін суландыру
қондырғысы), Перовск уезі, 1910 жыл, қазан [4]

2-сурет – Құдықтан су көтеретін шығыр,
Перовск уезі, 1910 жыл [4]

3-сурет – Шығыр, Перовск уезі, 1910 жыл [8, с. 80]

4-сурет – Шығыр шелегі. Реконструкция.
Тасбөгет су шаруашылығы музейі

Шығыр қондырғысының барлық түрін жергілікті *ағашшылар* жасаған, тек шығыр жасап, қондырып беруге мамандарған адамдар *шығыршы* деп аталды, олар шығырды өздері ақысына мал, астық берген. Шығыр орнатарда мал сойып құран оқытқан. Жұмысына 15-20 күндей уақыт кеткен. Сыр бойында шығырдың құны қаржылай есептегенде 9-11 рубльдан 30 рубльға дейін құраған [7, с.104].

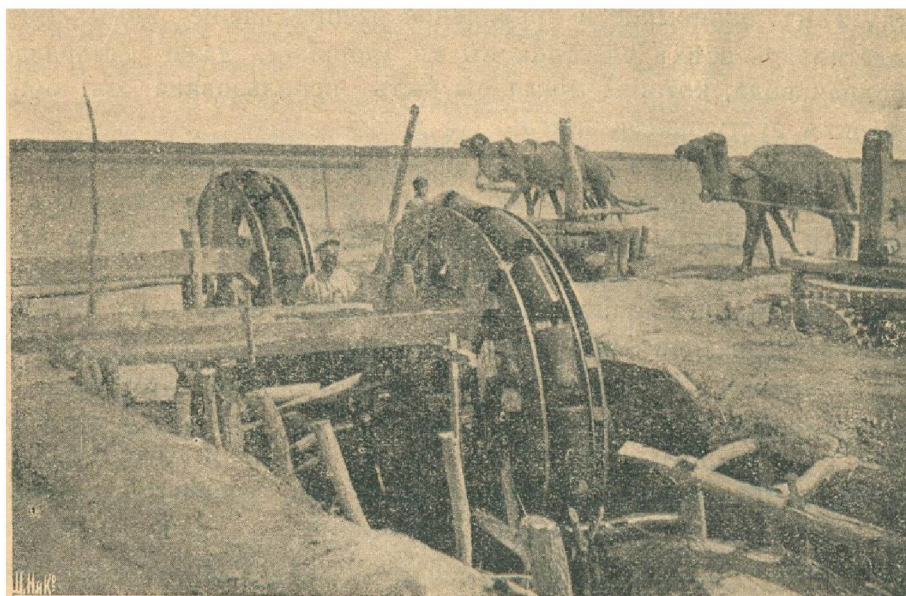
Сыр өңіріндегі қолданыс аясы. 1870 жылы Түркістан статистикалық комитеті Перовск уезі болыстарынан 1034 шығыр қондырғысын есепке алған. Бұл шығырлар сағатына 60 шелек су, тәулігіне 75 мың шелек суды көтеріп, арыққа құйған. Көршілес қарақалпақтар бір шығыр суды орта есеппен үш аршын тереңдіктен шығарған. Тәулігіне шығыр суымен 6-10 танап жерді суаруға

болады [6, с.119]. Жақсы шығырлар секундына 5 куб. фут су көтереді [10, с.167]. Егіншілік алқаптарды суаруға Қуандария, Жаңадария сияқты табиғи су көздері және суармалы техникалар пайдаланылды. Суармалы егіншілікті жүзеге асырудың ең тиімді жолы су көтеретін машина *шығыр* қондыру болды. Шығырмен суландыру әдісі әсіресе, Сырдария аймағында көп кездескен. Сырдың төменгі алқабы өзен арнасынан биік, әрі құрғақ болғандықтан шығыр көмегіне жүгінген [9, с.207].

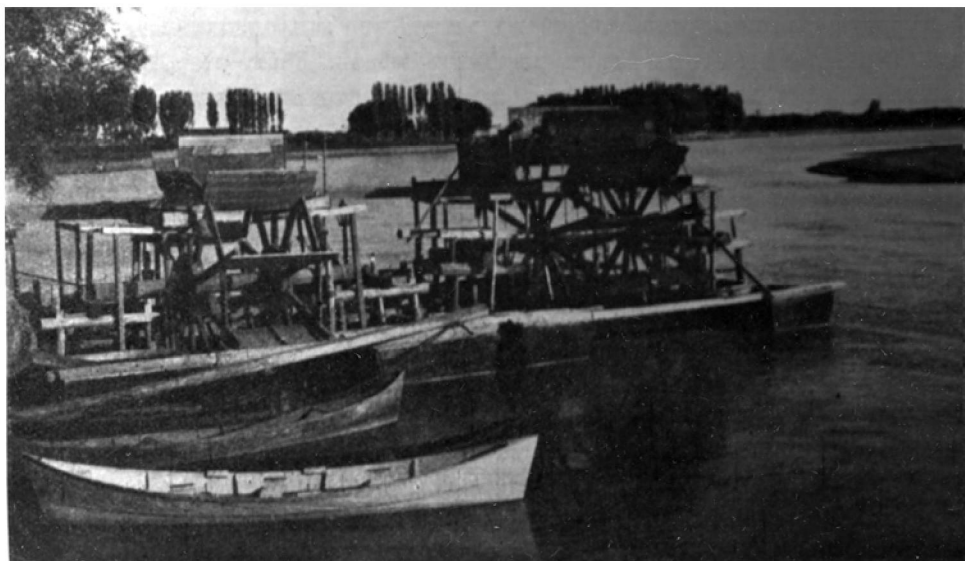
Сырдария аңғарындағы егістік мәдени алқаптар өзеннен тартылған басты арықтар келіп құятын көл сулары арқылы суландырады. Сырдария суы мұз еріген кезден бастап шілде айының соңына дейін ғана көтеріңкі болып, арнасынан толып аққан. Перовск уезінің оңтүстік-шығыс бөлігі өзен суынан биікте орналасқандықтан, бұл жерде шығыр кеңінен пайдаланылған [15]. Сырдарияға су шығырлар өзеннің ағысы қатты жеріне орнатылып, ағыстың күшімен қозғалысқа келген [5, с.41].

5-сурет – Шығырды жинау. 1910 жыл [8, с.80а]

6-сурет – Түйе шығыр (шығырды түйе көмегімен қозғалысқа келтіру). Сырдарияның сол жақ беті. XIX ғ. аяғы. М. Дьяков түсірген [2, с.19]

7-сурет – Сырдария өзеніне орнатылған су шығыр [1, II]

8-сурет – Ат шығыр (шығырды ат көмегімен қозғалысқа келтіру). XIX ғ. аяғы. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағатынан

Қазалы уезінде көптеген егістіктер де шығырлар мен атпалар көмегімен суарылды. Ат шығыр мен қол шығыр да негізінен осы Сырдария бойы мен Аралмен шектесетін Қазалының батыс өңірінде кеңінен қолданылды. Агроном Н. Н. Александров та шығыр қондырғысымен суару Сырдария облысында Әмудария бөлімімен қатар Перовск және Қазалы уездерінде басым дамығандығын атап көрсеткен [2, с.15].

Перовск уезінің оңтүстік шығыс бөлігінде Қаратау етегінде су қоймасын жасап егін суаруға жаратқан. Су қоймасы қар суынан да жиналады. Осындай су қоймасы Сауран станциясына жақын жерде болған [10, с.167].

Өзбекстан Республикасының Орталық Мұрағатында сақталған Жаңадария өзенінің арық ақсақалының Перовск уезі бастығына жазған рапортында «қарақалпақтар мен қоқандар заманында Жаңадария бойындағы егістіктер бір емес он шақты жерінен салынған бөгеттер көмегімен суландырылған еді. Қазіргі уақытта Перовск қазақтары өз егістіктерін шығыр көмегімен суғарады, соңғы жылы ғана өзенге екі бөгет салынды», - делінген [14]. Бұл дерек XIX ғасырдың екінші жартысына

дейін өзенге бөгет салу ісінің кең қолданылғандығынан мәлімет береді. XIX ғасырдың аяғына қарай шығырдың кең қолданылу себебі өзен суының өз арнасынан төмендей бастағанымен байланысты.

В. В. Радлов А. Макшеев дерегіне сүйене отырып, Қазалы уезінде 4000 шаңырақ, Перовск уезінен 6000 шаңырақ егіншілікпен айналысады, - деген [12, с.115]. Бұл жерде В. В. Радлов 1868 жылды негізге алып отыр. 1860-1890 жылдары Перовск және Қазалы уездерінен 202 арық, ал 1890-1915 жылдары 280 арық тартылған. Қазалы мен Жаңадария аралығындағы жерлер, сондай-ақ Далакөл көлі, Көксу көлдері аңғарындағы жерлер егіншілікке игерілді. 1916 жылы Шіркейлі каналында 144 шығыр болып, оның көмегімен 259 десятина жер суарылған [3, с.26].

«Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты еңбектің «Перовск» деген бөлімінде «Сырдарияның егістіктер өзеннен тартылған каналдармен, шығырлармен суландырылады, ал кейбір жерлерінде егін су арнасынан тасып кетіп кепкен жерге салынады. Мұны жергілікті қазақтар «тентек суға егін салу» деп атайды» - дей отырып, егіншілік кәсібімен 700 адам айналысып, Перовск уезіндегі отырықшы тайпалардың егістік көлемі – 40500 десятинаны құрағанын көрсеткен [13, с.597]. Көктемде су тасып, жазда суы төмендеген. Сол себепті де бұл кезеңде шығыр көмегіне көп жүгінген.

Сырдарияның төменгі ағысы бойында егістіктер суарылуына қарай көл жағасында, арық бойында, шығыр басында болып бөлінген. Шығырды бау-бақшаны суғаруға да қолданған [11, с.49]. Арал, Қазалы өңірінде балық аулауға салатын ауды жинау үшін қолданған қондырғы да «шығыр» деп аталған.

Қорытынды. Шығыр – құрылысы күрделі қондырғы, шығыр қазақтардың тіршілік қамы жүйесін қамтамасыз етуде маңызды рол атқарған. Шығыр қондырғылары Отан соғысы кезінде, соғыстан кейінгі қайта қалпына келтіру кезеңінде де қолданылған, яғни XX ғасырдың ортасына дейін қолданыста болып, одан әрі, егіншілікті суаратын жаңа техникалардың өндіріске шығарылуымен байланысты қолданыстан шығып қалған. Өкінішке орай, қазақ даласында байырғы шығырлар сақталмаған, өңірлік музейлерде шығыр құмырасы, шелегі, дөңгелегі сияқты белгілі бір бөліктері ғана сақталған.

ӘДЕБИЕТ

[1] Азиатская Россия. Издание переселенческого управления главного управления землеустройства и земледелия. – СПб.: В типографии товарищества А. Ф. Марса, 1914. – Т. 1. Люди и порядки за Уралом. – 576 с.; – Т. 2. Земля и хозяйство. – 638 с.; – Т. 3. Приложения СЛШ с.

[2] Александров Н.Н. Земледелие Сырдарьинской области. – Ч. I. Общие приемы земледелия // Отдельные оттиски из журнала «Туркестанское сельское хозяйство» за 1916–1918 гг. – Ташкент, 1920. – 253 с.

[3] Белокопытов М.А., Васильева М.С., Тютюньников И.А. Кызылординская область и ее административные районы. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. – 177 с.

[4] Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае (Области Сыр-Дарьинская, Самаркандская, Ферганская). – СПб., 1911. – 335 с.

[5] Лавров М.В. Туркестан. География и история края. – 2-ое издание. – М.-Петроград: Т-ва В. В. Думнов, Насл. Бр. Салаевых, 1916. – 203 с.

[6] Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – Издательство Туркестанского статистического комитета. – Вып. 1. – Под ред. Н. А. Маева. – СПб.: Типография Ф. Михьева, 1872. – 237 с.

[7] Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Ч. 1. Киргизская степь. Оренбургского ведомства. – СПб., 1865. – 288 с.

[8] МКЗ. Сыр-Дарьинская область. Перовский уезд. Главное управление землеустройства и земледелия Переселенческого управления. – Ташкент: Типо-литография В. М. Ильина, 1912. – 394 с.

[9] Небольсин П.И. Рассказы проезжего. – СПб.: В типографии Штаба Военно-учебных заведений, 1854. – 343 с.

[10] Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910 год. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического комитета. – Ташкент: Электро-типография при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, 1912. – 192 с.

[11] Пашин П.И. Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. – СПб., 1868. – 179 с.

[12] Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 749 с.

[13] Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. П. П. Семенова и акад. В. И. Ламанского. – Т. XIX. Туркестанский край. – Составил князь В. И. Масальский. – СПб.: Издание А. Ф. Дефриена, 1913. – 861 с.

[14] Сазонова М.В. Обзор материалов из фондов Центрального Государственного архива УзССР по ирригации и земледелию (к историко-этнографическому атласу народов Средней Азии и Казахстана, конец XIX – начало XX в.) // В кн: Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1975. – С. 42-62.

[15] Экспедициялық жеке материалдардан.

REFERENCES

- [1] Asian Russia. Edition of the migration control Department on land management and farming. SPb.: by printing house of A. F. Mars, 1914. Vol. 1. People and orders for the Urals. 576 p.; Vol. 2. Land and farm. 638 p.; Vol. 3. Applications CLIII s. (in Russ)
- [2] Aleksandrov N.N. Farming of Syrdarya region. Part 1. General methods of farming. Offprints of journal "Turkestan agriculture" for 1916-1918. Tashkent, **1920**. 253 p. (in Russ)
- [3] Belokopytov M.A., Vasil'eva M.S., Tjutjunnikov I.A. Kzylordinskaya region and its administrative regions. Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, **1961**. 177 p. (in Russ)
- [4] Gavrilov N. Migration case in Turkestan (The Syr-Darinskaya, Samarkandskaya, Ferghanskaya). SPb., **1911**. 335p. (in Russ)
- [5] Lavrov M.V. Turkestan. Geography and history of the region. Edition: 2. M.- Petrograd: V.V.Dumnov, Nasl. Br. Salaevyh, **1916**. 203 p. (in Russ)
- [6] Materials for statistics of Turkestan. Yearbook. Publishing House Of the Statistical Committee. Vol. 1. ed. N.A. Mayev. SPb.: F.Mikhev publ., **1872**. 237 p. (in Russ)
- [7] Meyer L. Materials for geography and statistics of Russia collected by the officers of the General staff. P.I. Kyrgyz steppe. The Orenburg vedomostva. SPb.: **1865**. 288 s. (in Russ)
- [8] MKZ. Syr-Darinskaya area. Perovo district. Department of land administration and land Resettlement Administration. Tashkent: Typo-litography V. M. Il'ina, **1912**. 394 p. (in Russ)
- [9] Nebol'sin P.I. Stories of an outsider. SPb.: In print shop of Staff of Military-educational institutions, **1854**. 343 p. (in Russ)
- [10] Overview of Syr-Darinskaya region for 1910. Syr-Darinskaya regional edition of the Statistical Committee. Tashkent: Electro-printing house in the Office of the Governor General of Turkestan, **1912**. 192 p. (in Russ)
- [11] Pashino P.I. Turkestan in 1866. Travel notes. SPb., **1868**. 179 p. (in Russ)
- [12] Radlov V.V. From Siberia. Diary pages. M.: Nauka, **1989**. 749 p. (in Russ)
- [13] Russia. Complete geographical description of our fatherland. Tabletop and road book for the Russian people. Under Ed. P.P. Semenov and academician V.I. Lamansky. Vol. XIX. Turkestan. Prince Vladimir Masalsky. SPb.: Izdanie A.F.Defriena, **1913**. 861 p. (in Russ)
- [14] Sazonova M.V. Overview of the contributions from the funds of the central State Archive UzSSSR on irrigation and Agriculture (a historical-ethnographic Atlas of peoples of Central Asia and Kazakhstan, end of the XIX-beginning of XX century). In b.: Economic and cultural traditions of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. M.: Nauka, **1975**. p.42-62. (in Russ)
- [15] Jekspedicijalyk zheke materialdardan. (in Kaz.).

ЧИГИРЬ – ВОДОПОДЪЕМНОЕ УСТРОЙСТВО И ЕГО ОБЪЕКТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Т. Е. Картаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Присырдарьинский регион, виды чигирей, структура чигиря, земельное поле, ковши чигиря.

Аннотация. Чигирь – водоподъемное устройство в виде колеса с ковшами, подающими воду с нижних уровней на верхние части для орошения земельного поля. Эта ирригационная система издревле была известна на казахской земле. Структура чигиря была сложной, он состоял из нескольких частей и его изготавливали из прочных пород дерева, таких как дуб, джигида. Изготовлением чигирей занимались агашшы – мастера-деревообрабочники. Весной, в начале посевного сезона, чигири устанавливали, а осенью разбирали. Чигирь занимал важную роль в системе жизнеобеспечения казахов. На казахской земле чигири встречались на берегах реки Сырдария, Нура, Каратал, Терисаккан, Кенгир, Сарысу, Иле, Чу и окрестностях озер Аккол, Коргалжын. Чигири использовались в годы Великой Отечественной войны, послевоенные годы. С середины XX века, с широким развитием и внедрением гидротехники в сельскохозяйственное хозяйство, использование чигирей прекратилось. В статье рассматриваются научные данные и авторские экспедиционные материалы об использовании чигирей в присырдарьинском регионе.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 254 – 259

**MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT
OF MODELS OF SOCIAL PROTECTION**

A. T. Kokenova, G. S. Agmasova

International humanitarian and technical university, Shymkent, Kazakhstan

Key words: models of social protection, marginal model, redistribution model, objects of social protection, nominal social help.

Abstract. In the article types of models of social protection of the population and feature of their application are considered. Also the system of social protection of the population of the Republic of Kazakhstan and a tendency of their development are investigated. The road map 2020 and tendencies of development of social protection of the population are considered by state programs of the Government.

ӘОЖ 364.3(574)

**ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ МОДЕЛЬДЕРІНІҢ
ДАМУЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАР**

A. T. Көкенова, Г. С. Агмасова

Халықаралық гуманитарлық-техникалық университет, Шымкент, Қазақстан

Тірек сөздер: әлеуметтік қорғау модельдері, маргиналдық модель, қайта бөлу моделі, әлеуметтік қорғау объектілері, атаулы әлеуметтік көмек.

Аннотация. Мақалада халықты әлеуметтік қорғау модельдерінің түрлері және оның қолданылу ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар Қазақстан Республикасындағы халықты әлеуметтік қорғау жүйесі мен оның даму тенденциялары зерттелген.

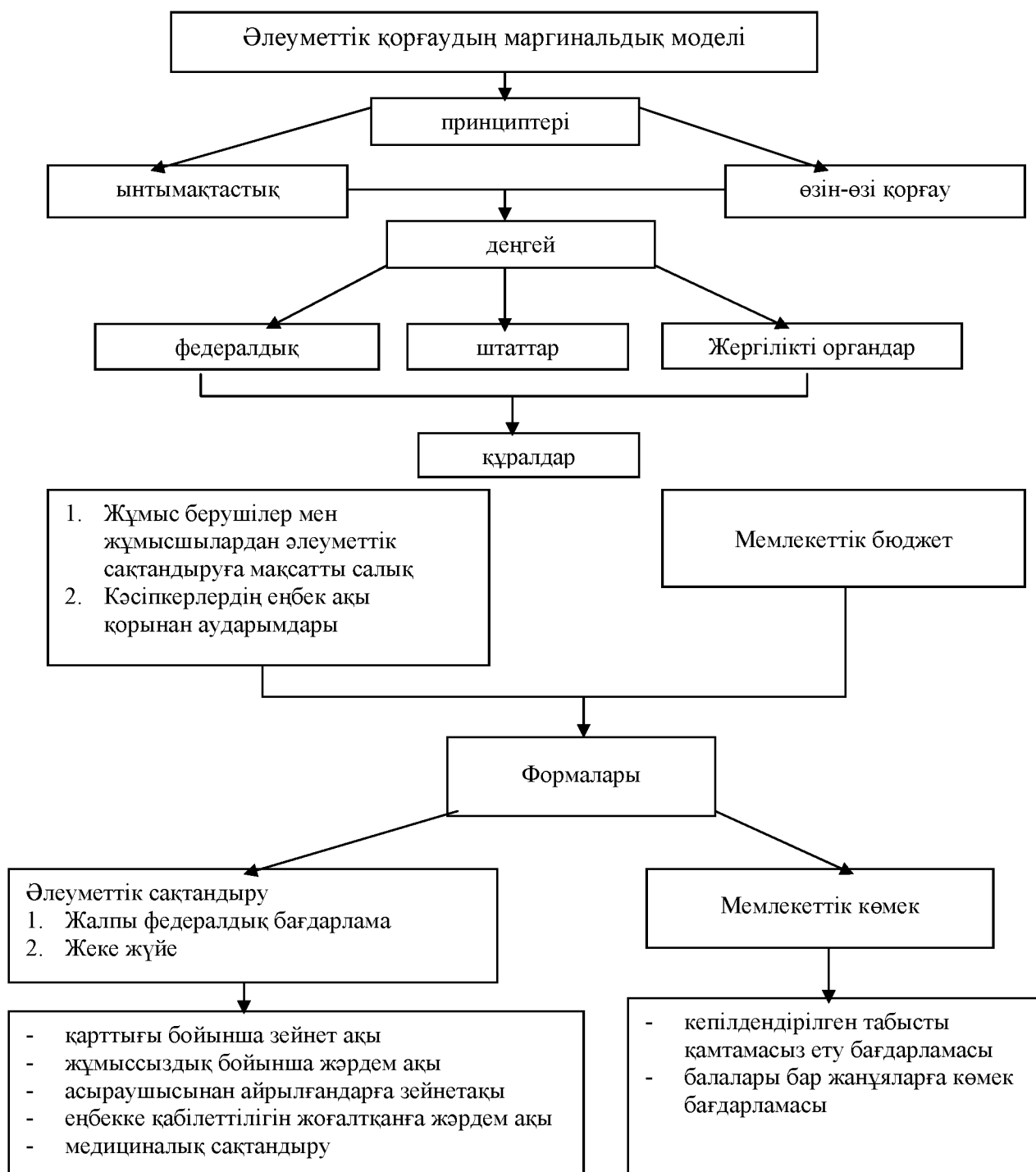
Кез келген қоғамның дамуы тек ғана экономикалық өсуге емес, сондай-ақ оның даму моделі өркениеттің прогрессивті тенденцияларына қаншалықты сәйкес келетіндігіне тәуелді. Бұған қоса қоғам белгілі бір шамада бақыланбаған экономикалық өсу салдарынан қорғауды қажетсінеді.

Адамзат қоғамы дамуының әртүрлі кезеңдерінде және экономикалық жүйенің әртүрлі типтері жағдайында аз қамтылу проблемасының тереңдеу дәрежесі, оларға көмек көрсету тәсілдері мен ауқымы және қолдаудың өз спецификасы болды.

Қазіргі заманғы модельдер жіктелімінде әлеуметтік қорғау әртүрлі негіздерден келіп шығады. Егер әлеуметтік қорғауды қоғамдық жүйе ретінде, қоғамдық қатынастарды реттеуіштер жиынтығы ретінде түсінетін болсақ мына модель типтерін қолданған жөн: неолибералдық, неоконсервативтік, әлеуметтік-демократиялық, коммунистік модель. Аталған критерийлерге сүйене отырып, әлеуметтік қорғаудың келесі қазіргі заманғы модельдерін қарастырайық.

Маргиналдық (немесе қалдық) модель.

Бұл модель АҚШ-қа тән (1-сурет). Маргиналдық модельдің негізінде өзінің тұрмыс жағдайы үшін қажетті жағдайды қамтамасыз етуге қабілетті және тұрғындардың аз қамтылған топтарын қолдауды қамтамасыз ететін американдық қоғам жөніндегі көрініс жатыр. Халықты әлеуметтік қорғаудың бұл моделі икемді, бірақ күрделі және шытырманды болып келеді. Оның сипатты ерекшелігі – орталықтандырылмауы.

1-сурет – Әлеуметтік қорғаудың маргинальдық моделі

АҚШ-та әлеуметтік қамтамасыз етудің мемлекеттік жүйесі екі негізгі формада жүзеге асырылады: әлеуметтік сақтандыру және мемлекеттік көмек беру. Бұл екеуі өзара қаржыландыру көздері бойынша ажыратылады. Әлеуметтік сақтандыру бойынша төлемдер еңбеккерлерден де, кәсіпкерлерден де алынатын әлеуметтік сақтандыруға мақсатты салықтар есебінен құрылатын сақтандыру қорларынан төленеді. Мемлекеттік көмек бюджеттік қаржы көздерінен жүзеге асырылады [1].

Әлеуметтік сақтандыру жөніндегі заң әлеуметтік сақтандырудың екі түрін белгіледі: жұмыссыздық бойынша жәрдем ақы және қарттығына берілетін зейнет ақы. Онда сонымен қатар кедейлердің, мүгедектердің және жетімдердің кейбір категорияларына көмек шаралары қарастырылған.

Уақыт өте келе әлеуметтік сақтандырудың жаңа формалары енгізілген түзетулермен толықтырылды: асыраушысынан айрылғанда зейнет ақы төлеу, еңбекке қабілеттілігінен айрылғанда жәрдем ақы төлеу, медициналық сақтандыруға құқық беру. Федералдық қызметкерлер, соғыс ардагерлері, әскери қызметкерлерді әлеуметтік сақтандырудың бағдарламалары бар. Әлеуметтік сақтандыру бағдарламасы арнайы сақтандыру қорларымен қаржыландырылады. Кедей тұрғындарға көмек федеральды бюджеттің жалпы табыстары есебінен қаржыландырылады.

Тұрғындарды қолдаудың мемлекеттік жүйесінен басқа АҚШ-та әлеуметтік сақтандырудың жеке жүйелері бар, олар екі формада: жұмыс орны бойынша коллективті және индивидуальды. Кәсіпкерлер жеке сақтандыру жүйесіне қатысуды өздерінің кәсіпорындарында жоғары білікті жұмысшылар мен әкімшілік персоналды бекіту құралы ретінде қарастырады. Жеке коллективтік сақтандырумен тұрғындардың 56%-і қамтылған. Кәсіпкерлер өздерінің жұмысшыларына медициналық сақтандыруды рәсімдейді. Алайда, бұған қарамастан, тұрғындардың 15%-і негізінен шағын кәсіпорындардың қызметкерлері мен жұмысшылары, медициналық көрсетілген көмекке төлеу мүмкіндіктері жоқ.

Осылайша әлеуметтік қорғаудың американдық моделі екі негізін құраушы принциптерге сүйенеді: ынтымақтастық және өзін-өзі қорғау.

Қайта бөлу моделі. Американдық модельден айырмашылығы қайта бөлу моделі ынтымақтастық пен әлеуметтік әділдік принциптеріне сүйенеді және тұрғындардың аз қамтылған бөлігінің интеграциясы мен табыстарды теңестіруге бағдарланады.

Мысалы, шведтік модель орталықтандырылмаған өндірістің нарықтық жүйесі тиімді, мемлекет фирманың өндірістік қызметіне араласпайды, ал еңбек нарығындағы белсенді саясат нарықтық экономиканың әлеуметтік шығындарын минимумға дейін жеткізуі тиіс деген жағдайды басшылыққа алады. Оның мәні жеке сектордың өндірісін барынша өсіру және халықтың өмір сүру деңгейін артыру үшін мемлекеттік сектор және салық жүйесі арқылы мемлекетпен пайданың бөлігін барынша қайта бөлуден тұрады. Әлеуметтік сақтандырудың мемлекеттік жүйесімен Швецияның барлық тұрғындары қамтылған. Жұмысбастылықты қолдауға, жұмыс күшін қайта дайындауға, кәсіби оқуға басым көңіл бөлінеді. Әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің мақсаты - адамды экономикалық қорғауды қамтамасыз ету.

Батыс елдеріндегі әлеуметтік көмек жүйесінің басты кемшілігі оның экономика мен әлеуметтік сферада болып жататын өзгерістерге баяу икемделуі және ақшалай немесе натуралды-заттай формада жәрдемақымен шектелетіндігінде. Қазіргі уақытта Батыс Еуропа елдері әлеуметтік қамсыздандыру сферасында түбірлі реформалар жүргізуде.

Әлеуметтік мұқтаждықтарға шығындардың елеулі өсуі мемлекеттік құндылықтарды қайта бағалауға серпіліс берді, өйткені шығындардың осындай жоғарғы деңгейін ұстап тұру сөзсіз жұмыссыздықтың жоғарғы деңгейі мен капиталдың шетелге кетуіне алып келеді.

Сонымен, Еуропаның барлық елдері тәуекелмен қатар жүретін әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін реформалау процесін бастады. Мұндай реформалардың бағдары болып кәсіпкерлік еркіндігін ұсынатын, әлеуметтік бағдарламаларды нығайтуға нарықтық механизмдерді қосатын тұрмыстық хал-ахуалдың американдық варианты болып табылады [2].

Нарықтық экономиканың ерекше белгісі әрбір адамның өз өмірінің жағдайын құру үшін жауапкершілігінің жоғарғы деңгейі болып табылады. Әрбір адамның өмірінде оның өміріне қауіп төндіретін және бір өзі реттей алмайтын жағдайлар туындауы мүмкін. Осыған байланысты нарықтық экономикада әлеуметтік қорғаудың анықтаушы факторы жұмыс істейтін тұрғындардың әлеуметтік қатерін әлеуметтік сақтандыру болып табылады. Әлеуметтік қатерлер әдетте келесі белгілерге ие. Біріншіден, экономикалық. Оған экономикалық дағдарыс, экономиканы құрылымдық қайта құру нәтижесінде жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныстың сәйкессіздігі, қайта құрылымдау, өндірісті оңтайландыру т.б. нәтижесінде жұмыстан айырылу қаупі; өндірістік жарақат алудан еңбекке қабілеттілігінен айырылу т.б. жатады. Бұл жағдайларда қатер себептері жұмысшының өзіне тәуелді емес немесе аз тәуелді. Екіншіден, қатерлердің бір бөлігі зейнеткерлік жасқа жету және еңбекке қабілеттілігін уақытша жоғалтумен байланысты жағдайлардың туындауымен тікелей байланысты. Әлеуметтік қатерлерді осылайша бірнеше түрге бөлуге болады.

2-сурет – Халықты әлеуметтік қорғаудың қайта бөлу моделі

Материалдық қамтамасыз етілмеу тәуекелін кәсіби сырқаттану немесе өндірістік жарақат алудан болатын ықтималдық ретінде анықтауға болады. Бұл қатерлер жаппай сипат алады. Бірақ олардың ерекшелігі олар барлық тұрғындар, барлық сақтандырушылар үшін бірдей уақытта болмайды. Сонымен қатар инфляция, дефолт сияқты тұрғындардың барлығына бірдей уақытта әсерін тигізетін әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен шартталған қатерлер де бар. Мұндай қатерлер әлеуметтік сақтандыруға жатпайды [3]. Тұрғындарды әлеуметтік қорғаудың сақтандыру жүйесін құрудың маңызды және қажетті шарты – сақтандырушыларды материалдық қамтамасыз етуде сақтандыру төлемдерінің нақты қызметін анықтау. Өз кезегінде бұл сақтандыру төлемдерінің тәртібін, мөлшерін, шартын, төлеу формасын белгілеудің әдістемелік негізін құрайды.

ҚР Президентінің 01.02.2010 жылынан №922 Бұйрығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының 2020 дейінгі стратегиялық даму жоспарының» «Түйінді бағыт: азаматтарға қызмет көрсету» бөлімінде азаматтардың мұқтаж санаттарын тиімді әлеуметтік қорғау жүйесін құрудың негізгі бағыттары қарастырылған. Басым міндеттер ретінде келесілер танылған: зейнетақының барабар және әлеуметтік әділ деңгейі, жинақтаушы зейнетақы жүйесімен жалдамалы қызметкерлерді және өзін-өзі жұмыспен қамтыған адамдарды қамтуды арттыру, табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен

төмен болатын халықтың үлесін төмендету, әлеуметтік көмек көрсетудің шекті деңгейі өмір сүрудің ең төменгі мөлшерінен 100% дейін ұлғайту, арнайы әлеуметтік қызметтер көрсетудің мемлекеттік стандарттарын ендіру.

Халықты әлеуметтік қорғау аясында мемлекет «Жол картасы 2009-2010» бағдарламасын іске асырды, «Жұмыспен қамту 2020» бағдарламасын дайындап, жүзеге асыруда. «Жұмыспен қамту 2020 бағдарламасында» ҚР-да атаулы әлеуметтік көмек көрсету жүйесін жетілдіру бойынша негізгі бағыттар айқындалған.

Әлеуметтік қорғау жүйесі арқылы игіліктерді қайта бөлу орын алады, және халықтың кейбір әлсіз топтарының өмір сүру деңгейін ұстап тұруға мүмкіндік береді. Мәселен, аз қамтылған халық, көпбалалы отбасылар, мүгедектері бар отбасылар, халықтың жұмыссыз бөлігі, халықтың еңбекке жарамсыз бөлігі – балалар, зейнеткерлер, студенттер. Халықтың мұндай топтарын қамту елдегі кедейшілік деңгейін төмендетуге алып келеді. Қазақстан Республикасында әлеуметтік аяны қаржыландырудың негізгі көзі - мемлекеттік бюджет болып табылады. Айта кететін жағдай, әлеуметтік аядағы мәселелерді шешуге бағытталған бюджет шығындары өсуде. Мысалға, 2001 жылы әлеуметтік қамсыздандыру және әлеуметтік көмек шығындары 187 715 млн. теңгені құраса, 2010 жылы – 905 272,7 (4,8 есе) млн. теңгені құрады.

2010 жылы әлеуметтік қамсыздандыру және әлеуметтік көмек шығындары 905,3 млрд. теңгені құрады, бұл ЖІӨ қатысты тиісінше 4,2%, 3,5% және 2,5% болды.

Қазақстан Республикасында 2010 жылы зейнетақы алушылардың саны 1695,3 мың адамды құраса, белгіленген зейнетақының орташа айлық мөлшері 21238 теңге, ал зейнетақының ең төменгі мөлшері 12344 теңгені құрады. Мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақы алушылардың саны 2011 жылы 767 мың адам болды, бұл жәрдемақының орташа айлық мөлшері соңғы 5 жылда 1,9 есеге артты.

ҚР әлеуметтік қорғау объектілері болып мыналар табылады: балалар, көпбалалы аналар, мүгедектер, зейнеткерлер, жұмыссыздар, аз қамтылған азаматтар.

Аз қамтылған халыққа мемлекеттік әлеуметтік көмекке қатысты келетін болсақ, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламаларды үйлестіру басқармасының деректері бойынша Қазақстанда 1.06.2011 жылы мемлекеттік көмектің үш түрі бар: 18 жасқа дейінгі балаларға мемлекеттік жәрдемақы, атаулы әлеуметтік көмек және тұрғын үй көмегі.

Қазақстанда әлеуметтік жәрдемақылардан басқа кедей және өте кедей үй шаруашылығын қолдауға және азық-түлік кедейшілікті қысқартуға бағытталған қолданысқа енуде, жәрдемақы мөлшері ең төменгі күнкөріс деңгейіне дейін үй шаруашылығының табыс мөлшерін өтеуі тиіс. ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің 2011 жылдың 1 қыркүйегіне деректері бойынша атаулы әлеуметтік көмек кедейшілік деңгейінен төмен табысы бар 126,9 мың азаматтарға берілді. Жалпы республика бойынша бір алушыға атаулы әлеуметтік көмектің орташа айлық мөлшері 1654,3 теңгені құраса, алушылардың негізгі бөлігін ауылды жерлер тұрғындары құрайды, атаулы әлеуметтік көмекке бөлінген шығындардың жалпы сомасынан 61,5% ауыл тұрғындарына көмек көрсетуге бағытталған.

Атаулы әлеуметтік көмекті алушылардың арасында барынша үлкен үлесті балалар алады, оларға шамамен 61% тиесілі. Өзін-өзі жұмыспен қамтыған азаматтардың үлесі 10,4%, жұмыссыздар үлесі 8,2% құрады.

2005 жылдан 2010 жылдары кезеңінде берілген атаулы әлеуметтік көмектің орташа айлық мөлшері артты, өсім 41,8% құрады. 2005 жылдың желтоқсан айы мен – 2010 жылдың желтоқсан айы арасындағы кезеңде жинақталған инфляция деңгейі 61,44% құрады. Осы кезеңде инфляцияның өсімі атаулы әлеуметтік көмек мөлшерінің өсуінен басып озды.

АӘК және аз қамтылған отбасыларының бала жәрдемақыларын алушылары арасында жүргізілген зерттеулер көптеген адамдар материалдық көмекті алу үшін қажетті құжаттардың көп саны, сонымен қатар мемлекеттің органдарға аз қамтылған отбасылар үшін қымбат сапарлардың шектелген саны және т.б. секілді кедергілердің болуынан осы жәрдемақыларды ала алмайтындығын көрсетті.

ҚР Статистика агенттігінің деректеріне негізделе отыра, азық-түлік себетінен төмен табысы бар кедей үй шаруашылықтарының үлесі қысқаруда. Алайда азық-түлік кедейшілігін төмендетуге бағытталған атаулы әлеуметтік көмек бағдарламасы барлық мақсаттық топты қамтымайды және

жәрдемақы мөлшері аз болып қала беруде. Бағдарламаның бенефициарларын тандаудағы мақсатты бағыттылық пен әділеттілікке көптеген жағдайлар байланысты. Мемлекет тарапынан әлеуметтік қамсыздандырудың базалық деңгейі төмен.

Атаулы әлеуметтік көмек беру бағдарламасының тиімділік деңгейін арттыруға болады, егер жұмыс істеуге мүмкіндіктерінен мүлдем айырылған адамдардың белгілі бір мақсаттық топтарына шоғырланатын болса: кедей отбасынан шыққан күндізгі оқу бөлім студенттері, уақытша еңбекке жарамсыз болып табылатын мүгедектер, әкесіз балаларды тәрбиелеп жатқан аналар және т.б.

Ең төменгі азық-түлік себетінің мөлшерін есептеу қағидаттарын өзгерту қажет. Ғалымдардың пікірінше, әртүрлі әлеуметтік топтар бойынша адамдарды бөлу кезінде олардың табысын есептеумен қатар, олардың мүлкін есептеу керек. Көптеген дамыған елдерде жасалынатын орташа жалақы көрсеткіштерін пайдалануға өту қажет, яғни ең төменгі жалақы мөлшерін елдің аймақтары бойынша орташа жалақы мөлшерінен 40-50% дейін жеткізу.

Осылайша, Қазақстанда әлеуметтік қорғау жүйесінің қалыптасуы әлі де жалғасуда. Әлеуметтік қорғаудың тарихи қалыптасқан модельдерін қарастыра отырып, дамыған елдердегі жүйенің өз ерекшеліктері бар екенін атау қажет., бірақ олардың барлығы әлеуметтік қорғаудың қызмет етуінің ортақ ғылыми-теориялық принциптеріне негізделеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Зайченко А.С. Социальное обеспечение: пенсии, льготы, пособия // США: Экономика, политика, идеология. – 1994.
- [2] Социальное обеспечение в странах Западной Европы, его реформа. – 1998.
- [3] Закон РК «О пенсионном обеспечении в РК» от 20 июня 1997 г.
- [4] ҚР Президентінің 01.02.2010 жылынан № 922 Бұйрығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының 2020 дейінгі стратегиялық даму жоспары»

REFERENCES

- [1] Zaychenko A.S. Social security: pensions, privileges, grants. USA: Economy, policy, ideology, 1994.
- [2] Social security in countries of Western Europe its reform. 1998.
- [3] The law RK "About Provision of Pensions in RK" of June 20 1997.
- [4] The Order of the President of Kazakhstan N 922 of 01.02.2010. "The plan of strategic development of RK to 2020".

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ МОДЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

А. Т. Кокенова, Г. С. Агмасова

Международный гуманитарно-технический университет, Шымкент, Казахстан

Ключевые слова: модели социальной защиты, маргинальная модель, модель перераспределения, объекты социальной защиты, именная социальная помощь.

Аннотация. В статье рассматриваются виды моделей социальной защиты населения и особенности их применения. Также исследуется система социальной защиты населения Республики Казахстан и тенденции их развития.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 260 – 262

UDC 378.022(75)

**RELEVANCE OF USING PROJECT METHODS
AT THE ENGLISH LESSONS**

Elmira Nakhypbekova

A. Yassawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan, Kazakhstan
E-mail: elmira.nakhypbekova@mail.ru

Key words: project technologies, standard methods of teaching, graduation problems, language knowledge.

Abstract. In this article the relevance of use of project technology at English lessons is considered. The method of project teaching is one of standard methods of training. Using this method allows students to develop such qualities as independence and responsibility. They also form the social and democratic models of behavior. The method of project technologies is widely used around the world, mainly, because it allows to unite all knowledge of students from different areas to solve one problem, and it also gives the chance to realize this knowledge in practice, creating new concepts and ideas.

Project method of teaching is one of the standard teaching methods. With this method students can develop independence and responsibility. They can also practice social and democratic modes of behavior [1].

The method of projects is widely used all over the world mainly because it allows to combine all the students' knowledge from different fields to solve one problem, and it also gives the opportunity to put these knowledge into practice, producing new ideas at the same time.

Any project is based upon some problems. To solve it, students need not only to bare knowledge of the language, but a large amount of different subject knowledge, necessary for solving this problem.

Besides, students should possess certain intellectual, creative and communicative skills. The first ones include work with information, with a text, digesting of information, generalizing, making conclusions, and work with various references. To form the majority of skills listed above is an objective of teaching speaking. As for the creative skills, the psychologists mention the following ones: producing ideas (this skill demands deep knowledge in different fields), ability to find a lot of variants of solving a problem, ability to foresee the sequences of their decisions. And finally, the communicative skills are: ability to hold a discussion, to listen to and to hear the partner, to stand for the own viewpoint (supported by proper arguments), to meet half-way, to express oneself precisely [2].

Generally speaking, a project will take some kinds of materials. If the project is geared to information gathering, some books or people must be available for that resource. If the project is one of service, it may require paint, wood, or perhaps instruments, or transportation to the senior citizens home. Most of the time it is possible to procure these materials and the teacher should not consider this a major drawback.

Sometimes the project becomes an end in itself, and we forget that it is primarily a teaching technique. As a technique, it must be closely related to the unit of study in which the class is engaged. The project should be determined by the objectives of the class rather than having the unit of study governed by what available projects are at hand [3].

As with other good methods which stress student involvement, the project takes time. Sometimes students' tire of the project experience before it is finished, and the loss of interest bogs it down in the final lap. Because of this problem, teachers should be careful to select projects of length adapted to the ages and interests of a given class.

The main clues of the project method :

- As students get proper freedom to execute the project in accordance with their interest and abilities, because of which they get their psychological needs satisfied to considerable extent;

- This method is not only subject centered but due importance is being provided to the students also. Students are permitted to choose projects on their own, as a result of which they make use of their abilities to maximum possible extent;

- Through this method, students are provided with various opportunities by which they can satisfy their interests and desires;

- Habit of critical thinking gets developed among the students through this method. Not only get this, an urge to make use of scientific methods to solve various problems also developed among the students through this method;

- With this method, students get the chances in which they can develop coordination among their body and mind. Through this method, teacher can lead a well balanced development of the students;

- Through this method, science teaching can be done with considerable success, as science is a practical subject and this method is also scientific and practical in nature. The selected project correlates with the real problems of life which students confront in their everyday life. Thus, they find it quite interesting to sort out such problems. Not only this, through the information gained, they become able to solve out their own life problems independently and effectively;

- This method helps in promoting social interaction and co-operation among the students, as they have to work in a group and have to interact with various persons for gathering information. As the student works with full agreement of the social needs, he gets molded in accordance with the social needs of the society in which he lives or exists. Thus, through this method, sense of social cooperation and responsibility get developed among the students, by which they can become responsible citizens in the future;

- As students gain knowledge directly through their own efforts, thus, they acquire permanent kind of information, which is retained by them since a long period of time;

- Mostly the projects are undertaken in classroom as classroom assignments, because of which load of home work from the students get reduced to considerable extent [4].

The main requirements when using the method of projects at the lesson of Home reading: Type of Language Presentation (Example – role play, play, discussion).

You must include: (these may be used to review your presentation)

- Notes or instructions on how to use your language

- Dictionary of words, terms if possible

- Transcript of the presentation

- If filmed a link or copy of the film

In Home reading classes the students can make a project according to these criteria: Novel –

Setting: Place, plus all things that we sense in that place

Time –past, present, future, period of history, season

Place – a room, a city, a country, forest, ocean, another planet

Environment – writer's use of words and phrases that appeal to our senses –joy, despair, poverty, scary etc.

Protagonist: Who is the main character of the story?

Antagonist: Who is the person or thing working against the main character in the story?

Conflict: Who has an internal conflict in the story and what is it?

What, if at all, is the external conflict in the story and what is it?

Complications: What is the major complication or problem of the story?

Climax: What is the climax or turning point in the story?

From my point of view the basic format of project method is following: background, intervention, assumptions, implementation, monitoring and evaluation, conclusions and proposals.

Taking into consideration this information, we may single out the following stages of elaborating and carrying out the projects:

- to present situations, allowing revealing one or more problems according to the topic of the discussion;

- to propose hypothesizes, variants of solving the taken problem (“brainstorm”, discussion);
- work in little groups: every group takes a hypothesis and discusses the ways of checking it; after this all the ideas are summed up;
- the same groups look for the facts, arguments to prove or disprove their hypothesis;
- every group defends their project (their hypothesis of solving the problem); the rest of the audience plays the roles of opponents;
- new problems are arisen.

This method is very effective at the stages of generalization, consolidation and revising of the material, it’s especially relevant when realizing the knowledge in practice.

REFERENCES

- [1] Fred Boot, Diane. Project English, 2001.
- [2] Larsen-Freeman, Diane. Techniques and Principles in Language Teaching. -Oxford: Oxford University Press, 1986.
- [3] Ur. Penny. A Course in Language Teaching. New York: Cambridge University Press, 2003.
- [4] Linda B. Nilson. Teaching at its best. A research-based resource for college instructors. Third edition. USA: Wiley imprint, 2010.

АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОЕКТНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Э. И. Нахыпбекова

Международный казахско-турецкий университет им. Х. А. Ясауи, Туркестан, Казахстан

Ключевые слова: проектные технологии, стандартные методы преподавания, проблемы образования, языкознание.

Аннотация. В статье рассматривается актуальность использования проектной технологии на уроках английского языка. Метод проектного преподавания является одним из стандартных методов обучения. Использование этого метода позволяет студентам развивать такие качества, как самостоятельность и ответственность. Они также формируют социальные и демократические режимы поведения. Метод проектных технологий широко используется во всем мире, главным образом, потому что он позволяет объединить все знания студентов из разных областей, чтобы решить одну проблему, и это также дает возможность воплотить в жизнь эти знания на практике, создавая новые концепции и идеи.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ПӘНІН ӨТУ БАРЫСЫНДАҒЫ ЖОБАЛАП ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Э. И. Нахыпбекова

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Тірек сөздер: жобалық технологиялар, оқытудың қалыпты әдістері, білім беру мәселелері, тілдерді білу

Аннотация. Мақалада ағылшын тілі пәнінде жобалап оқыту технологиясының өзектілігі қарастырылған. Жобалап оқыту әдісі қалыпты әдістердің бірі болып табылады. Бұл әдісті қолдану білімгерлердің дербес, өз бетінше әрекет ететін және жауапкершілік сынды қасиеттердің қалыптасуына септігін тигізеді. Сонымен қатар, ол әдісті қолдану мінез-құлқының демократиялық және әлеуметтік деңгейін дамытады. Жобалап оқыту технологиясы күллі әлемде кеңінен қолданады, себебі, ол студенттердің түрлі салалардағы барлық білімдерін біріктіріп, бір мәселені шешуге бағытталады. Бұл технология, сонымен қатар, сол білімдерін өз өмірлік тәжірибесінде жаңа тұжырымдамалар мен ойлар түзе отырып, қолдануға мүмкіндік туғызады.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 263 – 265

ETHNODESIGNER ART OF CERAMIC MASTER ABAI RYSBEKOV

K. Yeralin, B. Kozhamkulova, N. Isaeva

A. Yesevi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
E-mail: balnur.91@mail.ru

Key words: pottery, ceramics, stages of creativity.

Abstract. In this article the pottery designer Abay Rysbekov's art is regarded and full information about the revival of ceramic handicraft in the A.Rysbekov ceramic center in South Kazakhstan region of the city of Turkestan.

Thus, the teacher of the above mentioned center, that is, ceramic – craft school, is a master and a member of the community of the Republic of Kazakhstan, a participant of art exhibitions and a winner. In 2014 he participated at the world exhibition in Paris among the masters craftsmen. And also he received awards and certificates of master in art needlework in Kazakhstan among the cities of Astana, Almaty, Shymkent, Taraz, Kyzylorda, Aktobe.

A. Rysbekov worked with needlework crafts and explored the creative work of ancient ceramic samples. The famous master of Kazakhstan A.Rysbekov with art - creative works, brings students into artistic aesthetic knowledge.

Special directions of artistic ceramic processing industry and developing new technology and continuing national art custom ceramic crafts are examined.

УДК 738.6

ҚЫШ ӨНДЕУ ШЕБЕРІ АБАЙ РЫСБЕКОВТЫҢ ЭТНОДИЗАЙНДЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Қ. Ералин, Б. Қожамқұлова, Н. Исаева

A. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Тірек сөздер: қыш бұйымдары, қыш өңдеу өнері, шығармашылық кезеңдері.

Аннотация. Мақалада қыш өңдеумен айналысатын қолөнер шебері өмірі мен шығармашылығы туралы өнертанымдық мәліметтер берілген. А. Рысбеков Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласында қолөнер орталығында қыш өңдеу шығармашылығымен айналысады. Сонымен қатар, осы орталықтағы қолөнер мектебінде қыш өңдеу сыныбында дәріс береді. Шебер Қазақстан Республикасы қолөнер шеберлері одағының мүшесі, Халықаралық Республикалық көрмелерге қатысып, шығармалары өнер конкурстарында жүлделі орын алған. 2014 жылы Париж қаласындағы әлемдік қолөнер шеберлерінің көрмесіне қатысқан. Сонымен қатар, шебердің жасаған көркем бұйымдары Қазақстандағы Астана, Алматы, Шымкент, Тараз, Қызылорда, Ақтөбе қалаларындағы өткен көрмелерге қатысып сертификаттар алған. А.Рысбеков шығармашылық жұмыспен қатар қыш өнерінің көне үлгілерін зерттеумен айналысады. Қазақстанға белгілі шебер А. Рысбеков шығармашылық жұмыспен қатар шәкірттерге көркемдік білім мен эстетикалық тәрбие береді. Қыш өңдеу шеберінің өнердегі жеке-дара бағыты ұлттық қыш өнері көркем дәстүрлерін жаңа өнердегі технологиялармен байыта отырып жалғасыру болып табылады.

Қолөнер шебері Абай Рысбеков өмірі мен шығармаларын зерттеуде шебердің өнерін еліміздегі қыш өнерінің дамуынан бөліп қарауға болмайды. Абай Рысбеков қыш өнерін зерттеуге ерекше көңіл бөлген. Ол «Қыш бұйымдары еліміз аумағында заманымыздан бұрынғы XVII–XV ғасырлардан бастап өзіндік әдіспен дамыған. Осы кезеңде қомша, текемет өрнектеріне ұқсас белгілер салынған ыдыстар күнделікті өмірде орын алған. Жыл санауымызға дейінгі X–VI ғасырларда Беғазы – Дәндібай мәдениетіне тән түрлі түсті айшықтары бар ыдыстар пайда болған. VI–XII ға-

сырларда қыш ыдыстар жасайтын орындар ежелгі Шаш, Тараз, Сауран, т.б. қалаларда көбейе бастаған. Сонымен бірге астық сақтайтын хумдар, су құбырлары жасалған. Археологтармен тығыз байланыста болған қыш шеберінің өткеннен көріп түйгендері аз емес. Саз балшық арқылы тұрмысқа қажетті бұйымдар дайындаудан тыс музыкалық аспаптар жасау үрдісі де сол кезеңдерде қалыптасқан. Демек аталған өнердің өрісі біздің далала да қанатын барынша кеңге жайған. Мәселен, кемеңгер бабаларымыз саз сырнайға сайын сахараның сазды әуенін сиғыза білген» деп өнертанымдық тұжырымдар жасаған.

Еліміз мұражайларында заманымызға дейінгі I–III ғасырларға тиеселі ыдыстар, тостаған, құмыралар, саптаяқ, тегенелер бар, сонымен қатар X–XII ғасырлар мөлшеріндегі қыш құбырлардың қазбаларын да байқауға болады. Бүгінгі ұлт жанашыры болған қыш шеберлерінің жүрекжарды арман, мұраттары халық мұрасын ұрпақ санасында жаңғыртуға бағытталған. Қыш ісі – адамдар мыңдаған жылдар бойы айналысып келген өте көне өнердің түрі. Қыш құюшылардың өнімдері танымалдылығымен ерекшеленеді. Қазіргі кезде күнделікті тіршілікте әр адам табиғи ыдыс пайдаланғысы келеді. Түрлі құмыралар, сазбалшықтан жасалған кәдесыйлар ерекше көз тартады. Қыш ісімен айналысатын шеберлер бүгінгі күні көп емес, алайда өнімге деген сұраныс жыл сайын артып келеді. Себебі, сазбалшық денсаулыққа пайдалы. Осыған қарай бұл өнер түріне қызығатындар жыл сайын көбею үстінде. Болашақта бұл сала бойынша бәсекелестердің пайда болуы әбден мүмкін. Себебі қазіргі жоғары сапалы қыш бұйымдар, ұлттық стиль, бұйым жарнамасы сауданы өрге бастыруда [1].

Көне заманнан ата-бабаларымыздан бізге мұра болып келе жатқан қолөнердің бір түрі қыш өңдеу. Оны зерттеп дамытып келе жатқан өнер шебері, суретші, керамист Абай Рысбеков. Ол 1961 жылы 3 ақпан күні Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан ауданы Майдамтал елді мекенінде туып өскен. Мектепке жеті жасынан бастап барып, 1978 жылы Майдамталда орта мектепті бітірген. Одан кейін оқуын жалғастыру үшін 1979 жылы Алматыдағы көркем сурет училищесіне түсіп 1985 жылы училищені бітіреді. Абай Рысбеков 1985-1986 жылдары Түркістанға келіп қайта жаңғырту шеберханасында керамист болып жұмыс істейді. Сол жылдар Абай Рысбековтің шығармашылық жұмысының бастауы болады. Қазір Түркістан қаласындағы Қолөнер орталығында суретші, балалар қолөнер мектебінде ұстаз қызметін атқаруда. Абай Рысбековтың негізгі мақсаты қазақ халқының керамикасын жаңғырту. Оның ең алғашқы мақсаты құмыраларды жасап қана қоймай ол сол құмыралардың тарихын зерттеу болған. Абай Рысбековтың алғашқы зерттегені IX–X ғасырлардағы Отырар қыш құмыралары. Абай Рысбеков осы аталған кезеңді қыш құмыра өнерінің ең дамыған кезеңі деп есептейді және өзінің зерттеулерінде бұған көз жеткізіп дәлелдейді.

Абай Рысбеков IX–X ғасырлардағы Отырар қыш құмыраларын зерттей келе, елімізде қазіргі кезде үзіліп бара жатқан бұл қол өнерін қайта жаңғырту оны алда кележатқан ұрпаққа сол қалпын бұздырмай жеткізу оның қазіргі кездегі алға қойған мақсаты. Рысбеков 1995 жылдан бастап Қазақстан Республикасының суретшілер одағының мүшесі. 2012 жылдан бастап Қазақстан Республикасының қолөнершілер одағының мүшесі болып есептелінеді. А.Рысбеков мырзаның осы атақтарға қол жеткізуінің бірден бір сыры оның еңбекқорлығы мен ізденісі және де өзінің ерекше таланттылығы болып табылады [2, 3].

Абай Рысбековтың қыш өнері бойынша көптеген көрмелерге, фестивалдарға қатысып жүлделі орын алған. Абай Рысбековтың ең алғашқы қатысқан фестивалы «Жігер» фестивалы. Бұл КСРО-ның кезінде болған фестивал. Ол туризм саласынан болған түрлі көрмелерге, жәрмеңкелерге қатысып тұрады және сол көрмелерде өзінің шеберлігін шеберлік сыныбы формасында көпшілікке көрсетеді. Шебер 2001 жылы Қазақстанның 20 жылдығына байланысты Франция еліне барып қолөнер көрмесіне қатысқан. 2014 жылы Парижге барып сол жерде көптеген қол өнер шеберлерімен бірге өнер көрсетті. Абай Рысбеков Париж қаласына өз қолымен істеген станогын апарып сол жерде өз қолымен дүлей жұртқа саз балшықтан құмыраның қалай жасалуын шебер класын көрсетіп өз шеберлігін халыққа көрсетті. Абай Рысбеков Парижге өзімен бірге барған қол өнер шеберлерімен сол қала тұрғындарына есте қаларлықтай кішігірім көрме ұйымдастырған. Ол Астана қаласының жыл сайын өтетін тойлау рәсіміне қатарынан алты жыл қатысып жүлделі орындарды иелену үстінде. Егемендігіміздің 20 жылдығына орай өткізілген іс - шарада Абай Рысбеков өзінің шеберлігімен ел арасында ерекшеленіп медальмен марапатталған. Әр адамның еңбек жолында өзіндік бір ұстанар жолы стилі болады. Абай мырзаның еңбектері терекота стилінде десек болады.

Терекота – дегеніміз күйген қыш ыдыстар. Олардың сыртында глазировка болмайды ол тек қана штамп және тырналау әдісімен жасалады. Ол осы әдіспен негізінен балбал тас, сазсырнай, түйелер, сювинерлер жасайды. Абай Рысбековтың осы шығармашылық жұмыспен айналысқанына отыз жылдан асты. Оның жеке өзі тәрбиелейтін шәкірттері Ақтау, Ақтөбе, Шымкент Қызылорда қалаларында шығармашылықпен айналысады [4, 5].

Абай Рысбеков бізге берген сұхбатында «Халықтық қасиетіміздің бір парасы болған қыш өнерінің өркен жаяр өрісі кең, өрелі ұрпақтың еншісіне қалған «асыл қазынамыздың» арнасы құрғамасын. Біздің мына құмыра өнері кешегі кеңес заманында үзіліп қалғандай болды, соны қайта тірілтсек, мәселен, бізде Отырар құмыралары, Тараз, Сауран құмыралары деген мектептер ашып оны дамытып жатсақ, қыш өнері ары қарай өсетін еді, мынау халқымыздың дүниелері деп қарайтын дәрежеге жеткен кезде біздің де арманымыз орындалатын шығар» деп ойын білдірді. Қыш шебері еліміздің әр өңірінде шеберлік сабақтарын үзбей өткізіп, ұлттық құндылықтарымызды ұлықтап келеді, ол байырғы қаланың бүгінгі перзенттерінен үлкен үміт күтеді [6, 7].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе айтар болсақ қыш ісі –мыңдаған жылдар бойы халықтың айналысып келген өте көне өнердің түрі. Абай Рысбеков жасаған қыш өнімдері көпқырлы танымалдылығымен ерекшеленеді. Түрлі құмыралар, сазбалшықтан жасалған кәдесыйлар оның шығармашылығында ерекше тартымды көрінеді. Бүгінгі таңда ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан қыш өнерін келер ұрпаққа сол қалпында жеткізу Абай Рысбековтің басты мақсаты болып табылады. Қорыта айтқанда Абай Рысбековтің бабалар өнерін жалғастырушы, суретші, қыш өнерін зерттеуші, ұлағатты ұстаз ретінде тануымызға болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Маргулан.Ә.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Т. 1. – Алматы, 1986. – С. 268.
- [2] Ералин Қ.Е. Қазақстан бейнелеу өнері шеберлері. – Алматы: М. Талант, 1999. – 120 с.
- [3] Ералин Қ.Е. Қазақстан бейнелеу өнері. Оқу құралы. – Түркістан: А. Ясауи университеті, 2009. – 220 с.
- [4] Әміргазин Қ.Ж. Қазақ халқының колөнері (Темір). – Алматы: Сорос Қазақстан, 1994. – С. 120.
- [5] Ералин Қ.Е. Этнодизайн. Оқу құралы. – Түркістан: А. Ясауи атын. ХҚТУ, 2014. – 203 б.
- [6] Крюкова И.А. Русская скульптура малых форм. – М.: Наука, 1969. – С. 167.
- [7] Кемешов Д.А. Керамика. – Шымкент: ШПИ, 1994. – 97 б.

REFERENCES

- [1] Margulan A.H. Kazakh folk applied art. Vol. 1. Almaty, 1986. P. 268.
- [2] Yeralin K. Ye. Artists of fine art of Kazakhstan. Almaty: M. Talant, 1999. P.120.
- [3] Yeralin K. Ye. Fine art of Kazakhstan. Train aid. Turkestan: A. Yasawi International Kazakh-Turkish University, 2009. P. 220.
- [4] Amirgazin K.ZH. Folk art of Kazakhs. Almaty: Soros Kazakhstan, 1994. P. 120.
- [5] Yeralin, K.Ye. Ethnodesign. Train aid. Turkestan: A. Yasawi International Kazakh-Turkish University, 2014. P. 203.
- [6] Kryukova I.A. Russian sculpture of small forms. – M.: Science, 1969. – P. 167.
- [7] Kemeshov D.A. Ceramics. Shymkent: ShPC, 1994. P. 97.

ЭТНОДИЗАЙНЕРСКОЕ ТВОРЧЕСТВО МАСТЕРА ПО КЕРАМИКЕ АБАЯ РЫСБЕКОВА

К. Ералин, Б. Кожамкулова, Н. Исаева

Международный казахско-турецкий университет им. А. Ясауи, Туркестан, Казахстан

Ключевые слова: керамические изделия, искусство керамики, этапы творчества.

Аннотация. В этой статье рассмотрено творчество художника керамиста Абая Рысбекова, а также даны полные информации о возрождении керамической ремесленной керамического центра в творчествах художника А. Рысбекова в Южно –Казахстанской области города Туркестан. Таким образом, преподаватель вышеназванного центра, то есть керамической -ремесленной школы – мастер и член сообщества Республики Казахстана, участник художественных выставок и призер первого места. В 2014 году участвовал на мировой выставке в Париже среди мастеров-ремесленников. А также получил награду и сертификаты по художественной рукоделии мастера по Казахстану среди городов Астана, Алматы, Шымкент, Тараз, Кызылорда, Актөбе. А. Рысбеков занимался ремеслом по керамике, исследовал творческие работы древних образцов керамики. Знаменитый мастер Казахстана А.Рысбеков своими художественно – творческими работами воспитывает у учащихся художественно- эстетический вкус, учит их практически. Рассмотрены специальные направлений художественной переработки керамической отрасли и развитие новых технологии искусства и продолжение национальных обычаев керамического ремесла.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 266 – 273

**SOCIAL CONTRADICTIONS
IN THE PLAYS OF ZHUSIPBEK AYMAUYTOV**

T. S. Tebegenov

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: tebegenov@mail.ru

Key words: word, art, prose, drama, literature, values.

Abstract. Plays of Zhusipbek Aymauytov are the eternal values of independent Kazakh people. Verbal creativity of Kazakhs in prose, drama in the tradition of classical literature are given psychological analysis, described fine-aesthetic image.

**ЖҮСПБЕК АЙМАУЫТОВ ПЬЕСАЛАРЫНДАҒЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЙШЫЛЫҚ ШЫНДЫҒЫ**

T. S. Тебегенов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: сөз, өнер, проза, драматургия, әдебиет, қазына.

Аннотация. Қазақ сөз өнерінің проза, драматургия салаларында классикалық әдебиет дәстүріндегі психологиялық талдау, саралау көркемдік-эстетикалық тәсілін енгізген, сол арқылы ұлттық әдебиеттің көркемдік сипатына суреткерлік-ойшылдық деңгейге көтерген Жүсіпбек Аймауытов пьесалары – біздің Тәуелсіз Қазақ Елінің мәңгілік құндылық қазынасы.

Жазушының «Мансапқорлар» пьесаның тақырыптық арқауы – әлеуметтік ортадағы жеке адамдарға тән дүниетаным қайшылығы. Пьесаның идеялық-композициялық желісінде әлемдік драматургиядағы классикалық дәстүрлі көркемдік тәсіл – тұрмыстық қарым-қатынастардағы қақтығыс, тартыс шындығын таныту басты назарға алынған. Драматургиядағы кейіпкерлер дүниетанымы негізіндегі болатын қақтығыстар тоғысқан тартыс – әлеуметтік ортадағы жеке адамдардың іс-әрекеттері, ойлау деңгейлері арқылы танылатын ерекшелік.

Академик Зейнолла Қабдолов айтқандай: «Драмадағы ең шешуде нәрсе – тартыс. Көлемді эпикалық шығарманың сюжеті секілді, драмадағы тартыстың да кезең-кезеңдері – басталуы мен байланысы, шиеленісуі мен шешімі болады; драматургиялық шығармалардың классикалық үлгілерінде бұл кезеңдер композициялық жағынан шебер қиыстырылып, оқиғаны өрбіту тәртібі жазылмаған заң ретінде сақталған» [1, 219-б.].

Жүсіпбек Аймауытовтың осы «Мансапқорлар» пьесаныңдағы сюжеттік-композициялық тартыс желілерінің жүйесі саралана көрінеді: бірінші кезеңі – көп жылдар бойы болыс қызметіндегі 55 жастағы Қасқырбайдың, оның ақылшысы Сүлеймен молданың билік қызметімен қарабастарына пайда табуды ойлаған тоғышырлық-мансапқорлық әрекеттерінің асқынған кезеңді Қасқырбай болысты Қожантай қажының жалғыз торы жорға атын, онымен қоса бір ірі қара малын, беруін тлап еткеніне, мал жинаудан басқаны білмейтін надан Кебекбай байдың жылқысындағы шұбар айғырын тартып алғаны, Әбділ ауылнайдан қара қасқа кедейлерден алым-салық тез жинауды бітіруін талап еткені, өзінің тілмашы, туысы Мүсілім туралы ойлары («Бұл – аса сұм бала. Қулығы біздің ар

жағымызда. Мен ағалық қылып тежеп тастаған боламын. Еркіне жіберсең, біздің сыртымыздан сатып жіберер. Осының арамзалығын мен ерте сезгемін ғой. Оқып шықса төбемізді тесер деп, осынша оқытпаймын деп арпалыстым, болмады. Қашып кетіп, оқып шықты») [2, 451-б.] да, өзінің ақылшысы Сүлеймен молдаға берген бағасы («Алмай кім жолдас болады дейсің! Бәрінің бір құлқыны, бір тамағы!) [2, 453-б.] да – бәрі де халыққа қорған толуы тиіс лауазым иелерінің көркем жинақталған тұлғаларын даралайтын нағыз қорқау, ашкөз пиғылды сұмырайлық болмысын байқатады. Пьесаның «Он үшінші көрінісіндегі» болыс Қасқырбайдың монолога арқылы өмір кезеңдерінің бәрінде де кездесетін қарау, ашкөз, дүниеқоңыр пиғылын мансабы арқылы орындайтын жемқор билік иелерінің көркем шындықпен жинақталған болмысын сыншыл реализм суреттеуі тәсілімен көз алдымызға әкеледі:

«Біраз ел жемей азулы болмайсың. Азулы болмай дәулет табыла ма? Бақ, атақ, дәулет – көздің жасы ғой... елді ойлағанда кейде жаның қынжылады... Қанша бақты болсаң да, жүрегіңнің басынан бір тікен кетпейді. ... Нәпсі шіркін, тағы шыдамайды, алмай тұра алмайсың... Қайтесің, ел жеген жалғыз мен емес. Қазақтың жақсыларында бұрынғы-соңғы ел қанамағаны болды ма? Біз солардан артықпыз ба? Мен алмағанмен біреуі алады... Құдай бізді алуға жаратты, дүние – күштінікі...» [2, 455-б.].

Пьеса құрылысындағы тартысқа өзек болған екінші желі – тілмаш, болыстың туысқаны, болыс болуды армандап, ақыры сол мұратына жеткен Мүсілімнің іс-әрекеттер. Ол Қасқырбай болыстың жас әйелі Күләндамен көңілдес болып, соның қолымен қымызға у қосып ішкізіп болысты өлтірген, өзімен пікірлес Қожантай қажыны, Көбекбай байды, Әбділ ауылнайды елубайсы етіп тағайындап, сайлауда басқа да тілеулестерін ұйымдастырып ақыры болыс болып сайланады.

Пьеса сюжетіндегі тартыстың үшінші кезеңінде ойнасы, көңілдесі Мүсілімнің жұмсауымен күйеуі Қасқырбай болысқа у қосылған қымыз берген Күләнданың мекер болмысын, енді өлгелі жатқан болыстың сайлау өткізетін начальникке параға беруін тапсырған ақшасын бермей өзі олжа еткен («Бермегенім мақұл болған екен. (Ақшаны көкірегіне басып). Мың сом! Бір мың сом! Қандай нәсіп!») Біреу өлмей, біреу күн көрмейді» деген осы. Мың сом менің қолымда қалғанын Алла тағала бергісі келгенде, қайдан береді?! Құдіретіне шәк келтіруге бола ма?») [2, 467-б.] өлген болыстың жаназасынан да пайда табуды («Малды үш тоғыздан кем шығармас. Жаназасын Ысқақ қазірет шығарады ғой. Біздің жолымыз сүйекке түсу болар. Жақсы ішкітердің бірін соқсақ жарар еді...») [2, 467-б.] ойлаған екіжүзді дүмше молдасымақтың сұмпайы келбетін танимыз. Пьеса кейіпкері Көбекбай байдың да болыс тартып алған шұбар айғырын алу үшін жалынып-жалбарынып, билік иесінің аяғына жығылып, тіпті мал үшін баласының өлімін тілеуші міскіндік-сұмпайылық, жиіркенішті сықпытынан түңілеміз: «Көбекбай. ... Мені өлтірдіңіз ғой, қатын-балаға табашы қып, күнде өлтіргенше, бір жола өлтіріңіз! Өзіңіз бауызданыз! Аяйтын жаным да жоқ, міне, басым! (Болыстың аяғына жығылады).

Болыс. Тұр әрмен! Айбарын қарашы төбеттің!

Көбекбай. Тақсыр-ай! Жаныма теңеп жүрген жануарым еді. Айғырымды, алғаннан баламның біреуі өлгені жақсы еді» [2, 456-б.].

«Мансапқорлар» пьесасының көркемдік түйіні – лауазымды қызметін иелену үшін хакім Абайдың «Күлембайға» атты өлеңіндегідей («Болыс болдым, мінеки, бар малымды шығындап, түйеде қом, атта жал қалмады елге шығындап») адамдардың әлеуметтік ортасындағы ғасырлар бойы үздіксіз жүріп келе жатқан қақтығыс сипатын қазақ тұрмысы мысалымен де дәйектеу. Пьесаның үшінші көрінісіндегі Қасқырбайдың болыстың орнына сайлану қарсаңында тұрған, тілмашы, туысы Мүсілімнің монолога өмір шындығының осындай қайшылықты сырын ұғындырады:

«Мүсілім (түрегеліп тұр, ауыр ойда). Елдің бетін өзіме қараттым, елубасыны алдым, енді бірақ өткел қалды. Ол өткел – нашалнікке жолықтырмай Қасқырбайды бір жайлы қылу. Нашалнікке жолықса, ол әкетеді. Параға сойылмайтын ұлық жоқ. (Жүрегін басады). Жүрегім ұшып барады. Көзіме бақ елестейді» [2, 459-б.].

Ал, Қасқырбай тағы да болыстыққа қайта сайлануы үшін ақылшысы Сүлеймен молдамен кеңесіп, өзіне қарсы болуы мүмкін Қожантай қажымен құда болуды, Көбекбайдың қайтарылған шұбар айғырына қоса барлығы 200 сомға тағы да ақша үстемелеуді, ал қатыны өлген ауылнай Әбділге ауылдағы Байжанның қашып келген қызын алып беруді жоспарлайды.

Пьесаға негізгі поэтикалық желі болған осы әлеуметтік-тұрмыстық тартыс әрекеттері аясында бір ортада өмір сүріп жатқан адамдар ортасындағы жеке бастың мүддесі, мансабы үшін бірін-бірі өлтіруді, қанауды, алдап-арбауды ғана қолданатын қатыгездік, жауыздық-жендеттік пиғыл иелерінің жинақталған бейнелерін (Қасқырбай, Мүсілім, Күләнда, Сүлеймен) танимыз. Бұл – суреткер жазушы драматург Жүсіпбек Аймауытовтың пьесадағы идеялық ұстанымын жүзеге асырудағы психологиялық-көркемдік тәсілі.

Жазушының төрт перделі он көріністі «Қанапия мен Шәрбану» пьесасының тақырыбы – ХХ ғасырдың 1916–1917 жылдарындағы қазақ ауылының тұрмыстық-әлеуметтік тынысы, идеясы – адам құқығының сақталуындағы әлеуметтік тартыс сипатын бағалау.

Пьесадағы әлеуметтік тартыс арқауы – тіршілік қозғалысындағы әйел мен еркек одағы құрылуы жолындағы тұрмыстық қақтығыстар. Момын қара шаруа Исабай мен оның қатыны Ұмсынайдың 18 жастағы қызы Ұмсынайдың, 22 жастағы ұлы Ынтықбайдың тағдыр талқысына ұшыраған хал-ахуалы уақыт шындығы аясында бейнеленген. Ресей патшалығының 1916 жылғы бірінші дүниежүзілік соғыс майданының қара жұмысына бару тізіміне ұлы Ынтықбайдың бармауы үшін орнына баратын адамға үш мың сом беру үшін Исатайдың Сазамбай байға Шәрбануды беруді ұйғаруы – тағдыр тәлкегінің көрінісі. Пьесаның сюжеттік даму желісінде Сазамбайдан алған ақшаның бәрібір пайдасы тимей, ақырында озбыр байға кіріптар болып қалған аянышты хал-ахуалды көреміз:

«Ынтықбай. (Кейіп, қынжылып). Құдайдың құдіреті-ай, жоқ жерде мына Сазамбай деген жауыздың қармағына ілініп қалдық. (Шәрбану күрсініп, мұрнын сіңбіріп қояды). Ол иттің ақшасы да босқа кетті. Қайдан білейін ағайымның қалай құтылатынын. ...

Шәрбану (мұнайып). Ағатай, берген ақшасы қанша қараның сомасы болады?

Ынтықбай. Он бес– жиырма қараның сомасы болар.

Шәрбану. Біздің үйдің бар малы жетпейді екен ғой...» [2, 485-б.].

Пьеса сюжетінің шиеленісті сәтінде Ынтықбайдың да, Шәрбанудың ғашығы Қанапияның да майданның қара жұмысына ақыры аттанғанын, олар кетісімен Сазамбайдың қоңсылары, отаршылары Итбастың, Ораздың бейқам отырған Шәрбануды зорлықпен көтеріп алып кеткенін көреміз. Жазушы осы арада қазақ тұрмысындағы осылай адамдарды байлап-матап күштеп алып кететін зорлықшылдардың қарақшылық дәстүрі бар екендігін тарихи шындық аясына суреттеген. Ал, Сазамбай байдың және оның бәйбішесі Қалираның зорлықпен әкелінген Шәрбануды қорлауынан, балағаттап ұрсып орынсыз айыптауларынан адам құқығын аяққа басқан, әлсіз, кіріптар адамдарды қорлайтын қатыгездік-жауыздық, мейірімсіздік ұстанымындағы адамдар психологиясының болмысын танимыз.

Пьеса сюжетінің шарықтау ішінде Дуана кейпінде келіп, Шәрбануды құтқарған оның сүйгені, ғашығы Қанапияның азаматтық ерлігі көрінеді.

Пьеса сюжетінің осы жерінде жазушы кейіпкерлердің диалогтарымен психологиялық егіздеу тәсілін қолданған. Оқырман-көрермен де ортақтасатын психологиялық егізделген болмыс суреті әсерлі:

«Шәрбану. Жасаған-ай! Жеткізе гөр. Құтқара гөр, жасаған!

Қанапия. Күн ұясына кіріп барады. Күнбатыс сары алтынға боянғандай, жарқырап тұр. Дала майдай жылы. Баяулаған өкпек желдің ғана лебі білінеді. Шыбын ызылдап, торғай шырылдап жүр. Несін айтасың кісі тоңатын емес! Түзге шыққан болып кезеңнің астына түс! Мен де сол жерде атыммен күтіп алармын» [2, 498-б.].

Пьесаның сюжеттік шешімі – әлеуметтік тартыс ортасындағы жақсылықтың жеңіске жеткені. Зорлықшылдың сойылын соқ қандар Итбастың да, Ораздың да тергеу кезіндегі мүсәпірлік, міскіндік, бишаралық жағдайдағы әрі күлкілі, әрі жиіркенішті сөздері, қылықтары, ал Сазамбай байдың екі ғашықтың аяқтарына жығылып кешірім сұрауы тұрмыс-салт шындығы негізінде берілген:

«Сазамбай. Жығылайын, жығылайын! (Қанапия, Шәрбанудың алдына барып, тізесіне жығылып, аяқтарына басын қояды). Балалар, менен білместік болды, бір шалды қайтесіңдер, кешіріңдер, балалар!

Итбас. Мені де кешіріңіздер! Нашар адам едім!.. (О да жығылады).

Қанапия. (Шәрбануға, Ынтықбайға қарап бастарын изеп). Біз кештік!» [2, 513-б.].

Пьесаның сюжеттік-композициялық желісіндегі кейіпкерлердің психологиялық мінезделуінен, қақтығыстар, тартыстар жүйесінен жазушының адамдардың жан ділі өзгешеліктерін даралап, танытатын суреткерлік тәсілдері айрықша байқалады. Әсіресе, пьеса көріністеріндегі кейіпкерлер диалогтарының, монлогтарының араларында беріліп авторлық ремаркалар да қаламгердің психологиялық бейнелеулерді қолданатын суреткерлік шеберлігін айқындай түседі.

Жазушы – драматургтің «Шернияз» пьесасының тақырыбы – XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ даласының тұрмыстық-әлеуметтік хал-ахуалы, идеясы – Қазақ Елін әлем өркениеті дамуы жетістіктері деңгейін көтеру ұстанымындағы даласын, халқын сүйгек қазақ ақынының бейнесін даралау, мінездеу. Сахналық бес көріністі, екі перделі пьесаның сюжеттік-композициялық желісіндегі негізгі тартыс арқылы шынайылық пен арамзалық-екіжүзділік арасындағы қақтығыстар, қайшылықтар айқындалған.

Пьесаның эпиграфы – арнауы етіп алынған автордың өзінің және Сұлтанмахмұт Торайғыров шумақтарын қосылып білдірген арнау сөзі Алаштың ақын қайраткерлерін түптұлға (прототип) еткен көркемдік шешім болмысын аңғартады:

Шернияздың шері бар,
Шерлі қалған елі бар.
Көзінде қанды селі бар,
Аузында зарлы желі бар,
Ел ниязы – Шернияз.
Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып Күн болам.
Қараңғылықтың кегіне
Күн болмағанда кім болам? –

деп өрттей лаулап келе жатқанда, ажал оғына тап болып, арманына жете алмай, жастай кеткен Арқаның арқар жанды, асқар жүректі, аяулы ақыны Сұлтанмахмұт Торайғырұлының аруағына арнаймын [2, 514-б.].

Пьеса сюжетіндегі негізгі тартыс – екі түрлі дүниетаным иелерінің тіршілік қозғалысы ортасындағы пікірсайыстары, іс-әрекеттері, күрделі тағдырлы мінез-құлық психологиясы өзгешеліктері арқылы дәлелденген. Пьесаның басты кейіпкерлері Шернияз бен Базарбай – екеуі де оқыған жігіттер. Қазақтың кең-байтақ даласын, жұлдызды аспанын, сәулелі Айды, нұрын төккен Күнді, тауларды, көкорай шалғынды, жұпар иісі даланы, бетегелі белдерді, бұлбұлдары сайраған бақтарды, сылдырлап аққан бұлақтарды, т.б. – саналуан нақышты көркемдік пен үйлесімдер орын алған қазақ сахарасының, көшпелілер мәдениетінің ғажайып суреттері ақын-драматург кейіпкері Шернияздың өлең үлгісіндегі көркем кестелі монологтарымен төгіледі:

Шернияз (омырауын ағытып, сыбанып, серпіп!)
«... Мынау тұрған көк күмбездей көк шатыр,
Жымыңдаған мерузерттей көп жұлдыз.
Сары табақтай жарқыраған сұлу Ай,
Анау жатқан ұлан-байтақ кең дала,
Саңғыраған салауатты сандал тау,
Бұта сайын бұлбұл құсы сайраған,
Жұпар иіс, жасыл гүлі жайнаған.
Осы отырған майда талды сай бұлақ,
Осыларды көрмей қалай шыдарсың?
(Базарбайды түртіп. Өне тыңда!
Қой күзеткен баланың әні естіледі).
Қалай сыңғырлаған күміс не болат,
Неткен таза, неткен тәтті, неткен зат?
Тау, сай, дала – бәрі – үн қосып сыңғырлайт.
Шернияз (әндетеді).
«Бұл жарыққа аяқ басып туған жер,
Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.
Жастық алтын, қайтып келмес күнімде,
Ойын ойнап, шыбын-шіркей қуған жер!»

Жаратылды топырағыңнан сен түбім,
Жалғаны жоқ, бәрі сенде жан-тәнім,
Сенен басқа жерде маған қараңғы,
Жарық болар Шолпан, Айым – сен Күнім» [2, 515-516-бб.].

Пьеса кейіпкері Шернияз – ұлтын жан-тәнімен сүйген, қазақтың ұлттық-этнографиялық салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, ару қыздарын ардақтаған, мақтаныш тұтатын ұлтшыл-отаншыл азаматтың көркем шындықпен бейнеленіп дараланған тұлғасы. Шернияздың бірге оқиған ауылдасы Базарбаймен болған пікірсайысындағы қазақ аулының ұлттық салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты сақтаған ата-бабалық рухани құндылық ордасы екендігі айшықтала бейнеленген:

«Шернияз.
... Ауыл деген естен шығып кетіпті,
Шіркін, қырдың ән-күй, сауық-сайраны,
Еркіндікті, ерлікті еске салғаны.
Базарбай. Серке тартқан көкпарды мен ұнатам.
Шернияз.
Күрес, жарыс, алтыбақан, ақсүйек,
Соқыр теке, қара құлақ, әйгөлек.
Айт пен тойда қыз қуатын қызығы,
Неше түрлі ойындарды істеуші ек,
Қыз-бозбала отырысып дөңгелек. [2, 516-б.].

Пьесадағы екі түрлі көзқарас тартысының арқауында қазақ қызының көркемдік-эстетикалық таным аясындағы биологиялық сипаты мен этикалық-моральдық қасиеттер тоғысындағы бейнесі де баяндалған. Базарбайдың қаладағы әйелдердің, қыздардың театрға барып көңіл көтеретінін, көңілдерімен кездесетін, кештердегі билейтін дағдыларының қазақтың ұлттық мінез-құлық психологиясына жат, әдепсіз қалпына автор басты кейіпкер Шернияздың монологтарымен сыншыл, салыстырмалы бағалаулар жасайды:

«Шернияз.
Қаланың театры, музыкасы,
Әйелдің көлгірсіген қылмаңдасы.
Көңіліме кейде менің мұң салады,
Бәрі алдау, бәрі сауда, қадам басы.
... Сол айтқан қызығыңа бармас едім,
Көзімді бұрың белге салмас едім.
Соның бәрін қырдағы қара көздің
Жаудырап бір қарасына алмас едім [2, 517-б.].

Пьеса кейіпкерлерінің пікірсайысы – тартысы желісінен қазақтың ұлттық болмысын, мәңгілік асыл әдет-ғұрпын, ұрпақтарды өмірге әкелетін қыз, әйел аруларды ардақтаған қазақ зиялысының – қайраткерінің жан ділі болмысымен дидаласамыз.

Пьесаның сюжеттік-композициялық желісіндегі басты қайшылық-тартыс – қазақ қыр қызын мадақтаған («Қарап қалса көзіне жұмақ лебі енеді, бойыңды бір бу женеді. Тұңғыық терең сыры бар, бейне бір гауһар нұры бар, дариға, сондай есіл көз жаманға кез келеді. Енді бірі – бота көз, айнаны көр де, оны көр бейне бір моншақ мөп-мөлдір, барлық ойы, жүрегі көзінде оның сайрап тұр. «Айналайын көзіңнен жаутаңдаған» дегізіп жаныңды билеп жатқан нұр») [2, 517-518-бб.] Шернияздың сөйлеген сөздеріне, ұлттық кстанымына қайшы іс-әрекетін көреміз. Бұл – осы пьесадағы Шернияздың сөзі мен ісіндегі кереғарлықты көрсете отырып, сол кезеңдегі Алаш зиялыларын сынау. Қазақтың мемлекеттік дербестігін, ұлттық болмысын сақтау жолындағы ғылыми, әдеби, оқу-ағарту, саяси-әлеуметтік майдандарында жанкешті жұмыстарын атқарған Алаш зиялыларының, ақын-жазушыларының бірқатары орыс, татар қыздарымен бас қосқандары немесе ауылдағы ақ некелі әйелдерін тастап, қаладағы оқыған қыздарға үйленгендері мәлім. Бүгінгі ұрпақтың көзқарасымен бағаласақ, басқа ұлтқа үйленген Алаш қайраткерлерінің істерінің сәтсіз болғаны, бүкіл халықтың олардың артынан ере қоймағаны да осы себептен болуы мүмкін-ау!?

Пьеса сюжетінің шиеленісті кезеңінде Шоқан есімді ұлы бар Шернияздың сол перзентінің анасы, ақ некелі әйелі жасы он жетідегі қыр қызы Раушанды отырса опак, тұрса сопақ еткендей іс-әрекетін Шернияздың және Раушанның жеке қалған кездеріндегі монологтарынан сезінеміз:

«Шернияз.
Надандық кой-ау, бұл. Түк ес жоқ.
Газет, қағаз жиюмен жұмысы жоқ.
Мең-зең болып, езіліп отырғаны,
Ертеден кара кешке іс тіге ме,
Қыз-қатынмен сөйлесіп бос жүре ме,
Жоннан-жонға шығандап бос кете ме,
Бипазданып жұмысы бір бітпейді». [2, 525-б.].

Осындай ашулы көңіл-күйдегі Шерниязға Раушан ұсынған қалпағын жұлып алып шығып кеткеннен кейінгі оңаша қалған Раушанның монологы да пьеса желісіндегі қайшылықты жағдайды көз алдымызға айқын байқатады:

«Раушан (ойланып).
Киімін әперсең де жаратпайды,
Қолына су құйсаң да жаратпайды.
Кірі жаман жуылса тағы пәле,
Ішкен асың бойыңа таратпайды,
Құдай-ау, бұған енді қалай жағам,
Осының бабын, Тәңірі, қалай табам?!
Қабағына карап-ақ отырамын
Неге тарыққанына қайран қалам.
Көңіліне әлде бөтен ой кірді ме,
Қалаға кетуге, әлде бой ұрды ма,
Әлде онда менен өзге жары бар ма?
Әлде қырдың қызығы тойдырды ма?!» [2, 525-б.].

Пьеса сюжетінің ең шиеленісті жері – нағыз ұлтшыл-отаншыл кейіпкеріміз Шернияздың жиырма бірдегі оқыған қыз Жәмиланы екінші қатыны еткені. Ал, сөз арқауындағы оқыған жігіт Базарбаймен ойнас-көңілдес болып жүрген Жәмиланың Шерниязға қатын болып жүріп-ақ – Базарбаймен көңілdestігін-ойнастығын үзбегені оқиғаның шарықтау шегінде жұрт алдында әшкереле болады. Ал, қыр қызы, бірінші қатыны, Раушанды жақтырмай, бірақ одан туған перзенті Шоқанға Шерниязды еміренуі, қазіргі ойнасқор қатыны Жәмиланмен бірге баласымен де бірге болуды ойлауы – пьеса кейіпкерінің адасқан трагедиялық хал-ахуалының көрсеткіші. Жүсіпбек Аймауытов суреткерлігінің психологиялық шынайылығы адам болмысының осындай күрделі қайшылықтардан құралатынын дәлелдеуімен ерекшеленеді. Суреткердің Шернияз бейнесіндегі дүниетаным ұстанымы қайшылығын-тартысын осылайша бейнелеуі – далалық ұлылықты, халықтық материалдық және рухани құндылықты жалмап келе жатқан рухани дағдарысқа, адасуға ұрындыратын еуроцентристтік-шовинисттік ғаламдастырудың зардаптарын айыптау, әшкерелеу. Үшінші сахналық көріністің басталуындағы Шернияздың екіұдай дел-сал күйдегі монологтарынан ұлттық-халықтық дала құндылықтарын бағалаудан айрыла бастаған маргиналдардың пайда бола бастауын, келе-келе адамгершілік-имандылық, ұлттық-отаншылдық қасиеттерден жұрдай болған ұрпақ болатын уақыт шындығы дәлелденген:

«Шернияз.
Бір кезде қырда көп шырайлы,
Мұнар тауы, күміс Айы.
Сары даласы, бұлақ сайы.
Бейне бір жұмақ тәрізді ед.
Нәресте табиғат қойнында,
Нәрестедей таза жанды
Ел бар ғой деп ойлаушы ем.

Дос та, жар да, махаббат та
Елде ғой деп барлаушы ем.
Жүрегім елді кездірді
Бұзылған елден бездірді
Енді маған сұм қаланың
Бақшасы ұрмақ тәрізді.
Бақшадан бақ, дос күтемін
Әйтеуір келем сандалып.
Ел-жұртына қызмет ет!», – деп,
Ар-намысым қоймады.
Қызмет еттім,
Азап шектім,
Жемісін көзім көрмеді,
Жақсылығым босқа кетті,
Дос-жараным жау боп шықты,
Күйзелгенім білер бір жан жоқ,
Көзім жасын көрер бір жан жоқ.
Бұл қорлықта жүргенімше,
Ит әуре боп өлгенімше,
Ең болмаса өз басыма
Бақыт іздеп байқайын» [2, 531-б.].

Пьеса сюжетінің ең шарықтау шегіндегі екінші қатыны Жәмила мен бірге оқыған замандасы Базарбайдың құшақтасып сүйісіп тұрғанын көрген, өзі тастап кеткен бірінші қатынынан туған ұлы Шоқанның өлген трагедиялық жағдайлар тоғысындағы Шернияздың дағдарыс сәтін көреміз. Бұл – дала мен қала өркениеті тоғысында тұрған азаматтық-ұлттық қайраткерлік қызметі мен отбасылық-тұрмыстық мәселелерінде күрделі қайшылықтарға, дағдырыстарға ұшыраған қазақтың оқыған зиялыларының көркем жинақталған бейнесі.

Жүсіпбек Аймауытов драматургиясындағы классикалық дәстүрдің сақталуында қаламгердің ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ театр өнерінің қалыптасуына аталған пьесаларымен үлес қосқаны Смағұл Саудақасұлының «Ұлт театрына бір жыл» мақаласындағы деректі пікірімен дәйекті: «Осы күнгі Қазақстанның белгілі жазушыларының көбі пьесадан құр емес. Әуезұлы, Аймауытұлы, Сейфоллаұлы Сәкеннің пьесалары ауызқа аларлықтай болып қалды. Әуезұлының «Еңлік–Кебек», Аймауытұлының «Шернияз», «Мансапқор», Сәкеннің «Қызыл сұңқарлары» орыстың шебер тілмен жазылған пьесаларымен таласуға әбден жарайды» [3, 67-б.].

Драматургиядағы классикалық дәстүрдің сақталуы мен дамытылуы және суреткерлік дүниетаным сипаты пьесалардағы поэтикалық-психологиялық мәтіндік-мегзеулік астарлардан аңғарылады. Жүсіпбек Аймауытов пьесаларынан оған дейінгі әлем драматургиясындағы көркемдік тәсілдердің өзіндік мәнермен шеберлікпен қолданылуын байқаймыз. Пьесалардың көлемі, сюжетке негіз болған кезеңнің ұлттық-этнографиялық болмысы, адамдардың әралуан мінез-құлық ерекшеліктерінің киіну, жүріс-тұрыс, сөйлеу мәдениеті арқылы дараланатыны, шығармалар кейіпкерлерін ұнамды және ұнамсыз қасиеттерімен кешенді психологиялық құбылыстарымен, қасиеттерімен біртұтас алып бейнелеу, сахналық қойылымға лайықталған көріністерді, қимыл-қозғалыстарды, мимикалық құбылыстарды, т.б. – бәрін де кешенді қамтитын драматургия заңдылықтарының сақталуы – Жүсіпбек Аймауытов драматургиясына тән сипат. Бұл орайда, біз белгілі қазақ драматургиясы шығармаларының ұлттық театр сахналарында қойылуының тарихын, теориясын іргелі зерттеулерімен жүйелеген ғалым Б. Құндақбаевтың пікірін басты назарға аламыз: «Төңкеріс қарсаңында және одан кейін Ж. Аймауытов, М. Дулатов, Қ. Кемеңгеров, М. Әуезов, С. Сейфуллин, Ж. Шанин, т.б.-дың алғашқы драмалық шығармалары ұлттық драматургия жанрының негізін қалады. Еуропалық үлгідегі драматургияның қыры мен сырын меңгеруге қазақ топырағында алғаш рет ден қойған – Аймауытов. Оның тұңғыш үш пьесасы («Рәбиға», «Мансапқорлар», «Қанапия–Шәрбану») 1916–1917 жж., ал «Ел қорғаны», «Шернияз», «Сылаң қыз» 1920–1925 жылдар ішінде жазылған. Бұларда сол уақыттағы қазақ қоғамындағы тұрмыс-салттан бастап, әлеуметтік оқиғалар суреттелген. Аймауытов қазақтың ауыз әдебиетін жетік біле тұра көне дәуірді бейнелейтін пьеса жазбаған. Оның пьесаларының барлығында да өз кезеңінің болмысы суреттелген. Және басқа

драматургтердің шығармаларына ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктері де айқын. Барлық пьесаларының шымылдығы жеке кейіпкерлерінің психологиялық толғанысынан бастау алады» [4, 287-б.].

Жүсіпбек Аймауытов драматургиясы – қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетіндегі осы байырғы классикалық сөз өнері саласының әлемдік деңгейде жалғаса дамуына да игі ықпал, көркемдік негіз болған рухани құндылық қазынасы. Қазақ сөз өнерінің әлем өркениеті кеңістігіндегі ежелгі дәуірлерден қазіргі заманымызға ұласқан классикалық саласы драматургия жанрларының жаңаша дамуында суреткер қаламгердің шеберлік өнегесінің жалғаса берері ақиқат. Академик С. С. Қирабаев «Жүсіпбек Аймауытов» (1991) атты II-сыныпқа арналған қосымша оқу құралында драматургтің суреткерлік шеберлігінің психологиялық-поэтикалық сипатын алғаш рет ғылыми бағалаған-ды: «Тартыстың шынайылығы, характерлердің тұтастығы, оны сахна өнерінің заңдылығына тұтастыра білу – жазушы шеберлігінің айғағы. ... Кейіпкерлердің сөзі – диалог пен монолог та тартымды келеді, характерлерді жан-жақты ашуға көмектеседі» [5, 34-б.].

Ал, Жүсіпбек Аймауытов, туындыларының көркемдік-эстетикалық болмысын іргелі зерттеулерімен зерделеген профессор Р.Тұрысбек суреткердің шығармашылық шеберлігіне тән ерекшеліктерді саралап түйіндейді: «Оның туындыларынан қоғамның қайшылықты қиыншылықтары, өмірдегі өзгерістердің артық-кем тұстары кең танылса, негізгі тұлғалар табиғатынан азаттықты аңсау ақыл-парасатқа құштарлық, халықты бақытты болашаққа бастау мұраттары айқын. Әсіресе, адам әлемі, оның еңбегі мен іс-әрекеттері, тағдыры мен тұрмысы, дүниетаным иірімдері өмір шындығына суарылған, көркемдік нәрі бедерлі, сюжеттік-композициялық арқауы берік, эстетикалық әсері орасан зор екендігі терең танылады» [6, 77-б.].

Қорыта айтқанда, қазақ сөз өнерінің проза, драматургия салаларында классикалық әдебиет дәстүріндегі психологиялық талдау, саралау көркемдік-эстетикалық тәсілін енгізген, сол арқылы ұлттық әдебиеттің көркемдік сипатына суреткерлік-ойшылдық деңгейге көтерген Жүсіпбек Аймауытов пьесалары – біздің Тәуелсіз Қазақ Елінің мәңгілік құндылық қазынасы.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – Т. 15: Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, З. Ахметов. Әдебиет теориясы. – 412 б.
- [2] Аймауытов Ж. Шығармалары: Романдар, повестер, әңгімелер, пьесалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 560 б.
- [3] Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2002. – Т. 8: Қазақ театрының ғылымы (қалыптасу кезеңі). – 376 б.
- [4] Қазақстан Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 2001. -3-том.-720б.
- [5] Қирабаев С.С. Жүсіпбек Аймауытов. Әдебиет пәні бойынша // 11-сыныпқа арналған қосымша оқу құралы. – Алматы: Рауан, 1991. – 44 б.
- [6] Тұрысбек Р. Әдеби мұра және руханият мәселелері: Оқу құралы. – Астана: Күлтегін, 2008. – 440 б.

REFERENCES

- [1] Classical Studies: volume. Almaty: Adebiet alemi, 2013. Vol. 15: K. Dzhumaliyev, Z. Kabdолоv, Z. Akhmetov. Theory of Literature. 412 p. (in Kaz.).
- [2] Zh. Aimauytov's works: novels, novellas, short stories and plays. Almaty: Zhazushy, 1989. 560 p. (in Kaz.).
- [3] Classical research: volume. Almaty: Adebiet alemi, 2002. Vol. 8: Kazakh theater science (history). 376 p. (in Kaz.).
- [4] The National Encyclopedia. Almaty: Kazakh Encyclopedia of the Editorial Board, 2001. Vol. 3. 720 b. (in Kaz.).
- [5] Kirabaev S.S. Zhusupbek Aymauytov. Literature on the subject. 11 grade additional textbooks. Almaty: Rauan, 1991. 44 p. (in Kaz.).
- [6] Turysbek R. Literary heritage and spirituality: Textbook. Astana: Kultegin, 2008. 440 p. (in Kaz.).

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ В ПЬЕСАХ ЖУСИПБЕКА АЙМАУЫТОВА

Т. С. Тебегенов

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: слово, искусство, проза, драматургия, литература, ценности.

Аннотация. Пьесы Жусипбека Аймауытова – это вечные ценности независимого казахского народа. Устному творчеству казахов в прозе, драматургии в традициях классической литературы дан психологический анализ, описан изобразительно-эстетический образ.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 274 – 278

**A TRUE EXAMPLE
OF COLORFUL IMAGES AND FANTASIES
(based on the novel of Chingiz Aitmatov "Block")**

A. Shamakhova

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Key words: art, word, spirituality, treasury, values, people.

Abstract. Artworks of speech - spiritual treasury of values of the people, which summarizes the events of the colorful truth of life. The heritage of the art of speech of the peoples of the world are paralleled and compared, based on examples of classic literature and well-known laws of poetic genres the system features of colorful images and fantasies is compared.

**ӨМІР ШЫНДЫҒЫН БЕЙНЕЛЕУДЕГІ
КӨРКЕМДІК УАҚЫТ ПЕН КӨРКЕМДІК ҚИЯЛ
(Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романы бойынша)**

А. Шамахова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: өнер, сөз, рухани, қазына, құндылық, халық.

Аннотация. Сөз өнері шығармалары - тіршілік қозғалысындағы өмір шындығы оқиғаларын көркемдік шындықпен жинақтап бейнелейтін рухани құндылық қазынасы. Өлем халықтарының сөз өнері мұраларының классикалық үлгілеріндегі мазмұн мен пішін поэтикасы заңдылықтарының аясында танылатын поэтикалық ерекшеліктері жүйесінде көркемдік уақыт пен көркемдік қиял мәселелері де саралана көрінеді.

Суреткер-ойшыл қаламгерлердің классикалық деңгейде танылып бағаланған туындыларында адамдардың мінез-құлық психологиясын, әлеуметтік қарым-қатынастардағы әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін даралауға айрықша мән беріледі. Олар өмір шындығын бейнелеудегі шығармаға арқау болған кезеңдердің де, ондағы деректі оқиғалардың да, жеке адамдардың да көркемдік ойлау аясында қамтылатыны мәлім. Шығармалардың мазмұны мен пішіні ауқымына алынатын өмір шындығын құрайтын деректі, дерексіз заттардың да, құбылыстардың да – бәрінің де ғасырлар жүйесіндегі рухани сабақтастықты негізге алатыны анық. Суреткер қаламгерлер адамзат ұрпақтарының ғасырлар белестеріндегі тіршілік қозғалыстарындағы рухани үндестіктерін, қайшылықтарын, деректер мен аңыздық сюжеттер негізінде ала отырып, өмір шындығымен эстетикалық ойлау сабақтастығымен бейнелейді. Тіршілік қозғалыстары - адамзат ұрпақтарының саналы ақыл-ой иелері болып қалыптасуынан бастап, өзара үндестіктерімен, сонымен бірге өзара қарама-қарсы құбылыстарымен, қасиеттерімен ерекшеленетін күрделі болмыс әлемі. Адамдар мен оларды қоршаған жаратылыстан табиғаттан жанды, жансыз тіршілік ортасының өзара сабақтастығы да, үндестіктері де, сәйкессіздіктері де көркем шығармалардағы көркемдік уақыт пен көркемдік ойлау эстетикасы ұстанымы аясындағы поэтикалық сипатымен ерекшеленеді.

Бұл орайда, суреткер жазушы Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романындағы осы поэтикалық ерекшеліктердің сюжеттік-композициялық желілердегі ерекшеліктері айрықша назар аудартады. «Жан пида» романындағы көркемдік уақыт пен көркемдік қиял поэтикалық тәсілдерінің қолданылуы да классикалық дәстүрлер қолданысының жаңғыра жалғасуын аңғартады. Академик З. Ахметовтің ғылыми тұжырымы негізінде «Жан пида» романындағы көркемдік уақытты бейнелеу сипатын аңғаруға болады: «Реалды уақыт – бұл уақыттың өмірдегі нақтылы қалпы. Оның басты өзгешелігі - объективтілік сипаты. Реалды уақыт үздіксіз өтіп жатады және үнемі алға, біркелкі жылжиды. Ал енді осы уақыт бар да, оны адамның сезіммен қабылдауы бар. Бұлардың өзі екі түрлі сипат алуы ықтимал. Біздің сезінуімізде уақыт кейде ақырын, кейде жылдам ауысқандай болады. Ал әдебиет шығармасында уақыттың жылжуы уақиғаның суреттелуіне байланысты бірде жедел, бірде баяу болып, кейде тіпті үзіліп кетіп отыруы ықтимал. Ал тағы бірде уақиға аяғынан басталып баяндалса, жазушы уақытты кейін жылжытып көрсетуі де мүмкін» [2,199 -б.].

Ғалым көркемдік уақыт поэтикасы тәсілі бойынша Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы жарты ғасырға таяу мерзімнің алынғанын, шығарманың Абайдың 13 жасынан басталып, 60-қа таянғанда дүниеден қайтқанын айта келе көркемдік уақыт поэтикалық тәсіліне тоқталады: «Осы мерзім кітапта үздіксіз суреттелмей, кейде жазушы арада бірнеше жылдар өтті деп, бірталай уақытты аттап кетіп отырады.

Ал бірақ кітаптағы көркемдік уақыттың көлемі әлдеқайда кең жатыр. Ондағы өткен замандағы өмір суреттерін еске алсақ, ескі аңыз-жырдағы оқиғаларды ескерсек, кітаптың уақыттық сыйымдылығы әлдеқайда мол екенін аңғарамыз» [2,199-200 -бб.]. Классикалық әлем әдебиеті деңгейіндегі көркемдік жалғастық заңдылығы аясында суреткер Мұхтар Әуезовтің дарынды шәкірті Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романындағы көркемдік уақыт поэтикалық тәсілінің де өзіндік ерекшеліктерін айта аламыз.

«Жан пида» романының арқауына алынған кезең – ХХ ғасырдың 60-70-жылдары. Басты кейіпкерлері Авдий Каллистратов және сюжеттік-композициялық желілерде олармен бірге бейнеленетіндерді әралуан оқиғалар кезінде мінездей даралау жүзеге асырылады. Романның идеялық-композициялық желілеріне көркемдік бояулар үстемелейтін өткен ғасырлар деректері немесе біраз бұрын өткен тарихи оқиғалар шындығын қосу тәсілі де туындының оқырмандардың қабылдау психологиясына оң әсерін тигізгендігі айқын. Мысалы, ежелгі дәуірдегі Рим империясының отарында болған Иерусалим қаласының прокураторы (әкімі, губернаторы) Понтий Пилаттың христиандардың пайғамбары Иисус Христоспен өлім жазасы алдындағы сұхбаты-көркемдік уақыттың көрсеткіші. Иудей патшасы тұғырына лайықты ұстаныммен әділеттілік, теңдік, бақыттылық жағдай жасау идеясын өзінің әкесінің өсиеті-аманаты бойынша насихаттап таратқаны үшін Иисустың жазалануы – Рим билеушілері үшін аса маңызды болған. Көркемдік уақыт поэтикалық тәсілімен осы деректілік негіздегі аңыздық сюжетті жазуда адамгершілік асыл қасиет уағызшылары мен жамандық пиғылымен ғана өмір сүретін жандардың пендешілік-жендеттік пиғылдары қатарласатын сәттердің психологиялық жағдайын бүгінгі оқырманның көз алдына елестетеді:

«...Пасық қала құрбандық күтеді. Осы бір шыжып тұрған күнде қала құлқын қағып қан тілейді, түндей түнек түйсіктер аласапыранды аңсаулы. Ливия сахарасында алапат арыстан зебраны қанжоса қылып жатқанда шибөрілер шуылдап, ұлып, өршелене үруші еді. Иисусты жазаласа мына қаланың тобырлары ада өкіріп-бақырып, жер сабалап жыламақшы. Понтий Пилат мұндай күңіреністі адамдардың да, аңдардың да арасынан көрген еді, енді Иисусты креске қалай керіп өлтіретінін көзге елестетуі-ақ мұң екен, іштей қатты сескеніп қалды» [1, 141- б.].

«Жан пида» романының басты кейіпкері Авдий Каллистратов Мойынқұм өңіріне наша дайындалатын қарасораны жинауға аттанғандарды (Гришан - жетекші, жортуылшылар – Коля, Махач, Петруха, Ленька) ниеттерінен, қисық ұстанымдарынан айнытып, түзу жолға салу үшін солардың құрамына кіреді, өздерінің сөздерімен оларды бастаушы Гришанды айыптайды («...сендерді тозақ отына алдап түсірген бұл эзезілді әшкерелеймін! Мен бұл райымнан қайтпаймын, өйткені шындық мен жақта!), наша шөбін жинаушыларды сақтандырады (« -Ей, балалар, қараңдар, -деп Авдий рюкзакты басына көтере сілкіледі. –Міне, мынаның ішінде біз адамдарға ажал себетін у, оба алып бара жатырмыз. Оңай ақшаның буына мас болған сендер: сен, Петр, сен, Махач,сен, Леня, сен, Коля – сендер осы сұмдықты істейтін!») [2,133-б.].

Адамзат ұрпақтары үшін әділеттілік, теңдік, тән мен жан саулығы салтанат құратын ортаны, жағдайды уағыздаған ежелгі дәуірдегі Иисус пен XX ғасырдағы Авдий сынды абзал ой иелері - мәңгілік үндес. Ғасырлар белестері араларын бөліп тұрса да шығармадағы көркемдік уақыт поэтикасы заңдылығы аясында үндес ұстаным иелерінің жалпыадамзаттық гуманизм рухының мәңгілігін дәлелдегендіктерін ұғынамыз.

Иерусалим билеушісі Понтий Пилат қаншама зэрленсе де, Иисустың ұстанымын өзгерте алмайды: «-Мен императордың осындағы әміршісі ретінде Рим императоры Тиверийдің атынан бұл өлкеде біршама өзгерістер жасай аламын. Ал сен бұған басқа бір құдірет күшін, сен жалау етіп жүргенсымақ басқа бір шындықты қарсы қоюға тырбанасың.

...Қала халқы синедрионның үкімі бойынша сені қашан жазалар екен деп ынтыға күтіп отыр. Кәне, жауап бер!

- Нендей жауап?

- Сен патшаның Құдайдан кіші екеніне сенімдімісің?

Патша - ажалды адам.

Әлбетте, ажалды. Бірақ ол тіріде халық үшін патшадан биік басқа Құдай бар ма?

Бар, Римдік әмірші, егер де дүниеге басқа өлшеммен қарасақ – бар.

Сандырағың бар болсын, өйткені күлкімді келтіре алмайсың,- деп қалды Понтий Пилат. Жорта қорланған болып, қату қабағын көтеріп. Тіпті бұл сандырағың күлкілі болмаған күннің өзінде мұнына мені нандыра алмайсың. Сенің осы сандырағыңа кімдер, не үшін сеніп жүргеніне таңым бар.

- Маған қорлық, зорлық көргендер, әділеттілікті ғұмыр бойы аңсағандар сенеді. Менің ілімімнің ұрығы азаппен, адамдардың көз жасымен тыңайтылған жерге түседі,- деп түсіндірді Иисус» [1, 142-143 -бб.].

Бұл - суреткер Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романында көркемдік қиял поэтикалық тәсілін қолдануын да аңғартатын көрсеткіш. Әдебиеттану қисыны бойынша «Көркемдік қиял – көркемдік ойлау ерекшелігі, суреткердің дүниеде, өмірде болатын, болуы мүмкін нәрселерді, жай-жағдайларды қиял арқылы елестету қабілеті, бейнелеп көрсету тәсілі. Көркемдік қиял шындық пен шарттылықтың бірлестік-тұтастылығына негізделеді.

Көркемөнерде тақырып таңдау, оның тереңіне бойлау, өмір құбылыстарының ішкі қабаттарына барлау жасау, солардың элеуметтік-эстетикалық мәнін ұғыну саналуан кейіпкерлердің бейнелігі, жан дүниесін, жүріс-тұрысын суреттеу көркемдік қиялға байланысты» [2,196-б.]. «Жан пида» романындағы ежелгі заманғы Иерусалимдегі Рим әміршісі Понтий Пилат пен адамгершілікті, ізгілікті, теңдікті, әділеттілікті уағыздағаны үшін жазықсыз жазаланып өлім жазасына кесіліп тұрған Иисусты бейнелеудің, олардың диалогтарының да өмір шындығына негізделген көркемдік қиял жемісі екенін сезінеміз.

XX ғасырдың және болашақтың ұрпақтарын нашақорлық апатынан құтқаруды ойлап, наша шөбін жинаушыларды-жортуылшыларды бұл істен бас тартуларына үгіттеп, тіпті өзінің де жинаған наша шөбін шашқаны («...Авдий рюкзактың аузын ағытып жіберіп, ішіндегі нашаны пойыздың есігінен сілкіп-сілкіп желге ұшыра бастады. Рюкзактың ішіне қаншама қарасораның жапырағы мен гүлі сыйып кетекен десеңші, эне, сол заһар күзгі жапырақтай темір жол бойымен ұйтқи ұшып, қалықтап кете барды. Ол ұшып кеткен мыңдаған сом ақша еді ғой! Жортуылшылар Авдийге біразға дейін аңыра қарап, қалшиды да қалды») [1, 133-б.] да көркемдік қиял аясында өрнектелген.

Осы арада көркемдік уақыт поэтикасы бойынша ежелгі дүниеден алынған кейіпкер Иисустың қанша дігірлесе де әмірші Понтий Пилатқа көнбестен, иілместен жақсылықты уағыздайтын пиғылынан таймайтынын мәлімдеген сөздерінен үндестік табамыз:

«-Осыдан соң да,-деп кенет үні қарлығып сөзін жалғады Понтий Пилат, - мына мен, римдік прокуратор, саған бостандық береді деп үміттенесің бе?

- Иә, қайырымды әмірші, босат мені.

- Босанған соң не істемекшісің?

- Жер бетіне Құдай сөзін таратып, кезе беремін.

- Тапқан екенсің ақымақты!

- Прокуратор бақырып, ашу қысып, орнынан атып тұрды. –Сенің орның кресте екеніне енді анық көзім жетті. Сені тек өлім ғана тыя алады.

- Қателесесің, мәртебелі әмірші, рух алдында өлім дәрменсіз,-деді Иисус нықтап, ап-анық сөйлеп» [1,143-б.].

Көркемдік уақыт пен көркемдік қиял тәсілі поэтикасымен жазылған «Жан пида» романында әділдік насихаты үшін жазаланған ежелгі дәуірдегі христиандар пайғамбары Иисус тағдырымен сабақтас XX ғасырдағы нашакорлық апатына қарсы өзіндік күрес ашқан Авдий де наша шөбін жинаушы жортуылшылардың соққысына ұшырайды. «Жортуылшылар оған құтырған иттердей тап берді. Пектруха, Махач, Коля – бәрі жабылып Авдийді бірінен соң бірі түйгіштеді.

...Құлаштап ұрған жұдырықтар, аямай тепкен аяқтар оны үңірейген есіктің аузына қарай шегіндіре берді.

...Авдийдің ең соңғы есінде қалғаны – енді жендеттер оның бетінен тепкіледі, жортуылшылардың аяқ киімдері қанға боялды, қарсы жел құлағында лаулаған өрттей гуілдеді. Авдийдің денесі қорғасындай ауырлап, зіл тартып, үңірдей үрейлі құрдымға құлауға шақ қалды. ...Бірақ Авдий де соншама тірмізік, ит жанды екен, басынан, бетінен былш-былш еткізіп қанша тепкілеп жатса да, қолы қарысып тұтқадан шықпай-ақ қойды» [1,134-136-бб.].

«Жан пида» романындағы көркемдік уақыт пен көркемдік қиял поэтикалық тәсілдерінің қолданылуында жазушы басты кейіпкер Авдийдің ішкі монологтары мен жан ділі әлеміндегі тебіреністері, толғаныстары аясында Мәскеудегі Пушкин музейіндегі Италиян ауласы атты залындағы көне болгар шіркеуінің концертін тыңдау сәтін баяндаған. Он адамнан құралған әншілер тобының орындау шеберлігі де кейіпкер қиялының шарықтауына әсері болғандығын суреттеген:

«... Әуез қалқып ұшып жөнелді. Сол бір сілтідей тынған тыныштықта аспан әлеміндегі құдіретті күйме дөңгелек шабақтары жарқ-жұрқ етіп, баяу ғана жылжып, көзге көрінбес толқын үстімен мына залдан шығып жүре бергендей: сонда соңында қайта-қайта жаңғырығып, қайта-қайта қанат қағып, рухтың сарқылмас кенінен қуат алып, салтанатты да шайтанды дауыс ізі өшпей, өршелене, өрлене берді.

Әншілер ә деп ауыз ашқанна-ақ бұлардың ән салу шеберлігі шыңына жеткендігі белгілі болды. Үні бөлек, жаны бөлек, тәні бөлек он адам осыншама қалай бірлесіп, бір адамдай болып кеткені таң қаларлық» [1,55-б.]. Кейіпкер Авдийдің осындай толған сәтіне ескі грузин әндерінің әсерлілігін еске алуы да көркемдік уақыт пен көркемдік қиял бірлігі аясында алынған. Осы арада кейіпкер Авдийдің «Алтау мен жетінші» атты әңгіменің-балладаның сюжетін кейіпкерлерінің (Алты адамы ғана қалған Гурам Джотадзе және оның достары және жетінші чекист Сандро) Азамат соғысы жылдарындағы тағдырларын есіне алуы да «Жан пида» романының эстетикалық әсерлілігін күшейте түскен.

Грузин ұлтының пролетарлық революцияға, кеңестік жүйеге қарсы шайқасқан хас батырларының ең соңғы алты адамнан құралған тобын ақыры солардың сеніміне кіріп бірге жүрген чекист Сандро құртады. Әңгіме-баллада кейіпкерлері Түркия мен Грузия шекарасындағы соңғы түнде қоштасу дастарқанындағы асты ішіп, қоштасу рәсімдерін (бір-бірімен, туған жермен, грузиннің нан-тұзымен, шараппен қоштасу) жасап болып, топ басшысы Гурам Джохадзенің «Ал, ендеше, мына шарапты алып жіберейік те, ең соңғы рет қосылып өз әнімізді салайық» [1,64-б.] - деген ұсынысын орындайды.

Грузин әндерін қайта-қайта орындап, әр орындаудан кейін шарап ішіп, қоштасып отырған кейіпкерлер туралы «Ән табиғаты оларды туыстыра түсті» [1,65-б.] деп түйіндейді автор. Сол грузин балладасының соңғы чекист Сандраның «алты кісіні түгел атып сұлатып, ақырында өзін-өзі атқанымен аяқталады. Кейіпкер Авдийдің осы Грузин балладасындағы ән құдіретінің қаскөйлікті де, жендеттікті де женетін құдіреті барлығын дәлелдеуі арқылы көркемдік қиял әсерлілігі дәйектелген.

Қорыта айтқанда, суреткер Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романындағы адамзат ұрпақтары мен оларды қоршаған тіршілік ортасындағы саналуан байланыстарды үндестіктерімен де, қайшылықтарымен де бейнелеу арқылы өнер туындылары эстетикасына тән көркемдік уақыт пен көркемдік қиял тұтастығының ерекшеліктері саралана танылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Айтматов Ш. Жан пайда: Роман. – Алматы: Атамұра, 2005. – 320 б.
[2] Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбай. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 398 б.

REFERENCES

- [1] Aitmatov Sh. Block: Novel. Almaty: Atamura, 2005. 320p.
[2] Literary studies. Terms dictionary. Edit. Z. Akhmetov, T. Shanbay. Semey-Novosibirsk: Taler-Press, 2006. 398 p.

**ЖИЗНЕННАЯ ПРАВДА НА ПРИМЕРАХ КРАСОЧНОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ
ВРЕМЕНИ И ФАНТАЗИЙ**

(по роману Чингиза Айтматова «Плаха»)

А. Шамахова

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: искусство, слово, духовность, казна, ценности, народ.

Аннотация. Произведения искусства слова – духовная казна ценностей народа, которые суммируют события красочной правды жизни. Проводятся параллели и сопоставляется наследие искусства слова народов мира, на примерах классической литературы и известных законов поэтических жанров сравнивается система особенностей красочного изображения времени и фантазий.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 279 – 285

**METHODICAL BASES OF THE ASSESSMENT
OF INNOVATIVE POTENTIAL****A. T. Kokenova, G. S. Agmasova**

International humanitarian and technical university, Shymkent, Kazakhstan

Key words: innovative potential, scientific and technical potential, innovative activity in agrarian production, efficiency of an assessment of potential.

Abstract. In the article world experience of application of indicators of a complex and system assessment of innovative potential, an analysis algorithm of a condition of scientific and technical potential are considered. Monitoring of development of innovative potential, internal factors of efficiency of innovative activity of agrarian production are investigated.

ӘОЖ 338:005(574)

**ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ
БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ****A. T. Көкенова, Г. С. Агмасова**

Халықаралық гуманитарлық-техникалық университет, Шымкент, Қазақстан

Тірек сөздер: инновациялық әлеует, ғылыми-техникалық әлеует, аграрлық өндірістегі инновациялық қызмет, әлеуетті бағалау тиімділігі.

Аннотация. Мақалада инновациялық әлеуетті кешенді және жүйелік бағалау көрсеткіштерін қолдандың әлемдік тәжірибесі, ғылыми-техникалық әлеует жағдайын талдау алгоритмі қарастырылған. Аграрлық өндірістегі инновациялық қызметтің тиімділігінің ішкі факторлары зерттелген.

Инновациялық әлеуетті кешенді және жүйелік бағалаудың негізгі мақсаты жекелеген кәсіпорын деңгейінде, сондай-ақ ұлттық экономика деңгейінде инновациялық белсенділікті ынталандыру бойынша нақты ұсыныстар жасау болып табылады.

Қазіргі заманғы әлемдік тәжірибеде адам капиталын, білім, ғылыми-техникалық прогресті өлшейтін көрсеткіштерді бағалаудан бастап қор нарығының жекелеген көрсеткіштерімен аяқтай отырып, инновациялық қызметтің даму деңгейін бағалайтын әртүрлі көрсеткіштердің едәуір саны бар. Елдің инновациялық әлеует деңгейін көрсететін әртүрлі халықаралық ұйымдардың өз көрсеткіштер жүйесі бар. Мысал ретінде келесі көрсеткіштер жүйесін келтіруге болады:

1. Елдің бәсекелік қабілеттілік деңгейін бағалаудың интегралды көрсеткіштерінің құраушысы ретінде ғылыми-техникалық әлеует индексі (Халықаралық экономикалық форум). Халықаралық экономикалық форум сарапшыларының әдістемесіне сәйкес тең дәрежеде орта және ұзақ мерзімді болашақта тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу мүмкіндігі көрсеткіштердің үш категориясына тәуелді: макроэкономикалық орта, мемлекеттік институттар және технология. Ұзақ мерзімді кезеңде экономиканың өсуі ГТП-сіз мүмкін емес. «Новатор» елдер үшін (АҚШ, Жапония, Корея, Канада, Сингапур және т.б.) бәсекелік қабілеттіліктің өсу индексін есептегенде инновациялық құраушы көрсеткіштердің үлесі ? құрайды, ал қалғандары үшін бар жоғы 1/3. Ғылыми техникалық

әлеует индексі 1 млн. тұрғынға шаққандағы патенттер саны; технологиялық даму деңгейі бойынша елдердің позициясы, жергілікті фирмалардың инновациялық қызметіне шетелдік инвестициялардың үлесі, 10000 адамға шаққандағы интернет қолданушылардың саны сияқты мәліметтердің негізінде есептеледі.

Бүкіләлемдік экономикалық форум зерттеулеріне сәйкес бәсекелік қабілеттіліктің өсу көрсеткіші бойынша қарастырылған 104 елдің ішінде Ресей екі жыл ағымында (2003-2004) 70 орында тұр (2002-65). 2004-2005 жылы біздің еліміз ғылыми-техникалық әлеует индексінің көрсеткіші бойынша 67 орынды алды [1].

2. Европалық қауымдастық комиссиясының Европалық одақ елдерінде инновациялық қызметтің дамуын бағалауды салыстырмалы талдау, сондай-ақ оларды АҚШ пен Жапонияның көрсеткіштерімен салыстыру үшін қолданатын инновациялық қызметті бағалаудың көрсеткіштер жүйесі. Европалық қауымдастық комиссиясының кәсіпкерлік бойынша Директоратымен ұсынылған инновациялық көрсеткіштер жүйесі төрт топқа біріктірілген 16 индикатордан тұрады:[2].

- 1) Адам ресурстары;
- 2) Жаңа білім генерациясы;
- 3) Білімді қолдану және трансферті;
- 4) Инновацияны қаржыландыру, инновациялық қызмет нәтижелері.

Ұсынылған әдістеме бойынша инновациялық қызметті бағалау әртүрлі елдердің табыстарын салыстыруға және жекелеген ұйымдар мен мемлекеттер тарапынан қосымша күш жігерді талап ететін салаларды анықтауға мүмкіндік береді. Бұған қоса ұсынылған параметрлер адам капиталына инвестиция, білім беру жүйесінің мүмкіндігі мен сапасы, жаңа қондырғыларды сатып алу (жаңа технология) және т.б. сияқты көрсеткіштерді қамтымайды.

3. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымымен (ОЭСР) жыл сайын жарияланатын дамыған және дамушы елдер бойынша инновациялық экономиканың даму деңгейі мен қарқынын сипаттайтын көрсеткіштер. ОЭСР-дің индикаторлар жүйесінде келесі көрсеткіштер ұсынылған:[3].

- өңдеуші өнеркәсіп өнімдері мен қызметіндегі экономиканың жоғары технологиялық секторының үлес салмағы;

- инновациялық белсенділік;

- ЖОО, ҒЗТКЖ, сондай-ақ бағдарламалық қамтамасыз етуге шығындарды қосқанда білім секторына (қоғамдық және жеке) инвестиция көлемі;

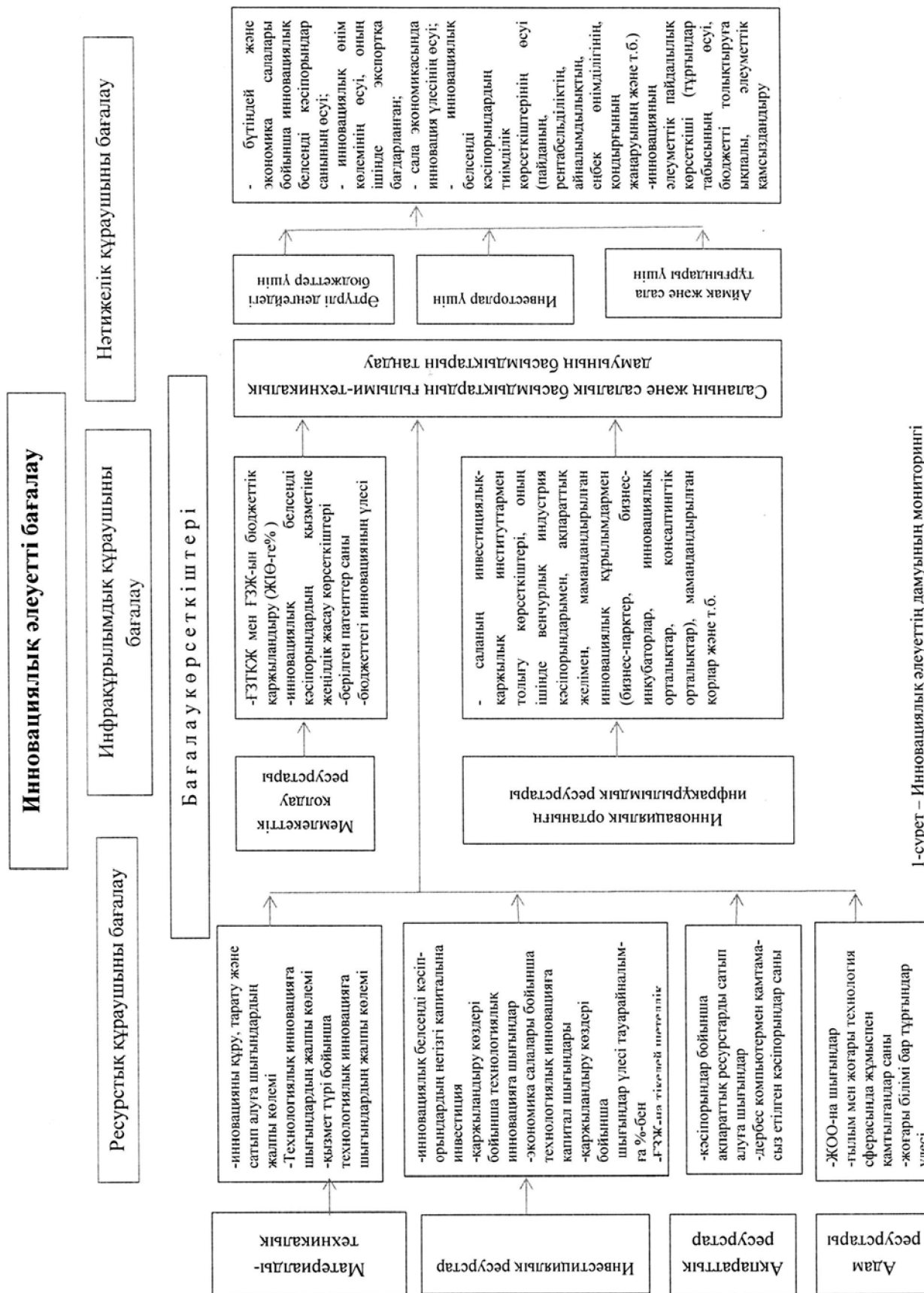
- ақпараттық және байланыс қондырғыларын, бағдарламалық өнімдер мен қызметтер жасау және шығару;

- ғылым мен жоғарғы технология сферасындағы жұмыспен қамтылғандардың саны.

Ұсынылған көрсеткіштер жүйесі дамыған елдердің инновациялық әлеуетін бағалауға бағытталған. Осыған байланысты олар дамушы нарықтар үшін тән бірқатар факторларды ескермейді. Бұл жағдайда дәстүрлі көрсеткіштерден басқа елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етуші инновациялық процестің нәтижелілігін бағалайтын бірқатар индикаторларды есептеген жөн. Мысалы, сала экономикасындағы инновациялық қызмет үлесі, инновацияның әлеуметтік-экономикалық пайдалылық көрсеткіші, ел бюджетіндегі инновацияның үлесі және т.б. Алайда отандық тәжірибеде мұндай көрсеткіштерді есептеу және талдау сәйкес ақпараттың жеткіліксіздігінен (әсіресе аймақтық және салалық деңгейде), сондай-ақ инновациялық әлеуетті негізгі құраушылардың шеңберінде оларды есептеу әдістемесінің жоқтығынан шектеулі. Сонымен қатар инновациялық әлеуетті бағалайтын көрсеткіштердің ғылыми негізделген қажетті және жеткілікті саны мен құрамы жоқ. Жаһандық инновациялық қоғамды қалыптастыру жағдайында аталған мәселелерге ерекше көңіл бөлу қажеттілігі туындайды.

Осылайша, инновациялық әлеуетті кешенді бағалау, біріншіден, негізделген және ғылыми анықталған көрсеткіштер жүйесінің болуын, екіншіден статистикалық базаның болуын көздейді. Үшіншіден, жекелеген аймақтар мен салалардың көрсеткіштері елдің жиынтық әлеуетін бағалау үшін қолданыла алады.

Инновациялық әлеуетті бағалаудың әдістемелік негіздері оның мәнінен келіп шығады. Инновациялық әлеуеттің негізгі құраушыларын есепке ала отырып және бастапқы ақпараттық базаның негізінде инновациялық әлеуетті бағалау келесі көрсеткіштер бойынша жүзеге асырылады (1-сурет).

1-сурет – Иновациялық әлеуеттің дамуының мониторингі

Инновациялық процестің барлық кезеңдері үшін бірыңғай көрсеткіштердің болуы мүмкін емес, демек, барлық формалар үшін ондағы бірдей мемлекеттік қатысудың болуы да мүмкін емес. Осылайша, инновациялық процестердің адекваттылығы үшін инновация статистикасын жүргізу қажет [4]. Оның бағыттарының бірі инновациялық цикл кезеңдерінің айырмашылығын белгілейтін, яғни сәйкес индикаторларды қолданумен аралық және соңғы нәтижелерді белгілейтін статистикалық формаларды жасау болуы мүмкін.

Инновация статистикасы инновациялық қызмет пен экономикалық жүйелердің инновациялық әлеуетін бағалаудың сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта отандық теорияда ғылыми-техникалық әлеуетті талдау жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар бар. Елдің ғылыми-техникалық әлеуеті оның екі негізгі сипаттамаларының бірлігі ретінде талдануы тиіс:

1) Ғылыми-техникалық сферамен байланысты ресурстардың жиынтығы ретінде;

2) Әсіресе экономика мен бүтіндей қоғамға ықпал ету аспектісінде қызмет етуінің нәтижелілігінің көрінісі ретінде.

Қандай да бір шаруашылық жүйенің инновациялық әлеует негізінде ғылыми-ұдайы өндірістік циклдың әртүрлі стадиясында болатын ғылыми білімнің, инновацияның жиынтығы қолданылмаған техника, технология, кадрлық ресурстардың резервтері, сондай-ақ ұжымның шығармашылық әлеуеті, іске қосылмаған жаңа техника-технологиялық құралдардың қорлары жатыр [5]. Инновациялық немесе ғылыми-технологиялық әлеуеттің жоғарыда аталған негіздері шаруашылық құрылымдардың әртүрлі деңгейлеріне қатысты қолданылады: кәсіпорындар, корпорациялар, аймақтар, салалық, салааралық және халықшаруашылық кешендерге олардың ерекшеліктерін ескере отырып.

Нақты тұтыну құндарының ұдайы өндірісінде қолдану үшін инновацияны дайындау ғылыми-техникалық және инновациялық процестердің барысында жүзеге асырылады, олардың ұзақтығы тәуелді:

- жаналықтың бастапқы формасына;

- инвестициялық, кадрлық және кәсіпкерлік ресурстарды қосқанда барлық қажетті шарттардың болуына;

- әрекет етуші инновациялық менеджменттің толықтығына.

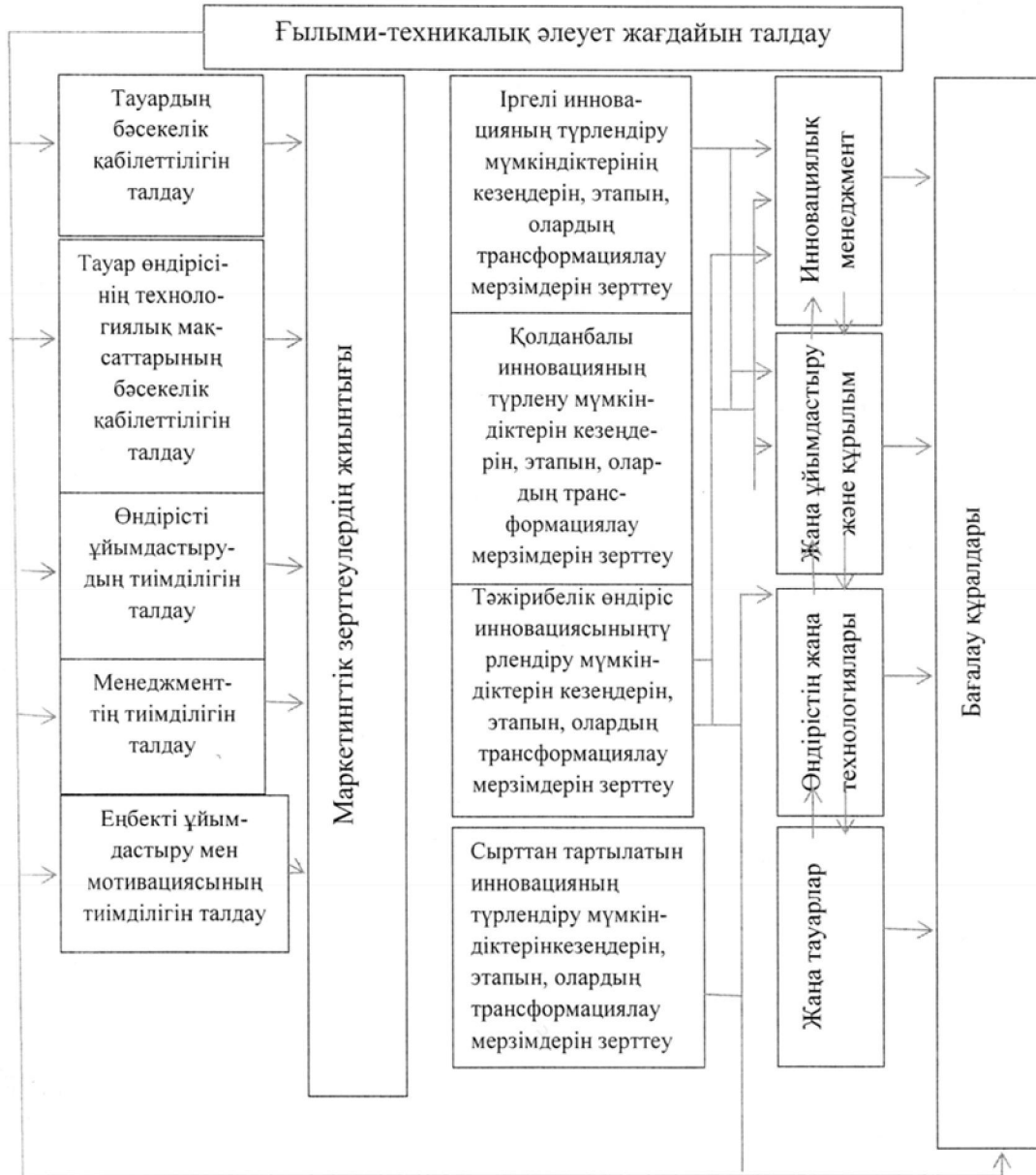
Уақыт факторы тек ғана білім трансформациясының ұзақтығын анықтамайды, сондай-ақ әртүрлі тактикалық және стратегиялық мақсаттарға тәуелді ғылыми-техникалық әлеуетті әртүрлі бағалауды шарттайды. Осыған байланысты жалпы ғылыми-техникалық әлеуетті тактикалық және стратегиялық блоктарға бөлу мақсатты.

Тактикалық әлеуетті шаруашылық жүйе жағдайында бір жылдан бес жылға дейін қолдануға болатын инновация құрайды. Стратегиялық әлеует қолданылуы өндіріс пен өнімді жаңартуда бес жылдық кезең шеңберінен тыс инновацияның қайта түрленуші мүмкіндіктерімен шартталған. Жалпы ғылыми-техникалық әлеует жай ғана қосынды емес, тактикалық және стратегиялық әлеуеттердің бірлігінен тұрады, бұл кезде соңғысы біріншінің қолданылуына тәуелді.

Шаруашылық жүйенің ғылыми-технологиялық жаңалықтарының жиынтығы бұл үшін қажетті капиталға ие бола отырып, жоғарғы тәртіптегі жүйеде ФТП-тің жетістіктерімен толықтырылуы мүмкін. Бұл жағдайларда шаруашылық құрылымдардың жүйеден тыс жаңалықтармен толыққан ғылыми-технологиялық әлеуеті бай болатыны сөзсіз, онда уақыт пен кеңістікте барлық блоктар елеулі өзгере алады. Сондықтан шаруашылық құрылымдардың ғылыми-технологиялық әлеуетін ішкі жүйелік және жүйеаралық бөліктерге бөлу қажет.

Ғылыми-технологиялық әлеуеттің өз құрылымы бар, оның басты кілті еңбек, өнім және шаруашылық жүйелердің өндірістік аппаратын қайта құруда инновациялық құру мен қолданудың ғылыми-ұдайы өндірістік циклі атқарады. Ұдайы өндірістік тәсіл ғылыми-технологиялық әлеуетті өзара байланысты блоктардың жиынтығы түрінде көрсетуге мүмкіндік береді. Олардың әрқайсысы өзіне инновацияға өту мүмкіндігінің бірдей шамасымен сипатталатын жаңалықтарды біріктіреді. Шаруашылық жүйенің ғылыми-технологиялық әлеуетін талдаудың алгоритмін іс-әрекеттердің келесі кезектілігі түрінде көрсетуге болады (2-сурет).

Тауарлар мен қызметтер, олардың өндіріс технологиясының бәсекелік қабілеттілігін, өндірісті ұйымдастыру, құрылымы және мотивациясы, менеджмент тиімділігін талдау негізінде; маркетингтік зерттеулердің жиынтығы арқылы; еңбек пен өндірісті ұйымдастыру, тауарлар мен технологияға қатысты жүйенің ішінде және одан тыс әртүрлі сипаттағы инновацияның түрленуші мүмкіндіктерін зерттеу негізінде әлеуеттің сандық және сапалық сипаттамалары бағаланады.

2-сурет – Ғылыми-техникалық әлеует жағдайын талдау алгоритмі

Шаруашылық жүйенің ғылыми-технологиялық әлеуетін бағалау өндірістік аппарат пен тауарлардың сапалық сипаттамалары, сондай-ақ қорытынды шаруашылық қызметтің сандық әлеуметтік-экономикалық, экологиялық көрсеткіштері бойынша жүзеге асырылады.

Әлеуетті пайдаланудың тиімділігі жалпылама қазіргі уақытта жиынтық әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің әрқайсысынан қол жеткізілген нәтиженің ғылыми-техникалық әлеуеттің максималды пайдалану жағдайындағы мүмкін болатын нәтижеге қатынасы ретінде бағаланады:

$$\mathcal{E}_n = \sum_{n=1}^{n=1} \frac{a_1}{a_{bi}} 100 / n$$

Мұндағы \mathcal{E}_n – шаруашылық жүйенің ғылыми-техникалық әлеуетін пайдалану тиімділігінің қорытынды жалпылама көрсеткіші; a_i – белгілі бір нәтижеге қол жеткізуді сипаттайтын нақты i -ші көрсеткіш; a_{bi} – әлеуетті толық пайдаланғанда мүмкін болатын көрсеткіш; n – көрсеткіштер саны.

Ауыл шаруашылығында инновацияны игеру және одан қайтарым алу факторлар кешеніне тәуелді, ықпал етуі бойынша ішкі және сыртқы, мазмұны бойынша биологиялық, технико-технологиялық, ұйымдастыру, экологиялық және әлеуметтік-экономикалық болып бөлінеді. Аталған фак-

торлар инновациялық тиімділіктің сәйкес түрлерін қалыптастырады, олар өзара тығыз байланысты және бір-біріне ықпал етеді. Аграрлық өндірісте инновациялық қызметтің тиімділігіне ықпал етуші негізгі сыртқы факторлар мемлекеттік реттеу мен әлемдік шаруашылық байланыстарға интеграция болып табылады [6].

Инновациялық қызметті мемлекеттік реттеу оны дамыту үшін жағдайлар кешенін құрудан тұрады және инновациялық қызметті реттейтін, ішкі нарықта бәсекені қамтамасыз ететін, салалар арасындағы инфляциялық процестер мен бағалық пропорцияларды реттейтін құқықтық және нормативтік актілер кешенін қабылдаудан тұрады.

Әлемдік шаруашылық байланыстарға интеграция аграрлық өндірістің технико-технологиялық параметрлерін әлемдік стандарттарға сәйкестендіру есебінен оның бәсекелік қабілеттілігін құруды бағамдайды. Қазақстанның БСҰ-на кіруі қарсаңында инновациялық қызметтің тиімділігі қысқа мерзімде отандық өнімнің әлемдік нарыққа шығу мүмкіндігін беретін өндірістің бәсекелік қабілеттілігін қалыптастыру қажеттілігі тұрғысынан бағалануы тиіс. Сондықтан, бір жағынан, инновациялық қызмет жаңа сапалы деңгейде ұдайы өндірісті жүзеге асыру мүмкіндігін беретіндей қосымша пайда алып келуі тиіс, екінші жағынан, қысқа мерзімде әлемдік деңгейге сәйкес келетін өндірістің технико-технологиялық параметрлеріне қол жеткізу үшін шығындардың өтелу уақытын азайтуы тиіс.

Аграрлық өндірістегі инновациялық қызметтің тиімділігінің ішкі факторлары кәсіпорындардың әртүрлі ресурс түрлерінің жиынтығынан тұратын кәсіпорындардың меншікті инновациялық әлеуетті дамыту мен пайдалану қабілеттілігімен сипатталады: материалдық, қаржылық, интеллектуалдық, ғылыми-техникалық және т.б. АӨК-гі инновациялық қызметтің тиімділік факторларының мазмұны бір-бірімен тұрақты өзара әрекетте болатын оның жүйелерінің кешенімен байланысты. Ауыл шаруашылығында инновациялық қызмет тиімділігінің биологиялық факторларына өндірісті инновациялық өніммен қамтамасыз етуге және инновациялық қызметтің ықпалымен сапалы түрленуге қабілетті ауыл шаруашылық малдары мен өсімдіктердің қажетті сорттарының болуын жатқызуға болады. Техника-технологиялық факторларға қажетті машиналармен, өндірістің инновациялық технологиялары мен қондырғылармен қамтамасыз етілуі жатады. Ұйымдастыру факторлары өндірісті ұйымдастыру және басқару формаларын жетілдіру, бүкіл инновациялық циклды басқарумен байланысты. Экологиялық факторлар қоршаған табиғи орта және оны қорғау мен жақсартуды қамтамасыз ету қажеттілігінен көрінеді. Әлеуметтік-экономикалық факторлар жұмысшылардың әртүрлі әлеуметтік типтерімен, олардың біліктілігімен, әртүрлі игіліктерге өспелі қажеттіліктерді қанағаттандыру қажеттілігімен анықталатын саладағы еңбек ресурстарының сапасын қамтамасыз етеді. Аталған топтың факторлары биологиялық, техникалық, технологиялық, ұйымдастыру және экологиялық факторларды кешенді пайдалану үшін қолайлы жағдайлар құрады.

Аграрлық өндірістегі инновациялық қызметтің тиімділігі ұдайы өндірістің процестің әртүрлі элементтерін көрсететін көрсеткіштердің өзара күрделі байланысымен ерекшеленеді. Тиімділіктің түрлері алынған нәтиженің сипатына тәуелді техникалық, технологиялық, биологиялық, экономикалық, әлеуметтік және экологиялық болуы мүмкін [7].

Техникалық нәтиже өндірісті механикаландыру және автоматтандыру коэффициентінің артуы түрінде, технологиялық нәтиже жаңа прогрессивті технологиялардың үлес салмағының ұлғаюы мен оларды жетілдірумен сипатталады. Биологиялық тиімділіктің көрінуі генетикалық әлеуеттің ұлғаюы мен дақылдар мен малдардың өнімділік сапасының жақсаруымен сипатталады. Экономикалық тиімділік сату көлемінің өсімімен, инновацияны игеру мерзімдерінің қысқаруымен, ауыл шаруашылық өнімдерінің сапасының жақсаруымен сипатталады. Әлеуметтік тиімділік жұмысшылардың өмір сүру сапасының артуымен, олардың әртүрлі қажеттіліктермен қанағаттану деңгейімен байланысты. Экологиялық тиімділік қоршаған орта жағдайымен, экологиялық таза өндіріс көлемімен өсімімен анықталады. Инновациялық қызметтің тиімділік көрсеткіштері алынған нәтижелердің түрлеріне тәуелді жүйеленеді және әртүрлі шығындармен өлшеуді қарастырады. Инновациялық қызметтің технико-технологиялық тиімділігі егін және мал шаруашылығы өнім өндірісінің өсімі, өнімнің қор және энергосыйымдылығының қысқаруы сияқты көрсеткіштердің көмегімен егіншілік пен мал шаруашылығын жүргізудің ұтымды жүйесіне қол жеткізу деңгейімен анықталады. Мұнда критерий – қолданылған ресурстардың бірлігіне нарық талаптарын қанағаттандыратын максималды өнім өндірісіне қол жеткізу. Инновациялық қызметтің тиімділігін анықтағанда

оның әлеуетін анықтайтын бірден бір көрсеткіш ғылыми тиімділік болып табылады, өйткені ғылымды дамыту – тиімділіктің барлық түрлері үшін тән, оның ажырамас белгісі болып табылатын инновациялық қызметтің барлық бағыттарын қамтитын негізгі принциптердің бірі.

Инновациялық жобаларды таңдау мен бағалау тиімділік көрсеткіштеріне негізделген, олардың есебі нәтиже мен шығындарды сандық және сапалық бағалаудан тұрады. Бұған қоса есептелген тиімділік көрсеткіштері салыстырылуы тиіс, яғни инновациялық қызметтің тиімділігін бағалау критерийлері, мақсатқа қол жеткізу деңгейі болу қажет. Инновациялық қызмет субъектілерінің мақсаты инновациялық процесс қатысушыларының мүдделеріне тәуелді және стратегиялық, тактикалық міндеттердің сипатымен анықталады. Аграрлық секторды инновациялық дамытудың стратегиялық міндеті елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен ұлғаймалы ұдайы өндіріс процесін жеделдету үшін аграрлық өндірістің бәсекелік қабілеттілік параметрлеріне қол жеткізу болып табылады. Тактикалық міндеттер өндірістің табыстылығын ұлғайту, еңбек өнімділігін арттыру, шығындарды қысқарту, өнім сапасын жақсартудан тұрады. Қойылған міндеттердің шешілуі жеделділікті талап етеді, өйткені отандық өнімдердің жеткіліксіз бәсекелік қабілеттілігі тек ғана азық-түлік емес, сондай-ақ мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігіне де қауіп төндіреді. Осыған байланысты инновациялық технологияларды ендіру мен игеру мерзімдері, саланың техникалық әлеуетін жаңарту ерекше мәнге ие.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Шевченко И.В. Оценка инновационного потенциала национальной экономики // Финансы и кредит. – 2005. – № 33 (201). – С. 10.
- [2] Научно-технический потенциал России и его использование / Под общ. ред. В. И. Купчина. – М.: Изд-во Сканрус, 2011.
- [3] Васильева Л.Н. Методы управления инновационной деятельностью: учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2005. – 320 с.
- [4] Крылов Э.И. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия: учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 608 с.
- [5] Сорокин А.В. Эффективность функционирования инновационных малых предприятий. – М.: Логос, 2000.
- [6] Аристер Н.И., Нечаев В.И., Бирман В.Ф., Санду И.С., Берпицкий Ю.И., Кравченко Н.П., Михайлушкин П.В., Половинкин П.Д., Прохорова В.В. Организация инновационной деятельности в аграрном производстве: учебник для студентов вузов / Под ред. В. И. Нечаева. – Краснодар: Просвещение-Юг, 2012. – 402 с.
- [7] Михайлушкин П.В., Полтарыхина Г.Б. Модернизация – основа реализации инновационных процессов в АПК: монография. – Краснодар: Просвещение-Юг, 2012. – 213 с.

REFERENCES

- [1] Shevchenko I.V. Otsenk of the innovative potential of national economy. Finance and credit. 2005. N 33(201). P. 10.
- [2] Scientific and technical capacity of Russia and its use. Under. a general edition V. I. Kushlina. M.: Izd-in Skanrus, 2011.
- [3] Vasilyeva L.N. Methods of management of innovative activity: manual. M.: KNORUS, 2005. 320 p.
- [4] Krylov E.I. Analysis of efficiency of investment and innovative activity of the enterprise: manual. M.: Finance and statistics, 2003. 608 p.
- [5] Sorokin A.V. Effektivnost of functioning of innovative small enterprises. M.: Loric, 2000.
- [6] Arister N.I., Nechayev V.I., Birman V.F., Sandu I.S., Bershitsky Yu.I., Kravchenko N.P., Mikhaylushkin P.V., Polovinkin P.D., Prokhorova V.V. Organization of innovative activity in agrarian production: uchebny for students of higher education institutions. Under the editorship of V. I. Nechayev. Krasnodar: Education South, 2012. 402 p.
- [7] Mikhaylushkin P.V., Poltarykhina G.B. Modernization – a basis of realization of innovative processes in agrarian and industrial complex: monograph. Krasnodar: Education South, 2012. 213 p.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА

А. Т. Кокенова, Г. С. Агмасова

Международный гуманитарно-технический университет, Шымкент, Казахстан

Ключевые слова: инновационный потенциал, научно-технический потенциал, инновационная деятельность в аграрном производстве, эффективность оценки потенциала.

Аннотация. В статье рассматриваются мировой опыт применения показателей комплексной и системной оценки инновационного потенциала, алгоритм анализа состояния научно-технического потенциала. Исследуются внутренние факторы эффективности инновационной деятельности аграрного производства.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 286 – 294

PLANNING AND MASTERING OF BUDGETARY FUNDS ALLOCATED ON REDUCTION OF POVERTY LEVEL OF THE POPULATION

K. N. Tastanbekova¹, N. B. Shamuratova², Zh. A. Babazhanova³,
D. M. Turekulova, B. K. Zhumanova

¹Kazakh engineering academy, Astana, Kazakhstan,

²RSBE "Institute of Economics" of the Committee of science of the MES RK,

³Kazakh university of economics, finance and international trade.

E-mail: Naza_1@mail.ru

Key words: budget, budgetary funds, planning, quality of life, level of poverty, level of living, poverty.

Abstract. The article includes the results of the comparative analysis of series of indicators for the Republic of Kazakhstan, related to improving quality of population's life and decrease of poverty rate, such as planning and developing budgetary funds in government policy documents in public health, education sphere and their part at GDP. The Questions of guard health require the coordinated effort whole society, including state department, business-structures and public bodies on all levels, and, in the first place, those structures, which can render the essential influence upon picture of health population. For ensuring the firm development of Kazakhstan society it is necessary for improvement of the system of the public health, formation and guard surrounding ambiances. Alongside with emphasis of attention on provision of need of the economy of the country formed and sound labor resource in Kazakhstan must form stable and safe development of the social ambience.

УДК 336.144

ПЛАНИРОВАНИЕ И ОСВОЕНИЕ БЮДЖЕТНЫХ СРЕДСТВ, ВЫДЕЛЕННЫХ НА СОКРАЩЕНИЕ УРОВНЯ БЕДНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ

К. Н. Тастанбекова¹, Н. Б. Шамуратова², Ж. А. Бабажанова³,
Д. М. Турекулова, Б. К. Жуманова

¹Казахская инженерно-техническая академия, Астана, Казахстан,

²РГКП «Института Экономики» Комитета Науки МОН РК,

³Казахский университет экономики, финансов и международной торговли

Ключевые слова: бюджет, бюджетные средства, планирование, качество жизни, уровень бедности, уровень жизни, бедность.

Аннотация. Статья включает в себя результаты сравнительного анализа ряда показателей для Республики Казахстан, связанные с улучшением качества жизни населения и снижением уровня бедности, таких как планирование и разработка бюджетных средств в документах политики правительства в области общественного здравоохранения, сфере образования и их часть на ВВП. Вопросы охраны здоровья требуют скоординированных усилий всего общества, включая государственный департамент, бизнес структур и государственных органов на всех уровнях и, в первую очередь, тех структур, которые могут оказать существенное влияние на представление о здоровье населения. Для обеспечения прочного развития казахстанского общества, это необходимо для совершенствования системы общественного здравоохранения, образования и охраны окружающей среды. Наряду с акцентом внимания на обеспечение потребности экономики страны трудовой ресурс в Казахстане должны сформировать стабильное и безопасное развития социальной среды.

Государство играет главную роль в вопросах повышения качества жизни населения и сокращения уровня бедности, что отражается в работе по следующим направлениям:

- развитие благоприятных условий для бизнеса и предпринимательства, посредством создания налогового и инвестиционного климата;
- планирование расходов бюджета по направлениям в области социального развития (социальное обеспечение, здравоохранение, образование);
- формирование качественной общественной инфраструктуры (строительство автомобильных дорог, общественных объектов здравоохранения и образования, обеспечение транспортом);
- оказание защиты социально уязвимым слоям населения.

В Республике Казахстан осуществлено формирование программного, целенаправленного бюджета, ориентированного на развитие приоритетов социально-экономического развития. Исходя из этого, финансирование указанных выше направлений осуществляется посредством реализации текущих бюджетных программ, обеспечивающих выполнение обязательств, а также реализацию бюджетных программ развития, которые, в свою очередь, способствуют созданию соответствующей инфраструктуры, необходимой для эффективного выполнения обязательств государства.

Основным источником финансирования социальной сферы в Республике Казахстан является государственный бюджет. Следует отметить, что в абсолютном выражении расходы бюджета, нацеленные на решение проблемы повышения качества жизни населения, имеют положительную тенденцию роста. К примеру, расходы на образование, здравоохранение и социальное обеспечение населения в 2001 году составили 186 715 млн. тенге, а в 2010 г. - 905 272,7 млн. тенге (4,8 раза), но если рассматривать этот показатель как долю от ВВП, то можно констатировать некоторое снижение с 5,7% в 2001г. до 4,2 % в 2010 г.

В целом же по статьям социальной сферы, включая образование, науку, культуру, здравоохранение затраты в 2011 г. составили 10,0% от ВВП (11,4% в 2001 г.). В частности, в 2011 г. Расходы на социальное обеспечение и социальную помощь составили 1103,6 млрд. тенге, на образование – 986,8 млрд. тенге, на здравоохранение – 626,3 млрд. тенге [1], что составило по отношению к ВВП 4,0%, 3,6% и 2,4% соответственно. Расходы на социальную помощь и социальное обеспечение по отношению к ВВП в период с 2001 по 2011 гг. имеют тенденцию к уменьшению, что, скорее всего, связано с переходом к новой трехуровневой системе социального обеспечения, при которой часть социальной защиты обеспечивается за счет обязательного и добровольного страхования.

Динамика доли государственных расходов в сфере здравоохранения и образования к ВВП демонстрирует незначительный, но стабильный рост.

Динамика основных показателей здравоохранения свидетельствует о ежегодном увеличении бюджетных средств, направляемых в сферу здравоохранения. Так, в период с 2004 по 2009 годы финансирование гарантированного объема бесплатной медицинской помощи (далее - ГОБМП) увеличено с 90,5 до 273,1 млрд. тенге.

В целях дальнейшего реформирования системы здравоохранения Правительством разработана Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Саламатты Қазақстан» на 2011-2015 годы, на реализацию которой из республиканского бюджета запланировано 356, 6 млрд. тенге.

По данным ВОЗ, здоровье человека напрямую зависит от образа жизни. Развитие большинства хронических неинфекционных болезней (болезни сердечно-сосудистой системы, сахарный диабет и другие) связано с образом жизни человека. В этой связи становится важным формирование здорового образа жизни казахстанцев и развитие физической культуры.

В настоящее время не налажен механизм межсекторального и межведомственного партнерства в вопросах охраны общественного здравоохранения, что связано с недостаточным пониманием государственными органами, своей миссии в области охраны здоровья, отсутствием четкого разделения ответственности, слабым информационным сопровождением проблем охраны здоровья.

Кроме того, причинами низкого уровня здоровья населения являются недостаточная информированность, грамотность и мотивация населения в вопросах ведения здорового образа жизни и профилактики болезней, неблагоприятные условия окружающей среды, экономическое неблагополучие социально уязвимых категорий населения.

По-прежнему низким остается качество медицинского обслуживания, особенно в государственном секторе. Гарантированный объем бесплатной медицинской помощи вытесняется платными услугами из-за отсутствия четкого разграничения между гарантированным объемом и платными медицинскими услугами, имеют место высокая стоимость платных медицинских услуг и лекарственных средств, недостаточная информированность населения о перечне гарантированных государством бесплатных медицинских услуг.

Казахстанская наука в области здравоохранения существенно отстает от мировых стандартов, отмечается неконкурентоспособность и невостребованность отечественной научной продукции.

В целом по республике проживает 386,2 тыс. инвалидов всех категорий. За последние два года на 16% возросла инвалидность среди детей. Среди факторов, провоцирующих ее возникновение, можно выделить следующие: биологические - высокий уровень хронических, врожденных и генетических заболеваний у родителей, патология перинатального периода; медико-организационные - позднее выявление заболевания, продолжительность периода от выявления заболевания до установления инвалидности и начала реабилитации; социально-средовые - ухудшение экологической обстановки, социальное неблагополучие семей.

Вопросы охраны здоровья требуют согласованных усилий всего общества, включая государственные ведомства, бизнес-структуры и общественные организации на всех уровнях, и, в первую очередь, тех структур, которые могут оказывать существенное влияние на состояние здоровья населения.

Указанные недостатки в сфере здравоохранения явились следствием неэффективного использования выделенных бюджетных средств.

В настоящее время делается упор на количественные показатели в ущерб качеству медицинских услуг. Практически во всех регионах установлено низкое качество и невыполнение сроков строительства объектов здравоохранения, срыв поставок или поставка не укомплектованного медицинского и иного оборудования, нарушения стандартов и правил СанПиН и другие.

Одной из проблемных сфер повышения качества жизни и снижения бедности является образование. Ежегодно из республиканского бюджета выделяются значительные средства на развитие образования. Объем расходов республиканского бюджета, необходимых для реализации Программы развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы, составил 461,1 млрд. тенге.

Важным фактором, влияющим на эффективность использования республиканского бюджета является то, что система образования продолжает развиваться в условиях устаревшей методологической базы, структура и содержание которой, не позволяют ей занять достойное место в мировом образовательном пространстве. Содержание образования остается фактологическим и не ориентировано на подготовку обучающихся к компетентному, ответственному и творческому участию в жизни общества.

Отсутствие унифицированной системы управления образованием на региональном уровне, недостаток штатной численности специалистов в отделах образования отрицательно сказываются на эффективности управления образованием.

Имеется ряд проблем в дошкольном образовании. В настоящее время только 40% детей в дошкольных учреждениях и организаций обеспечено учебниками за счет местных бюджетов. В действующих детских садах морально и физически устарели мебель, спортивный инвентарь, библиотечный фонд, игрушки, наглядные средства обучения. Специалистами по дошкольному воспитанию укомплектовано только 58% районных и городских отделов образования.

В целом дошкольное воспитание и обучение характеризуются низким охватом детскими садами детей в возрасте от одного года до шести лет (19,1%). Обязательную программу дошкольного образования проходят 40% пятилетних и 60% шестилетних детей.

Эксплуатация устаревшего и отсутствие современного учебного оборудования, спортивного инвентаря (особенно в сельских школах) не позволяет выполнять в полном объеме требования государственного общеобязательного стандарта образования детей и подростков. Каждая третья школа республики не имеет предметных кабинетов по химии, физике, биологии, математике, специализированных лабораторий и спортивных залов. В аварийном состоянии находятся 256 школ. В капитальном ремонте нуждается более 2 тысяч школ. Дефицит ученических мест по стране составляет около 500 тысяч. Государственные общеобязательные стандарты образования, основанные на

предметном подходе, не дают ученику четко выраженной позитивной мотивации выбора жизненного пути, интересов и перспектив.

Снижение требований отдельных вузов к уровню подготовки студентов при недостаточном интеллектуальном, кадровом, материально-техническом потенциале высшей школы приводит к снижению качества подготовки специалистов.

Наблюдается дефицит учебников и учебных пособий по техническим, аграрным, технологическим, ветеринарным специальностям на государственном языке. 50% имеющейся в вузах учебной, учебно-методической и научной литературы требует обновления. Медленно идет процесс разработки механизмов взаимного признания казахстанских и зарубежных образовательных учебных программ, документов об образовании, что сдерживает академическую мобильность студентов и преподавателей.

Программы послевузовского образования не позволяют управлять качеством подготовки научных и научно-педагогических кадров. Снижена ответственность научных руководителей (консультантов), организаций образования и науки за результаты обучения аспирантов и докторантов. Имеется дефицит научных кадров по ряду направлений, в том числе медицинских (трансплантологии и искусственным органам, нейрохирургии, гематологии, лечебной физкультуре, спортивной медицине и др.), что связано с отсутствием в республике соответствующих научных школ.

Незначительно участие научных организаций в образовательном процессе. Не в полной мере используются возможности вузов для повышения квалификации педагогических кадров. Слабо развит обмен опытом с зарубежными странами по решению вопросов повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров. Недостаточно эффективно используются механизмы материального и морального стимулирования приобретения новых знаний руководителями и сотрудниками организаций образования, слабо внедряются активные тренинговые технологии обучения, ориентированные на практическую деятельность.

Приведенные выше недостатки в сфере образования и науки свидетельствуют о неэффективности использования бюджетных средств, выделенных на реформирование и развитие отрасли.

Со стороны уполномоченных государственных органов не осуществляется мониторинг за произведенными вузами и научными организациями закупками лабораторного оборудования на общую сумму 4 млрд. тенге для создаваемых 15 лабораторий инженерного профиля и 5 национальных лабораторий коллективного пользования, что ставит под сомнение необходимость его приобретения.

При этом необходимо отметить отсутствие мониторинга реальной потребности рынка труда в разрезе специальностей, а также по отраслям экономики. Распределение государственного образовательного заказа происходит с учетом собранной от государственных органов информации и объемов прогнозных сумм финансирования без привязки к спросу и предложению на рынке труда.

Сравнительный анализ за 2008-2010 годы показывает, что выполнение государственного образовательного гранта по техническому, профессиональному образованию и докторантуре осуществляется не в полном объеме. Расхождение присутствует и в сравнительном анализе по данным о выпускниках организаций образования и статистических данных. Так, по данным Министерства образования и науки Республики Казахстан (далее - МОН), количество выпускников высшего образования составило: в 2008 г. - 167,4 тыс.чел. в 2009 г. - 184,8 тыс.чел., в 2010 г. - 205,1 тыс.чел., тогда как по данным Агентства Республики Казахстан по статистике (далее - АРКС) соответственно по годам - 161,9 тыс.чел, 176 тыс.чел., 196,6 тыс.чел. Не проводится мониторинг выпускников в разрезе специальностей и мест трудоустройства. Не создана база данных, которая способствовала бы снижению уровня безработицы, анализу, прогнозированию спроса и предложения на рабочую силу.

По данным Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан (далее - МТСЗН) в 2010 году из общего количества выпускников высшего образования трудоустроено всего 22%, послесреднего образования (техническое и профессиональное образование) - 35%. При этом безработных выпускников высшего образования зарегистрировано 4,7 тысяч человек или 2%, послесреднего образования (техническое и профессиональное образование) - 21,6 тыс.человек или 11%.

Установленный уровень черты бедности не имеет экономического обоснования и не покрывает даже минимальную продуктовую корзину в 60% от прожиточного минимума. Таким образом, Казахстан, несмотря на экономическое развитие, не может гарантировать своим гражданам доход на уровне минимальных потребностей в питании. Кроме того, программы социальной помощи по преодолению бедности охватывают не все население, признанное бедным, что, безусловно, ограничивает возможности государства в оказании помощи.

При анализе отчетов Счетного комитета за последние годы установлено, что при планировании республиканского бюджета в части выделения средств на решение вопросов повышения качества жизни населения и сокращения бедности применяются необъективные макроэкономические показатели развития. Таким образом, из года в год, наблюдается неосвоение средств по бюджетным программам, что приводит к их неэффективному использованию. Более того, с каждым годом растут объемы выявляемых финансовых нарушений.

Первым программным документом, принятым по вопросам решения борьбы с бедностью, стала Программа по борьбе с бедностью и безработицей на 2000-2002 годы (постановление Правительства Республики Казахстан от 3 июня 2000 года №833). Финансирование данного программного документа из республиканского бюджета не предусматривалось, однако бюджетные средства выделялись в рамках следующих государственных и отраслевых программах:

1) Государственные программы: «Образование»; «Здоровье народа»; Агропродовольственная программа на 2003-2005 годы; Программы развития автодорожной отрасли Республики Казахстан на 2001-2005 годы, Развития и поддержки малого предпринимательства в Республике Казахстан на 2003-2005 годы;

2) отраслевые программы: по реабилитации инвалидов на 2002-2005 годы; «Питьевые воды»; по противодействию эпидемии СПИДа в Республике Казахстан на 2001-2005 годы; по борьбе с наркоманией и наркобизнесом на 2002-2003 годы; «Ауыл мектебі».

На реализацию данных программ в 2003-2005 годах планировалось выделить свыше 610 млрд. тенге из республиканского и местных бюджетов.

В соответствии с Программой дальнейшего углубления социальных реформ в Республике Казахстан на 2005-2007 годы Правительством Республики Казахстан принята Программа занятости населения Республики Казахстан на 2005-2007 годы. Реализация принятого программного документа должна была способствовать проведению активной политики на рынке труда, направленной на содействие продуктивной занятости через создание новых рабочих мест в отраслях экономики и поддержку предпринимательской деятельности и самозанятости, повышению качества рабочей силы и росту конкурентоспособности на рынке, активизации мер по содействию занятости целевых групп.

Далее была разработана «Программа занятости 2020», на финансирование которой из республиканского бюджета в 2011 году выделено 37,4 млрд. тенге, из которых освоено 33,7 млрд. тенге или 90,2 %.

Еще одним направлением по борьбе с безработицей стала разработанная Правительством Республики Казахстан в рамках Стратегии занятости и переподготовки кадров Программа «Дорожная карта бизнеса 2020», направленная на обеспечение занятости, недопущение существенного роста безработицы, сохранение и создание новых рабочих мест. На реализацию данной программы на 2010-2013 годы из средств республиканского бюджета выделено 197,2 млрд. тенге. В рамках Программы «Дорожная карта бизнеса 2020» на поддержку предпринимательства и развитие индустриальной инфраструктуры в 2011 году в республиканском бюджете были предусмотрены средства в сумме 63,1 млрд. тенге, при уточнении бюджета эта сумма уменьшена до 28,1 млрд. тенге, из которых местными исполнительными органами остались не освоенными 4,5 млрд. тенге.

Реализация этой программы показала отсутствие четкого механизма ее исполнения, затягивались процедуры выделения бюджетных средств, которые своевременно не осваивались, в итоге не достигались конечные результаты.

При реализации программ обеспечения населения качественной питьевой водой и развития агропромышленного комплекса установлено, что генеральная схема комплекса использования и охраны водных ресурсов Республики Казахстан, на разработку которой в течение 2008-2010 годов израсходовано свыше 300,0 млн. тенге в установленный срок не утверждена. Сеть организаций по

эксплуатации систем питьевого водоснабжения не создана. Из 7231 населенных пунктов водоснабжением обеспечено только 3417. Жители 189 сельских населенных пунктов с численностью населения свыше 68 тыс. человек вынуждены использовать привозную воду. Вследствие высокой стоимости услуг водоснабжения сельское население все чаще прибегает к потреблению воды из открытых водоемов. Недостаточно эффективно решаются вопросы соблюдения стандартов качества систем водоснабжения.

Таким образом, для обеспечения устойчивого развития казахстанского общества необходимо совершенствование системы здравоохранения, образования и охраны окружающей среды. Наряду с акцентированием внимания на обеспечении потребностей экономики страны образованными и здоровыми трудовыми ресурсами в Казахстане должно быть сформировано стабильное и безопасное развитие социальной среды.

Ниже представлена информация по сравнительному анализу положения Республики Казахстан в страновых рейтингах по вопросам качества жизни, здравоохранения и образования.

В современном мире качество жизни определяется основными составляющими: продолжительностью жизни, уровнем благосостояния, образования и состоянием окружающей среды. По индексу качества жизни Международного университета общества, природы и человека (Дубна, Россия), Республика Казахстан занимает 78 место с коэффициентом 1,17, тогда как лидер рейтинга Норвегия имеет коэффициент 3,83, Россия - 1,57, Китай - 0,34. Далее представлен сравнительный анализ показателей и положения Республики Казахстан по ряду индикаторов ИЧР (таблица 1).

Таблица 1 – Сравнительный анализ показателей и положения Республики Казахстан по ряду индикаторов ИЧР

№	Индикатор	Показатель Республики Казахстан	Показатели первой пятерки лидирующих стран мира
1	Ожидаемая продолжительность жизни при рождении	67 лет	1. Япония – 83,4 лет. 2. Гонконг – 82,8 лет. 3. Швейцария – 82,3 лет. 4. Австралия – 81,9 лет. 5. Италия – 81,9 лет
2	Ожидаемая продолжительность обучения	15,1 лет	1. Австралия – 18,0 лет. 2. Новая Зеландия – 18,0 лет. 3. Ирландия – 18,0 лет. 4. Исландия – 18,0 лет. 5. Куба – 17,5 лет
3	ВНД на душу населения	10585 долл. США	1. Катар – 107721 долл. США. 2. Лихтенштейн – 83717 долл. США. 3. ОАЭ – 59993 долл. США. 4. Сингапур – 52569 долл. США. 5. Люксембург – 50557 долл. США
4	Индекс гендерного неравенства	56 место	1. Швеция. 2. Нидерланды. 3. Дания. 4. Швейцария. 5. Финляндия
6	Общая удовлетворенность жизнью	5,5	1. Дания – 7,8. 2. Канада – 7,7. 3. Норвегия – 7,6. 4. Австралия – 7,5. 5. Нидерланды – 7,5 (Венесуэла – 7,5).
7	Удовлетворенность качеством воздуха	61,6%	1. Ирландия – 94,8%. 2. Австралия – 93,1%. 3. Новая Зеландия – 93,0%. 4. Дания – 91,6%. 5. Малави – 91,1%
8	Удовлетворенность качеством воды	55,7%	1. Дания – 97,4%. 2. Австрия – 97,1%. 3. Исландия – 96,9%. 4. Швеция – 96,7%. 5. Швейцария – 96,1%

Необходимо отметить, что индекс многомерной бедности исследует такие факторы, как доступ к чистой воде, топливу для приготовления пищи и медико-санитарным услугам, а также к основным благам домохозяйства и стандартам жилищного строительства. В целом это дает более полный портрет бедности, чем просто показатели дохода. Согласно проведенным расчетам, в течение десятилетия, закончившегося в 2010 г., в условиях многомерной бедности жили около 1,7 млрд. чел. в 109 странах, или почти 1/3 общей численности населения этих стран, составляющей 5,5 млрд. чел. Для сравнения, 1,3 млрд. чел., по оценкам, живут не более чем на 1,25 долл. США в день; этот показатель использован в Целях ООН в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия, одна из задач которых – ликвидировать «крайнюю» нищету к 2015 г.

По индексу экологической устойчивости Йельского центра по экологическому законодательству и политике (Йельский университет, США) и Колумбийского центра международной информационной сети наук о земле (Колумбийский университет, США), основанному на расчете 76 параметров, включая показатели состояния экосистем, экологического стресса, экологических аспектов

Таблица 2 – Сравнительная оценка Республики Казахстан в вопросах финансирования направления здравоохранения

Индикатор	Показатель Республики Казахстан		Показатели лидирующей пятерки стран мира	
	2000	2009	2000	2009
Общие расходы на здравоохранение как % от валового внутреннего продукта	4,2	4,5	Маршалловы Острова – 22,6; Сьерра Леоне – 15,6; США – 13,4; Палау – 12,8; Науру – 12,3	Маршалловы Острова – 18,9; США – 17,6; Ниуэ – 17,5; Тувалу – 14,3; Сьерра Леоне – 13,9
Общие государственные расходы на здравоохранение как % от общих расходов на здравоохранение	50,9	52,9	Тувалу – 99,8; Ниуэ – 98,5; Кирибати – 94,6; Соломоновы Острова – 94,6; Микронезия – 93,9;	Ниуэ – 99,3; Острова Кука – 93,8; Соломоновы Острова – 93,5; Куба – 92,7; Сейшельские Острова – 92,7
Частные расходы на здравоохранение как % от общих расходов на здравоохранение	49,1	40,8	Ирак – 98,9; Конго – 95,9; Мьянма – 86,6; Гвинея-Бисау – 83,8; Гвинея – 81,3	Гвинея – 91,8; Сьерра Леоне – 89,5; Гвинея-Бисау – 89,4; Мьянма – 88,7; Афганистан – 88,4
Общие государственные расходы на здравоохранение как % от общих государственных расходов	9,2	11,3	Коста-Рика – 21,7; Колумбия – 21,4; Самоа – 21,4; Панама – 21,3; Маршалловы Острова – 21,1;	Коста-Рика – 30,6; Соломоновы Острова – 23,7; Аргентина – 22,2; Андорра – 21,3; Уругвай – 20,2;
Внешние ресурсы для здравоохранения как % от общих расходов на здравоохранение	7,3	0,3	Микронезия – 71,5; Восточный Тимор – 55,6; Руанда – 52,0; Гвинея-Бисау – 46,5; Лаос – 29,2;	Малави – 80,0; Микронезия – 68,9; Эстония – 63,1; Эритрея – 61,9; Ниуэ – 60,7;
Расходы системы социального обеспечения на здравоохранение как % от общих государственных расходов на здравоохранение	0	0	Сан-Марино – 100,0; Черногория – 99,0; Монако – 98,1; Босния и Герцеговина – 97,7; Хорватия – 97,6;	Монако – 98,7; Черногория – 97,9; Босния и Герцеговина – 94,7; Сербия – 93,5; Македония – 92,9;
Оплачиваемые наличными расходы как % от частных расходов на здравоохранение	98,6	98,8	Ангола – 100,0; Бутан – 100,0; Босния и Герцеговина – 100,0; Болгария – 100,0; Конго – 100,0; Острова Кука – 100,0; Чешская Республика – 100,0; Габон – 100,0; Исландия – 100,0; Ливия – 100,0; Микронезия – 100,0; Ниуэ – 100,0; Польша – 100,0; Сирия – 100,0; Туркменистан – 100,0; Тувалу – 100,0;	Ангола – 100,0; Конго – 100,0; Острова Кука – 100,0; Куба – 100,0; Эритрея – 100,0; Габон – 100,0; Ирак – 100,0; Ливия – 100,0; Ниуэ – 100,0; Сирия – 100,0; Туркменистан – 100,0; Тувалу – 100,0;
Частное медицинское страхование как % от частных расходов на здравоохранение	0,2	0,2	Намибия – 77,3; ЮАР – 69,9; Франция – 61,3; США – 60,3; Багамы – 58,6;	ЮАР – 66,1; США – 62,7; Намибия – 61,2; Франция – 60,1; Уругвай – 60,0;
Общие расходы на здравоохранение на душу населения по среднему курсу обмена валют (долл. США)	51	326	США – 4703; Швейцария – 3519; Люксембург – 3474; Норвегия – 3155; Исландия – 3034;	Люксембург – 8262; США – 7960; Норвегия – 7533; Швейцария – 7185; Монако – 6658;
Общие расходы на здравоохранение на душу населения (ППС в межд. долл.)	199	514	США – 4703, Люксембург – 4011, Швейцария – 3210, Норвегия – 3042, Исландия – 2829	США – 7960; Люксембург – 6592; Монако – 5932; Норвегия – 5353; Швейцария – 5105;
Государственные расходы на здравоохранение на душу населения по среднему курсу обмена валют (долл. США)	26	193	Люксембург – 2955; Норвегия – 2603; Исландия – 2473; Япония – 2290; Дания – 2188;	Люксембург – 6942; Норвегия – 6335; Монако – 5857; Швейцария – 4290; Дания – 5487;
Государственные расходы на здравоохранение на душу населения (ППС в межд. долл.)	101	305	Люксембург – 3412; Норвегия – 2509; Монако – 2459; Исландия – 2306; Австрия – 2199;	Люксембург – 5538; Монако – 5219; Норвегия – 4508; Нидерланды – 3858; США – 3795;

здоровья населения, социальных и институциональных возможностей и международной активности государства, Республика Казахстан занимает 70 место с индексом 63,8, тогда как у стран-лидеров - Новой Зеландии, Швеции и Финляндии - этот показатель достигает 87-88 баллов. Положение Республики Казахстан в вопросах финансирования направления здравоохранения представлено следующими показателями (см. таблицу 2).

Далее приведем положение Республики Казахстан в страновом рейтинге по вопросам образования по материалам ООН «Всемирный доклад по мониторингу «Образование для всех» за 2012 год.

Таблица 3 – Оценка странового рейтинга по вопросам образования по материалам ООН

№	Индикатор	Показатель Республики Казахстан	Показатели лидирующей пятерки стран мира
1	Индекс ЕССЕ (уход за малолетними детьми и образование) [2]	0,805	Беларусь – 0,967; Ямайка – 0,944; Чили – 0,914; Кувейт – 0,914; Таиланд – 0,911;
2	Охват детей уходом и дошкольным образованием, %	48	Острова Кука – 181; Испания – 125; Республика Корея – 119; Бельгия – 118; Мальта – 117;
3	Переход из начальной школы к среднему образованию, % [3]	99,93	Республика Корея – 99,98; Норвегия – 99,93; Австрия – 99,89; Кипр – 99,87; Исландия – 99,77;
4	Уровень грамотности взрослого населения [4]	0,997	Республика Корея – 0,999; Куба – 0,998; Латвия – 0,998; Эстония – 0,998; Литва – 0,997;
5	Государственные расходы на образование, в % к ВВП [5]	3,4	Куба – 13,6; Лесото – 10,3; Исландия – 9,7; Бурунди – 9,4; Дания – 8,6;

Индекс истинных сбережений (ИИС), учитывающий амортизацию и утрату природного капитала, по данным Всемирного Банка, составляет для Республики Казахстан -25,5, тогда как для Российской Федерации -4,4, Норвегии +14,8, США +4,4. Казахстан занимает 80 место в рейтинге стран по индексу развития человеческого потенциала (ИРЧП). Таким образом, положение Республики Казахстан среди основных стран мира по таким составляющим этого индекса, как средняя продолжительность предстоящей здоровой жизни и величина валового внутреннего продукта на душу населения все еще оставляет желать лучшего.

Резюмируя проведенный анализ планирования и освоения бюджетных средств, направленных на улучшение качества жизни населения и сокращения уровня бедности, можно сделать следующие выводы:

- требуется дальнейшее совершенствование механизмов отслеживания конкретных результатов программных документов и оценки их эффективности;
- отсутствует вовлечение непосредственных получателей помощи – социально уязвимых слоев населения, бедного населения в реализуемых программных документах;
- не налажен действенный и полноценный мониторинг по выпускникам отечественных и зарубежных организаций образования в разрезе специальностей и уровней образования;
- отсутствует учет потребности рынка труда в разрезе специальностей, а также по отраслям экономики, что негативно влияет на трудоустройство выпускников организаций образования;
- стратегические цели и задачи в области улучшения условий жизни населения и борьбы с бедностью рассредоточены в различных программных документах, что в условиях отсутствия четкой межведомственной координации негативным образом сказывается на комплексности и эффективности мер по повышению качества жизни населения и сокращения бедности, предпринимаемых центральными и местными исполнительными органами.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Уровень жизни населения Казахстана // Статистический сборник. Астана, 2007. – С. 212 (русс.)
- [2] Уровень жизни населения Казахстана // Статистический сборник. – Астана, 2007. – С. 212 (русс.)
- [3] <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/statistics/efa-development-index/>
- [4] <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/statistics/statistical-tables/>
- [5] <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/statistics/statistical-tables/>
- [6] [http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/statistics/statistical-tables.](http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/statistics/statistical-tables/)

REFERENCES

- [1] Uroven' zhizni naselenija Kazahstana. Statisticheskij sbornik. Astana, 2007. S. 212 (russ.)
- [2] Uroven' zhizni naselenija Kazahstana. Statisticheskij sbornik. Astana, 2007. S. 212 (russ.)
- [3] <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/statistics/efa-development-index/>
- [4] <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/statistics/statistical-tables/>
- [5] <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/statistics/statistical-tables/>
- [6] [http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/statistics/statistical-tables.](http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/efareport/statistics/statistical-tables/)

**ХАЛЫҚТЫҢ КЕЛЕЙЛІК ДЕНГЕЙІН ҚЫСҚАРТУ ҮШІН
БЮДЖЕТТЕН БӨЛІНГЕН ҚАРАЖАТТЫ ЖОСПАРЛАУ МЕН ИГЕРУ**

**К. Н. Тасганбекова¹, Н. Б. Шамұратова², Ж. А. Бабажанова³,
Д. М. Төрекұлова, Б. К. Жұманова**

¹Казахская инженерно-техническая академия, Астана, Қазақстан,

²РГКП «Института Экономики» Комитета Науки МОН РК,

³Казахский университет экономики, финансов и международной торговли

Тірек сөздер: бюджет, бюджеттік қаражат, жоспарлау, кедейлік деңгейі, өмір сүру деңгейі, кедейлік.

Аннотация. Осы мақалаға Қазақстан бойынша денсаулық сақтау және білім беру саласындағы мемлекеттік бағдарламадалардағы бюджеттік қаражаттарды жоспарлау және игеру және олардың ЖІӨ (жалпы ішкі өнімге) үлесі, халықтың өмір сапасын арттыру және кедейлік деңгейін көтеру проблемаларына байланысты бірқатар индикаторлар арқылы салыстырмалы талдау нәтижелері қосылды.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 295 – 299

**SUCCESSION OF NATIONAL TRADITIONS
IN THE ETHNODESIGN ART OF JEWELER KALMYRZA TASOV****K.Yeralin, B. Kozhamkulova, G. Daulet**International Kazakh-Turkish University named by Kh. A. Yesevi, Turkestan, Kazakhstan
E-mail: balnur.91@mail.ru**Key words:** jewelry art, study forms, national tradition, individuality in art.

Abstract. The article reviews and gives full information about the biography and career of the master, who is engaged in jewelry, K. Tasov. K. Tasov works with jewelry in the jewelry center of the city of Turkestan, South Kazakhstan region, and also teaches in jewelry school in the center of jewelry processing. He is a master-craftsman of the Republic of Kazakhstan, a member of handicraft communities, and also participated in the International Republican competition among creative artists and won the first place. Kalmyrza Tasov is a famous artist-jeweler of Kazakhstan, along with engaging with jewelry, he gives jewelry and aesthetic education to ensure continuity of national traditions. The article is needed in use for future pedagogs, professionals of the fine arts, and magistrates and doctoral students. The author, analyzing creative features, skills and techniques of K.Tasov, prepares future specialists, artists, teachers in the field of jewelry art criticism, as well as educates students with aesthetic knowledge.

УДК 746.4

**ЗЕРГЕР ҚАЛМЫРЗА ТАСОВТЫҢ
ЭТНОДИЗАЙНДЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ЖАЛҒАСТЫҒЫ****Қ. Ералин, Б. Қожамқұлова, Г. Дәулет**

А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Тірек сөздер: зергерлік өнер, форманы зерттеу, ұлттық дәстүр, өнердегі даралық.

Аннотация. Мақалада зергерлікпен айналысатын қолөнер шеберінің өмірі мен шығармашылығы туралы өнертанымдық мәліметтер берілген. Қ. Тасов Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласында қолөнер орталығында зергерлік өнермен айналысады. Сонымен қатар, осы орталықтағы қолөнер мектебінде зергерлік өнер сыныбында дәріс береді. Шебер Қазақстан Республикасы қолөнер шеберлері одағының мүшесі, Халықаралық Республкалық көрмелерге қатысып, шығармалары өнер конкурстарында жүлделі орын алған. Қазақстанға белгілі шебер Қ. Тасов шығармашылық жұмыспен қатар шәкірттерге көркемдік білім мен эстетикалық тәрбие береді. Мақала мұғалімдер мен болашақ өнер мамандарына, магистранттар мен докторанттарға арналған. Автор мектеп оқушыларына эстетикалық тәрбие беруде, болашақ мұғалімдер мен өнер мамандарын даярлаудағы көркемдік-педагогикалық мәні бар шебер Қ.Тасовтың шығармашылығын ашып көрсетудің мазмұны мен әдістерін қарастырған.

Қазақтың бейнелеу өнерінің құрамындағы сәндік қол өнерін мәдениеттану тұрғысынан зерттеуге Ә.Марғұлан, Ө.Жәнібеков, Х.Арғынбаев, Ә.Тәжімұратов, М.Мұханов, Қ.Әміргазин, С.Қасиманов ауқымды үлес қосқан. Сәндік қолданбалы өнер үлгілерін пайдалану арқылы оқушыларға эстетикалық тәрбие беру мәселелері мен болашақ мұғалімдерді кәсіптік шеберлікке баулу жолдары Е.Асылханов, Ұ.Әбдіғаппарова, К.Ералин, Б.Ижанов еңбектерінде қарастырылған.

Қазақ халқының сәндік қолданбалы өнерін мектептегі бейнелеу өнері сабақтарында оқушылардың бейнелеу іс-әрекеттері мен шығармашылық қабілеттерін дамытудағы мүмкіндіктері Ә.Қамақовтың, Ж.Балкеновтың, С.Жолдасбекованың, Ұ.Әбдіғапбарованың зерттеулерінде ашып көрсетілген. Эстетикалық тәрбие мәселелері республикамыздың бейнелеу өнерін оқыту саласындағы ғалымдар Қ.Әмірғазин, С.Аманжолов, Б.Әлмұхамбетов, Д.А.Кемешов, А.Қамақов, Ж.Балкенов, Б.Оспанов, М.Абдрасилов еңбектерінде негізделген [3].

Ғылыми әдебиеттер мен өнердегі практиканы талдау жеке қолөнер шеберлерінің шығармашылығын өнер мен педагогика теориясында, практикасында жеткілікті көрініс таппағандығы айқындалды. Бұл мәселе, халықтың ұлттық өнерді тануға деген сұраныс пен ондай ақпараттардың өнертанымдық ғылыми айналымдар мен республика баспасөзінде жеткіліксіздігі арасында; ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығын танудың қажеттілігі мен бұл үдерісті танудың критерилерінің болмауы арасында орын алған қайшылықтардан көрінеді.

Қазақстанның өркениет әлемінен орын алып, дамыған елдер қатарына қосылуға ықпал ететін, бірден бір шарт – білімді ұрпақ өсіру мен тәрбиелеу болмақ. Сондықтан қазіргі еліміздің алдында біртұтас білім кеңістігін қалыптастыру міндетімен қатар, жеткіншектер санасында туған халқының мәдениетіне деген құрмет пен мақтаныш сезімін ұялатып, ұлттық рухты сіңіру, тарихы мен өнерін қастерлеуге тәрбиелеу қажеттігі көрінуде.

Жас ұрпақтың қолөнерді тануы жеткіліксіз болуы мен олардың ұлттық мәдени мұраларды қолдану арқылы мектеп оқушыларының білім алуында мәдени мұраларды қолдануға деген баға беру бағдарының жеткілікті дәрежеде қалыптаспағандығынан, сонымен қатар ұлттық қолөнері жарнамалау жеткіліксіздігінен көрінеді [1].

Зергерлік ұғымына деген ғалымдардың әр түрлі көзқарастарын талдау нәтижелері (Д.Шоқпаров, Қ.Әмірғазин, Б.Әлмұхамбетов,) және т.б. осы зергерлік түсінігінің мынандай негізгі құрамдаушылар болатындығын көрсетті: қолөнер білімдерінің бір саласы; алда тұрған металдан бұйым жасау іс-әрекеттің нәтижелі атқару үшін қажетті практикалық іскерліктер мен дағдылар нәтижелері; метал өңдеу шеберінің кәсіптік және жеке тұлғалық сапасы. Метал өңдеу өзіндік бейнелік тілі, көркемдік ойы бар халық мәдениетінің бір саласы болып табылады. Зергерлік өнердің бейнелік тілін меңгертуде, халқымыздың бай мұрасын игерудегі құнды ой-пікірлер мен татымды түйіндердің негізін қазақ ағартушыларының ой пікірлері мен көзқарастарынан байқаймыз. Олар қазақ халқының өткен өмірі мен болашағы жайлы ой-арманын, тілегін көрсетіп, ұлттық қолөнерге көңіл аудару қажеттігін ескерткен.

Қазақтың зергерлік өнері атадан-балаға үйретілетін өзіндік көркемдік ұстаздық дәстүрі бар халықтық мектеп болған. Бұл халықтық дәстүрдегі мектеп қазірге дейін жалғасып келеді. Қазіргі кезде қандай ауыл, қала болмасын халық шеберлері көптеп саналады. Солардың бірі зергер Қалмырза Тасов. Зергер шығармашылығындағының ерекшелігі ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығымен анықталады.

Зергерлік өнер – сән өнерінің және қолөнердің ежелгі түрлерінің бірі. Металды асыл немесе жартылай асыл тастармен әшекейлеуге негізделген. Зергерлік өнерге әсемдік бұйымдар мен ыдыс-аяқ жасау, қару-жарақ пен ат әбзелдерін әшекейлеу де жатады. Зергерлік өнерде шыңдау, құйма, тегістеу, біліктеу, көркем шекіме, канфаренье (өтпейтін бізбен шекіме жасау арқылы металдың үстіне бүршіктік және күңгірт әсер беру), бастырма, оймыштау, нақыштау, оброн (сурет айналасын ойып тастау техникасы), сымкәптау (филигрань), бүршік, қарала, тыныке (финифть), инкрустация, қырнау, жылтырату және т.б. тәсілдер қолданылады.

«Зергерлік өнер» ұғымының негізгі мазмұны қоршаған өмір шындығын түрлі іс-әрекеттер мүмкіндіктерін қолдану мен көру арқылы қабылдауға құралатындықтан осы саланы зерттеген еңбектерге жасалған талдау оның мазмұндық ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді. Қалмырза Тасовтың зергерлік өнерінің мазмұндық ерекшеліктерін тану мынандай бағыттарды қамтиды: 1. Өзіндік жасалу тәсілдеріне, жасалатын материалдарына, шеберлерлік іс-әрекеттеріне байланысты; 2. Зергерлік бұйымының өмірде қолданылуына байланысты көрмелік-станоктық, тұрмыста қолдану бұйымдарға; 3. Бұйымының көркемдік ерекшелігіне байланысты: идеялық мазмұнына, композициялық құрылымына, колоритіне, ою өрнектеріне орындау техникасына; 4. Орындау дәстүрлеріне байланысты ұлттық дәстүрді жалғастыру және оны жаңа технологиямен толықтыру арқылы жасалған бұйымдар болып бөлінеді [2, 3].

Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағының ерекшелігі ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығының мазмұндық ерекшеліктеріне жасаған талдау бізге оның туындыларының атқаратын қызметін анықтауға мүмкіндік береді: 1. Практикалық: тұрмысқа қажетті көркем бұйымдарды жасау және практикалық қолданыста пайдалануға; 2. Эстетикалық: сұлулықты қабылдауға, қуанышқа бөлеуге, жақсы эмоциялық көңілді күй туғызуға; 3. Ақпараттық: адам ойын, арман-тілегін, көзқарасын бейнелі түрде жеткізуге; 4. Танымдық: бұйым табиғат сұлулығын көрсетуге адамның наным-сенімдерін тұрмыс-тіршілігін бейнелеуге; мүмкіндік береді.

Тасов Қалмырза Әлібекұлы 1956 жылы 1 шілдеде Түркістан қаласында дүниеге келеді. 1963-1973 жылдары аралығында орта білім алды. 1974-1978 жылдары аралығында Шымкент педагогикалық институтының көркем-сурет графика факультетін бітірген. Бозбала шағында көрген сол түсі өмір бойы жүрек төріне мызғымастай орнап қалыпты. Күні бүгінге шейін көз алдына елестейді. Сол түсін есіне алса болды елегізіп, бір нәрсесін жоғалтқан жандай беймаза күй кешеді. Иә, түсінде үстіне әппақ шапан киген ақ сақалды қарияны көрген. Көрік басып тұр екен дейді. Бұл төсте тұрған қып-қызыл темірді балғамен солқылдата ұрып жатыр. Қызған темірден ұшқын шашырайды... Жаны рахаттанып, алты айырғанан тер саулап барады. Жан сарайы ашылған. Еңсесін езе беретін ауыр салмақтың қайда кеткенін білмейді... Сол күннен бастап Қалмырзадан тыныштық кетті. Ағаштан, темірден әртүрлі бұйымдар жасауға деген әуестігі арта берді. Сол құштарлық Қалмырзаны Шымкент педагогикалық институтының сурет-графика факультетіне жетелеген. Барды. Түсті. Жақсы бітіріп шықты. Институттан соң Түркістанға оралып мектепте сабақ беріп жүрген күндердің бірінде Қалмырзаның қолына ойламаған жерден Қызылорданың облыстық газеті түспесі бар ма. Сол газетте Мизам ұстаның зергерлік өнері жайлы мақала басылыпты. Ол кісі Қызылорда облысының Абай савхозында тұрады екен. "Жанымды қинайтыны - ата-аналарымнан үйренген асыл өнерімді, жылдар бойы тірнектеп жинаған тәжірибемді үйретіп кетер адам таппай жүрмін" депті Мизам ұста тілшімен әңгімелескенде. Бұл Қалмырзаның көңіліне тағы да алаң кіргізді. Етектен тартқан ұсақ-түйек жүз шаруаны ысырып салып, Қызылордадағы Мизам ұстаға баруға көңілі ауды. Тіпті жеткенше асықты. Көре алмай қалам ба деген күдікті ой қариямен бетпе-бет жүздескенге шейін көңілінен сейілмей қойғанды. Мизам ұста алғашында тосырқай қарсы алған. Мән-жайды білген соң қатты қуанды. Дүкенін ашты, дүниелерін көрсетті. Ұзын бойлы, кең жауырында қарт ұста өмір бойы жинақтаған бай тәжірибесін Қалмырзаға үйретуден жалыққан жоқ. Қалмырзаны жанына ертіп ауыл ақсақалдарының үйін де аралап шыққан. Қай үйге барса да Қалмырза мені сонау Түркістаннан іздеп келіпті. Өнерімді үйреніп калсам дейді, менің де құдайдан тілерім осы емес пе? дейді кәдімгідей мақтанш сезіммен. Қалмырза табандатқан бір ай жатып Мизам ұстадан темірден түйін түюдің қыр-сырын үйреніп кайтқан. Содан бері зергерлік өнерден қол үзбей, ұмыт бола бастаған әшекейлік бұйымдарды қайта жандандырумен келеді. Жүзік, сырға, алқа, білезік сияқты әйелдердің әшекейлік бұйымдарын өзіндік өрнекпен жасауды меңгерді. Қазір өнерді бағалай білетін жерлестері Қалмырзаның қолынан шыққан әшекейлік бұйымдарды баспай таниды. Ол кезінде Арыстан бабтың мұражайынан ғана көрген жұмыр білезікті соғудың кілтін тауып, құпиясын ашты. Кейінгі кезде сувинер тайқазан жасап, жұртты тағы бір елең еткізді. Бұл сувинердің Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде тұрған қасиетті тайқазаннан еш өзгешелігі жоқ десе де болғандай. Әрбір өрнегіне шейін, әрбір емшегіне шейін айна қатесіз жасай білген. Бұл сувинер тайқазандар ұлы тойға келген қонақтарға таратылған сыйдың ең алды болды. Қалмырзада арман көп, соңымнан шәкірт ертсем дейді. Ұмыт бола бастаған ұлттық зергерлік өнерді қайта жандандырсам дейді. - Арғы аталарымызды, нағашы жұртымыз да зергерлікпен айналысқан. Біреулер болды ма, жоқ па, білмеймін. Өз әкем қолөнер жағына жоқ еді. Өлең оқитын. Поэзияны жақсы көретін. Маған да суретті қайтесің, оданда өлең оқы, дейтін. Бірақ мен өнердің осы саласын таңдағанымна қуанамын. Адам өз жүрегіне ең жақын іспен шұғылдануы керек деп ойлаймын,- дейді Қалмырза Тасов. Қалмырзаның шағын ғана дүкенінен түннің бір уағына шейін балғаның тақылдаған дауысы үзілмейді. Оның көкейіне небір ұшқыр ойлар, өрнекті суреттер де тек осы дүкеннің ішінде отырғанда ғана ұялайтын көрінеді. Өйткені ол өзін осы ұста дүкеніне кірген кезде өзгеше бақытты сезінеді. Кәсіпкерлікпен 1995 жылдан айналысады. Қалмырзаның кәсіптегі мақсаты көне, ұмыт болған зергерлік бұйымдарды қазіргі заман талабына сай қайта жанғырту.

Қол өнер шебері көптеген халықаралық және республикалық көрмелерге қатысқаны үшін мақтау қағаздарымен құнды сыйлықтарға ие болды. Түркістанның 1500 жылдығы қарсаңында

тойдың барынша мәнді де мазмұнды өтуіне белсене қатысты, ерекше еңбек сіңіргені үшін Қазақстан Республикасы ұлттық комиссиясының ЮНЕСКО бойынша өкілдері мақтау қағазымен марапаттады. Халықаралық аумақтық қол өнерді дамыту мақсатында өткен "Атырау-2001" көрмесінен шеберге сертификат берілді. Шағын және орта бизнес саласындағы 2003 жылғы Жылдың үздік қол өнер шебері номинациясының жүлдегері. II-ші қолөнершілер халықаралық "Жібек жолы" фестивалінің дипломын иемденуші. Қазіргі таңда осы өнерді дамыту мақсатында шәкірттеріне тәлім беруде.

Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағы ерекшелігі ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы шашбау, алқа, сырға, білезік, қапсырма, ер тұрман безендіру әшекейлерін жасау болып анықталады. Қалмырза Тасовтың метал өңдеу өнері: «Ұсталық өнер», «Зергерлік» «Зергерлік бұйымдар», «Қару жарақтар», «Тұрмыс заттары» болып бөлінеді. Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығының бір ерекшелігі тұрмыс заттарының форма, түс, тұтыну қажеттігі, техникасы мен технологиясын жаңа материалдармен, жаңа жеке дара өзіндік ою өрнектермен ұштастыру, дәстүрлі зергерлікті жалғастыру болып табылады.

Зерттеу жұмыстарының нәтижелерін талдау-зерттеудің ғылыми болжамының дұрыстығын дәлелдеп, ұсынылып отырған ғылыми-әдістемелік жүйені қолдану тиімділігінің жоғары екендігін көрсетті. Зерттеу нәтижесінде қойылған міндеттер толығымен шешімін тапты және тиісті қорытынды жасалды.

1. Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы мәселелерінің жеткіліксіз талдануы және оның қазіргі кезеңдегі өнертанымдық-педагогикалық мәні ескеріліп, зергерлік арқылы қазіргі қолөнерге талдау жасау әдістерін айқындау қажеттігін көрсетті. Талдау үдерісі өнер сыны мен теориясына негізделгенде нәтижелі болатыны анықталды.

2. Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағы негізгі ерекшелік ұлттық көркемдік дәстүрдің жаңа технологиялармен жалғастығы болып табылатындығы анықталды. Ұсынылған болжамның сенімділігі жүргізілген тәжірибелік-эксперимент жұмыстарының нәтижелерімен дәлелденді.

3. Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы шығармашылығына жасалған талдау, жастардың қызығушылығын тудыратын, өнертанымдық педагогикалық және көркемдік білім берудің мүмкіндігі екендігін көрсетті. Оның зергерлік шығармаларының білім беру функциясын атқаратындығы, бұл зергерлік жастардың өнер білімдері мен іскерліктерін игертудің негізі екендігі анықталды.

4. Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы жастардың зергерлікке деген оң қарым-қатынасының болуымен, шебердің халық сұранысын ескеруі мен ұлттық зергерлік дәстүрлі әдістерді жаңа технологиямен өз шығармашылығында ұштастыра қолданудың ұтымдылығы екені дәлелденді.

5. Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы шығармашылық тұлғаның интегральдық сапасы ретінде, құрамдаушылары білімдер, іскерліктер мен дағдылар, жеке тұлғаның қалыптасқан кәсіби және жеке тұлғалық сапаларынан, сонымен қатар мұраттық сенімінен, алда тұрған қызметтің мотивациялық қондырғыларынан құралатыны анықталды [4, 5].

Зерттеу нәтижелері бойынша мынадай ұсыныстар жасауға болады: зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығын насихаттау бағдарламасы жасалса; оның ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығын насихаттаудың әдістемелік нұсқауларын практикаға ендірілсе, зерттеу жұмысының нәтижелерін ғылыми өнертанымдық айналымға ендірсе ұтымды болар еді.

Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы проблемасы күрделі болғандықтан, оның көптеген салаларын бірден қамту мүмкін емес. Зергер Қалмырза Тасовтың шығармашылығындағы ұлттық көркемдік дәстүрдің жалғастығы проблемасын зерттеудің болашағы, біздің ойымызша шебердің шығармашылық жұмыстарының тұтастығын, оның өз еңбегінде жаңа технологияны қолдану әдістерінің әрбірін жеке дара зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Марғұлан Ә. Қазақтың сәндік қолданбалы өнері. – Алматы: Өнер, 1989. – Т. 2. – 409 б.

[2] Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. – Алматы, 1998. – 198 б.

- [3] Ералин Қ.Е., Ералина Ғ.Қ. Дизайн негіздері. – Түркістан: Тұран, 2012. – 179 б.
[4] Ералин К. Көркемдік білім мен эстетикалық тәрбие. Оқу құралы. – Түркістан: Ахмет Ясауи университетінің баспасы, 2013. – 75 б.т.
[5] Ералин К. Бейнелеу өнерінің арнаулы пәндерін оқыту әдістері. Оқу құралы. – Түркістан: Ахмет Ясауи университетінің баспасы, 2013. – 119 б.

REFERENCES

- [1] Margulan A.N. Kazakh folk applied art. Almaty, Art, 1989. Vol. 2. P. 409.
[2] Amirgazin K.ZH. Folk art of Kazakhs. Almaty, 1998. P. 198.
[3] Yeralin K. Ye., Yeralina G.K. Design bases. Turkestan: Turan, 2012. – P. 179.
[4] Yeralin K. Ye. Train aid. Turkestan: Publishing house of university named after A. Yasawi, 2013. P. 75.
[5] Yeralin K. Ye. Train aid. Turkestan: Publishing house of university named after A. Yasawi, 2013. P. 119.

ПРИЕМСТВЕННОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ В ЭТНОДИЗАЙНЕРСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ ЮВЕЛИРА КАЛМЫРЗЫ ТАСОВА

К. Ералин, Б. Кожамкулова, Г. Даулет

Международный казахско-турецкий университет им. А. Ясави, Туркистан, Казахстан

Ключевые слова: ювелирное искусство, исследование формы, национальная традиция, индивидуальность в искусстве.

Аннотация. В статье рассмотрена и дана полная информация о биографии и творчестве мастера, занимающегося ювелирными изделиями, К.Тасова. К.Тасов занимается ювелирными изделиями в ювелирном центре города Туркестан Южно-Казах-станской области, а также преподает в ювелирной школе в центре переработки ювелирных изделий. Он – мастер-ремесленник Республики Казахстана, член ремесленных сообществ, участвовал на Международном Республиканском конкурсе среди мастеров и занял первое место. Калмырза Тасов - знаменитый мастер-ювелир Казахстана, вместе с тем он, занимаясь ювелирными изделиями, преподает ювелирное дело и вносит вклад в эстетическое воспитание молодежи с обеспечением преемственности национальных традиций. Статья необходима в использовании для будущих педагогов, специалистов изобразительного искусства, магистрантов и докторантов. Автор, раскрывая творческие способности, мастерство и методы К.Тасова, подготавливает будущих специалистов, мастеров, педагогов в сфере ювелирного искусствознания, а также воспитывает школьников, обладающих эстетическими знаниями.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

**OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 300 – 304

**DRAMATURGY OF ZHUSIPBEK AYMAUYTOV:
CLASSIC TRADITIONS AND ARTISTIC OUTLOOK**

T. S. Tebegenov

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: tebegenov@mail.ru

Key words: drama, world, classical, tradition, art.

Abstract. In the dramaturgy of Zhushipbek Aymaulytov at the level of world classic traditions the skill of the word art is colorfully described.

**ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ ДРАМАТУРГИЯСЫ:
КЛАССИКАЛЫҚ ДӘСТҮР ЖӘНЕ
СУРЕТКЕРЛІК ДҮНИЕТАНЫМ СИПАТЫ**

T. S. Tebegenov

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: драматургия, әлем, классика, дәстүр, өнер.

Аннотация. Жүсіпбек Аймауытов драматургиясындағы әлемдік классикалық дәстүр деңгейіндегі көрнекті сипат арқылы қазақ сөз өнеріндегі осы әдеби тек саласындағы шеберлік үлгісі айқын аңғарылады.

Әлем өркениетінің тарихында сөз өнеріндегі әдеби тек түрлерінің (эпос, лирика, драма) пайда болуының, қалыптасуының, дамуының ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан дәстүрлі жолы бар.

Планетамыздағы бес құрлықты мекендейтін халықтардың бұған дейінгі мыңжылдықтар белестерінен өткен тарихын саралап қарастырғанда ежелгі дәуірлерде негізі қаланып, адамзат өркениеті дамуы кезеңдерінде классикалық дәстүр болған заңдылықтар, көрнекті үлгілер басты бағдарға алынады. Бұл орайда, әлемдік сөз өнері тарихындағы байырғы әдеби тек түрі драматургияның классикалық поэтикалық болмысын қазақ әдебиеттануы ғылымында тұңғыш байыптаған, тұжырымдаған Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышындағы» анықтамалық тұжырымын басты назарымызға аламыз:

«Айтыс-тартыста ақын өз басындағы емес, басқаның басындағы уақиғаны көрсетіп, өз басынан, көңілінің күйінен ешнәрсе қатыстырмайды. Бұл жағынан айтыс-тартыс әуезеге (әңгімеге) жақын.

Әуезеде (әңгімеде) бір болған уақиғаны, уақиғада болған адамдардың не істеген әңгімесін естиміз, бірақ ол адамдарды, уақиғаларды көрмейміз. Айтыс-тартыста ақынның айтқан әңгімесін естімейміз, уақиғаның өзін, уақиғада болған адамдардың өздерін көреміз. Уақиға көз алдымызда болып адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенінше амалдап, қайратына қарай қару қылып, алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітіскені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңнан өтеді.

Бұл шын өмірдің өзі емес, нәрсенің айнаға түскен сәулесі сияқты, өмірдің алаңда көрсетілетін сәулесі ғана. Бірақ нәрсенің айнаға түскен сәулесі қандай айнымайды, бұ да сондай шын өмірдің өзінен айнымайтын сәулесі [1,175-176-бб].

Қазақ және әлем халықтарының сөз өнері мұраларының ең байырғы үлгісі драматургиялық шығармалардың классикалық дәстүр болып қалыптасқан поэтикалық табиғатына тән жанрлық жіктелуі де зерттеушілеріміздің назарында келеді. Академик Қажым Жұмалиев драматургия жанрларының трагедия, драма, комедия атауларымен үшке бөлінетінін айтып, олардың сюжеттік, композициялық желілер арқауындағы көркем шындықпен бейнелену ерекшеліктерін атап көрсетеді:

«Бұлар өзара суреттемек болған оқиғасын және оқиғаға қатысушыларды талғап алу түріне қарап айрылады. Көркем шығармалар түрлі оқиғаларды, күресті көрсетеді. Көздеген өз мақсаттарына жету үшін, қатысушылар бір-бірімен ішкі (психологиялық) және сыртқы бөгеттермен күреседі» [2, 144-б].

Қазақ драматургиясы – әлем өркениетіндегі классикалық дәстүрлердің заңды жалғасының көрсеткіші. Ежелгі грек (Эсхил (б.д.д. 525-456 жж.), Софокл (б.д.д. 446-406 жж.), Еврипид (б.д.д. 480-406 жж. шамасы), Аристофан (б.д.д. 445-385 жж.), Рим (Сенека, б.д.д. 4-65 жж, Теренций, б.д.д. 195-159, Плавт, б.д.д. III ғ. ортасы-184 ж.), Қайта өрлеу дәуіріндегі Англия (Шекспир), Испания (Лопе де Вега, Калдерон, Франция (П.Корнель, Ж. Расин, Мольер), Ағартушылық дәуірінің (Францияда – Дидро, Германияда – Лессинг) драматургиясы да классикалық дәстүр негіздерін қалыптастырды.

Әлем өркениеті кеңістігіндегі драматургияның жаңаша қарқынмен дамуы сөз өнері тарихындағы романтизм, реализм көркемдік әдістерінің әдеби үдерістегі белсенді қолданысқа түскен кезеңінен бастап өрістеді. Еуропалық әдеби даму үдерісінде Гете мен Шиллердің, В. Гюгоның, А. Виньидің, Байронның, Шеллидің, А. Дюмонның, Г. Ибсеннің, Гауптманның, Б. Шоудың, Дж. Голсуорсидің және т.б. ондаған жаңа буын драматург қаламгерлердің пьесаларымен жалғасты.

Драматургиядағы классикалық дәстүр қазақ сөз өнерінің де тарихи-поэтикалық дамуына негіз болды. Драматургияның классикалық дәстүрі қаламгерлер пьесалары әдеби нұсқаларының театр көрермендерінің назарына сахналық қойылым арқылы көрсетуге ұсынылатын көркем әдебиет шығармалар тұрғысында танылады. Жүздеген көрермендердің алдында сахналық қойылым түрінде ұсынылатын драматургия туындылары пьесалардың композициясын құрайтын авторлық ремаркалармен, эпикалық баяндаулармен, прозалық суреттеулермен, бейнелеулермен, сонымен бірге сахналық деклорациялық безендірулермен әуездік-әуендік сарындардың естілуімен, үлкенді-кішілі жарық сәулелерінің түсірулерімен, т.б. алуан өнер түрлері тоғысуымен, тұтасуымен беріледі.

Классикалық ежелгі дәстүрлер жүйесінде кейіпкерлердің монологтары мен диалогтары арқылы олардың әрқелкі мінез-құлық психологиялық ерекшеліктері, олар өмір сүріп отырған кезеңдегі әлеуметтік-тұрмыстық, халықтық хал-ахуал анық сезіледі. Жеке адамдар және отбасылар, әлеуметтік топтар араларындағы кикілжіңдер, қақтығыстар – философияның дәстүрлі заңдылығы – қарама-қайшылықтардың күресі мен бірлігі аясында қамтылады. Бұл – көне замандардан біздің қазіргі дәуірімізге дейінгі драматургия туындыларының алтын желісі. Драматургияның ең басты классикалық осы дәстүрі хақында суреткер жазушы, ғұлама Мұхтар Әуезовтің «Драматургия заңы туралы кейбір ойлар» атты еңбегіндегі пікірі әлемдік әдебиеттануда ортақ теориялық заңдылық болып саналады:

«Конфликт мәселесенің заңды саласы – драматургиялық жанрдан алшақтатып, буалдыр түсіндірмеу керек! Оны әдебиеттің барлық түрлеріне бірдей жапсыра берудің жөні жоқ. ...Ал, драматургияда конфликт мәселесі – пьесаның жанрлық белгісін көрсететін шешуші элементтің бірі. Драма теориясының мәселесі де, міне, осы.

Бұл – өлеңді белгілейтін поэтика элементтері сияқты драматургияның негізгі компоненті. Драмалық шығарманы анықтап, проза, поэзиядан бөлектеп тұратын шартты белгі – жалғыз осы конфликт. Өзге жанрдан аққұла әрбір пьеса шиеленіскен қайшылықтарға, жігер, сезім, ой, еңбек, мақсат, т.б. қайшылықтарына құрылады. Осы қарама-қарсы линияларында конфликт тудырып дамытады. Ал, конфликт нағыз сауатты жазылған драманың өзегі, негізі болады» [3, 360-361-бб].

Сөз арқауындағы әлем өркениеті кеңістігіндегі ежелгі дәуірлерден бері үздіксіз қалыптасу, даму, өрлеу жолындағы драматургия ғасырдың басындағы қазақ даласының әр аймақтарындағы

оқыған жастардың ойын-сауық, әдебиет кештері ұлттық театр өнеріне барар алғашқы қадамдарға түрткі болды.

К. Тоғысовтың «Надандық құрбаны» (Уфа, 1915) атты драмасының жеке кітап болып жарыққа шығуынан кейін қазақ драматургиясының әлемдік классикалық дәстүрге сай шығармашылық сипатын қалыптастырған Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов, Қоныс Кемеңгеров, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Жұмат Шанин, Бейімбет Майлин, Жиенғали Тілепбергенов және т.б. драматургтер дараланып танылды [4,286-289-бб].

Жүсіпбек Аймауытовтың драматургиясы – әлемдік классикалық дәстүр негізінде қалыптасқан қазақ сөз өнерінің көрнекті көрсеткіші. Драматургтің пьесалары – қазақ драматургиясының кәсіби шығармашылық қалыптасу, даму көрсеткіші. Оның пьесаларында сөз арқауында айтылған классикалық дәстүр ерекшеліктері толық байқалады. Жазушы-драматургтің «Ел қорғаны» (1925), «Мансапқорлар» (1925), «Қанапия мен Шәрбану» (1926), «Шернияз» (1926) [5, 428-556-бб.] атты пьесалары – әдебиетіміздің қазынасы. Жазушы-драматургтің табиғи таланты мен, адамзат өркениетінің арғы-бергі тарихындағы драматургияның театр өнерінің теориясы мен тарихын жетік білетіндігі ұлттық сөз өнерінің осы саласындағы көркем туындыларды жазуына дүниетанымдық негіз болды. Пьесалардағы көркем әдебиет туындыларына тән заңдылықтарының сақталуы мен олардың театр сахналарына қойылуы мұраттары бірлігіндегі ерекшеліктер жүйесінен қаламгердің классикалық дәстүр мен өзіндік суреткерлік дүниетаным сипаты аңғарылады.

Жүсіпбек Аймауытов драматургиясының классикалық үрдістегі поэтикалық табиғатын түсіну үшін қазіргі әдебиеттанудағы ұстаз-ғалым академик З. Ахметовтің теориялық анықтамасын бағдар ете аламыз: «Біз болып жатқан, болып өткен уақиға-жағдайларды кейіпкерлердің айтуынан біліп, солардың көзімен көріп, кейіпкердің хал-жайын, сағыныш, қуаныш-қайғыға берілуінен ойлау-сезінуінен байқаймыз. Сөйтіп, драмалық шығармада жеке адамның ойлану-сезінуін терең көрсететін лирикалық тәсіл мен тұтас боп шиеленіспен уақиғаны баян ететін эпикалық жанрға тән көркемдік тәсіл қабысып ұштасып жатады» [6, 81-б.].

Қазақ драматургиясының әлемдік классикалық деңгейде қалыптасуының бастауында тұрған суреткер-ойшыл жазушы Жүсіпбек Аймауытов шығармашылығындағы пьесаларын мазмұн мен пішін поэтикасы заңдылықтары бойынша қазіргі уақыт талабына орай талдау, бағалау – өзекті мәселе.

«Ел қорғаны» атты бір перделі он бір көрінісі пьесаның тақырыбы – ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы саяси-әлеуметтік өзгерістер кезеңіндегі қазақ халқының тұрмыстық хал-ахуалы, идеясы – қазақ халқының тәуелсіз, дербес, ел болуы жолына өмірін, қызметін арнаған ел қорғаны Алаш қайраткерлерінің, ел азаматтарының, халық әскерінің азаматтық-отаншылдық, жауынгерлік болмысын бағалау. Пьесаның сюжеттік-композициялық желісіндегі қазақ халқының төңкерістер, азамат соғысы дүрбелеңдері кезінде қосақ арасында босқа қырылып, құрып кетпеуін ойлаған Алаш зиялыларының жанкешті азаматтық-қайраткерлік қызметтері, ұлттық-отаншылдық ұстанымдары. Оқыған жігіт және оның сөзі арқылы танылатын ұлтымыздың көсем. Ахмет Байтұрсынұлы бейнелері арқылы айқындалады. Пьесаның «Екінші көрініс» сахналық бөлігіндегі қазақ аулы ақсақалдарының, байлардың билердің, болыстың, кедейлердің алдына келіп, елді сақтау үшін жаңа қазақ елін қорғайтын әскер қатарына жазылуға үгіттеп тұрғанын тыңдаймыз. Пьеса кейіпкері Оқыған жігіттің бұл сөзінен Ресейде болып жатқан аласапыран азамат соғысы қырғынынан олардан тарихы да, тағдыры да бөлек қазақ халқын сақтауды ойлаған нағыз ел қорғаны қайраткер азаматтың тұлғасы дараланған:

«... Ақтың әскері еріген қардай тозып, жауынгер қызыл әскердің дүмпуіне шыдамай, қашып жатыр. Бірақ тек кетіп жатқан жоқ. Қазақтың кең даласын басып, жолындағы елді қырып-жойып, талап, бүлдіріп бара жатыр. Одан-бұдан қашқан, босқан ақтың әпесері, өңкей соғылғандарды ертіп алып, ел шауып, банды болып жүр...

Бұл қалыпта ел – ел болмайды, қазақ сықылды қарусыз, қамсыз, әлсіз ел әскердің аяғы астында тапталып жоғалып кетуі мүмкін» [5, 431-б.].

Пьесаның идеялық-композициялық желісіндегі сюжеттік даму сәттерінде қазақ елін, ауылдарды жойылып кетуден сақтау, сақтану үшін қару-жарақ берілетін әскер құруды («Әгірет болуға жігіт беріңіздер. Біз қару-жарақ берейік. Сөйтіп, ел өзін-өзі қорғасын») ұсынған Оқыған жігітті ақсақалдар ғана қолдап, басқалары қозғала қоймаған кездегі кейіпкер Оқығанның халыққа, әлеуметке арнау монологы ұлтын сүйген қайраткердің қазіргі уақытта да маңызды сөзі:

«... Бастарына бұдан да ауыр күн тумасына кімнің көзі жетеді? Мұнша қорғалап, жантәттілік қылғандарың жақсы ырым емес. Бұл – ел болмайтын елдің мінезі. Түптеп келгенде кім күшті, кім ұйымды, кім өжет болса дүниеде, сондай жұрттар ғана өмір сүреді. Қазақ сықылды қорқақ, берекесіз, әлсіз ел – ел болып жасай алмайды. Бұл – табиғаттың заңы, естеріңізде болсын» [5, 434-б.].

Пьесадағы **Оқыған жігіт** – қазақтық өзіндік ұлттық мемлекеттілігі бар халық боп сақталуы үшін өлімін, білігін, өмірін сарп еткен Алаш қайраткерлерінің жиынтық бейнесі. Пьесадағы Оқыған жігіт – Қазақ автономиясын құрып, ұлттық мемлекеттілікті, халықты сақтау үшін Кеңес үкіметі мекемелерінде еңбектен Ахмет Байтұрсынұовтың, Смағұл Садуақасовтың, Жүсіпбек Аймауытовтың, Қошмұхаммед (Қошке) Кеменгеровтың, Сұлтанбек Қожановтың және т.б. оқымысты қайраткер зиялыларымыздың көркем бейнесі.

Пьеса кейіпкері Оқығанның осы намысты қыздыратын, жігерді қайрайтын сөзінен кейінгі сюжеттік шарықтау шегінде елді қорғайтын әскер тобына Әбіш, Құрмаш, Домбай, Көпжасар, Ораз есімді жігіттер өз еріктерімен жазылады.

Пьесаның сюжеттік шиеленісті сәтіндегі үшінші көріністе милиционерлік қызметіндегі кейіпкер Ораздың Байбек байдың жылқысын қызмет көлігіне пайдаланауынан туындаған пікір қақтығысымен, төртінші, бесінші көріністердегі қазақ аулына келіп тонаушылық-қарақшылық жасаған бұрынғы патша әскерінің, қазіргі ақтың екі офицерінің үш солдатының жиіркенішті айуандық іс-әрекеттері (кілем, білезік, сакина, т.б. ұсақ-түйек заттарды олжа етуі, Құран кітабын тартып алып, шылым орауға пайдалануы, жас әйелді зорлауы, т.б.) сол кейіпкерлердің сахналық көріністердегі диалогтарымен беріледі. Жатжұрттық зорлықшыл ел әскерсымақтарының айуандық, қорлық, мазақ түріндегі сұмырайлық, іс-әрекеттері туралы пьеса кейіпкері еті тірі кедей Ораздың монологы шындық келбетін көз алдымызға реалистік болмысымен елестетеді:

«Ораз. Әй, қорлық-ай! Ақ некелі әйел сүндетсіздерге рәсуа болды-ау!.. Жарықтық Құран дәретсіз қолға түсті-ау!.. Таланып жатқан мүлікті не қылайын?!.. Япыр-ай! Бұ қалай болды?! Арамдалмаған, аяққа басылмаған не қалды? Мынаны көре тұра дәтін қалай шыдар? Жүрегің қалай пайыз табар? Бірақ кішкене шыдау керек. Жалғыз менің қолымнан не келеді? Қой, әзір сыр білдірмейін! Бір есебі табылар... (Сазарып, қабағы түсіп бір-екі минуттай тұрады)» [5, 440-б.].

Пьеса сюжетінің осы шиеленісі сәті – ақ бандалар зорлап жатқан әйелдің тұншыға шырылдаған даусын («Ойбай-ай! Жасаған-ай! Құдай-ай, мені неге алмады?!. Ораз-ау... ағажан-ау!!.. Өлтірді-ау! Келсейші!) естігендегі Ораздың психологиялық құбылысты бет бейнесін суреттеген авторлық ремарка (Ораз. (бет-аузы тыржиып, тісі ырсыып, құшырланып, малға шабатын қасқырша құнтыып оңтайланады) да озбыр отаршылдықтың қорлығынан, зорлығынан әбден ашынған ашулы, айбатты, қаһарман нағыз қазақтың қанды шайқасқа ұмтылған шынайы болмысын байқатады.

Пьеса сюжетінің шарықтау шегіндегі кейіпкер еті тірі жігіт Ораздың зорлықшыл, тонаушы екі офицер мен олардың үш солдатын атып өлтіргенінен намысын қолдан бермейтін нағыз ел қорғаны батыр азамат жігіттер бейнелері дараланған. Әрине, пьесаның сюжеттік-композициялық желісінде қызыл әскер қатарына жазылып, ауылды, халықты сол қарулы жасақтарымен сақтау айтылғанмен, суреткердің поэтикалық-психологиялық мағыналық астарлары арқылы негізгі көріністердегі қимыл-әрекеттер иелері Алаш зияларының және ел ішіндегі көкірегі ояу ақсақалдардың, намысты, жігерлі, шешімтал азаматтардың нағыз ел қорғаны екендіктері танылады. Ғасырлар бойы қазақ және басқа да өзіндік тарихы бар халықтарды басқыншылық-отарлық зорлық билеп-төстеумен жазалау соғыстарымен, талаушы-тонаушы қарашылық іс-әрекеттерімен әлем алдында әбден жиіркенішті болған жатжұрттықтардың іс-әрекеттері пьеса кейіпкерлерінің монологтарымен, диалогтарымен дәйектелген:

«I ақсақал. Құдай сақтасын. Ел рәсуа болды ғой. Тек артының қайырын тілеген болмаса, қолдан келер түк жоқ.

II ақсақал. Бұл иттердің өзі неткен көп! Соғысып, қырылып жатса да таусылар емес қой!

I ақсақал. Бұ көпір өскен жұрт! Қытайдан соңғы, көп жұрт осы шығар. Кеше Шыңғысқа бой бермеген орыс емес пе?» [5, 429-430-бб.].

Ал, бұрынғы патшаның, төңкерістен кейінгі ақтың әскерінің қарақшылық-бандиттік іс-әрекеттерінің шынайы болмысы тоғызыншы көріністегі кейіпкер Әбіштің диалогымен де дәйектеле түскен:

«Әбіш. ... Қазақ ауылына келсе қойға шапқан қасқырдай есі шығып, ұмтылатын бұл иттердің әдеті емес пе? Бәрі жапырласып, үйді-үйді кезіп, жасау іздеп жүргенде жаушы-жалам бір атқа міне салып, өзекті өрлей жытқаным ғой. Қуып берді. Батырлатып атып келеді...» [5, 441-б.].

Пьесаның тілдік өрнектері көркем кестелі мағыналы қолданыстарымен ерекшеленеді. Басты кейіпкерлердің диалогтарында да, монологтарында да Қазақ Елінің дербес мемлекет болуы, халықтың бақытты тұрмыстағы мәңгілік болашағын тілеуші нағыз ел қорғаны азамат тұлғасын, ел қорғаны – қазақтың ұлттық бірлігі идеясы дараланған:

«Оқыған. ... Елге тәртіп, тыныштық арнайды. Оған дейін қырғын-сүргіннен құтыла алмайсыздар. Сол тыныштық заманға тезірек жетуге қам қылу керек. Бүгінге шейін елдің мал-мүлкі талауда, адамы атылуда келе жатыр. Қазақ не онда, не мұнда жоқ, қосақ арасында бос кетіп отыр. Қайткенде шығыннан толас боласыздар? Мал-жанға қайтсеңдер ие боласыздар?» [5, 433-б.].

Қазақ халқының отаршыл Ресейдің билеп-төстеуінен құтылып дербестенуінің бастама ісі туралы кейіпкер Оқығанның «Біз де қазаққа автономия алу жолындамыз. ... Ахмет Байтұрсыновты естулерің бар шығар! ... О кісі қазақтың автономиясын алуға Мәскеуге барды» – деген сөздеріне пьеса кейіпкерлері ақсақалдардың іле елең етіп жамыраса сөйлегендерінен («О кісі қайда? О кісі қайда? ... Ой, жарықтық-ай!») ұлт ұстазы ғалым-ағартушыны сүйген халық көңілінің ықыласын сеземіз.

«Ел қорғаны» пьесасы қаламгердің көркемдік-эстетикалық дүниетанымымен, ұлттық-азаматтық ұстанымымен Қазақ Елінің қорғаны болатын халық ішіндегі ер көңілді, батыр, батыл мінезді қаһарман-жауынгер рухты ұрпақты аңсау ойлылығымен ерекшеленеді.

Қорыта айтқанда, Жүсіпбек Аймауытов драматургиясындағы әлемдік классикалық дәстүр деңгейіндегі көркемдік сипат арқылы қазақ сөз өнеріндегі осы әдеби тек саласындағы шеберлік үлгісі айқын аңғарылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- [2] Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы // Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – Т. 15: Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, З. Ахметов. Әдебиет теориясы. – 412 б.
- [3] Әуезов М.О. Уақыт және әдебиет. – Алматы: ҚМҚМӨБ, 1962. – 4238 б.
- [4] Қазақстан Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 2001. – 3 т. – 720 б.
- [5] Аймауытов Ж. Шығармалары: Романдар, повестер, әңгімелер, пьесалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 560 б.
- [6] Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.

REFERENCES

- [1] Baitursynov A. Literature tanıtqısh: Research and poems. Almaty: Atamura, 2003. 208 p. (in Kaz.).
- [2] Dzhumaliyev. Theory of Literature. Classical Studies: Volumes. Almaty: World Literature, 2013. Vol. 15: K. Dzhumaliyev, Z. Kabdolov, Z. Akhmetov. Adebiet teoriyasi. 412 p. (in Kaz.).
- [3] Auezov M.O. Time and literature. Almaty, QMQMAB, 1962. 4238 p. (in Kaz.).
- [4] The National Encyclopedia. Almaty: Kazakh Encyclopedia of the Editorial Board, 2001. Vol. 3. 720 p. (in Kaz.).
- [5] Zh. Aimauytov's works: novels, novellas, short stories and plays. Almaty: Zhazushy, 1989. 560 p. (in Kaz.).
- [6] Literature Glossary of terms. Compilers: Z. Akhmetov, T. Shanbayev. Almaty: Ana tili, 1996. 240 p. (in Kaz.).

ДРАМАТУРГИЯ ЖУСИПБЕКА АЙМАУЫТОВА: КЛАССИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ

Т. С. Тебегенов

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: драматургия, мир, классический, традиции, искусство.

Аннотация. В драматургии Жусипбека Аймауытова на уровне мировых классических традиций красочно описывается мастерство искусство слова.

Поступила 27.01.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 305 – 310

HISTORICAL TRUTH IN THE PLOT OF THE NOVEL (based on the novel by Chingiz Aitmatov "Day lasts more than a hundred")

A. Shamakhova

Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Key words: world, classical literature, heritage, cultural values, Treasury.

Abstract. The legacy of classical literature of the peoples of the world is a treasure trove of spiritual values of national and universal culture. Artistic works are read by thousands and millions of readers. For centuries, these works are read and remain in the memory of generations. There is no doubt that they affect the development of the spiritual values, aesthetically influenced on the perception of reality and the truth of life.

РОМАН АРҚАУЫНДАҒЫ ТАРИХИ КЕЗЕҢ ШЫНДЫҒЫ (ШЫҒЫС АЙТМАТОВТЫҢ «ҒАСЫРДАН ДА ҰЗАҚ КҮН» РОМАНЫ БОЙЫНША)

А. Шамахова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: әлем, классикалық әдебиет, мұра, рухани құндылық, қазына.

Аннотация. Әлем халықтарының классикалық әдебиеттері мұралары – ұлттық және жалпыадамзаттық рухани құндылықтар қазынасы. Мыңдаған, миллиондаған оқырмандардың қабылдау ықыласына ие болған көркем шығармалар – ұрпақтардың мәңгілік рухани азығы. Әлем өркениеті кеңістігіндегі көп ғасырлар бойы барлық кезеңдер оқырмандарының ыстық ықыласымен ұмытылмай сақталып, жалпыадамзаттық рухани құндылықтар құрамында мәңгілік ұлағатымен келе жатқан көрнекті көркем шығармалар арқылы олардың арқауына алынған тарихи кезеңдер шындығы романтизм мен реализм көркемдік әдістер аясында сөз өнерінің эстетикалық тағылымын дәлелдеуде.

Адамзат өркениеті кеңістігінде ХХ ғасырдың 50-80-жылдары өзінің көрнекті көркем туындыларымен (повестері: «Жәмила» 1958, «Қош бол, Гүлсары» 1967, «Ерте қайтқан тырналар» 1975, «Алғашқы ұстаз» 1962, «Ақ кеме» 1970, «Құс жолы», «Ана- Жер ана» 1963) мыңдаған, миллиондаған оқырмандарының өзіндік туындыларына деген оқырмандарының ықыласын күрт, қауырт аударған қаламгер Шыңғыс Төрөқұлұлы Айтматов «Боранды бекет» (1980), «Жан пиди» (1986), «Кассандра таңбасы» (1995) романдарының көркемдік даралығымен танымал болды. Әлемге танымал жазушының драматургиялық шығармалары («Шынарым менің, шырайлым менің», «Боранды бекет», қазақ қаламгерлері Қалтай Мұхамеджановпен бірігіп жазған «Көктөбедегі кездесу», Мұхтар Шахановпен бірігіп жазған «Сократты еске алу түні немесе миғұла терісі үстіндегі сот» пьесалары да театр сахналарында қойылып келеді. Ақын Мұхтар Шахановпен бірігіп жазған «Құз басындағы аңшының зары» (1997) атты эссесі де көркемдік тағылымымен оқырмандар жүректерінен орын алды.

Көрнекті жазушы, Халықаралық Алаш әдеби сыйлығының лауреаты Берік Шаханов Ш.Т. Айтматов шығармашылығының романтикалық-реалистік болмысына шынайы баға береді: «Айтматов қаламынан туған әрбір шығарма адамзаттық көкейкесті мәселелерді қозғауымен, сыршылдығымен, шыншылдығымен, жаңашылдығымен ерекшеленеді. ...Адамзаттың Айтматовы аталып кеткен,

заманамыздың заңғар жазушысының кейінгі «Жан пид» (1986), «Кассандра таңбасы» (1995) романдары философиялық тереңдігімен ерекшеленеді. Өмірдің сан қатпар сыры мен қырына үңілген, соның болмысын ашып көрсетуге бой ұрған зерделі зерттеу пайымдауымен тың, тосын көркемдік кестесімен қызықтырады. Оқырман назарын адамгершілік мінез-құлықтың толғақты мәселелеріне аударады»[1,148-б].

Ұлттық және жалпыадамзаттық даму қозғалысы тарихи кезеңдер желісіндегі даралықтарымен де, сонымен бірге ортақ тағдырластық сипатымен де ерекшеленеді. Планетамыздың ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі бұған дейінгі мыңжылдықтар белестеріндегі тарихи дамуы кезеңдерінде эралуан оқиғалар белең алғаны – ұрпақтарға мәлім. Ал, ХХ ғасырдың 50-жылдарынан бастап әлем өркениеті кеңістігіндегі ғылыми шығармашылық ойлау кеңістігінде ғарыштық кеңістікті игеруге арналған зерттеулерде, талпыныстарда тың жаңалықтар ашылып, жердегі адамдардың басқа Күн жүйесі галактикасындағы планеталармен (жұлдыздармен, Жер серігі Аймен, т.б.) аспан денелерімен байланыстар орнатуға құштарлық оянды. Ғылыми-фантастикалық көркем шығармалар, ғылыми-танымдық еңбектер (Ақжан Машанов «Ай арысы» (1996), «Космос және космология» (1999), Абдулхамит Мархабаев «Ғарыштағы қымыз», «Тосын ғарыш хат» (1972) повестері, Жүніс Сахив «Көктен келген көшпенділер» (1988) романы, Раушанбек Бектібаев «Ионоферадағы алаң» (1988) повесі, т.б.) да қазақ әдебиетінде жазыла бастады. Әлем әдебиетінің классикалық мұраларында (Жюль Верн, А. Беляев, Дж Свифт, т.б.) біршама қамтылған жер мен Ғарыштық кеңістік байланыстары мәселесі уақыт өте келе тұрақты әдеби үрдіске айналды.

Тарихи кезең шындығы – классикалық әдеби шығармалардың көркемдік негізі. Тарихи кезеңде адамзат қауымына ортақ ғылыми техникалық прогресс жаңалықтары жас балалардан бастап ересектерге дейін көңілдерін баурайды. Арманшыл адамдардың қиялдарына қанат бітіреді. Жер бетіндегі тіршіліктің қайнаған қалың ортасындағы қақтығыстар, қайшылықтар құрсауында жүрген арманшыл адамдардың ғарышқа қалықтай көтеріліп, беймәлім, жұмбақ, бір тіршілік ортасына барғысы келетіні де ақиқат. Сондықтан, ойшыл, сыршыл шығармалар жазған суреткер қаламгерлер адамдардың біздің планетамыздан да тыс тағы бір ғалам кеңістігі бар екенін болжалдайды. Көркемдік қиял аясында Жер мен басқа планеталар арасындағы байланыстар болу мүмкіндігін көркем шындық поэтикасымен бейнелеуге талпынады.

Әлем әдебиетіндегі шығармаларында үнемі назарға алынып келген осындай өзекті мәселені суреткер Шыңғыс Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» [2] романының композициясынан орын алған жаңашыл сипатынан аңғарамыз. ХХ ғасырдың 50-80-жылдары әлемдегі екі алып держава КСРО мен АҚШ ғарыштық кеңістікті игеруге құлшына, жанталаса кірісті. Әрине, материалдық және рухани мәдениет, экологиялық даму жетістіктері салаларындағы жоғары нәтижелері орасан көлемдегі бұл екі мемлекет те осы тарихи кезеңде планетадағы ықпал етушілер тұғырында танылды. 50-60-жылдары «қырғи-қабак соғыс» жағдайында өмір сүрген екі державаның әскери әлеуеттері де күшейіп, өзара бәсекелес жағдайда болуы да талай рет кенеттен басталып кетуі мүмкін үшінші дүниежүзілік соғыс қатерін де сездірді. Социалистік және капиталистік жүйелерге бөлініп алған, екі үлкен державаның ықпалында болған әлем мемлекеттерінің халықтары араларында бірін-бірі жатсыну, өшпенділік сезімдері де орын алып жатты. Әрине, ХХ ғасырдың осы аталған тарихи кезеңінде Біріккен Ұлттар Ұйымының құрылып, КСРО-ның ықпалындағы Варшава шарты және АҚШ ықпалындағы НАТО әскери одақтары араларындағы өршіп кетуі мүмкін қырғи-қабак соғыс қаупін сейілтуге ықпал жасап отырды. Әсіресе, атом ядролық және бактериологиялық соғыс қаупін тоқтату әрекеттері басты назарда болды. Аталған тарихи кезеңнің басты ерекшелігі – ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерінің үздіксіз дамуы.

Мемлекеттердің Жер планетасының табиғи ресурстарын тиімді пайдалана игеруі жедел қарқынмен өркендеді. Ғарыштық зерттеулер де үздіксіз жүргізіліп, Күн жүйесі галактикасында аспан денелерін адамзат игілігіне айналдыру мәселесі де зерттеле бастады. Суреткер Шыңғыс Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» романының композициясында эпикалық шығарманың идеялық-көркемдік желісін құрайтын жарыспалы өрілген бірнеше сюжеттік бөліктерде Жер және ғарыштағы беймәлім галактикадағы Ормантөс планеталары арасындағы байланыс мәселесі қамтылған. Сюжеттік бөліктерде КСРО мен АҚШ мемлекеттерінің бірлескен ғарыштық ғылыми-зерттеу «Конвенция» авианоцесінің Тынық мұхиттағы Алеут аралдарынан түстікке таман Владивосток пен Сан-Францисконың қақ ортасында тұрғандығы халықаралық «Демург» бағдарламасы бойынша

американдық және кеңестік ғылыми қызметкерлердің осы кемеде және ортақ «Трамплин» орбитасында ұшып жүрген «Паритет» станциясында жұмыс жүргізуі – бәрі де тарихи кезең шындығын өзіндік көркемдік қиялмен қорыту нәтижесі. Шынында да, ХХ ғасырдың осы 50-80-жылдарында КСРО-ның ғарыштық ғылыми-зерттеу жұмыстарының, ғарышқа ұшу сапарларының бірқатар бағдарламалары халықаралық байланыстарымен де ерекшеленді.

Романда Халықаралық кеңестік және американдық ғылыми-зерттеу бағдарламасы бойынша дипломатиялық, ғылыми, әкімшілік, елшілік жолдармен шешілген осы «Демург» бағдарламасының игерілуі мүмкін нәтижелері Жер планетасы адамдарына пайдалы болып көрінеді.

Атап айтқанда, Икс планетасындағы аса пайдалы кеннің сарқылмас қоры бар екендігінің анықталғаны, Икс планетасы қыртысындағы мол ағын су барлығының, оның адамның өзге планетада өмір сүруінің кепілі, сонымен бірге кен байыту құралы екендігінің белгілі болғаны – бәрі де ғылыми логикалық қисындылығы анықтылығымен баяндалған.

«Ғасырдан да ұзақ күн» романындағы осы ғарыштық байланыстарға арналған сюжеттегі оқиғаның дамуы барысында жазушы Жер планетасы адамдарының пендешілік мұратына, мақсатына сәйкес келмеуі мүмкін болатын төтенше жағдайды баяндаған:

«Сарыөзек пен Невада космодромдарында Икске жүргізілетін гидротехникалық жұмыстарға соңғы дайындық аяқталып қалғандай. «Трамплин» орбитасы - тұңғыш Икске аттандаруға дайын тұрған.

Түптеп келгенде, қазіргі адамзат өзінің жердегі өзге планеталардағы цивилизациясының тұсаукесер тұсында тұрған.

Дәл осы кезде, гидрологтардың алғашқы тобын Икске аттандыра алдында «Трамплин» орбитасында ұзақ мерзімді саяхатпен жүрген «Париет» ішіндегі екі паритет-космоновтар із-түзсіз жоғалсын да кетсін...

Олар кенет мерзімді байланыс сеанстарына да, басқа ниетті сигналдарға да тырс етіп жауап бермей қалды. Жағдай қиынға айналды. Станцияның айналып жүрген тұсын меңзейтін сигналдан басқа радио-теледидар байланысы тырс етпей қалды» [2,40-б.]. Бұл – романның идеялық-композициялық желісіндегі негізгі сюжеттік оқиғаларға логикалық көркемдік қиял сабақтастығымен ұласатын жағдай. Романдағы негізгі сюжеттік-композициялық желіні құрайтын Сарыөзек жазығындағы Боранды разьезі. « Соғыстан қайтқалы бері осы разьезде жұмыс істеп келе жатқан «Боранды Едіге» [2,9-б.] осы өлкенің бұрынғы және соңғы, қазіргі тіршілікке қатысты оқиғалар – бәрі де жазушының осы тәсілмен жазған сюжеттік бөліктерімен қосыла өріледі. Оқырманды ойландыру үшін суреткер қолданған бұл тәсілдің қазіргі заманғы әдеби үдерістегі жаңашылдықтың үлгісі екендігі ақиқат. Яғни, жазушы ғарыштық кеңістіктегі планеталарды да, құрлықтарды да, мемлекеттерді мекендейтін алуан дінді, тілді, әрқилы нәсілді адамдар тағдырларында тіршілік қозғалыстарының жүріп жататынын оқырмандардың көз алдарына елестетеді.

Ғарышты игеру бағдарламасы бойынша «Паритет» станциясында отырған екі ел ғарышкерлерінің бөлек галактикадағы Ормантөс планетасы ғалым-ғарышкерлерімен байланыстарды жүзеге асырып, солардың шақыруымен Ормантөс планетасына аттанғандардың ойларын оқимыз. Жер бетіндегі мемлекеттерге бөлінген саяси-идеологиялық, экономикалық қарама-қайшылықтармен қақтығысқан адамдар ортасынан әбден мезі болғандардың ортақ көзқарасымен дараланған сол ғарышкерлердің Ормантөс планетасына аттанып бара жатқандағы қоштасу хаты да жазушы идеясының, көркемдік шешімінің нақты көрсеткіші:

«Біз бимәлім дүниеге аттанып барамыз. Адам баласы қадим заманнан бері өзге ғарыштан өзіне ұқсас жандарды іздеп тауып, ақылға ақыл қосылып, салтанат құруын арман еткен. Бізді де белгісіз әлемге жетектеп алып бара жатқан сол арман. Бірақ сол басқа әлем цивилизациясы қандай? Адамзатқа пайда ма, зиян ба? Мұны әлі ешкім де білмейді. Ал, біз бұған баға беруде әділ болуға ант етеміз. Егер де біз барған планетаның құлқы адамзатқа зиянды болатын болса, онда біз Жер шарында ешқандай қауіп төнбейтіндей әрекет жасауға ант-су ішеміз» [2,46-б.]. Жазушының осы романындағы гуманистік-идеялық желі – адамдардың ата-бабалары, ұрпақтары мекендеп келе жатқан атамекендерді, ата жұрттарды, сол арқылы тұтастай Жер-Ананы сүйген перзенттік махаббат сезімінің әспеттелуі. Романның негізгі басты кейіпкерлері Қазанғаптың да, Едігенің де және олардың отбасыларындағы адамдардың тағдырлары, тұрмыстың тауқыметіне шыдас беріп жүргендері де сол жандарына ұялаған жерді тұрақ еткен адамдық ұстанымдарының мықтылығынан

екендігі ақиқат. Романның құрылысындағы Боранды разъезін мекендеген кейіпкерлер тағдырын оқыған оқырман да бұған иланады:

«Ұлы даланың қатыгездігіне шыдамасаң, «Әттеген-ай, неге келдім?»- десең болды, желкен жүндей түтіліп, жан дүниен жүдеп жүре береді.

...Борандыда өмірлікке өзек байлаған екі-ақ адам болды, бірі – Қазанғап, бірі – осы Боранды Едіге. Басқа келіп-кетіп, жатқандар қаншама! Едіге өзіне-өзі қазы емес, әйтеуір, қайыспағаны ақиқат. Ал Қазанғап осы жерде тапжылмай қырық төрт жыл жұмыс істегенде, басқалардан гөрі ақылы аз болды дейсіз бе?» [2,12-б.]. Ал, бимәлім галактикадағы Ормантөс планетасына аттанып бара жатқан ғарышкерлердің алыс қиырға адамзат атынан бара жатып, қасиетті Жер-Анамен қоштасар сәттегі сезімдерінің шынайылығы оқырманды да тебірендіреді:

«...Біз қоштасамыз. Біз өз станциямыздың иллюминаторларынан Жерді көріп отырмыз. Қап-қара кеңістік әлемінде Жер жарықтық нұрлы бриллианттай жарқырайды. Шіркін-ай, оның жәудірген көгілдір көркін сезбей айтып жеткізу қиын, әрі десе бұл арадан Жер – Анамыз еңбегі былқылдаған жас баланың басындай тым нәзік болып көрінеді. Осы арада отырғанда Жер бетіндегі адамдардың бәрі-бәрі бір туған бауырларымыздай болып сезіледі, оларсыз бізге тіршіліктің мәні жоқ. Әттең, Жер бетінде жүргендердің бәрі де осындай сезімде болса ғой. Бірақ олай емес қой» [2,46-б.].

Романның идеялық-көркемдік желісін құрап тұрған өзекті мәселе – адамзат ұрпақтарының бұған дейінгі мыңжылдықтар бойы тайпаларға, руларға, мемлекеттерге бөлініп алып, әрқайсысы өз мүдделері үшін қырқысумен, соғысумен келе жатқандығына тиым болуды аңсау. Ормантөс планетасына барған ғарышкерлердің Жерге жолдаған хаттарынан екі планетаның да географиялық сипатының (таулар, қыркалар, шымқай жасыл желек жамылған төбелер, олардың ара-арасынан өзендер, теңіздер, көлдер...топырақ суырған дауыл... қалалар мен елді мекендер...) [2,77-б.] бар екендігі де айтылады. Романның көркемдік қиял арнасындағы шешіміне орай Ормантөс планетасының адамдары, қоғамдық-мемлекеттік құрылымы туралы фантастикалық сипатты баяндауларға да иланамыз.: «Ал енді ормантөстердің өзіне келетін болса, біздің пайымдауымызша, бұлар Дүние-Әлемдегі ақыл-ойлы жандардың ерекше бір асыл тұқымдылары. Әйелдері баланы Ормантөс айымен есептегенде, он бір ай көтереді. Олардың өздері қоғамның ең басты проблемасы мен өмірдің мәні адам ғұмырын ұзарту деп азсынғанмен, мұндағы адамдар өте ұзақ жасайды. Олар орта есеппен жүз отыз, жүз елу жыл өмір сүреді. Ал, кейбіреулері екі жүз жасты да еңсеріп тастайды. Бұл планетаның халқы он миллиард адамнан асып түседі» [2,78-б.]. «Қанша бір ақжарылқап күн туды десе де, он миллиардтан астам тұрғыны бар планетада қоғамдық өмір тіпті де кем-кетіксіз болмаса керек. Сонда да болса, ең бір ғажап қалатын нәрсе, ормантөстіктер мемлекеттік құрылым дегенді білмейді. Мүмкін, олардың тарихында бұрын соғыс та, мемлекет те, ақша да болған шығар. Соған байланысты, соған орай қоғамдық қатынастар да болған шығар, оны біз біле бермейміз. Бірақ дәл қазіргі кезеңде олардың мемлекет не екенінен, соғыс дегеннің не екенінен хабары жоқ.

...Олардың коллективтік санасының өскені сонша, ормантөстіктер соғыс атаулыны мүлде күрес құралы деп білмейді» [2,80-б.]. Жазушы қиырдағы Орман Төс планетасындағы адамдар туралы жерден барған ғарышкерлердің хаттарындағы адамзат ұрпақтары мәңгі армандап, қиялдап келген тұрмыс болмысын суреттеген. Әлемдік ақыл-ой данышпандарының (Платон, Сократ, Аристотель, Әбунасыр Әл-Фараби, Асан Қайғы, хакім Абай, Томас Мор, Оуэн, Сен-Симон, т.б.) армандаған материалдық және рухани мәдениет салалары, адамдарының дүниетанымы кемелденген қоғамды-ортаны аңсаудың бұл да бір жалғасындай сезіледі. Орман Төс планетасы адамдарының кескін-келбеттерін («Бұл ормантөстіктер қандай ғажап сұлу десеңізші! Және де бір-біріне ұқсамайды. Тіпті шаштары жасыл көгілдір дегеннің араларында қара көгі де, қылаң көгілдір түстілері де кездеседі. Ал қарттарының шашы тура біздің шалдардың шашы құсап ағарады екен. Бұлардың антропологиялық түр тұрпаты да әрқилы, өйткені мұнда да әртүрлі ұлттар, этникалық топтар бар» [2,81-б.].

Роман композициясындағы осы сюжеттік көріністер арқылы эпикалық шығарма арқауына алынған адамдардың қақтығыссыз, қайшылықсыз, зорлық-зомбылықсыз өмір сүру арманын суреткердің өзінше өрнектегенін аңғарамыз. Осы арада Орман Төс планетасы тұрғындарының ізгі ойлары Жер бетіндегі адамдармен ашық байланысқылары, аралас-құралас болғылары келетінін айтады. Адамдары мемлекеттік бөліністерді ақша, дүние-мүлік жөніндегі пиғылдарды күнкөрістік

тауқыметтерді білмейтін ормантөстіктердің тектес, ұқсас болғанмен, өмір сүру психологиясы алақұла, қайшылықты Жер планетасы адамдарымен қарым-қатынастарының жақсы болып кетуі, әрине, мүмкін емес қой. Біқылым замандар бойы құрлықтардағы жеке адамдардың да, тайпалардың-рулардың, мемлекеттердің араларында болып келе жатқан өңірлік, аймақтық, құрлықтық, одан аса келе бүкіл планеталық көлемде болып келе жатқан алапат басқыншылық, шапқыншылық, отаршылдық соғыстардың үздіксіз жалғасып келе жатқаны мәлім. Мыңдаған жылдар бойы осылайша бірін-бірі андумен, қырып-жоюменен келе жатқан Жер планетасы адамдарының мәңгілік бақытты тұрмыс құшағындағы өзге планеталықтармен үйлесіп өмір сүруі мүмкін емсе қой.

Романның негізгі идеялық-композициялық желісіне айрықша поэтикалық ажар беріп тұрған осы сюжеттік бөліктегі Орман Төс планетасына барған Жер ғарышкерлерінің алаңдаған уайымды ойларының шынайылығы анық:

«Мұндай планетаралық кездесуге, біздер, Жер перзенттері дайынбыз ба? Ақыл-ойы саналы жандар ретінде мұндай әрекетке батыл бару үшін пісіп-жетілдік пе екен? Жер бетіндегі қоғамдар бөлек-бөлек өмір сүріп отырған кезде, олар бір-бірімен өзара қарама-қайшы болып тұрған кезде, біз осы алақұлалықтан аттап өтіп, араздасуды, аңдысуды ұмытып, адамзаттың мүддесі үшін бірігіп, бір кісідей болып, бүкіл Жер шарының атынан өкілдік айта алар ма екенбіз. Бақталастықтың жаңа бір дүмпуі қозғалаңдамас үшін, мемлекеттер жалған намыстың жетегінде кетпес үшін бұл мәселенің шешімін Біріккен Ұлттар Ұйымының ықтиярына салуды сіздерден біз жалынышпен өтінеміз. Осы мәселені шешуде мемлекеттер вето правосын – тыйым салу правосын қолданбауын сұраймыз. Бәлкім, тіпті бұл жолы ерекше жағдай ретінде осы правоны жойса да болар еді.

...Жүрекпен ұғыңыздаршы! Біз Дүнин-Әлем қиырынан хабар бердік. Біз бұған дейін ғылымға белгісіз болып келген галактика жүйесінен – Құдірет жарығынан үн қатып тұрмыз. Көгілдір шаш ормантөстіктер -қазіргі аса биік цивилизацияның жасампаздары. Олармен дидарласып, табыссақ – бүкіл адамзат баласының тағдырында орасан зор өзгерістер болмақ. Әлбетте, ең алдымен Жер шарының мүддесін қорғай отырып, біз осындай сұхбаттасуға батылымыз барар ма екен?» [2,82-83-бб.].

Роман сюжетіндегі осы егізде ерілген сюжеттік бөліктердегі жанама оқиғалардың кейіпкерлерінің хатында айтылған күмәнді ой –шындық. Сюжеттік бөліктердегі оқиғаның шарықтау шегіндегі ғарышкерлер хаттарындағы Жер планетасы адамдарының Орман Төс өркениетімен үйлесуін тілеген ойларының шиеленісті жағдаймен ұласады. КСРО мен АҚШ мемлекеттері және екеуінің жақтастары, пікірлестері әлемінен тұратын пікірталастар талқыға түседі: «Комиссия мүшелері бірнәрсені анық түсінді. Қазіргі адам баласының ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа көшіп, қалыптасып, қанға сіңіп кеткен өз тіршілігі, өз түсінігі, өз мәдениеті бар. Енді мына ғаламат жаңалық сол адамзаттың қадим дүниеден қалыптасқан тіршілігін сұрапыл сынға салғалы тұр. Мұндай сынға түсуге кімнің батылы барады? Жер бетіндегі тіршілік мүлде жойылып кетпесіне кім кепіл? Бөтен планеталықтардың ниеті қандайын кім біледі?» [2,155-б.].

Роман сюжетінің осы шиеленісі сәтінде әртүрлі көзқарастары бір-біріне кереғар екі жақтың келісуі қиын болады, бір-біріне қокан-лоқы доқ көрсетуге дейін асқынып дүниежүзілік соғыс туындау қаупі қазір де қылаң береді. Ақыры, орбиталды «Паритет» станциясына Бірбасор аталатын комиссиясының қорытынды шешімі жөнелтіледі. Онда Орман Төске барған ғарышкерлер «Паритет» станциясына және Жерге оралуына тиым салынғаны, Орман Төс пен Жер планеталары қоғамдарының даму ерекшеліктерінің сәйкессіздігі негізіне байланысты бастартылатыны мәлімделді. Сонымен бірге, бұрынғы паритет-ғарышкерлердің де, ормантөстіктердің де жер сферасына жақындауына тиым салынатыны, жер планетасы тарапынан мынадай ғарыштық қорғаныс жүйесі құрылатыны ескертілген: «Шет планеталықтардың ұшқыш аппараттарының мүмкін болар шабуылынан қорғану жағдайында Бірбасор шұғыл шаралар қолданып «Құрсау» атты Төтенше транс космостың тәртіп орнатылатынын хабарлайды. Бұл тәртіп бойынша Жер планетасы төңірегіндегі космос кеңістігінде жерді айналдыра робот планеталар құрсауы шаншылады, ракеталар Жер планетасында басқа планеталардан жақындаған кез келген затты, ядролық лазер сәулесімен жоқ қылып жібереді» [2,156-б.].

Бұл – романға арқау болған тарихи кезең шындығының көркем шындықпен өрнектелген көрсеткіші. Жер планетасының құрлықтарын да, ондағы халықтарды да ғасырлар бойы өзгерместен, үздіксіз жалғасып келе жетқан жақсылық пен жамандықтың, ақ пен қараның қақтығысқан қайшылықтары ауқымында ғана ұстағысы келетін көркеуде зұлымдыққа оранған қалпында сақтауды

ойлайтындар ғана осылай шешеді. Ғарыштық кеңістікті игеру аясында алпауыт державалардың ондағы жеке озбыр пиғылдылардың шешімдерімен Жер планетасы қазіргі заманда экологиялық дағдарыстарға, апаттарға ұшырады. Әралуан саяси-идеологиялық, экономикалық мүдделердің озбыр жоспарларымен Ғарыш кеңістігіне тынымсыз зымырандар орбиталық станциялар ұшырылғанмен, олардың қайта құлауынан да ұшу сәтіндегі ауаны күйдіруінен де т.б. зардаптарының жер бетіндегі адамдар мен олар өмір сүріп отырған табиғаттағы жанды, жансыз мүшелер азапқа түсуде. Өртүрлі індеттер пайда болып, аңдардың да, құстардың да, төрт түліктің де жойылуы, «Ғасырдан да ұзақ күн» романының соңғы беттеріндегі қайтыс болған Қазанғап қарияны Сарыөзектегі Ана бейітіне жерлеп, енді сол бейіттің сақталуын айту үшін космодром басшылығына жолығуға бара жатқан сәттегі кейіпкер Едігенің хал-ахуалы да ормантөстіктер мен жерліктердің тілтабысуын аңсаған қиялшыл саяхатшы ғарышкерлерге ұқсап кетеді. Бірақ, қазіргі заманғы көзқараста – ғарышты игеруге, өзге планеталықтардан қорғануға арналған десек те, оның зардаптары Жер планетасының тіршілік ырғағын көпе-көрнеу бұзып тұрғаны анық қой. Романның сюжеттік-композициялық шешімін танытатын осы жерінің элеуметтік-экологиялық қасіретті сипаты айқын: «Дәл сол заматта әуе қақ айрылып, дүние дүр сілкініп, жанартау жарылып атқылағандай азан-қазан болды да кетті. Тіпті тұп-тура жанынан, космодром зонасынан аспанға жап-жарық боп көзді қарықтырып, алапат алау жалын тіп-тік шаншыла атылды. Едіге үрейі ұшып жалт берді. Түйе бақырып жіберіп, орнынан атып тұрды. .. Ит байғұс иесінің аяғына келіп тығылды.

Бұл транскосмостық «Құрсау» операциясы бойынша ұшырылған бірінші робот-ракета еді. Сарыөзекте тұп-тура кешкі сағат сегіз болатын. Бірінші ракетаның соңынан ғарышқа екінші, онан соң үшінші ракета, одан соң тағы да кетіп жатты. Жер шарының шаруасында ешнәрсе өзгермес үшін, бәрі де қаз -қалпында қалуы үшін бұл ракеталар қиыр космосқа шығып, Жер шарын айнала қоршап, тұрақты қамал құрмақшы...

Дүние-әлемі жалын боп қайнап, түтін боп қирап, аспан төңкеріліп төбеге түскендей болды... Қарапайым ғана тірі жандар – адам, түйе, ит үшеуі есінен танып, аулаққа безіп барады. Үрейден есі шыққан бейшаралар алапат жалынның жарығына аяусыз жанып бара жатқандай қараңғыдан қайта-қайта жарқ-жүрк етіп көрініп, бір-бірінен айрылып қалудан қорқып, бірге зытып барады.

Бірақ олар қанша жанталаса қашқанмен бір орында тапжылмай тыпырлағанмен тең еді. Өйткені әрбір жана жарылыстан соң олар әлем өрттің жарығымен айнала қақыраған тажал күрсілдің астында қалды да отырды» [2,20-б.].

Бұл - романның тұтас идеялық желісіндегі көркемдік тұжырым. Яғни, XX ғасыр мен XXI ғасыр басындағы Жер планетасын құрсаулаған экологиялық дағдарыстар, адамдар мен табиғаттағы басқа да тіршілік иелерінің тым-тырақай, сенделіс, қаңғырыс жағдайындағы апаттардың көрінісі.

Қорыта айтқанда, Шыңғыс Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» («И дольше века длится день») романы – Жер планетасына ортақ табиғат экологиясының көркем шындықпен, психологиялық тереңдікпен бейнелеген көркем эпикалық туынды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – I-том. – 720 б.
- [2] Айтматов Ш. Ғасырдан да ұзақ күн: Роман, повесть. – Алматы: Атамұра, 2005. – 312 б.

REFERENCES

- [1] Kazakhstan. National encyclopedia. Almaty: Kazakh encyclopedia, 1998. Vol. 1. 720 p. (in Kaz.).
- [2] Aitmatov Sh. Day lasts more than a hundred: Novel. Almaty: Atamura, 2005. 312 p. (in Kaz.).

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА В СЮЖЕТЕ РОМАНА (по роману Чингиза Айтматова «И дольше века длится день»)

А. Шамахова

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: мир, классическая литература, наследие, духовные ценности, казна.

Аннотация. Наследие классической художественной литературы народов мира – сокровищница духовной ценности национальной и общечеловеческой культуры. Художественные произведения прочитаны тысячами и миллионами читателей. Эти произведения читаются на протяжении многих веков и остаются в памяти поколений. Несомненно то, что они влияют на развитие духовных ценностей, эстетическое восприятие художественных реалий и правды жизни.

Поступила 27.01.2015г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Әбсаттар қажы Дербісәлі.</i> Марокко мен Испаниядағы жәдігерліктеріміз.....	5
<i>Камалов А.К.</i> Советтік Азияға миссия: АҚШ-тың вице-президенті Генри Уоллестін Сібірде, Өзбекістанда және Қазақстанда (1944 ж.).....	17
<i>Кәрімова Р.О.</i> Шығыс Түркістанда маталарды өндіру: дәстүр сабақтастығы.....	22
<i>Сүгірәлинов М.М.</i> Ауғаньстан Хазарейлері.....	28

ШЫҒЫС ДЕРЕКТАНУ

<i>Сағындықова Н.Ж.</i> Ахмед Йутнеки (Югнеки).....	38
<i>Тохтабаева Ш.Ж.</i> Көне заманның шығармашылық демі.....	47
<i>Батырхан Б.Ш., Тоқтарбекова Л.Н.</i> Фирдаусидің «шаһнама» дастанындағы даналық ойлар.....	56
<i>Ошан Ж.</i> Көне тарихи жәдігерден қалған жалғыз парак.....	60
<i>Қамбарбекова Ғ.Ә.</i> «Иншай Тахир Вахид» – Қазақстан және Орталық Азия тарихын зерттеудегі дереккөз ретінде.....	67
<i>Молотова Э.М.</i> Бурхан Киличе ад-дин туралы тарихи шығармалардан ақпарлар.....	76
<i>Каримова З.К.</i> XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар байланыстары Молла Абд әл-Әлімдің «Ислам-наме» дереккөзінде.....	79

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Молотова Г.М.</i> Уйғыр фольклорына үнді-араб-иран-түрік қарым-қатынасы.....	85
<i>Юсупов Р.</i> XX ғасырдың басындағы Шығыс Түркістандың әдеби жағдайы.....	90
<i>Дюсенов Б.Д.</i> ««Китаб ад-Дурра...» сөздігіндегі адамға қатысты сөздердің этнолингвистикалық сипаты».....	94
<i>Масимова Х.В.</i> Жазба ескерткіштердегі егістіктің Рай және Етіс, Жақ-сан категориялары.....	99
<i>Баратова Ш.Б.</i> Қазіргі қазақ және уйғыр поэзиясында қара өлең ұйқасы және шалыс ұйқастың даму ерекшеліктері.....	106

ҚАЗІРГІ ШЫҒЫСТАНУ ОЙЫ

<i>Джалилов З.Г.</i> Хариджизм: радикалды исламның генезистік тарих дамуында.....	111
<i>Мансурова А.С.</i> Діни толеранттылық және діни диалог ара шарттар глобалдық нақтылықта.....	117
<i>Байдаров Е.Ұ.</i> Қазақстан қоғамының этноәлеуметтік және этноконфессионалды тұрғысындағы өзбек этникалық тобының орны.....	123
<i>Дүйсен Ф.М.</i> Орталық Азия және Үндістанның туризм мен рекреация саласындағы ынтымақтастығының болашағы: жағдайлары және ресурстары.....	135
<i>Шаймарданова Н.Ж.</i> Келіспеушілік пен қарама-қайшылық контекстіндегі жапон-корей қарым-қатынастарының тарихы.....	142
<i>Руденко Е.И.</i> Жаһандық оңтүстік азиялық шетжүрг: қалыптастыруы, сыныптамысы, маңыздылығы.....	147
<i>Хаджиева Г.У.</i> Дамушы мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық жаңаруын зерттеудің теориялық аспектілері.....	155
<i>Мадалиева Ж.К.</i> Мифология мәдениеттің тарихи серпінділігінде.....	162

ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

<i>Муратбекова А.М.</i> Қытай–Үндістан қарым-қатынастарындағы территориялық шиеленістер.....	169
<i>Қоңырбай Ә.Р.</i> Жаңа Жібек Жолының қалыптасуы: экономикалық потенциал мен Қазақстан үшін перспективалар.....	176
<i>Бәтенова А.Ж.</i> Саяси жаңару саясаты жүргізілген Жапония (1797–1900 жж.).....	186
<i>Мукатова Ә.</i> Сәйкестік зерттеу тұжырымдамасына шыққан көзқарас: тарихнама аспекті.....	192
<i>Әубәкір А.</i> Көне түрік ғұрыптық кешендері этносемантикасының кейбір қырлары.....	196

* * *

<i>Сапарбаев Б.А., Көкенова А.Т., Әбілкасым А.Б.</i> Инновациялық іс-әрекетті мемлекеттік қолдау – ғаламдастыру жағдайында ұлттық экономиканың тиімділігін арттыру факторы ретінде.....	203
<i>Әбіқаева М.</i> Қазақстан Республикасында энергетика келешегінің дамуы мен қуат үнемдеу әлеуеті.....	207
<i>Алауханов Е.О.</i> Отандық қылмысты зерттеулерінің дамыу жолдары. Жетістіктері және мәселелері.....	211
<i>Альмурзаева Б.К., Кубиева В.А., Салин С., Сағиева А.Т.</i> «Білім беру сапасы»: негізгі тәсілдер және түсіндірмелер.....	215
<i>Аюпова З.К., Құсайынов Д.Ө.</i> Дүниетаным қалыптасуындағы дұрыс ойлаудың орны мен мәні жайлы.....	220
<i>Досжан Р.К.</i> Абай Құнанбаев шығармашылығындағы жастарды тәрбиелеудегі білім және еңбек идеясы.....	227

<i>Егембердиева С.М., Абдраманова Г.Қ., Есмагулова Н.Д.</i> Ықпалдасу шарттарындағы Қазақстан мен Польшаның әлеуметтік-экономикалық мәселелері.....	231
<i>Жанақова Н.Т.</i> Тың игеру науқаны және қазақ тілінің тағдыры.....	238
<i>Байбекова М.М., Анарбаев З.З.</i> Қазақстан Республикасындағы психологиялық қызметтің ролі.....	243
<i>Картаева Т.Е.</i> Шығыр қондырғысы және оның қолданыс аясы.....	247
<i>Көкенова А.Т., Агмасова Г.С.</i> Әлеуметтік қорғау модельдерінің дамуындағы негізгі тенденциялар.....	255
<i>Нахытбекова Э.И.</i> Ағылшын тілі пәнін өту барысындағы жобалап оқыту әдісін қолданудың өзектілігі.....	260
<i>Ералин Қ., Қожамқұлова Б., Исаева Н.</i> Қыш өңдеу шебері Абай Рысбековтың этнодизайндық шығармашылығы.....	263
<i>Тебегенов Т.С.</i> Жүсіпбек Аймауытов пьесаларындағы әлеуметтік қайшылық шындығы.....	266
<i>Шамахова А.</i> Өмір шындығын бейнелеудегі көркемдік уақыт пен көркемдік қиял (Шыңғыс Айтматовтың «Жан піда» романы бойынша).....	274
<i>Көкенова А.Т., Агмасова Г.С.</i> Инновациялық әлеуетті бағалаудың әдістемелік негіздері.....	279
<i>Тастанбекова К.Н., Шамұратова Н.Б., Бабажанова Ж.А., Төреқұлова Д.М., Жұманова Б.К.</i> Халықтың келешік деңгейін қысқарту үшін бюджеттен бөлінген қаражатты жоспарлау мен игеру.....	286
<i>Ералин Қ., Қожамқұлова Б., Дәулет Г.</i> Зергер Қалмырза Тасовтың этнодизайндық шығармашылығындағы ұлттық дәстүрдің жалғастығы.....	295
<i>Тебегенов Т.С.</i> Жүсіпбек Аймауытовтың драматургиясы: классикалық дәстүр және суреткерлік дүниетаным сипаты.....	300
<i>Шамахова А.</i> Роман арқауындағы тарихи кезең шындығы (Шыңғыс Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» романы бойынша).....	305

СОДЕРЖАНИЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ

<i>Дербисали А.Б.</i> Наши реликвии из Марокко и Испании.....	5
<i>Камалов А.К.</i> Миссия в Советскую Азию: вице-президент США Генри Уоллес в Сибири, Узбекистане и Казахстане (1944 г.).....	17
<i>Каримова Р.У.</i> Производство тканей в Восточном Туркестане: преемственность традиций.....	22
<i>Сугралинов М.М.</i> Хазарейцы Афганистана.....	28

ВОСТОЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Сагандыкова Н.Ж.</i> Ахмед Йугнеки (Югнеки).....	38
<i>Тохтабаева Ш.Ж.</i> Творческое дыхание далеких эпох.....	47
<i>Батырхан Б.Ш., Токтарбекова Л.Н.</i> Мудрые изречения Фирдоуси в поэме «Шахнаме».....	56
<i>Ошан Ж.</i> О сохранившемся древнеисторическом документе.....	60
<i>Камбарбекова Г.А.</i> «Иншай Тахир Вахид» – как источник по истории Казахстана и Центральной Азии.....	67
<i>Молотова Э.М.</i> Сведения из исторических сочинений о Бурхан ад-дин Киличе.....	76
<i>Каримова З.К.</i> Казахско-дзунгарские взаимоотношения в XVIII веке в историческом сочинении «Ислам-наме» Моллы Абд аль-Алма.....	79

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Молотова Г.М.</i> Индо-арабо-иранское влияние на уйгурский фольклор.....	85
<i>Юсупов Р.К.</i> Литературная среда Восточного Туркестана начала XX века.....	90
<i>Дюсенов Б.Д.</i> Этнолингвистическая характеристика терминов о человеке в словаре «Китаб ад-Дурра...».....	94
<i>Масимова Х.В.</i> Категория залога, времени и степени в письменных памятниках.....	99
<i>Баратова Ш.Б.</i> Особенности развития рифмы в современной казахской и уйгурской поэзии.....	106

СОВРЕМЕННАЯ ВОСТОКОВЕДНАЯ МЫСЛЬ

<i>Джалилов З.Г.</i> Хариджизм: к истории генезиса и развития радикального исламизма.....	111
<i>Мансурова А.С.</i> Религиозная толерантность и религиозный диалог в условиях глобализирующей реальности.....	117
<i>Байдаров Е.У.</i> Роль узбекской этнической группы в этносоциальном и этноконфессиональном разрезе казахстанского общества.....	126
<i>Дуйсен Г.М.</i> Перспективы сотрудничества в индустрии туризма и рекреации Центральной Азии и Индии: условия и ресурсы.....	135
<i>Шаймарданова Н.Ж.</i> Ретроспектива японо-корейских отношений в контексте существующих разногласий и противоречий.....	142
<i>Руденко Е.И.</i> Глобальная южно-азиатская диаспора: формирование, классификация, значение.....	147
<i>Хаджиева Г.У.</i> Теоретические аспекты исследования социально-экономической модернизации развивающихся стран.....	155
<i>Мадалиева Ж.К.</i> Мифология в исторической динамике культуры.....	162

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>Муратбекова А.М.</i> Территориальный спор в китайско-индийских отношениях.....	169
<i>Коньрбай А.Р.</i> Формирование Нового Шелкового Пути: экономический потенциал и перспективы для Казахстана.....	176
<i>Батенова А.Ж.</i> Политическая модернизация Японии (1797–1912 гг.).....	186
<i>Мукатова А.М.</i> Примордиалистский подход в изучении концепта идентичности: историографический аспект.....	192
<i>Аубакир А.</i> Некоторые аспекты этносемантики в древнетюркской традиции.....	196

* * *

<i>Сапарбаев Б.А., Кокенова А.Т., Абилкасым А.Б.</i> Государственная поддержка инновационной деятельности как фактор роста эффективности национальной экономики в условиях глобализации.....	203
<i>Абикаева М.</i> Перспективы развития энергетики и потенциал энергосбережения в Республике Казахстан.....	207
<i>Алауханов Е.О.</i> Пути развития отечественной криминологии. Достижения и проблемы.....	211
<i>Альмурзаева Б.К., Кубиева В.А., Салиш С., Сагиева А.Т.</i> «Качество образования»: основные подходы и трактовки.....	215
<i>Аюпова З.К., Кусаинов Д.У.</i> О месте и роли здравого смысла в становлении мировоззрения.....	220
<i>Досжан Р.К.</i> Идеи знания и труда в творчестве Абая Кунанбаева в воспитании молодежи.....	227
<i>Егембердиева С.М., Абдраманова Г.К., Есмагулова Н.Д.</i> Социально-экономические проблемы Казахстана и Польши в условиях интеграции.....	231

<i>Жанакова Н.Т.</i> Освоение целины и судьба казахского языка.....	238
<i>Байбекова М.М., Анарбаев З.З.</i> Роль психологической службы в Республике Казахстан.....	243
<i>Картаева Т.Е.</i> Чигирь – водоподъемное устройство и его объект использования.....	247
<i>Кокенова А.Т., Агмасова Г.С.</i> Основные направления развития моделей социальной защиты.....	254
<i>Нахытбекова Э.И.</i> Актуальность использования проектных методов обучения на уроках английского языка.....	260
<i>Ералин К., Кожамкулова Б., Исаева Н.</i> Этнодизайнерское творчество мастера по керамике Абая Рысбекова.....	163
<i>Тебегенов Т.С.</i> Социальные противоречия в пьесах Жусипбека Аймауытова.....	266
<i>Шамахова А.</i> Жизненная правда на примерах красочного изображения времени и фантазий (по роману Чингиза Айтматова «Плаха»).....	274
<i>Кокенова А.Т., Агмасова Г.С.</i> Методические основы оценки инновационного потенциала.....	279
<i>Тастанбекова К.Н., Шамуратова Н.Б., Бабажанова Ж.А., Турекулова Д.М., Жуманова Б.К.</i> Планирование и освоение бюджетных средств, выделенных на сокращение уровня бедности населения.....	286
<i>Ералин К., Кожамкулова Б., Даулет Г.</i> Приемственность национальных традиций в этнодизайнерском творчестве ювелира Калмырзы Тасова.....	295
<i>Тебегенов Т.С.</i> Драматургия Жусипбека Аймауытова: классические традиции и художественное мировоззрение.....	300
<i>Шамахова А.</i> Историческая правда в сюжете романа (по роману Чингиза Айтматова «И дольше века длится день»).....	305

CONTENTS

TOPICAL ISSUES OF HISTORY

<i>Derbisali Abdsattar</i> . Our relics from Morocco and Spain.....	5
<i>Kamalov A.K.</i> Mission to the Soviet Asia: the Vice President of the United States Henry Wallace in Siberia, Uzbekistan and Kazakhstan (1944).....	17
<i>Karimova Risalat</i> . Production of fabrics in the East Turkestan: the continuity of traditions.....	22
<i>Sugralinov Marlen</i> . Hazaras of Afghanistan.....	28

EAST SOURCE STUDY

<i>Sagandykova Nagima</i> . Ahmed Yugneki (Yugneki).....	38
<i>Tokhtabayeva Shayzada</i> . Creative breath of far eras.....	47
<i>Batyrkhan B.Sh., Toktarbekova Laura</i> . The Wise Sayings of Firdausi in «Shahname» Poem.....	56
<i>Oshan Zhanimkhan</i> . About the remained drevneistoricheskyy document.....	60
<i>Kambarbekova Gallia</i> . «Insha Tahir Waheed» – as a source on the history of Kazakhstan and Central Asia.....	67
<i>Molotova Elvira</i> . Data from historical compositions about Burkhan a hell dynes Kilich.....	76
<i>Karimova Zulfiyam</i> . Kazakh джунгарские relationship in the XVIII century in historical composition of "Islam-name" Malls Abd al-Alma.....	79

LINGUISTICS AND LITERARY CRITICISM

<i>Molotova Gulbahrem</i> . Indo-Arab-Iranian influence on the Uigur folklore.....	85
<i>Yusupov Rakhimzhan</i> . Literary environment of Eastern Turkistan in the beginning of the XX century.....	90
<i>Dyusenov Bagdat</i> . Etnolingvisticheskaya the characteristic of terms about the person in the dictionary "Kitab ad-Durra...".....	94
<i>Masimova Halminam</i> . Category of mortgage, to time and degree in writing monuments.....	99
<i>Baratova Shairyam</i> . Features of development of a rhyme in modern Kazakh and Uigur poetry.....	106

THE MODERN EAST THOUGHT

<i>Jalilov Zaur</i> . Haridzhizm: the history of genesis and development of radical islamizm.....	111
<i>Mansurova Asseli</i> . Religious tolerance and religious dialogue in the conditions of the globalizing reality.....	117
<i>Baydarov Erkin</i> . The role of the Uzbek ethnic group in the ethno-social and ethno-confessional context of Kazakhstan's society.....	123
<i>Duisen M. Galymzhan</i> . Prospects for Cooperation in the Travel and Tourism Industry of Central Asia and India: Conditions and Resources.....	135
<i>Shaimardanova Nazigul</i> . Retrospective of Japanese-Korean Relations in the Context of Differences and Contradictions.....	142
<i>Yelena I. Rudenko</i> . Worldwide South Asian Diaspora: Emergence, Classification, Significance.....	147
<i>Khadzhiyeva Gulzhahan</i> . Theoretical aspects of research on socio-economic modernization of developing countries.....	155
<i>Madaliyeva Zhanyl</i> . Mythology in historical dynamics of culture.....	162

YOUNG SCHOLARS RESEARCHES

<i>Muratbekova Albina</i> . Territorial disputes in the China-India relations.....	169
<i>Adilet R. Konirbay</i> . The formation of New Silk Road: economic potential and perspectives for Kazakhstan.....	176
<i>Batenova Alua</i> . Political modernization of Japan (1797–1912).....	186
<i>Mukatova Aliya</i> . Primordial approach to the study of the concept of identity: historiographical aspect.....	192
<i>Armand Aubaquir</i> . Some aspects of ethnosemantics in drevnetyurksky tradition.....	196

* * *

<i>Saparbaev B.A., Kokenova A.T., Abilkasym A.B.</i> State support of innovative activity – as factor of growth of efficiency of national economy in the conditions of globalization.....	203
<i>Abikayeva M.</i> Prospects of development of energy and potential of energy-savings in Republic of Kazakhstan.....	207
<i>Alaukhanov E.O.</i> The way of development of criminology. Achievements and challenges.....	211
<i>Almurzayeva B.K., Kubiyeva V.A., Salish S., Sagiyeva A.T.</i> «Quality of education»: basic approaches and interpretations.....	215
<i>Ayupova Z.K., Kussainov D.U.</i> About the place and role of the common sense in the formation of outlook.....	220
<i>Doszhan R.K.</i> The ideas of knowledge and work for youth education in the oeuvre of Abay Kunanbaev.....	227
<i>Yegemberdieva S.M., Abdramanova G.K., Yesmagulova N.D.</i> Social and economic problems of Kazakhstan and Poland in integration conditions.....	231
<i>Zhanakova N.T.</i> Mastering of virgin soil and fate of Kazakh.....	238

<i>Baybekova M.M., Anarbayev Z.Z.</i> A role of psychological service in the Republic of Kazakhstan.....	243
<i>Kartayeva T.Ye.</i> Chyhir – water-lifting device and its use of the object.....	247
<i>Kokenova A.T., Agmasova G.S.</i> Main directions of development of models of social protection.....	254
<i>Nakhypbekova E.</i> Relevance of using project methods at the English lessons.....	260
<i>Yeralin K., Kozhankulova B., Isaeva N.</i> Ethnodesigner art of ceramic master Abai Rysbekov.....	263
<i>Tebergenov T.S.</i> Social contradictions in the plays of Zhusipbek Aymaulytov.....	266
<i>Shamakhova A.</i> A true example of colorful images and fantasies (based on the novel of Chingiz Aitmatov "Block").....	274
<i>Kokenova A.T., Agmasova G.S.</i> Methodical bases of the assessment of innovative potential.....	279
<i>Tastanbekova K.N., Shamuratova N.B., Babazhanova Zh.A., Turekulova D.M., Zhumanova B.K.</i> Planning and mastering of budgetary funds allocated on reduction of poverty level of the population.....	286
<i>Yeralin K., Kozhankulova B., Daulet G.</i> Succession of national traditions in the ethnodesign art of jeweler Kalmyrza Tasov.....	295
<i>Tebergenov T.S.</i> Dramaturgy of Zhusipbek Fymaulytov: classic traditions and artistic outlook.....	300
<i>Shamakhova A.</i> Historical truth in the plot of the novel (based on the novel by Chingiz Aitmatov "Day lasts more than a hundred").....	305

**PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE
IN THE JOURNALS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www:nauka-nanrk.kz

social-human.kz

Редактор *М. С. Ахметова*
Верстка на компьютере *Д. Н. Калкабековой*

Подписано в печать 04.02.2015.
Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.
19,9 п.л. Тираж 2000. Заказ 1.